

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE DROID

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

СОФИЯ . 1986 . SOFIA

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. *Мария Велева* (главен редактор), доц. *Милен Семков* (зам. гл. редактор), доц. *Величко Георгиев*, доц. д-р *Маргарита Тачева*, гл. ас. *Георги Бакалов* (секретар)

© Софийски университет „Климент Охридски“
Исторически факултет
1986
с/о Jusautor, Sofia

93/99 (05)

Редактор *М. Славейкова* Техн. редактор *Р. Асова* Коректори *К. Тошева, Л. Тасева*

Дадена за набор на 12. VII. 1985 г.	Подписана за печат на 4. VII. 1986 г.
Формат 700×1000/16 Печ. коли 21,13	Изд. коли 27,22 УИК 31,16
Издателски индекс 9657	Код 28 <u>9531422531</u>
	<u>0602—9—85</u>
	Поръчка № 852
	Цена 4,38 лв.

Университетска печатница — София

СЪДЪРЖАНИЕ

Христо Данов — Към историята на гръцката колонизация по Егейския бряг на Тракия (Идейно-политически, социално-икономически и културни аспекти)	5
Димитър Попов — Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците.	15
Маргарита Тачева — Проблеми на тракийската политическа история (II в. пр. н. е. — 45 г. от н. е.)	51
Атанас Милчев — Археологически разкопки и проучвания в село Батошево и неговата околност, Габровски окръг.	68
Милияна Каймакамова — Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст. Превод. Коментар	123
Йордан Николов — Понятието ерес — възникване и развитие	179
Стайко Трифонов — Административна уредба и управление на Западна Тракия (1913—1915)	211
Мария Радева — Формирането на научния светоглед на учениците и обучението по родна история	261
Галина Тасева — Организация управления крупной помещичьей вотчины и вотчинный режим в конце XVIII — первой половине XIX вв. По материалам вотчинного архива (инструкциям и уложению) Орловых — Давидовых	305

SOMMAIRE

Hristo Danov — More about the History of Greek Colonization on the Aegean Coast of Thrace (Political, social, economic and cultural aspects).	5
Dimităr Popov — Studies on Thracian Religion. II. Feasts and Banquets. Treasures and Presents	15
Margarita Tačeva — Some Problems of the Thracian Political History (II B. C. — 45 A. D.).	51
Atanas Milčev — Archaeological Excavations and Studies in Batoshevo Village and its Vicinities, Gabrovo District.	68
Milijana Kajmakamova — Short Bulgarian Chronicle in the Middle Bulgarian Translation of Manasses' Chronicle. 1. Text. Translation. Commentaries	123
Iordan Nikolov — The Concept of Heresy — its Origin and Development	179
Stajko Trifonov — Administration and Government of Western Thrace (1913—1915)	211
Maria Radeva — La formation des conceptions scientifiques marxistes-léninistes et l'enseignement de l'histoire bulgare.	261
Galina Tasseva — L'organisation de l'administration de Grand Domaine seigneurial et le régime seigneurial à la fin du XIX ^e s. (D'après l'instruction seigneuriale et Oulogenié d'Orlove — Davidov).	305

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ГРЪЦКАТА КОЛОНИЗАЦИЯ ПО ЕГЕЙСКИЯ БРЯГ НА ТРАКИЯ

(Идейно-политически, социално-икономически
и културни аспекти)

ХРИСТО ДАНОВ

Рецензент: *Димитър Попов*
Редактор: *Маргарита Тачева*

Христо Данов. К ИСТОРИИ ГРЕЧЕСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ ЭГЕЙСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ ФРАКИИ (Ее идейно-политические, социально-экономические и культурные аспекты.)

Автор настоящей статьи занимается главным образом некоторыми наиболее яркими аспектами исторического развития самых ранних и самых значительных греческих колоний в секторе эгейского побережья Фракии, ограниченного устьями рек Места (ант. Нестос) и Марицы (ант. Геброс). Вопрос касается истории городов Абдеры, Маронии и Эноса и главным образом доримского периода их исторического развития.

Автор дает более глубокое историческое толкование всеизвестного II Пзана Пиндара, посвященного городу Абдере и его гражданам, а также толкование недавно открытой греческой надписи (начала V в. до н. э.) в городе Теосе метрополии Абдеры. В статье рассматриваются в новом свете и отношения — политические, социально-экономические и культурные — между гражданами Абдеры, Маронии и Эноса с Афинами, Персией и Македонией, но главным образом с Одрисским царством во Фракии, как и с соседним фракийским и другим негреческим населением.

Hristo Danov. MORE ABOUT THE HISTORY OF THE GREEK COLONIZATION ON THE AEGEAN COAST OF THRACE (Political, social, economic and cultural aspects)

The author of this article focuses his attention mainly on certain significant moments of the history of the earliest Greek colonies on the Aegean coast of Thrace, situated between the estuaries of Nestos and Hebros (today's Mesta and Maritsa) — namely the cities Abdera, Maroneia and Aenos, chiefly in the Pre-Roman period of their development.

The author analyses at a great length Pindar's famous paean dedicated to Abdera and its citizens. He also treats recently discovered Greek Inscription (V century B. C.) from Theos — the Mother-city of Abdera. The article throws light on the political, social, economic and cultural ties between the citizens of Abdera, Maroneia and Aenos with Athens, Persia, Macedonia, the Odrysian Kingdom in Thrace as well as with the Thracian and other non-Greek population within a greater or lesser distance of those cities.

На този щастлив в моето жизнено и научно поприще ден¹ ще си позволя да спра вниманието Ви на някои характерни моменти от историческото развитие на най-значителните гръцки колонии в частта от Егейското крайбрежие на древна Тракия между устията на реките Места и Марица. Става въпрос за ярки моменти от развитието на градовете Абдера, Марония и Енос през доримската епоха. Още оттук е необходимо да се отбележи, че като особено наситена със силни и дори драматични събития в античните извори се очертава историята на града Абдера, докато изворите сведения за Марония и Енос допълват само донякъде картината на историческия процес в този важен район на стария свят.

Главното ми съображение, когато избирах тази тема за днешната си лекция, бе, че историята на гръцката колонизация по брега на Егейско и Мраморно море в контекста на историята на Източното Средиземноморие и на Западна Мала Азия е тема, сравнително рядко засягана и недостатъчно разработвана. За това имаше несъмнено ред обективни причини. Най-съществената от тези причини бе, че до неотдавна античните извори за тази колонизация бяха сравнително много по-малко в количествено отношение и с по-оскъдно историческо съдържание, отколкото изворите за западната колонизация. През последните десетилетия обаче историческата наука се обогати с няколко нови писмени и други извори.

При избора на тази тема аз имах още две съображения. Като частен доцент в софийската Алма матер във встъпителната си лекция, която изнесох през 1942 г., аз проследих усилията на старите гърци да се настанят по бреговете на черноморските протоци, както и по бреговете на Черно и на Азовско море. Днес бих желал да закръгля един етап от дългогодишните си занимания с историята на древна Тракия, както и на онези нейни периферни области, които били в най-близък и най-продължителен контакт посредством Егейско море не само с гръцкия, но и изобщо със средиземноморския свят.

Другото ми съображение бе, че историята на тези колонии, и по-точно на Абдера, е твърде типична и поучителна като пример за конфликтите и изпитанията, на които били изложени отделните елински полиси, т. е. миниатюрните гръцки градове-държави от страна на големите териториални държавни образувания, каквито били Персийското царство, Македонското царство, Одриското царство в Тракия и по-късно голямата робовладелска Римска република.

За да навлезем по-лесно в същината на нашата тема, ще трябва, макар и само с няколко думи, да си припомним ония събития, в резултат на които били основани градовете Абдера, Марония и Енос.

Първият, или ранният етап на гръцката колонизация от края на XIII до края на IX в. пр. н. е., имал за резултат заселването на Спорадските и Цикладските острови, както и на западния бряг на Мала Азия с гръцки преселници. По този начин в четиривековния период целият източноегейски простор с изключение на островите Тасос, Самотраки и Лемнос, които били плътно населени с траки, придобил постепенно в етническо и езиково отношение гръцки облик. Разбира се, асимилацията, т. е. елинизацията на завареното по тия места население, не напредвала с толкова големи крачки, както това се струва на някои изследователи, които работят от елиноцентрични позиции.

¹ Лекция, изнесена в Аулата на СУ „Кл. Охридски“ на 28. VI. 1983 г.

Многолюдният преселнически наплив през първия етап на гръцката колонизация имал своите изходни бази в днешна Гърция без онези области, които отговарят на по-сетнешна древна Македония и на днешна Егейска Тракия. В този преселнически поток участвували елини, които били от йонийски, еолийско-ахейски и дорийски произход. И на своите нови поселения по западния бряг на Мала Азия, както и в близлежащите до нейните брегове острови преселниците се настанили и уседнали при същото географско разположение, както в своята родина — на север — еолийците, по средата — йонийците, а на юг — дорийците.

Следващият (втори) етап на гръцката колонизация, наричан още Велика гръцка колонизация, е от особено значение и за нашата тема. На този етап, т. е. от средата на VIII докъм края на VI в. пр. н. е., гръцки преселници, идещи този път от Западна Мала Азия, от близките до нейните брегове острови, както и от остров Евбея и някои по-малки южноегейски острови, се отправили към бреговете на Егейско и Мраморно море и основали там свои колонии.

Градовете Абдера, Марония и Енос са създадени от такива западноазиатски и островни метрополии. Да започнем с Абдера. Тази колония била основана към средата на VII в. пр. н. е., а според Евсебий в 654 г. от големия, богат и многолюден йонийски град Клазомена (днешното турско селище Вурла), разположен на Херменския залив, западно от Смирна (дн. Измир). Основите на Абдера били положени от клазоменците недалеч от устието на р. Места, на едно полуостровче, което днес носи името Булустра. Тракийският хинтерланд на Абдера се отличавал с голямо плодородие и с не по-малко изобилие на подпочвени богатства, особено на сребърни залежи. Тукашното море се славело в древността със своята изобилна и разнообразна фауна.

Първият етап от съществуването на Абдера се оказал обаче недълготраен, защото градът станал жертва на чести нападения от страна на местното тракийско население. Тогава Абдера не била още укрепена. Херодот (I, 168), който предава тези драматични събития само с едно изречение, казва, че основоположникът на Абдера Тимезий бил прогонен от траките. Заедно с него били прокудени и колонистите, но тях Херодот не споменава.

Въпреки изгодното местоположение на първата Абдера и нейното икономическо замогване още през първия период на нейното съществуване малоазийските гърци се решили цял век след това (в 545 г.) да основат втората Абдера. Този път обаче градът бил основан от преселници, произхождащи от големия йонийски град Теос, който се намирал на северния бряг на Кавстрийския залив, съседен със Смирненския. Теос лежал всъщност на около 30 км югозападно от Смирна (дн. Измир). Наблизо до античния град Теос днес се намира турското селище Сигиджик.

Историята отредила на втората Абдера едно забележително, макар и невсякога спокойно и хармонично развитие. Трудностите и опасностите, на които била изложена и тази Абдера, идели не толкова от стихийните понякога прииждания и разливания на Места, както твърдят някои учени, колкото пак от съседните тракийски и други племена.

Преди да скицираме някои от най-драматичните страници от ранната история на втората Абдера, нека отбележим и произхода на Марония и Енос. Марония, която изникнала съвсем наблизо до едно старо тракийско селище на име Исмар, била основана почти по същото време като Абдера, но от йонийски преселници, дошли тук от остров Хиос. Близката, пък и по-далечната тракийска околност на Марония била още по-прочута от

околностите на Абдера със своето плодородие, с развитото си лозарство, както и със своите горски богатства. Неслучайно пивкото, но силно опиващо исмарско (маронийско) вино е възпято още в IX песен на Омировата Одисея (ст. 40—45). Не по-малки богатства се таели и в дълбините на морето, което миело тази част от Егейския бряг на Тракия.

Енос, третата значителна колония в същия сектор на тракийския бряг, бил разположен на устието на Марица и имал продължително и забележително „тракийско“ минало. Но негръцкото и нетракийското име на този град подсказва, че най-ранното селище тук е възникнало преди онова време, по което траките издигнали наблиз до него резиденцията на един от своите племенни вождове. Този момент от тракийското минало на града е отразен в IV песен на Илиада (ст. 520). Когато гръцките преселници от еолийски произход пристигнали тук главно от о. Лесбос (Митилена), те изглежда че опожарили завареното тук малко тракийско селище, което се казвало Полтимбрия („дъсчен град“ или „град от греди“), и построили на негово място или съвсем наблиз до него Енос.

Да се върнем сега към Абдера. За перипетиите, на които градът бил изложен от страна на споменатите свои съсед, се знае благодарение на намереното в началото на XX в. върху един папирусов лист от Египет стихотворение, творба на големия гръцки лирически поет Пиндар (518—438 г. пр. н. е.). Пиндар написал това свое прочуто стихотворение (на гръцки пеан) за гражданите на Абдера, но го посветил на хероса Абдер, епонимния митичен основател на града Абдера. Според гръцката митология Абдер бил фаворит на Херакъл. На него Херакъл бил възложил да пази заграбените от него коне на Диомед, царя на тракийското племе бистони. Тези коне се хранели с човешко месо. Абдер обаче не могъл да изпълнява дълго длъжността на коняр на тези опасни животни, защото бил разкъсан и изяден от тях. На гроба на Абдер Херакъл основал в негова чест града Абдера и учредил там ежегодни състезателни игри, но изрично без конни състезания (Аполодор, II, 97). От тази легенда се вижда, че античните митографи са се стараели да осмислят трудно обяснимото иначе негръцко име на Абдера, но заедно с това да отразят и борбите между траки и гърци през ранната епоха на техните контакти.

Още в началото на Пиндаровия пеан се узнава, че неговият автор го е замислил като прослава, предназначена най-напред за хероса Абдер, но и за „йонийските мъже“, т. е. за ония йонийски колонисти от Мала Азия, които основали гръцката Абдера.

По-нататък в текста следва обръщение към две божества — Аполон Дерайнос и Афродита. Епитетът Дерайнос, който краси името на Аполон, не е гръцки, а тракийски. Йонийските колонисти възприели очевидно отрано в своя пантеон едно тракийско божество, като неговият култ постепенно се слял с култа на тяхното собствено върховно божество, т. е. с култа на Аполон.

Текстът на Пиндаровия пеан е построен като диалог, в който като говорител се въвежда самият персонифициран град Абдера. Той именно изрича думите: „Земята, що населявам, са тракийските поля, богати с житно зърно и изобилстващи с лозя.“ И по-нататък: „Дано могъщото време, което в своя бяг неудържим се променя, да не изпада никога в изнуреност и униние и да укрепва града със своята благословия.“ От историческа гледна точка са красноречиви и следващите думи на персонифицираната Абдера: „Моят град е наистина млад, но все пак аз можах да видя как майката на моята майка загива в пожарите на войната.“ Този пасаж подсказва онези трагични перипетии на гръцко-персийските войни, по

време на които Атина била изоставена за втори път от своето население и опожарена от персите. Това, че Теос, градът основател на Абдера, се краси в случая с епитета дъщеря на града Атина, се обяснява с обстоятелството, че йонийските гърци от Теос, които основали Абдера, произхождали от Атина и Атика. Както ще видим, влиянието и присъствието на Теос в Абдера е траело векове наред след основаването на този град в Тракия не само в идейно и идеологическо, но и в политическо отношение.

Да видим преди това какво още ни разказва Пиндаровият пеан за Абдера. Ето какво гласят следните стихове на тази поетична творба: „На боеца, който се устремява в боя твърдо и решително в подкрепа на своите другари срещу врага, неговите усилия ще му донесат мир, защото тези усилия са положени, за да се окаже навреме подкрепа.“

За каква, бих казал, морална или друга категория битки и победи на абдерските граждани говори в случая Пиндар, би могло да се съди пък от тези редове на пеана: „Онова, което се гради върху прозрение и благоговение (страхопочитание), над него тихото и безоблачно щастие никога не повяхва: и тъй нека бог дари и нам такова щастие!“

„Онези, които са вече мъртви отпреди, тях вражеската омраза не засяга, защото тя е вече изчезнала, а потомците ще отдадат на своите предци дял от гръмката слава.“

Те, предците ни, придобиха с война богато надарена земя; така те осигуриха (нашето) изобилие, като прогониха от свещената майка земя, нашата кърмачка, копиеносните рояци на пеоните отвъд планината Атон! Тогава обаче се намеси съдбата, която кроеше друго, но нашите бойци успяха и боговете помогнаха за щастливия изход от битката.“

Така е описана една от главните битки между гражданите на Абдера и пеоните. Племето пеони, съседи на югозападните тракийски племена от запад и северозапад, което по-рано живеело по горното и средното течение на Вардар, към края на VI в. пр. н. е. се било разпростряло и върху някои части от долината на Струма и Места.

За историка е от значение и обстоятелството, че Пиндар е познавал отблизо не само фактите от ония страници на военно политическата история на Абдера, които току-що отразихме, но и някои характерни черти на духовната култура, по-точно на религиозно-култовия живот на този град, в които прозира ясно ранното влияние на тракийската религия. Показателно е и това, че в същото произведение за абдерските граждани Пиндар е възпял и „пурпурноногата“ богиня Хеката. Култът на Хеката, който е от малоазийски произход, бил възприет от гръцките преселници в Мала Азия, за които говорихме вече, но неговото приемане и разпространение както между траките, тъй и в гръцките колонии по бреговете на Егейска Тракия е до известна степен последица от втората гръцка колонизация. В много случаи този култ се слял с култа на местните божества. Твърде типично в това отношение е едно известие пак от Егейска Тракия, и то от околностите на града Енос на устието на Марица. Според него недалеч от града имало пещера, посветена на Хеката Керинтийска. Няма съмнение, че в епитета на тази Хеката имаме работа с явление, сходно с епитета на Аполон Дерайнос в Абдера.

Дали обаче и епитетът „пурпурнонога“ (с пурпурни нозе), който Пиндар въвежда в своя пеан за абдерците по адрес на богинята Хеката, не сочи пак към някакви реални на древнотракийската религия? Този епитет се среща единствено в лексиката на Пиндар, и то само за две божества — Хеката и Деметра, т. е. за две аграрни или, както се казва още, хтонически

божества със сродна същност и „функции“. Да отбележим и това, че някои филолози извеждат епитета „пурпурнонога“ за нозете на Деметра и на Хеката като богини на земята и на нейното плодородие от червеникаво-лъскавия цвят на пшеницата, чиито закрилници са тъкмо тези богини. Но нека припомним и това, че в едно друго Пиндарово произведение, а именно в неговата голяма Питийска ода (ст. 205), в което има също доста елементи от тракийската митология и от сказанията, свързани с черноморските области, поетът, говорейки за стадо от тракийски бикове, нарича това стадо „пурпурно“, т. е. червеникавокафяво.

Тъй като в случая боравим не само със сведенията на Пиндар, но и с известията на други автори като извори за историята на Абдера и на останалите съседни на нея гръцки колонии, би трябвало да се спрем на въпроса за хронологията на някои от събитията, отразени в пеана за Абдера. Едно такова събитие, което поетът е споменал лаконично, е опожаряването на Атина от персите. Това станало през лятото на 479 г. пр. н. е. Пеанът, който естествено е писан след опожаряването на Атина, се поставя по време от някои изследователи в 472 г. пр. н. е. Тази датировка ми се струва приемлива, но тогава би трябвало да се направи и заключението, че Пиндар съзнателно премълчава други перипетии, на които Абдера била подложена и които не представят особено славна страница от нейната история. Това е капитулацията без бой на този град пред огромното числено превъзходство на персите, когато те, минавайки през Тракия на път за Гърция, покорили и Абдера. В този град е имало очевидно влиятелни привърженици на персите, които продължили да развиват своята предателска дейност дори и след поражението на персите в Гърция и безславното им отстъпление по обратния път през Тракия. В Абдера именно, а не другаде според Херодот (VIII, 120) персийският цар Ксеркс успял да се преоблече за пръв път след битката при Саламин и да намери там топло гостоприемство. Затова пък той отрунал своите тамошни приятели с редки и скъпи златни дарове. Ако се съди пак само по Херодот, останалите два града (Марония и Енос), които ни интересуват в случая, също не оказали съпротива на персите. Това не ще рече обаче, че тези събития не оставили никаква следа в живота, и по-конкретно в икономиката на тези градове. Отзвуките от крупните военноисторически събития по време на гръко-персийските войни са отразени в монетосеченето на тези градове — например монетосеченето на Абдера в началото на V в. пр. н. е. По това време Абдера сече едни от най-красивите и разнообразни сребърни монети в гръцкия свят. Те са представени с твърде изобилни емисии. Не е трудно да се установи, че при тяхното оформяне гравьорите от абдерската монетарница са следвали теоските образци, сиреч Абдера сече монети, подражавайки почти буквално в типологическо отношение на монетите, сечени по същото време от нейната метрополия Теос. Като герб върху монетите и на двата града се изобразява седящ грифон, но абдерските монети са изработени значително по-изцяло, отколкото теоските образци.

Едновременно с това типологията на теоските образци е силно повлияна и от персийското монетосечене, което е отразено и върху монетите, сечени от Абдера. Пускането на скъпите, изящни и големи абдерски емисии от това време било улеснено от близостта на богатите сребърни рудници по крайбрежието на Егейска Тракия, които не били далеч от Абдера. Тези рудници още навремето привличали вниманието на атинския тиранин Пизистрат.

Енос, другият важен полис в централната част от егейското крайбрежие на Тракия, започнал да сече свои красиви и пълноценни монети веднага след прогонването на персийските окупатори и от този район на Егейска Тракия. В случая заслужава да се отбележи един детайл от иконографията на еноските монети. Наред с извънредно изящната глава на бога Хермес, която се смята за един от шедьоврите на гръцката глиптика през ранния V в. пр. н. е., върху някои от монетите на Енос се среща като допълнителна фигура изображението на един извънредно примитивен Хермес (Херма), представен във вид на седнал на трон дървен идол. Този „Хермес“ е несъмнено ранна заемка в пантеона на гръцките колонисти от тракийското население, което живеело на север от устието на Марица. С други думи, още един паралел към онова, което отбелязахме във връзка с Аполоновия култ в Абдера.

След прогонването на персите от егейското крайбрежие на Тракия, главната заслуга за което имала Атина, тамошните гръцки колонии намерили, както и в други случаи, лесно пътя за помирение и сближаване с новите господари на положението — атиняните. Това е отразено доста нагледно и в промените, които се наблюдават в тегловно-монетната или, както се казва още, метрологическата система особено на Абдера и Марония. Някои от тези промени били предизвикани от монетната политика, която Атина започнала да диктува безогледно на Абдера, Марония и Енос. Тези ходове на Атина спрямо трите града са безспорно характерни и поучителни. От много по-непосредствено значение е съдържанието на открития само преди няколко години гръцки надпис в Теос, малоазийската метрополия на града Абдера, който хвърля ярка светлина върху взаимоотношенията между Абдера и нейния град-майка през класическата епоха специално в областта на наказателно-сакралното право. Този документ предхожда по време членуването на Абдера и на другите два града в Атинско-Делоския морски съюз и отразява редица важни страни от духовния живот на абдерците през краткия период на тяхната самостоятелност. Това било времето непосредствено след прогонването на персите от Тракия. Става дума за намерения преди няколко години фрагмент от надпис в Теос или по-точно в днешния Сигаджик. Всъщност текстът на този надпис е продължение на текста на надписа върху един друг голям каменен отломък, намерен и копиран още преди три века на същото място в Мала Азия от тогавашния английски консул в Смирна Уилям Шерард. Само че, докато в първия отломък от този текст не се споменава още Абдера, а само нейната метрополия Теос, в новонамерената втора част от същия документ абдерците се споменават изрично, и то твърде често. Посочват се достатъчно ясно и техните задължения, произлизащи от сакралните закони (гръците са ги наричали свещени закони), които обвързвали яко еднокръвните граждани на Теос и Абдера.

Първият фрагмент от този надпис, който впрочем е и един от най-ранните епиграфски текстове, е известен в науката под латинското заглавие „*Drae Teiogum*“, което ще рече „проклятията или заклинанията на теосците“. Мрачният наслов, даден на този документ, се обяснява с това, че неговият текст съдържа редица юридически разпореждания, за чието неспазване или брутално нарушаване се предвижда проклятие или заклинание. Текстът на заклинанието е еднообразен, но се вмъква на края на всеки отделен параграф от документа. Надписът се е съхранявал в градския архейон, т. е. държавния архив на Теос, а неговото точно копие се е пазило в архива на Абдера, но то досега още не е намерено и не се знае дали ще бъде намерено някога. Разпорежданията, съдържащи се и в двата

эпиграфски текста, са насочени срещу няколко вида провинения и престъпления, които се свеждат накратко до следното:

1. Проклятие срещу ония лица, които се занимават с магьосничество (с което се уязвява било целия град, било отделни негови граждани); 2. Проклятие срещу ония лица, които излагат на опасност снабдяването на града с храни; 3. Същото проклятие, отправено срещу лица, които проявяват неподчинение спрямо властите; 4. Проклятие срещу лицата, които се осмеляват да извършват предателска дейност спрямо своята родина; 5. Проклятие срещу ония лица, които нарушават обществения ред или пък способствуват за извършването на подобни деяния. Към тези престъпления спадат грабежите, извършени по суша, както и пиратството (морското разбойничество) и най-сетне 6. Проклятие, отправено срещу такива лица, които подпомагат чужденци да извършват деяния, насочени против жизнените интереси на Теос (естествено и на Абдера). Всяко едно от изброените престъпни деяния се придружава на края на отделните параграфи (алинеи) от текста от заклинателната формула: „да загине той, самия той, както и неговия род“. С други думи, в началото на V в. пр. н. е., откогато произхожда въпросният надпис, за такива престъпни деяния, заради които по-късно се прилагат санкциите на гражданското законодателство и съдопроизводство, в текста от Теос, чието съдържание важи и за Абдера, се предвиждат все още санкциите на сакралното право. Тясната обвързаност, която съществувала между Теос и неговата колония Абдера в сферата на старинните юридически и сакрални институции, е нагледно отразена и в разпоредбите в същия надпис. Абдерците се задължавали да съблюдават и провеждат абсолютно същите религиозни празници и празненства, каквито съблюдавали и провеждали и гражданите на Теос.

Да се върнем сега само на някои моменти от монетно-финансовата политика на Атина, прилагана спрямо Абдера и нейните съседи, защото определени данни от монетните емисии на трите града са исторически извор не само за тяхната политика спрямо Атина и Одриското царство — двете водещи политически и военни сили в този район откъм 445 докъм 420 г. пр. н. е., но и за политическите и други отношения между Атина и голямата тракийска държава, наричана още Одриско царство.

Като барометър в току-що споменатите взаимоотношения в областта на политиката могат да служат данните от данъчните списъци на Атинско-Делоския морски съюз за вноските, които Абдера правела през указания период от около три десетилетия в касата на съюза. Отначало градът плащал 15 таланта, но по-късно тази вноска била намалена на 10 таланта. И двете вноски говорят обаче за значителните финансови възможности на Абдера по това време, а намаляването на втората вноска се дължало не на някаква щедрост или отстъпчивост на Атина спрямо този неин „съюзник“, а на засилването на Одриското царство в Тракия. В навечерието на избухването на Пелопонеската война Атина се нуждаела от съюза на Одриското царство, за да може да извлече полза от неговия демографски и военен потенциал, като го насочи против Македония. Затова Периклова Атина трябвало да отстъпва за известно време част от доходите, които получавала от Абдера и от останалите гръцки колонии по брега на Егея и Мраморно море, на своя тракийски съюзник. Нещо повече, през управлението на Перикъл Атина предоставила, както изглежда, голяма свобода на действие на одриския владетел Ситалк по тия места и специално в Абдера. Фактически този град попаднал за известно време в сферата на влияние на Одриското царство. Затова Тукидид, описвайки размерите и пределите на това царство, казва, че на югозапад царството на Ситалк

започва от Абдера. Зависимостта на Абдера от тракийската държава не била нито особено продължителна, нито пък особено тежка. Специално ръководните знатни и богати граждани на Абдера изглежда че не са имали основания да се оплакват от политическото присъствие на одрисите по времето на Ситалк. Самият той е бил женен за знатна гъркиня от Абдера и когато сближението между Атина и одriskия владетел трябвало да се оформи в съюзен договор, предварителните условия на този договор били уговорени в Атина от Нимфодор, шурей на тракийския цар.

След смъртта на Перикъл, чийто живот бил покосен от чумната епидемия в Атина, и след смъртта на Ситалк, който паднал убит във време на военните действия срещу тракийските трибали някъде недалеч от Витоша (тогава Скомброс или Скомбър), Атинско-Одриският съюз постепенно се разпаднал.

От този изход на събитията Абдера имала за известно време полза, защото могла да поддържа своята автономия, свобода и демократична уредба, тъй както я разбирали и предпочитали нейните граждани.

Поражението на Атина в Пелопонеската война и нейният постепенен упадък през първата половина на IV в. пр. н. е. подготвили пътя за издигането на древна Македония. Това развитие било улеснено и ускорено и от отслабването и разпадането на голямото Одриско царство в Тракия.

Между трите гръцки колонии по егейския бряг на Тракия Абдера продължила да бъде на първо място и през IV в. и запазила своята самостоятелност и своята демократична уредба, като лавирала доста умело между противоречивите интереси на Диадоксите. Един от главните фокуси, в които се кръстосвали интереси и сблъскали противоречията на Диадоксите — приемниците на Александър Македонски в Източното Средоземноморие, било Егейското крайбрежие на Тракия. През III в. пр. н. е. обаче както Абдера, тъй и Марония и Енос били засегнати сериозно от социално-икономическата и политическата криза, която разтърсила из основи елинистическия свят. Сведения за това се намират в историческото съчинение на Полибий, най-големият историк на елинистическата епоха, както и в някои надписи от това време. Особено характерно и поучително е съдържанието на един надпис от Абдера от първата половина на III в. пр. н. е. В него се обещава щедро парична награда на оногова, който би уведомил своевременно властта за заговор, насочен срещу съществуващия тогава в Абдера политически и държавен строй.

Може да се каже, че въпреки дълбоката и непреодолима криза, присъща на развитието през напредналата и късноелинистическата епоха, трите града Абдера, Марония и Енос, но особено Абдера, проявявали жизненост, гъвкавост и умение в своите отношения и към Рим. Разбира се, и към тази велика сила, която се наложила в Средиземноморския свят още към края на III в. пр. н. е., Абдера се поучила от своя собствен горчив опит. През 170 г. пр. н. е. с помощта на някакъв местен предател на име Питон Абдера била превзета и жестоко санкционирана от римляните. Командуващият римския флот Хортензий бил по-късно наистина наказан от Сената за своята брутална постъпка, но Абдера трябвало да извлече горчива поука от преживяното и да намери през следващите години пътя на примирение с римските завоеватели, чието надмощие, особено след битката при Пидна (168 г. пр. н. е.), било очевидно за всички.

Един надпис от 166 г. пр. н. е. от Абдера е най-красноречивият документ за умелото лавиране на този град между по-силните по онова време. Заедно с това обаче надписът свидетелства за традиционните връзки, които Абдера поддържала и тогава със своята метрополия Теос.

Когато тогавашният тракйски владетел Котис, мислейки се за достатъчно силен и самостоятелен, а всъщност и той зависел вече от „благоволението“ на римляните, предявил своите „наследствени права“ над Абдера и нейната територия, абдерските граждани прибегнали към услугите на теоски делегати, които да застъпват техните интереси пред Римския сенат в спора им с Котис. Това били двама изтъкнати граждани на Теос, в чест на които е издаден и въпросният надпис от Абдера. Теоските делегати действително помогнали на своите абдерски братя, за което те им се отблагодарили, като издали декрет в тяхна чест. Текстът на този документ се е запазил напълно до наши дни.

Дарбите и умението на абдерците през тези тежки за техния град и изобщо за трите града времена се проявяват сега в политиката на компромиси пред по-силния, докато през V в. пр. н. е. заложите на техни изтъкнати съграждани блясват в полето на духовната култура. Не други, а абдерските граждани Демокрит и Левкил положили основите на съвременната атомна физика, а друг виден абдерец — софистът Протагор, положил във философията основите на учението, известно под названието теза „хомомензура“, т. е. учението за човека като единствена мярка за всички съществуващи и несъществуващи неща. При друг случай би могло да се говори с право и за видни мислители, родени и работили в Абдера, които предхождали по време Платон и Аристотел, без да им отстъпват в научно отношение.

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ТРАКИЙСКАТА РЕЛИГИЯ II. ПИРШЕСТВАТА И УГОЩЕНИЯТА. СЪКРОВИЩАТА И ПОДАРЪЦИТЕ

ДИМИТЪР ПОПОВ

Рецензент: *Александър Фол*
Редактор: *Маргарита Тачева*

Димитр Попов. ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАКИЙСКОЙ РЕЛИГИИ. II. ПИРШЕСТВА
И УГОЩЕНИЯ. СОКРОВИЩА И ПОДАРКИ

Пиршества и угощения, сокровища и подарки анализируются как важные формы человеческой культуры. Они обладают глубоко существенным, многопластовым и многослойным, мировоззренческим и смысловым, религиозным и магическим, ритуальным и культовым содержанием. Они являются своеобразными и последовательными ценностными испытаниями, находящимися в рамках понятий единства и взаимоотношений, борьбы и антагонизма отдельных индивидов общности. Взаимодействия предполагают взаимосвязи с окружающей средой и, следовательно, определенную, конкретную концепцию о космическом, биологическом и историческом времени. Категории, подлежащие данному анализу, имеют социально-политическое содержание. Предлагаемое исследование раскрывает также сходство и взаимодействие в историческом развитии близких в этнокультурном плане общностей на примере обширного географического региона.

Dimităr Popov. STUDIES ON THRACIAN RELIGION. II. FEASTS
AND BANQUETS. TREASURES AND PRESENTS

Feasts, banquets, treasures and presents are analyzed as important forms of human culture. They have a deeply realistic, multiform conceptional, religious, magic and ritual meaning. They are specific and sequential value trials, situated between the opposed notions of unity and interrelations and struggle and antagonism of the separate individuals in one community. The interactions presuppose interrelations with the surrounding world and hence a definite and specific conception of cosmic, biological and historical time. The analyzed categories have also an important social and political function. The study discusses the similarities and interactions in the historical development of similar ethno-cultural communities in a vast geographical area.

... най-напред се прегърнали и по тракийски обичай, като взели
рогове напълнени с вино, пили взаимно наздравица...

... затова си струва труда да зачетеш Севт с най-големи дарове...,
защото зная добре, че колкото по-големи дарове му поднесеш, толкова по-
големи ще получиш...

Ксенофонт

„Всеки знае историята за момичето, което стъпи върху хляба, за да
не си изцапа обувките“¹ — започва една от приказките си Х. Кр. Андерсен.
Заради извършения грях момичето потъва в блатото. Вярата в силите,
които притежава храната, добре личи в разказаната приказка.

Пиршествата и угощенията, съкровищата и подаръците са много важни
форми на човешката култура. Те са и съществени компоненти на всички
празненства. Спрямо Тракия и траките сведенията за тях изобилствуват в
античната писмена традиция. Не по-малко са и веществените свидетелства,
достигнали до нас чрез откритията на археологията. Те се групират в
забележителна колекция, която илюстрира аксесоара на празненствата и
допълва протоколно-церемониалния списък от атрибути, липсващи в
известията на древните автори.

Като част от културата на обществото пиршествата и угощенията,
съкровищата и подаръците имат дълбоко съществено, многопланово и
многопластово, миогледно-смыслово, религиозно-магическо и ритуално-
култово съдържание. Те са своеобразна форма на последователни ценностни
изпитания, разположени между полюсните понятия единство и взаимоотно-
шения, борба и антагонизъм на отделните индивиди в рамките на общността.
Взаимодействията предполагат и взаимовръзки с околната среда и
следователно определена, конкретна концепция за космическото, биоло-
гическото и историческото време.

От тази гледна точка със стремеж да се обяснят поставените общи
проблеми, както и да се повдигнат и интерпретират редица други въпроси,
анализът на изворите за пиршествата и угощенията, за съкровищата и
подаръците при траките ще има важно значение при изясняването на
разнообразния им идеологически подтекст. Проучването се налага и от
необходимостта да се изпълни със съдържание празнината в структурната
система на тракийската култура.

Разискваните явления са привличали неведнъж интереса на различни
автори. Още навремето Г. Кацаров се спря върху пиршествата и угощенията,
но събраните от него писмени свидетелства само характеризираха в общ план
някои съществени черти от бита на старите траки². Избраният подход при
анализа не засягаше смысловата интерпретация от социално-политическо и от
религиозно-култово естество. Методиката на работата се свеждаше до
първоначалното натрупване на материала³.

¹ Андерсен, Х. Кр. Приказки. Т. 3. С., 1957, с. 95.

² Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. — СББАН, 1,
1913, с. 25 сл.

³ Критика на методиката у Фол, Ал. Траколожките изследвания в България. — В:
Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, 149—165;
Попов, Д., М. Тачева. Съвременното състояние на проучванията по история на
българските земи в древността (Постижения и проблеми на българската историография за
периода 1972—1980). — В: Университетски изследвания и преподавания на българската история у
нас и в чужбина. С., 1982, 227—248.

Не по-различна е картината в съвременната историография. Повечето автори, които се докосваха до избраната проблематика, не надхвърлиха тълкуванията на Г. Кацаров. В най-добрите случаи те добавяха някое ново сведение към вече събраните данни. Днес, макар и откъснати и частични поради задачите и естеството на работата, все по-успешни са някои от наблюденията на Ив. Маразов. Анализите му засягат отделни страни от религиозно-идеологическата същност на пиршествата и угощенията траките. Това са части от наблюденията, които преследват по-скоро целта да разкрият отделни аспекти на царската идеология, отколкото да разгледат пълно всеки един от тях. Тук могат да се прибавят и интерпретациите за отделни предмети с функционална значимост и религиозно съдържание при тържествените празненства. Задачите, които си поставяше авторът в отделните статии, студии и книги⁴, имаха съвсем друго естество, за да бъде винен той за непълноти и недостатъчна изчерпателност.

Втората студия от проучванията върху тракийската религия е и първа по рода си в историографията. Тя трябва да разкрие цялостното и полисемантичното съдържание на пиршествата и угощенията, на съкровищата и подаръците. Отделните проблеми ще се дискутират на широката основа и сравнителните съпоставки със сродните етнокултурни общности. На базата на хронологическата стратификация на изворните данни от всякаво естество и на паралелите с по-близка или по-далечна историческа действителност ще израсне и структурата на повествованието.

За разлика от другите страни на живота сведенията за пиршествата и угощенията при траките са сравнително многобройни. Това е обяснимо, ако се има предвид славата, която тракийското вино с качествата си има през цялата античност. Още Омир не може да сдържи възхищението си и описва с подробности прочутото исмарско вино. От него тракийският цар-жрец, цар — бог на киконите Марон, подарява на Одисей и другарите му. „Когато искаха да пият от това червено вино — пише поетът, — сладко като мед, той напълваше една чаша от него, смесваше го по два пъти по толкова с вода и приятно, божествено благоухание се разнасяше от съда. Тогава беше много трудно да се въздържиш от него“⁵. Същото вино възпява в VII в. пр. н. е. Архилох в едно лирично стихотворение⁶. Въобще Тракия по думите на Атений от II в. от н. е. се смята за страна на сладкото вино⁷. По-късно научаваме, че тук виното се нарича „дзела“ ζήλα⁸.

Траките употребяват и други напитки. Особено популярен е брютонът. Съобщенията у древните автори са за VI — V в. пр. н. е. Според Софокъл и Архилох, както се научава от Атений, „Някои наричат ечемиченото вино брютон“⁹. Той е известен и на Есхил¹⁰. По-подробен и конкретен в обясненията си е Хеланик, който твърди в съчинението си „Заселвания“, че брютонът се приготвя и от ръж, както у траките от ечемик¹¹. Хекатей в

⁴ Маразов, Ив. Иконографски и стилови източници за изображението на човека в тракийската торевтика. — Изкуство, 24, 1974, № 3, 16—22; Влияние и самобитност или Иран и Тракия. — Проблеми на изкуството, 1975, № 3, с. 54 сл.; Аспекти на религията и идеологията в Тракия. — Тракия, 1976, № 3, 101—119, 113—115; Ритоните в Древна Тракия. С., 1978, с. 129 сл.; 24 тракийски съда. С., 1980.

⁵ Od. IX, 196—211. — В: Извори за историята на Тракия и траките. Т. 1. С., 1981, 44—46.

⁶ Arch. frg. 2 — В: Извори..., с. 58.

⁷ Михайлов, Г. Траките. С., 1972, 127—128.

⁸ Et. mag. ζήλας. — В: Извори..., с. 172.

⁹ Athen. 10, 447 b—d. — В: Извори..., с. 60, 102.

¹⁰ Athen. 10, 67. — В: Извори..., 88—89.

¹¹ Athen. 10, 447 c. — В: Извори..., с. 187. Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генсалоги и митографи от V—IV в. пр. н. е. — ГСУ ИФ, 70, 1976, 5—32.

„Описание на Европа“ конкретизира, че „пеоните пият брютон, приготвен от ечемик“¹². Той съобщава допълнително, че при тях са познати и напитките парабия, направена от просо, и кониза. Тя според Г. Михайлов се приготвя от ароматично растение и по-точно от горски оман¹³. Позволявам си да изкажа недоверие спрямо мнението в литературата, че брютонът е вид бира или квас, след като изрично се уточнява, че това е ечемичено вино. То следователно ще е по-силно на градус от бирата и по-скоро ще се доближава до някои съвременни и особено популярни напитки, приготвяни от ечемик.

Но ако Тракия се венцехвали и за виното и напитките, с друга слава античната литература характеризира местното население, което ги употребява. Най-общо казано, траките се ползват с печалната известност на големи пияници. В IV в. пр. н. е. Теопомп съобщава, че „всички тракийци са пияници“. Техните необуздани нрави изкушават халкидците да пренебрегнат „похвалните си обичаи“ и да се отдадат изключително „на пирове, леност и голяма полова невъздържаност“¹⁴. Упорито поддържаното мнение се подхранва от факта, че траките обикновено пият вино, без да го смесват с вода — обстоятелство, което се смята от елините по-скоро за присъщо на варварския свят.

Анакреонт в V в. пр. н. е. нарича пиенето на чисто вино „скитско пиене“¹⁵. В уточнението „скитско“ той вероятно има предвид не толкова скитския етнос, колкото обичай, разпространен между племената, които живеят на север от Балкана, и преди всичко гетите, включително и онези отатък реката Дунав до същинските скитски предели. Пасажът се изяснява от Платон в IV в. пр. н. е. Той говори, че предпочитанията към неразреденото вино са присъщи както на траките, така и на скитите, и допълва, че този обичай е разпространен и между жените им¹⁶.

Незавидната репутация, с която се ползват според Елиан траките навсякъде, се дължи на голямата страст, с която те се нахвърлят върху виното¹⁷. Писателят твори във II — III в. от н. е., но известното му може да се отнесе и за по-ранна епоха. На гръцкото общество е чуждо и пиенето на един дъх, а траките често изпразват чашите си наведнъж¹⁸. Калимах в III в. пр. н. е. твърди за един от елините, че „той се отвращаваше да пие вино лакомо с широка чаша, употребявана у траките“, а предпочиташе своята малка чашка, направена от бръшляново дърво¹⁹. На един дъх, без да си затваря устните, пие у Хораций една тракийска китаристка²⁰.

Отрицателните епитети, карикатурните и хумористичните образи изобилствуват особено когато трябва да се опише пиянството на отделни личности. Да си припомним само колоритния разказ на Теопомп за Котис I²¹. Порокът, който разяжда добрите нрави, е трайно вкоренен според гръцките и латинските автори, и то особено сред онези траки, които играят важна

¹² Athen. 10, 447 d. — В: Извори . . . , с. 179. Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. I. Тракия в периегезата на Хекатей. — ГСУ ИФ, 66, 1972—1973, 19—33.

¹³ Михайлов, Г. Траките, с. 128.

¹⁴ Athen. 10, 442 e — f; Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. IV. Теопомп: „Гръцка история“ и „История на Филип (II Македонски)“. — ГСУ ИФ, 69, 1975, 7—43.

¹⁵ Athen. 10, 427 a. — В: Извори . . . , с. 63.

¹⁶ Plato. De leg. 637e.

¹⁷ Aelian. Var. Hist. 3, 15.

¹⁸ Athen. 10, 427a; Михайлов, Г. Траките, с. 127.

¹⁹ Athen. 10, 442 e — f.

²⁰ Horat. Carm. 1, 36, 14; 1, 27.

²¹ Athen. 531e — 532a.

политическа роля във взаимоотношенията през различните епохи. Изключение в характерната личностна традиция на описание прави онзи Котис, който застава на престола в 183 г. пр. н. е. по времето на Филип V. Заради трезвеността му Полибий изтъква мекия нрав и необикновеното благородство, с които той „бил всичко друго, но не и трак“²².

Всеобщо приетото, утвърдено и повтарящо се мнение в античната писмена традиция характеризира траките с разпуснато поведение и нетрезво държание. Хекатеи в VI в. пр. н. е. съобщава, че „пияните се наричат санапи у траките“, тъй като в превод санапе означава „много пиеща“²³. Но между многопиещ човек и пияница съществува дълбока и съществена разлика. Що се отнася за траките и за тяхното пиянство, сведенията на древните автори в повечето случаи са подчертано тенденциозни. Имам предвид най-напред обстоятелството, че Елиан, макар и да описва необузданата им страст към виното, ги определя и като „много издръжливи пиячи“²⁴. Освен това да се пие виното чисто съвсем не е признак за варварски обичай, защото и гърци, и римляни в някои случаи не го смесват с вода. Вече се показва в литературата, че тракийското вино е много по-леко от гъстите елински вина и в такъв случай не се нуждае от допълнително разреждане²⁵. Ще добавя, че подобно пиене е въпрос и на лично предпочитание, и на вкус. То може да е и традиционен обичай, пристъп на определен географски ареал.

Или определението пияница, една от причините за което е пиенето на неразредено вино, се крие по-скоро в неразбирането на отделните автори на една действителност, към която те механично прикрепят традиционно определение. Възможно е тази характеристика в отделни случаи да се дължи и на политическите цели, които се преследват. Втората причина траките да се ползват с незавидната си слава се крие в пиенето на един дъх. Но и тя не може да устои на критика, защото своеобразните „ексове“ са често практикуван начин на пиене и у гърците. При тях те се съпровождат с музика и с песен. Следователно обичаят да се изпразва чашата наведнъж не може да се смята присъщ единствено на тракийската среда.

Подчертано субективно отправени са и хумористичните описания за пиянството на отделните личности. В невъзможността да се противодействува на делата им военнополитически гръцките писатели бързат да излеят злъчта си чрез злобни и набързо скалпени шампи, в които пиянството е един от многото изредени недостатъци. Такъв е случаят с Котис I. Подобни са описанията и за други тракийски царе или представители на аристокрацията.

Срещу тази очевидна и съзнателно търсена отрицателна социално-политическа и културна характеристика противостоят немалко известия в изворите. Заключение на Елиан, че траките са издръжливи пиячи, се потвърждава и за времето около IV в. пр. н. е. от Теопомп. Във втората книга на Филиповата история той разказва, че пеонските царе правели чаши от рога на животни. Те побирали до три, четири хои²⁶, а един хоос се равнява на повече от три литра. Показателен за издръжливостта при пиене е колоритно разказаният от Ксенофонт случай за одриския цар Севт II. Очевидецът описва с подробности и детайли угощението и говори не без възхищение, че въпреки огромните количества вино, което изпива, когато излизали, Севт „ни най-малко нямал вид на пиян“²⁷.

²² Polyb. 27, 12.

²³ Schol. Apoll. Rhod. 2. 946. — В: Извори . . . , 176—177.

²⁴ Aelian. Var. Hist. 3, 15.

²⁵ Михайлов. Г. Траките. с. 127.

²⁶ Athen. 11, 486 d — с.

²⁷ Xen. Anab. 7, 3.

След приведените факти изглежда, че общовъзприетото традиционно вкоренено и тенденциозно разпространено мнение за характеристиката на траките през античността трябва да се коригира. Известията на Полиен в съчинението „Военни хитрости“ от II в. от пр. н. е., че траките нападат нощем, след като се напият с вино²⁸, или на Павзаний, „че траките усвоили обичая да влизат в битка пияни“²⁹, не могат да променят очертаната обща картина. Още повече, че пиенето преди сражение се среща и практикува доста често в античния свят, и то не само сред т. нар. „варварски“ племена. И ако тук се отдели толкова място за напитките и за пиенето при траките, то е, защото сравнително многобройни са и свидетелствата за пиршествата и угощенията. Тяхното богато документиране е предпоставено и в обстоятелството, че Тракия е икономическа база с важно значение за античния гръцки свят и интересът към нея е изключително голям.

У всички народи от най-древни времена съществува обичай членовете на дадено общество и най-често само мъжете да се събират на съвместни пиршества и угощения³⁰. Най-подробен и интересен за тракийската действителност е разказът на Ксенофонт за тържествения обяд, който Севт, наречен Севт II, дава на пристигналите при него наемници. Сведенията се отнасят за след 410 г. пр. н. е., когато Севт I слиза от историческата сцена и събитията очевидно се развиват в негово отсъствие. От това време обикновено се поддържа появата на новия одриски цар Медок и на неговия парадинаст Севт II. Самата случка, описана от Ксенофонт, става през зимата на 401 — 400 г. пр. н. е., няколко години след дипломатическите игри с Алкивиад, приключването на Пелопонеската война, сложните лавирания в противоречията на момента и преди съюзните отношения между Севт II и Деркилид, продължили вероятно от зимата на 399 г. до 397 г. пр. н. е.³¹ Съобщенията от античния автор данни са много ценни. Той не преразказва истории, черпени от втора ръка или случайно чути от другите, а сам е участник и наблюдател на станалите събития. Макар и често да е политически субективен, да скрива и да премълчава събитията, в които самият той участва, или да преиначава фактите, в конкретния случай не виждам причини нито от личен, нито от социално-политически характер нещата да са съзнателно видоизменени. Разказът е документално достоверен. Той предава картината на един обичай, който не се нуждае от години и векове, за да се превърне във фантастична легенда, а отърсен от всичко невероятно и приказно, претворява истинския дух на времето.

Ксенофонт непрекъснато подчертава факта, че всичко се извършва по древни тракийски обичаи, и сам предполага стабилен традиционализъм и старинност за целия обред. Древният писател съобщава, че когато Севт го

²⁸ Срв. и др. сведения у Михайлов, Г. Траките, с. 127.

²⁹ Pausan. 9, 30, 5. Кацаров, Г. Битът..., с. 25 (цитира погрешно Pausan. 11, 30, 5 вместо Pausan. 9, 30, 5).

³⁰ Daremberg, Ch., Edm. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, 1887, s. v. Coena; Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed art., 8, Milano, 1930, s. v. Banchetto; RE, 3, s. v. Cena. Общо теоретично по тези проблеми вж. Hauck, K. Rituelle Speisegemeinschaft im X. und XI. Jahrhundert. — Studium generale, 3, 1950, fasc. 11; Bleichsteiner, R. Zeremonielle Triksitten und Raumordnung bei den turko-mongolischen Nomaden. — Archiv für Volkskunde, 5—6, 1951—1952, 181—208; Guarducci, M. Un contributo allo studio dei „banchetti eroici“. — AJA, 66, 1962, fasc. 3, 273—287; Blumenstengel, J. Wesen und Funktion des Banketts im Beowulf. Marburg, 1964; Гуревич, А. Я. Категории Средновековой культуры. М., 1972, 196—217; Бахтин, М. Творчество на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса. С., 1978, 303—328.

³¹ Фол, Ал. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 101 сл., 129 сл.; Политическа история на траките. С., 1972, 133—134.

посреща заедно с войската му, „заявил, че към никого от атиняните не храни недоверие, понеже неговият пращад е Терес“ и защото знаел, че те били неговия роднини³². Независимо дали Терес е пращад на одриския цар, Севт набляга върху генеалогията Терес — Терей и я възкресява³³. Той държи на наследствеността в традициите и еднаквостта на атмосферата и положението на одриските базилевси. Затова, макар и по-късен, разказът може да се отнесе и към по-ранна епоха, за да характеризира аналогичната картина при организирането и реализирането на тържественото угощение, на пиршеството.

„Когато (гръцките наемници) дошли наблизко до Севт — пише авторът, — той заповядал да влезе при него Ксенофонт с двама други, които сам си избере. А като влезли, най-напред се прегърнали и по тракийски обичай, като взели рогове, напълнени с вино, пили взаимно наздравица. . . След това останалите гърци яли под палатки, разпределени по роти, а пълководците и стотниците били поканени от Севт на обяд в едно близко село. . . Като се събрали най-знатните от присъстващите тракийци и военачалниците, и стотниците на гърците, и пратеници от градовете, колкото имало, насядали в кръг, за да обядват“³⁴.

Наред с битовите моменти колоритното описание съдържа и дълбокосмисловото религиозно съдържание. От най-древни времена храната и напитките имат важно магическо значение. Колективната консумация и разделянето на храната създава връзката между участниците, постига идейна солидарност, а общата маса и солта допълнително укрепват взаимоотношенията³⁵. Угощението, организирано от Севт II, също не е случайно. То потвърждава разбирането за светостта на общото ядене и пиене. Събирането на трапезата тясно свързва участниците в единен духовен колектив. Вярата, че храната и напитката са свещени и са изпълнени с част от божествените сили, им придава важно значение като извор на сила и на мощ. Те следователно съдържат и особена психическа материя и дори в определени случаи могат да осигурят вечен живот, т. е. безсмъртие³⁶.

От тази позиция могат да се разберат и да се интерпретират някои известия за особената жестокост и дори за канибализма при траките. Те се обясняват с желанието да се поема една изключително свещена храна. От Флор научаваме, че при стълкновение на мизите и римляните преди битката траките „дали оброк да принесат в жертва и да вкусат от вътрешностите на убитите вождове“³⁷. Да се употребява тялото на човека или на животното за храна означава да се придобият не толкова неговите физически, колкото нравствените и интелектуалните му качества. Според Дж. Фрейзър, който привежда редица примери, в древността, а и сред съвременните примитивни народи широко е разпространен обичаят да се поема част от месото на покойниците³⁸. За вярата това е начин да се овладеят някои от положителните им качества, които се локализируют в един или в друг орган или част на тялото.

³² Xen. Anab. 7, 2.

³³ Тодоров, Я. Тракийските царе. — ГСУ ИФФ, 29, 7, 1933, 1—80; Фол, Ал. Политическа . . . , с. 138 сл.; Тракия . . . , с. 93 сл.; Михайлов, Г. Към въпроса за Софоклевата драма „Терей“. — ГНМ — Пловдив, 2, 1950, 39—47; Mihailov, G. La légende de Térée. — ГСУ ФФ, 50, 2, 1955, 81—197; Thuc. 2, 29. — В: Извори . . . , с. 279.

³⁴ Xen. Anab. 7, 2—3.

³⁵ Rudhardt, J. Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique. Étude préliminaire pour aider à la compréhension de la piété athénienne au VI-ème siècle. Genève, 1958, 158—160 сл.

³⁶ Bleeker, C. J. The sacred bridge. Researches into the nature and structure of religion. Leiden, 1963, 225—235; Dumézil, G. Le festin d'immortalité. Étude de mythologie comparée indo-européenne. Paris, 1924.

³⁷ Flor. 2, 26.

³⁸ Фрейзър, Дж. Золотая ветвь. М., 1980, 549—553.

Случаят с мизите не е единствен за тракийската среда. Като описва жестокостта на тракийския цар Зибелмий, Валерий Максим твърди, че „за него не било никакво престъпление да разсича наполовината живи хора и да заставя родителите да ядат от телата на децата си“³⁹. Съобщението се датира точно от II в. пр. н. е. Сведенията на Страбон, който отъждествява скитите със севернотракийските племена и най-напред с гетите, хронологически попадат в Омировия пласт от данни. Според географа, който черпи от поемите, дивостта и жестокостта на племената, които живеят по Понта, стига дори дотам да принасят в жертва чужденците, добрали се до тези брегове, и да се хранят с месото им⁴⁰. Аналогична е картината и при скитите. Херодот в V в. пр. н. е. с подробности описва тази своеобразна черта в обичаите им⁴¹. Може би тази е причината, поради която Страбон ще обърка траките със скитите, още повече че сходствата в обредните действия не подлежат на съмнение. Дискусията за тракийската или скитската принадлежност на тези племена е обобщена от Ф. Папазоглу⁴².

Интересни са известията на бащата на историята и за обичаите на иседоните и на масагетите⁴³. Той разказва за тях почти една и съща история. При случай на смърт у тези племена всички родственици се събират и устройват пиршество. На него те се хранят както с месото на жертвените животни, така и с месото на покойника, когото предварително разрязват на части и съвместно с частите на животните приготвят, след като ги смесват в едно общо ястие. Съобщенията са с голяма стойност, защото показват при директното съпоставяне преки паралели и следователно сравнително обширна етнокултурна общност, в която влизат траки и скити, както и сродните със скитските племена иседони и масагети. Сведенията на Херодот се отнасят за V в. пр. н. е. или малко преди това и потвърждават закостенялостта в идейното мислене и съхраняването на обичая за твърде продължителен период.

От досега коментираните пасажи се вижда, че канибализмът при траките е дълбоко ритуално обогатен. Той притежава съществено религиозно-магическо съдържание, защото храните и напитките са извор на сила и на мощ. В определени случаи някои от тях могат да осигурят безсмъртие. Достатъчно е да припомним нектара и амброзията, които употребяват елинските богове. През цялото средновековие усилията на алхимиците се съсредоточават в изнамирането на чудодеен елексир, който ще осигури на човека вечна младост, ще продължи дните му. Светостта на храната, употребявана от сътрапезниците, и съпричастността ѝ с божествените сили са валидни и за тракийската среда. Общото ядене, разположено в широкия диапазон между полюсните понятия канибализъм и амброзия, предполага и условията на духовната общност.

Гостоприемството, честта, доверието са по същия начин свещени, както храните и напитките. В този смисъл е абсолютно невъзможно да се яде с враг. Храненето на обща трапеца гарантира приятелство и закрила за поканените. По принципа на симпатичната магия се вярва, че чрез заклинания върху тях може да се окаже въздействие и да се навреди на онези, които ги консумират. Но това означава, че по силата на тази връзка при угощението извършващият магически действия ще пострада наравно със своя враг. Ето защо съвместната трапеца изключва каквато и да е умишъл за вредителство⁴⁴.

³⁹ Val. Max. 9, 1, 4.

⁴⁰ Strabo. 7, 3, 6—7.

⁴¹ Hdt. 4, 64.

⁴² Papazoglou, F. Srednobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo, 1969, 300—302.

⁴³ Hdt. 1, 216; 4, 26.

⁴⁴ Фрeзeр, Дж. Цит. съч., 230—231; Bleeker, C. J. Цит. съч., с. 227.

Участниците са достатъчен залог за доброто разположение един към друг. Връзката между тях е едновременно тайнство и клетва за взаимна помощ и поддръжка. Създава се един вид повече или по-малко тържествен съюз между тях. Установяват се договорни отношения, в рамките на общността.

От тази позиция Севт II организира обяда за гръцките наемници, предвождани от Ксенофонт. Той се стреми както да даде гаранции за лоялност, така и да получи доказателства за необходимата му помощ. Честта, оказана на поканените, е със стремеж към съюзни отношения. По силата на симпатичната магия обаче връзката между участниците в угощението е в сила, докато се смели и изхвърли поетата храна. Тя е по-малко тържествена и е по-краткотрайна, отколкото побратимяването чрез смесването и взаимното поемане на кръв⁴⁵.

Сключеният съюз и договорните отношения на Севт и гръцките наемници са нестабилни още от самото начало. Те са краткотрайни и се компрометират окончателно в твърде кратък срок. Достатъчна е появата на спартанското пратеничество и одриският владетел ще се освободи от неудобните и ненужни вече наемници. „Той — както пише древният автор — заявил, че им предава войската и желае да им бъде приятел и съюзник“. Точно за да затвърди отношенията, Севт II поканил спартанските пратеници Хармин и Полиник „на угощение и ги нагостил великолепно“⁴⁶. Навярно не ще има спорове, че пиршеството, което той организира в тяхна чест, не ще се различава съществено от дадения вече обяд по случай преминаването на наемната войска на служба при траките.

Пиршеството в ритуален план е залогът за добрите връзки и по всяка вероятност е обичайна практика за южнодунавските предели. В този аспект култовият мотив е погълнат, разтворен и в социалното съдържание. Съвместните угощения не изключват, а предполагат и тесни връзки с околната среда и с мястото, където те се организират⁴⁷. За да илюстрирам тази съпричастност на идеите, ще си послужа с пример от гръцката религия. Персефона не може да се завърне окончателно при майка си Деметра, защото Хадес ѝ дава да яде плод от подземното царство. По този начин тя остава свързана с отвъдния свят.

Важна роля в тържествените празненства играят и напитките. Ксенофонт, който подробно описва първата си среща със Севт II, разказва как, след като се прегърнали, взели рогове, напълнени с вино, и пили взаимни наздрависи. Обхванати от пиенето, човекът и богът се чувствуват способни за велики дела. Напитките вдъхват ентусиазъм, изпълват и провокират интелигентността. Доброволните интоксикации са познати за различни идеологически системи в различни географски ширини⁴⁸. Те са общо явление в религиозния живот на човечеството. Така например персийските източници често споменават свещените напитки — сома и хаома⁴⁹. Те съдържат в себе си добродетелта и доблестта. Те са творци на победата и дори могат да отклонят пипалата на смъртта.

Пиенето без предварителна нагласа улеснява напиването и достъпа до екстатичните състояния. Добра илюстрация в това отношение е пианството

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Xen. Anab. 7, 6.

⁴⁷ Bleeker, C. J. Цит. съч., с. 228.

⁴⁸ Félice, Ph. de Poisons sacrés, ivresses divines. Essai sur quelques formes inférieures de la mystique. Paris, 1936, 250—270.

⁴⁹ Ghirashman, R. Perse. Paris, 1962; Persia from the origins to Alexander the Great. London, 1964; Widengren, G. Les religions de l'Iran. Paris, 1968; Christensen, A. Le premier homme et le premier roi dans l'histoire des Iraniens. Uppsala, 1918—1919; Маразов, Ив. Влияние и самобитност..., с. 56.

сред траките — изповедници на Дионисовия култ⁵⁰. То е предназначено да се изпадне до загуба на съзнание и да се стигне до екстаз. Въодушевляването, дивата екзалтация, божественият транс, безумията на изстъпленията, всичките тези елементи са необходими за сливането с бога и постигането на пълното единение с него. С тази цел се приготвят и ритуалните напитки при мистериите⁵¹. При изпиването им настъпва връзката с божеството. Посветеният става съпричастен на неведоми и тайнствени сили, които управляват цялото му поведение. Ето как напитките ще символизират силата и мъдростта, която единствена може да освети съкровеността на свещеното знание.

Интересно и показателно е едно сведение на Аристотел, цитирано у Макробий⁵². Той твърди, че при траките лигири жреците на Дионисовото прорицалище давали предсказания едва след като изпиели много чисто вино и се опиели. Възможно е да се мисли, че те принадлежат на беския царско-жречески род, тъй като и Аристотел има предвид прорицалището на Дионис, споменато още от Херодот. За бащата на историята „беси от сатрите“ са гадателите в това най-популярно за траките свещено място и следователно от техните среди се излъчват и жреците⁵³. Според някои хипотези, които отново започнаха да се поддържат⁵⁴, точно те представляват жречески род, белязан от чудотворността на мантическите си възможности. Както забеляза още навремето П. Пердризе, четенето *ligueos* е несигурно⁵⁵. Ако това е така, със сигурност може да се твърди, че съдържанието на известието е валидно за тракийската среда и не трябва да се оспорва. Свидетелствата в античната писмена традиция потвърждават хипотезата, че нагласата за прорицания и мелодекламативността при изричането им се провокират в Тракия и за траките от виното и от опиатните изпарения.

В I в. от н. е. римският географ Помпони Мела съобщава, че измежду траките има някои, които „не познават виното, обаче, когато се утощават, хвърлят някакви семена в огъня, около който седат, и от дима добиват веселост, подобна на опиване“⁵⁶. Солин от III в. от н. е., който заимствува от Помпони Мела, но ползува и някои други извори, предава с малко по-големи подробности същата история. Според него мъжете и жените обикалят огнището и смятат за веселие да подражават на пияните, след като известно време вдишват изпаренията на хвърлените в огъня семена на треви, които растат в Тракия⁵⁷.

Според Г. Кацаров екстатичното състояние, постигнато чрез поемането на изпаренията на някои растения, е обичай, който преминава в Тракия от Скития⁵⁸. Основанията на автора да поддържа тази хипотеза се намират в сведенията на Херодот за разпространената сред скитите практика да хвърлят конопено семе върху нагорещени камъни⁵⁹. Наслажда-

⁵⁰ Otto, W. F. *Dionysos. Mythos und Kultus*. Frankfurt, 1960; Jeanmaire, H. *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*. Paris, 1970.

⁵¹ Delatte, A. *Le cycéon, breuvage rituel des mystères d'Eleusis*, (= *Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 40). Paris, 1955, 690—751.

⁵² Macrob. *Sat.* 1, 18, 1; Кацаров, Г. *Битът...*, с. 25; Михайлов, Г. *Траките...*, с. 127.

⁵³ Hdt. 7, 111. — В: Извори..., с. 250; Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. II. Тракийският логос на Херодот. — ГСУ ИФ, 67, 1973—1974, 7—25.

⁵⁴ Perdrizet, P. *Cultes et mythes de Pangée*. — *Annales de l'est*, 24, I. Paris-Nancy, 1910; Фол, Ал. Историческо въведение. Мегалитите в Тракия. Т. 1, С., 1976, 16—18.

⁵⁵ Perdrizet, P. *Цит. съч.*, с. 43, заб. 1.

⁵⁶ Pompon. Mela. 2, 2, 16—33.

⁵⁷ Solin. 10, 1—11.

⁵⁸ Кацаров, Г. *Битът...*, с. 25.

⁵⁹ Hdt. 4, 75.

вайки се на обилния дим и парата, които ги обгръщат, те гръмко пеят от удоволствие. Вероятно виковете на радост са култови химни за прослава на боговете, а мелодекламативността се предизвиква и улеснява от действието на ароматите.

Аналогично е известието за масагетите⁶⁰. Херодот разказва за практиката им да събират през лятото и да пазят в запас особен род плодове. Когато запалят огън, сядат в кръг около него и хвърлят от плодовете в пламъците. От изпаренията изпадат в състояние на опиянение, докато накрая скачат и започват да танцуват и пеят песни. Близостта на култовите обичаи и религиозното им съдържание при траки, скити и масагети се налага от само себе си. Затова при траките въпросът по-скоро опира до сходствата на близките етнокултурни общности, а не до прякото и непосредствено заимствуване на един обичай, характерен само за скитската среда.

От античните автори и по-точно от Псевдоплутарх се научава, че по течението на река Хебър може да се намери растението, което предизвиква опиянението. То много прилича на ориган. „На това растение траките откъсват върховете, хвърлят ги в огъня. . . и като вдишват издигащите се пари, омайват се и се унасят в дълбок сън“⁶¹. Писателят уточнява, че тези действия се извършват обикновено след предварително угощение и показват връзката им с опиятите.

Същностното съдържание на разкрития с подробности обичай е традиционно и с голяма продължителност във времето. Консервативното съхраняване на култовите церемонии от VI — V в. пр. н. е., когато датират свидетелствата на Херодот, и запазването на свежестта и непосредствеността им дори до III в. от н. е. говорят за стабилност в религиозно-идеологическото мислене. Това, с което озадачават античните автори, е обстоятелството, че и Солин, и Помпоний Мела пишат, че опиването с дима на някои семена се извършва сред онези измежду траките, които не познават виното. Твърдението има обяснение и е логично предизвикано от аскетичната догма, присъща на тракийския орфизъм и на религията на Залмоксис. Следователно в писмените източници сведенията с подобен характер ще се срещат за местата на разпространението на споменатите религиозни системи и най-напред в гетските предели.

Разкритият обичай е общоразпространен за мъжете и за жените. Както се разбира и от Платон, жените са злоупотребявали с виното наравно с мъжете⁶². Ароматните опии като доброволна интоксикация също имат ефектът и символиката на силните напитки. Поемането им освобождава от страха пред неизвестното, омайва и отпуска, прогонва грижите на ежедневието, доближава се и достига търсеното екстатично изживяване. В подобно състояние и психонагласа човекът се чувства способен на всичко. Още миг и той ще се докосне и ще черпи от божествените сили и енергия, ще се слее с божеството. Танците, песните, веселието, мелодекламативността, всичките тези елементи по пътя на постигането на въодушевлението са в зависимост от организираните предварително пиршества и угощения. Те следователно са предназначени за реализирането на непосредствения контакт с бога. Това е и първото им смислово ниво.

Опияните изпарения и напитките имат непосредствено отношение към магическите способности. Под тяхното въздействие се изостря гадателското

⁶⁰ Hdt. 1, 202.

⁶¹ Pseudoplut. De fluv. et mont. nom. 3.

⁶² Plato. De leg. 637e.

изкуство, усиља се дарбата за предсказания. Тракийските лигири пророкуват едва след като се опият с вино⁶⁵. Изглежда и жрицата в Дионисовото светилище на сатрите прорицава в транс на опиянението. Херодот упорито свързва обичайната обредност с редовната практика в Делфийското светилище. И „нищо не е по-различно (въобще от Делфи) в Дионисовото прорицалище в Тракия“, пише античният автор⁶⁶. В ритуално-култов план тракийската религия особено по отношение на Дионис има някои съществени отлики при съпоставките с елинската⁶⁷. На първо място ще изтъкна мантиката, присъща най-вероятно на жреците — чужда на Гърция. Самият Дионис е бог-пророк за траките. И във вакханската лудост се крие голяма гадателска сила. Еврипид пише: „Когато богът изпълни тялото, накара бесните да предсказват бъдещето.“⁶⁸

За тракийския дионизизъм са характерни и екстатичните състояния. Точно под влияние на виното жените решават да убият Орфей. Павзаний обяснява, че те се осмеляват на тази постъпка едва след като се напиват⁶⁷. Широко разпространена между беснуващите вакханки е и омофагията⁶⁸. Това ужасяващо общо ядене притежава важно сакрално значение. В разгара на празненството менадите бясно разкъсват живо животинско — елен, сърна, козел, бик, и във вдъхновението на неистовата религиозност се нахвърлят върху месото и кръвта. По време на свещенодействията, обладани и изпълнени с духа на бога, в еретичното си изстъпление жените дори не познават близките си. Могат да разкъсат и хора. Такава е съдбата на тиванския цар Пентей. Според легендата и Орфей е сполетян от същата участ. В някои митологични версии Дионис също е разкъсан от погълнатите от оргиастичната лудост вакханки. Те пристъпват към омофагията, понеже храната съдържа същността на божеството. Сливането с него и приобщаването към качества му е заложено във вярването, че жертвените животни са възплъщения на самия бог. Или това е второто смислово ниво на пиршествата и угощенията. При тях липсва традиционният ред, но в единението с бога и в освобождението си от страха отделната личност се изпълва с онази сила и мощ, която носи творческото начало и бележи с клеймото на неограничените, възраждащи способности всичко, до което се докосне.

Анализираните прояви съвсем не се застъпват само сред почитателите на тракийския дионизизъм. Същевременно античната писмена традиция съдържа немалко данни за сектите от въздържатели. Чрез Посидоний Страбон съобщава, че „мизите от благочестие не употребяват за храна одушевени същества, следователно и добитък. Те се хранят с мед, мляко и сирене и живеят мирно. Затова се наричат „богопочитатели“ и „капнобати“ (т. е. ходещи по дима); той също говори, че между траките има и такива, които живеят без жени и се наричат „ктисти“; те са удостоени с честта да ги смятат свещени и прекарват безгрижен живот; всички тях поетът (Омир) нарекъл „чудни хипемолги“ (т. е. кобилодоители), галактофаги (т. е. млекоядци) и абии (т. е. без живот), най-справедливи хора“⁶⁹.

Омир и Страбон потвърждават присъствието на затворени религиозни общества при траките. Без да уточнява източниците, от които черпи

⁶⁵ Macrob. Sat. 1, 18, 1.

⁶⁶ Hdt. 7, 111.

⁶⁷ Маразов, Ив. Аполон, Дионис и Орфей. Тракийски легенди. С., 1981, 51—75.

⁶⁸ Euripid. Bakchen, 555 сл.

⁶⁷ Pausan. 9, 30, 5.

⁶⁸ Тодоров, Я. Предхристиянски религиозни течения в нашите земи. — В: Античната цивилизация в България. С., 1941, 5—41.

⁶⁹ Strabo. 7, 3, 3—4.

информация, в един от следващите пасажии Страбон отхвърля твърденията на Омир⁷⁰. Противоречието е привидно, а обяснението се открива в неразбирането от античните автори на една действителност, в която тайните общества имат място и значение. Отново Страбон твърди, че като доказателство за послушността на гетите може да послужи фактът, че те били убедени от Дикеней „да изкоренят лозята и да живеят без вино“⁷¹. Съобщението може да се съпостави с интерпретираните вече данни на Помпоний Мела и на Солин и сочат отново съществуването на сдружения от посветени. Споменатите траки, които не познават виното — задължителен атрибут на Дионисовите поклонници — потвърждават съществуването на една аскетична догма, позната и разпространена сред тайните религиозни общества от съмишленици в системата на тракийския орфизъм и на религията на Залмоксис⁷².

Известията за чудните хипемолги, галактофаги и абии, споменати още у Омир като най-справедливи хора, са от значение и заради философската и политико-религиозна система на обезсмъртяването⁷³. Още Херодот приписва и на гетите качествата смелост и справедливост⁷⁴. Съвкупните данни доказват традиционализма в съществуването на тайни общества, характерни и за мизите, и за гетите⁷⁵ за твърде продължителен период от време — приблизително от края на бронзовата епоха, когато датират свидетелствата на Омир, до римското владичество. Възможно е да се мисли, че сведенията за мизите се отнасят и за гетите, защото мизите се губят в писмената традиция между Омир и Страбон.

Сектите от съмишленици, затворените кръгове от посветени се споменават често в изворите поради големия интерес в древността към Залмоксис и учението му за обезсмъртяването⁷⁶. Близостта и сходствата с философско-религиозните системи на орфици и на питагорейци допълнително увеличават интереса към тях. Тези общества са важни преди всичко с въздържанието си. Хранят се с мед, мляко, сирене, живеят мирно и дори без жени. Затова се смятат за свещени и за най-справедливи между хората. Отказът да се поема месна храна не е начин да се държиш по-различно от другите, нито е признак за оригиналност. Това е протест срещу един традиционен ред, подчинен на определена действаща практика. Вегетарианството означава едновременно и да не изпълняваш най-важния акт на политическата религия⁷⁷. То е и особено ефикасен начин за отказване от света. Омофогията в дионизизма и в орфизма също показва бягство от религиозното обкръжение, но на по-ниска степен на развитие на обществото. Своеобразното благочестие включва и последователни изпитания на сила, умение, красота, на всичко, свързано с жизненост и енергия.

⁷⁰ Strabo. 7, 3, 7.

⁷¹ Strabo. 7, 3, 11.

⁷² Богданов, Б. Орфей и някои проблеми на тракийската митология. — *Филология*, 7, 1980, 3—15; Фол, Ал. Тракийското религиозно мислене. Тракийски легенди. С., 1981, 9—13; Вярата в безсмъртието. Тракийски легенди. С., 1981, 15—23; История на българските земи в древността. С., 1981, с. 153 сл.; Тракийският орфизъм. — *Изкуство*, 31, 1981, № 7, 42—45; Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. — ГСУ ИФ, 75, 1981; Popov, D. L'orphisme thrace en Magna Graecia. — *Actes du IIIème congrès international de Thracologie*, 2, Sofia, 1984, 300—304 с. лит.

⁷³ Попов, Д. Проучвания...

⁷⁴ Hdt. 4, 93. — В: Извори..., с. 211.

⁷⁵ Фол, Ал. Тракия..., 29—30 с. извори и лит.

⁷⁶ Попов, Д. Залмоксис и проблемите на тракийската религия в гетските земи. — В: Северозточна България — древност и съвремие, 1. С., 1985.

⁷⁷ Detienne, M., P. Vernant. *La cuisine du sacrifice en pays grec*. Paris, 1979, с. 14 сл.; Rudhart, J. Цит. съч., 151—152.

Тайните затворени кръгове илюстрират и третото смислово ниво на пиршествата и угощенията при траките. Те се извършват за инициация. Животът и светът в тях се проявяват и съществуват чрез неща; неизмеримо тънки, почти неосезаеми. Това е една едва забележима латентност — едно неуловимо намерение.

Голяма част от същността на тържествените пиршества и угощения ще остане необяснима, ако не се обърне внимание на древните практики, свързани с култа. В най-ранния идеен фонд яденето и пиенето, най-грубо казано, както частното, така и общественото, имат произхода си в религиозните дела. Тази характеристика ги бележи по традиция дори във времето, когато религията постепенно започва да губи властта си над хората и света. Като се абстрахираме от частно-битовото пиршество, ограничено в дома и семейното благополучие, застиналостта в личния живот се определя от индивидуалната заможност и изобилието и от неподвижното ежедневие. Домашният гуляй остава винаги откъснат от реалността и обществото, от борбата на човека със света, който го заобикаля. Губят се неговите социални и политически измерения, богатата религиозна символика, култовото му значение. Древните автори не са ни оставили данни за подобен род частни, семейно-битови угощения, организирани между най-близки роднини.

Сведенията на античната писмена традиция разкриват пълноценната картина на пиршествата в действие — в тяхната неразривна връзка със социално-политическата и религиозно-идеологическата действителност. Подобни са свидетелствата за пирове на одриските царе Севт II и Котис I, гетския владетел Дромихет⁷⁸ и др. В описанията на отделните автори, които се отнасят и към различно време, правят впечатление сходствата в организирането и развитието на пиршествата и угощенията. Те се придържат към определен тържествен церемониал. Той се развива последователно при строг ред, а подробностите на протокола в повечето случаи съвпадат. По всичко изглежда, че предварителният сценарий строго се спазва. Знаем със сигурност, че празничното угощение започва с тържествено пиене, за което има различни правила. При срещата си Севт и Ксенофонт пият наздравица с рогове, пълни с вино⁷⁹. Допустимо е да се мисли, че взаимната размяна на тостове продължава. Остатъците от виното в роговете се разливат върху дрехите. Платон също твърди, че траките и скитите, когато пият вино, „пръскат с него дрехите си и смятат това за хубав обичай“⁸⁰.

Празненствата се съпровождат с песни, музика и танци. Ксенофонт подробно описва как в разгара на обяда, точно в момента на взаимното пиене, „влезли хора, които им пригласяли с един вид гайда в такта на магадига. И сам Севт — продължава той — се дигнал и заскачал ловко, като че ли се пазел от удара на стрела. Влезли и шегобийци“⁸¹. Взаимната наздравица може да се изтълкува и като ритуално пиене под съпровод на музикални инструменти. За да се наблегне върху значението на момента, действието се оживява с минимални танци. Зрелищното като атрактивност има място в сценария и Ксенофонт го подсказва с шегобийци.⁸¹ които присъствуват. И любопитното, и екзотичното са съществени елементи на пиршествата. Анаксандрид в комедията си „Протесилай“⁸² разкрива, че на

⁷⁸ Xen. Anab. 7, 2—3; Athen. 4, 131a; Diod. 21, 12; Athen. 12, 531e—532a.

⁷⁹ Xen. Anab. 7, 2.

⁸⁰ Plato. De leg. 637e.

⁸¹ Xen. Anab. 7, 3.

⁸² Athen. 4, 131a.

угощението, организирано от Котис I, се свири на флейта и на китара, пеят се песни. По време на пир Диегилис, царят на тракийското племе кени от средата на II в. пр. н. е., също се възхвалява с пеан за похватността му от присъстващите⁸³.

В подробностите на протокола прави впечатление, че пиршествата и угощенията обикновено се предшествуват от жертвоприношения. В първата половина на IV в. пр. н. е. по този начин постъпва и Котис I. В залите за пиршества на временните си резиденции, които издига на различни места в обширната държава, той според Теопомп принася жертви на боговете непосредствено преди банкетите⁸⁴. Диодор съобщава, че когато Дромихет кани Лизимах на угощение, извършва най-напред жертвоприношение⁸⁵. Същият автор говори и за жертвоприношението на Диегилис, осяществено по времето, когато празнува сватба по стар тракийски обичай, т. е. непосредствено преди празненството⁸⁶. Или пиршествата и угощенията след жертвоприношенията са четвъртият семантичен тип свещено ядене, засвидетелствувано за тракийската среда⁸⁷.

При античните автори, майстори на описанието на гощавки, като Платон, Ксенофонт, Плутарх, Атеней, Лукиан, Макробий и други, част от протокола е обичаят да се коронясват присъстващите. Спрямо траките обаче той не се споменава в изворите. Изключение прави един атински надпис, в който оргеоните на Бендида, участници в тържествените процесии, след жертвоприношението на свинята и кратката закуска в Нимфеона се коронясват с венци⁸⁸. Тази практика е обяснима в елинската среда, окръжаваща тракийска колония в полиса. Възможно е дори да се мисли, че се увенчават само гърците, защото едната от двете процесии в чест на тракийската богиня според Платон е от местни жители⁸⁹.

Траките не познават и обичая да се хранят и да пият полуизлегнати. За да обядват, „те насядали в кръг“ — съобщава очевидецът Ксенофонт. Диваните, които Дромихет според Диодор приготвя за Лизимах и македоните, и стаите с по дванадесет легла, за които дава сведения Анаксандрид във времето на Котис I, са по-скоро плод на инерцията в традиционните описания при автори с вкоренен вече елински начин на живот или жест на любовни домакини. Самият обичай да се яде легнал нахлува в Гърция от Изтока. По-късно само коринтяните остават верни на старите примитивни нрави⁹⁰. Седнали се хранят и героите от Омировите поеми⁹¹. Седят и траките. Макар и външната форма на тракийския церемониал да напомня източния и преди всичко персийския, траките не възприемат обичая и консервативно държат на древните си порядки.

Участието в пиршествата и угощенията се смята винаги и у всички народи като оказване на голяма чест за поканения⁹². Амиан Марцелин разказва за избягалия от римляните протектор Антонин. След като преминава при персите, той се сдобива с достойнствата на тиарата⁹³, т. е. той получава правото на място на царската трапеза. Тракийският обичай е сходен с

⁸³ Diod. 33, frg. 14.

⁸⁴ Athen. 12, 531e — 532a.

⁸⁵ Diod. 21, 12.

⁸⁶ Diod. 33, frg. 14.

⁸⁷ Bleeker, C. J. Цит. съч., 225—235.

⁸⁸ IG 2², 1283.

⁸⁹ Plato. Polit. 327—328; Попов, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981, 52—55 с извори и лит.

⁹⁰ Athen. 1, 17f; 4, 143e; 5, 192e; 8, 363f.

⁹¹ II. XXIV, 470 сл.; Od. VII, 200 сл.; Od. XX, 135 сл.

⁹² Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 196 сл.

⁹³ Ammian. Marcel. 18, 5, 6.

източния. Така например Севт е отгледан като сирак от Медок, понеже баща му Месад в качеството си на парадинаст губи владенията си в сраженията с меландитите, тинните и транипсите. „Аз не можах да живея веч с поглед, отправен към чужда трапеза“ — говори Севт⁹⁴.

Притежанието на трапезата е гаранцията за личните качества, които има човек. В нея се съсредоточава залогът за щастие и за успех. Затова по време на празненствата местата, заемани от присъстващите, са строго определени. Най-напред в угощенията вземат участие най-близките довереници на царя, негови роднини и представители на аристокрацията. Изглежда, колкото човек е по-близо до владетеля, толкова честта, която му се оказва, е по-голяма. Севт успява да измоли от одриския цар войска, за да възвърне за държавата загубената бащина територия, „когато сядах до него (т. е. до Медок) на трапезата“. На обяда, даден от владетеля, присъствуват и „най-знатните от траките“ — цветът на племенната аристокрация, вероятно представители на висш благороднически съвет. Тракийският повелител кани и „военачалниците и стотниците на гърците и пратеници от градовете“. Те също имат точно определено място. Същевременно останалите гърци и редови войни „яли под палатки, разпределени по роти“.

Класовата адресираност е подчертано заявена, а положението, което всеки участник в пиршеството заема спрямо фигурата на царя, има важно значение за пространствената общност. Теопомп предава подробно чрез Атений, че в залите за пиршества, които тракийският цар Котис I издига на много места в страната, „той общува със сановниците си и се чувства блажен и щастлив“⁹⁵. Той не само използва „хестиаторионите“ за свещенодействия и за изповядване на култа, но и решава дела, свързани с политиката и благосъстоянието на държавата. Царят, жрец и бог, се допитва до най-близките си хора, а сановниците, с които общува, са членове на личния му съвет. Те участвуват активно и в пиршествата и по всяка вероятност заемат представителните места.

Отново чрез Атений се научава, че на сватбата на дъщерята на Котис I с Ификрат „участвували безброй чорлави мъже, маслоядци“⁹⁶. Описанието е тенденциозно и хумористично, но съдържа и достоверен контекст. За анализа на привидно оскърбителната нападка е добре да се има предвид известието на Плиний, че „от млякото се добива масло — най-деликатното ядене у варварските племена, по което богатите се отличават от простолюдие“⁹⁷. Чорлавите мъже маслоядци, които участвуват в приема, могат да се изтълкуват като представители на аристокрацията. Да си спомним и чудните хипемолги и галактофаги, споменати още от Омир⁹⁸. И Дромихет „поканил на угощение Лизимах заедно с приятелите му и най-близките си хора между траките“⁹⁹, т. е. измежду онези от съплеменниците си, които са висши представители на аристокрацията и излъчват ядрото на личния му съвет. Херодот също е категоричен, че Залмоксис „приемал на гости първите граждани, угощавал ги“¹⁰⁰ и ги посвещавал в тайните на обезсмъртяването. И Орфей събира аристократичната върхушка от „въоръжени траки и македони — благородници“ в една голяма и добре направена

⁹⁴ Xen. Anab. 7, 2.

⁹⁵ Athen. 12, 531e — 532a.

⁹⁶ Athen. 4, 131a.

⁹⁷ Plin. Nat. Hist. 28, 133.

⁹⁸ Strabo. 7, 3, 3—4.

⁹⁹ Diod. 21, 12.

¹⁰⁰ Hdt. 4, 95—96. — В: Извори . . . , 211—212.

за мистерии постройка¹⁰¹ и споделя с тях учението си. Традиционният церемониал в организацията и участието в пиршествата и угощенията консервативно се съхранява през епохите.

Ако може да се вярва на Диодор, траките и останалите участници в празненствата заемат противоположни места около трапезата. Текстът на автора отразява обстановката от края на IV в. пр. н. е. Епизодът добре илюстрира жизнеността на гетската държавно-политическа традиция и нейния разцвет през ранноелинистическата епоха. Подробният разказ за Дромихет, който пленява Лизимах заедно със синовете му и ги отвежда в укрепеното селище Хелис, най-вероятно датира веднага след 323 г. пр. н. е, т. е. след подялбата на Александровата империя, когато Лизимах се стреми да укрепи границата си и да затвърди властта си по крайбрежието на Черно море¹⁰². Диодор предава и версията за пленяването на Агатокул, сина на македонския цар¹⁰³. Историята се повтаря с малки промени от Плутарх, Страбон и Павзаний¹⁰⁴, но във всичките си варианти има морализиращ характер и нравоучителен тон. Точно на тази причина може да се дължи и противоположната подредба около трапезата на домакините траки, обединени около царя, и на гостите—пратеници, посредници, наемници и т. н. Концепцията обаче не може да се приеме безрезервно.

Според Приск почетните места у хуните са от дясната страна на Атила, а по-маловажните — отляво¹⁰⁵. Както казва В. Бешевлиев, при прабългарите лявата страна се отличава с чест и достойнство¹⁰⁶. В изворите за траките не се срещат подобни уточнения. Възможните хипотези са, че според ранга и положението си те сядат отдясно или отляво на царя. Явно е, че колкото по-близо се намира до него определена личност, толкова по-изтъкнато е общественото ѝ положение, толкова по-важна служба заема в държавата, толкова по-доверени са отношенията ѝ с владетеля.

Тържествените пиршества и угощения следователно имат важно социално-политическо съдържание. Те обединяват върхушката, съставена от членове на служебната аристокрация и от най-близките роднини на царя. С нейна помощ той решава първостепенни за държавата въпроси, обсъжда предложения, взема решения. В присъствието ѝ се извършват и най-главните ритуални обреди, свързани с култа и церемониалните свещенодействия. От особено значение в тази обстановка са ролята и функциите на царя.

От Посидоний научаваме, че „у партите в угощения диванът на царя, на който той лежал сам, е бил по-издигнат и отделен от другите, а трапезата, която е стояла до него, сам като полубог, е била пълна с варварски ястия“¹⁰⁷. Съобщението показва по-значимото място на владетеля в сравнение с останалите гости. Съзнателно подготвената обстановка трябва да подчертае общественно-политическото му положение. От друга страна централното място спрямо сътрапезниците се определя и от представата за божествения произход на властта. Източниците за траките обаче не съдържат данни с подобно съдържание. Може само да се предполага, и то с доста несигурност, че тракийските царе също заемат изтъкнато положение

¹⁰¹ FHG 1, 190 сл. (ed F. Jacoby).

¹⁰² Фол, Ал. Тракия . . . , 54—59 с извори и лит.

¹⁰³ Diod. 21, 11.

¹⁰⁴ Strabo. 7, 3, 8; 2, 3, 14; Plut. Reg. et imper. apophteg. 183 D 1; Pausan. 1, 9, 5—6.

¹⁰⁵ Priscus. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes et de legationibus Gentium ad Romanos. Berlini, 1903, 143, 8—9.

¹⁰⁶ Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 112.

¹⁰⁷ Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker, 2, Berlin, 1926, frg. 12; Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 111 с коментар.

на общата трапеза. То подчертава прерогативите им в ежедневието и набляга върху характеристиката цар-жрец, цар-бог, дълбоко осмислена в системата на божествения произход на владетелските достойнства¹⁰⁸. Но предположенията ще останат несигурни, ако не се подкрепят с преки данни.

Описанията на пиршествата и угощенията при траките разкриват функционалната значимост на царя, неговата роля за общността, както и многоплановостта на характеристиките му. Ето как Ксенофонт описва действията на Севт II: „След това били внесени за всички гости триножни маси, около двадесет на брой. Те били пълни с парчета месо, на които били забодени големи пити от подквасен хляб. Но ястията били слагани най-напред пред гостите, защото имало такъв обичай; и Севт най-напред постъпил според него, като взел хлебните пити, които били при него, разчупил ги на парчета и ги подхвърлял между гостите, както му било угодно. И с месото тъй също постъпвал и си оставял само колкото да се нахрани.“¹⁰⁹

Основната, най-важната фигура в пиршеството е личността на царя. Той разпределя хляба и месото между сътрапезниците — пръв, както видяхме по-горе, започва ритуалните танци. Всяко от действията и от постъпките му е в зависимост от социалното положение и от политическата власт. В качеството си на разпределител на храната и напитката владетелят поема и функцията на благодетел на всички присъстващи и оттук по аналогия — на хранител на народа и цялото население¹¹⁰. Той символизира плодородието. От него зависи изобилието. Той раздава богатата между сънародниците си. Както се намира в центъра на обяда, така тракийският господар е в центъра на своето племе и държава и от него зависи всичко. По същия начин фигурата му се намира в центъра на света, а божествените сили се концентрират в личността му. Редът и правилният ход на нещата се интегрират към царската дейтелност, защото владетелят раздава живот, както разпределя храната, но той и отнема живот.

Функционалната значимост на тракийските царе се засвидетелствува в текстовете и на други антични автори. Тя крие и различни семантични нива. Анаксандрид рисува почти същата картина за одриския цар Котис I. По време на бляскавия прием в чест на сватбата на дъщеря му с Ификрат „сам Котис се бил запретнал и поднасял чорба в златен съд и вкусвайки от виното в кратерите, се упоил по-напред от тези, които черпел“¹¹¹. Независимо от хумористичния тон и карикатурните шрихи пасажът има значение и пази в смислово отношение неподправената атмосфера на тракийската действителност. Отново царят в ролята на благодетел на народа сам разпределя храната и виното. Всичките му действия са предназначени да подтикнат плодородието, да стимулират изобилието.

Дромихет „сам наливал виното в сребърни и в златни чаши, а на своите хора в чаши от рог и от дърво, както бил обичая у гетите“¹¹². Фигурата на господаря отново възплътява покровителя, онзи, който може да обезпечи сигурността. Античният автор подчертава изрично, че това е дълбоко вкоренен и древен обичай при гетите. Един епизод от посещенияето на Одисей и другарите му при траките кикони също подсказва, че анализираната функционална характеристика на владетеля е традиционна и

¹⁰⁸ Попов, Д. Тракия на царете-жреци, царете-богове. Тракийски легенди. С., 1981, 77—129.

¹⁰⁹ Xen. Anab. 7, 3.

¹¹⁰ Gernet, L., A. Boulanger, Le génie grec dans la religion. Paris, 1970, 75—84.

¹¹¹ Athen. 4, 131a.

¹¹² Diod. 21, 12.

консервативно се съхранява през вековете още от времето на късния бронз или от края на II хилядолетие пр. н. е. Одисей разказва, че виното, което му подарил царят жрец на киконите Марон, никой от слугите и слугините му в къщи не знаел „освен той, любимата му жена и една-единствена ключарка“. „Ала когато искаха да пият от това червено вино, сладко като мед — продължава поетът, — той напълваше чаша.“¹¹³ Изправени сме пред равнозначния символичен подтекст за значението на царя, както при случаите със Севт II, Котис I и Дромихет. И не друг, а Марон пълни чашите с божественото питие, за да олицетвори могъществото и властта си над благосъстоянието и богатата, който само волята му може да направи достойние на другите¹¹⁴.

Сходството във функционалната същност на владетеля прозира дори в някои от курioзните сведения на Аристотел за чудесата в Тракия. При историята за извънредните богатства на пеонските царе философът колоритно описва две големи буци от самородно злато, намерени в размякнатата след продължителните дъждове почва и донесени на владетеля. „Те били поставени на трапезата до него и когато сядал да яде нещо, най-напред на тях подавал първите хапки.“¹¹⁵ И Ахил в „Илиада“ сам нарязва и разпределя месото между присъстващите¹¹⁶.

Дълбоко трогателна е сцената от Трояновата колона, в която двама дакийски благородници, най-вероятно жреци, стоят до котел, пълен с отрова, и раздават последователно на съплеменниците си, които се приближават¹¹⁷. В изображението личността на владетеля се заменя от жреците, защото даките са окончателно разбити, държавата е покорена, а царят им Децебал убит. Но символиката на обряда консервативно се съхранява през епохите. Двете фигури пред котела са различни от останалите и принадлежат към представителите на аристокрацията.

Характерна черта на царската власт и в асиро-вавилонските монархии е образът на владетеля, който поддържа живота в страната, осигурява богатството и е гаранция за плодородието¹¹⁸. Аналогична е обстановката и в Персия. Сходствата са още по-поразителни, като се има предвид обстоятелството, че основният източник за сравнение отново е Ксенофонт.

В първите глави на „Киропедия“ той описва подробно вечерята, която Астиаг дава на дъщеря си и на внука си Кир — бъдещия персийски цар¹¹⁹. След като измолва от дядо си разрешението да го замени в царските му задължения, Кир постъпва по следния начин. Той взема парчетата от ястията и от месата на трапезата и ги разпределя между слугите. На всеки един казва причината, поради която получава от храната — била тя, че някой го научил да язди или му дал копие, или служел добре, или почитал майка му. Така Кир раздава всичкото месо, което има. Аналогията с организирането и развитието на пиршеството при Севт II, както и функционалното значение на царя, не подлежи на съмнение.

Угощението при Астиаг също се съпровожда с песни и с танци. Заедно с музиката сътрапезниците са улеснени от присъствието на виночерпец. Но виночерпец обикаля между присъстващите и на обяда на Севт II.

¹¹³ Od. IX, 196—211. — В: Извори..., 44—46.

¹¹⁴ Попов, Д. Тракия..., 117—122.

¹¹⁵ Aristot. De mirab. auscult., 45—47.

¹¹⁶ Il. IX, 209 сл.; VII, 321 сл.; Od. XX, 275—285 сл.

¹¹⁷ Кацаров, Г. Битът..., с. 45 с лит.

¹¹⁸ Labat, R. Le caractère religieux de la royauté assyro-babylonienne. Paris, 1939; Dhorme, E. Les religions de Babylonie et d'Assyrie. Paris, 1949.

¹¹⁹ Xen. Cyr. I, 3, 4—12.

Съпоставките подчертават приликите в смисловото съдържание и наблягат върху еднаквостта в религиозно-идеологическата атмосфера на пиршествата и на угощенията, които за източните страни и за Тракия съвпадат в редица отношения.

В качеството си на хранител на страната и народа си царят се доближава до бога. Една асирийска поговорка гласи: „Сянката на бога е човекът, а сянката на човека са другите хора, човекът е царят, който е като огледало на бога.“¹²⁰ Институцията царе-богове също е добре позната на тракийската среда и потвърждава равнозначността на обичаите в стремежа да се осигури благоденствието на населението¹²¹.

Царете, които не желаят да ядат и да пият заедно с народа си, се намират извън общността. Пиршествата и угощенията целят да фаворизират плодородието, да осветят сеитбата. Това им семантично значение, което подтиква изобилието и обезпечава благополучието, е в зависимост от действията на владетеля. Жертвоприношенията, излиянията, преките отношения между царя и бога определят сигурната и богата реколта, приплода на животните. Главното средство за въздействие върху космическото време отново са пиршествата и угощенията. Постигането на тази цел се улеснява от личното съприкосновение на общинниците и на аристокрацията с царя-жрец и от непосредствените му връзки с бога. В личността на владетеля се въплътява идеята за щастието и за успеха на страната и народа.

Всички преломни моменти в развитието на природата, обществото и човека се ознаменуват тържествено. Спокойно може да се твърди, че в този смисъл пиршествата и угощенията следват ритъма на живота. Поважните събития — раждане, сватба, военна победа, смърт, се съпровождат от тях. Котис I и Диегилис I устройват богати приеми по време на сватби. Със здрави договорни отношения се съпровождат гошавките при Севт II и при Дромихет. Подобен е случаят и с Марон. По време на гошавките се обсъждат и по-значителните неща в държавата. Но не само представителите на аристокрацията имат достъп до царя.

Общите угощения са главно средство за пряко общуване с владетеля. Както твърди А. Гуревич, социалните връзки у „варварите“ имат непосредствено личен характер и най-демонстративно се проявяват по време на пирове¹²². Изводът му се отнася и за тракийското общество. Тук битието е пълноценно и активно, способно да вземе участие в човешките дела, да ги нюансира. Съвместните гошавки имат и важен морален смисъл, защото не може да се яде и да се пие с враг. Общата трапеза изглажда враждите, установява другарски връзки, постига съюзи, обединява хората.

Традиционната консервативност при съхранението на семантичните нива на пиршествата през епохите се допълва и от един разказ на Тацит. Около 12—13 г. от н. е., когато Реметалк умира, Рим взема инициативата да уреди дипломатически отношения в Тракия. Братът на царя Раскупор получава в наследство северните тракийски земи заедно с Добруджа, а Котис, синът на починалия — териториите южно от Балкана. Скоро в сложните дипломатически интриги чрез династическо коварство и измама племенникът става лесна жертва на злонамереността на чичо си. Тацит описва организирания заговор. „За да се освети, както казвал, съюзът, Раскупор устройл пир и веселбата продължила до късна нощ в ядене и пиене. Отначало Котис не подозирал нищо, а когато разбрал най-послед

¹²⁰ Labat, R. Цит. съч., с. 222 с извори.

¹²¹ Попов, Д. Тракия..., с. 77 сл.

¹²² Гуревич, А. Я. Цит. съч., 206—211.

измамата, ако и да призовавал светостта на царското си достойнство, общите семейни богове и гостоприемството на трапезата, бил хвърлен в окови от Раскупор.¹²³

В краткия откъс античният автор отразява същностната характеристика на угощенията сред траките въобще. Най-напред гостоприемството и трапезата са гаранцията за основното качество на приема като начин за социални контакти. Едновременно той е и политическа изява, изразена чрез договорните съюзни отношения, които се освещават от сътрапезниците. Друг е въпросът, че в случая нещата завършват зле за Котис. От друга страна, откъсът потвърждава ролята и значението на владетеля при тържествените му приеми. Котис непрестанно напомня за светостта на царското достойнство. В символиката си угощението има и дълбок религиозно-култов смисъл и неслучайно племеникът се позовава на общите семейни богове. В стремежа си да свърже произхода на своя род с тайнствения и загадъчен Херос Котис проявява качества на цар, който е и жрец, и бог на самия себе си.

Известието на Тацит показва силния традиционализъм и консервативност в социално-политическите и религиозно-идеологическите семантични значения на пиршествата и угощенията при траките и на действащите лица. Тенденцията се долавя още в края на II хилядолетие пр. н. е. или в последните векове на бронзовата епоха и продължава и по времето на римското владичество в Тракия. Въпреки голямото изобилие от сведения предимно от IV в. пр. н. е. хронологическото подреждане на изворните данни потвърждава вероятността на предложената хипотеза.

В античната писмена традиция обаче все още не могат да намерят задоволително обяснение някои данни за празненствата при траките. Селевк разказва как „някои траки играят в пирове те си на обесване“¹²⁴. Аммиан Марцелин съобщава, че по време на пиршества одрисите, „след като се наяджали и напивали до пресищане, насочвали мечовете срещу собствените си тела“¹²⁵. Възможно е тези колоритни и любопитни свидетелства да отразяват антагонизъм в рамките на общността, изразен в преодоляването на различни ценностни изпитания. Но сведенията могат да се използват и за колорит и екзотичност на изложението. Всъщност вярната интерпретация още няма точен отговор.

Показателна в много отношения е историята у Теопомп за одриския цар Котис I, известна от перото на Атеней. „Котис устроил пиршество — пише той, — като че ли богинята Атина щяла да се омъжи за него, пригответил ѝ брачна стая и очаквал в пияно състояние богинята.“¹²⁶ Несъмнено постъпката има култов смисъл и дълбоко съдържание. За Г. Кацаров теогамията разкрива пътища към самообожествяване¹²⁷. Идеята се подкрепя с изобилен доказателствен материал от С. А. Аверинцев¹²⁸. Като следва тези двама автори, а едновременно и Л. Жерне¹²⁹, Ив. Маразов вижда в сватбата на царя с богинята не само символиката за плодородието на страната, но и за властта на династията и непосредственото ѝ приемане¹³⁰. Бих добавил, че на

¹²³ Tacit. Anal. 2, 65; Михайлов, Г. Траките . . . , с. 82 сл.

¹²⁴ Athen. 4, 155c.

¹²⁵ Ammian. Marcel. 27, 4, 9.

¹²⁶ Athen. 12, 531b—532a.

¹²⁷ Кацаров, Г. Битът . . . , с. 27 сл.

¹²⁸ Аверинцев, С. К истолкуванию символики мифа об Эдипе. — В: Античность и современность. М., 1972, 90—102.

¹²⁹ Gernet, L., A. Boulanger. Цит. съч., с. 76.

¹³⁰ Маразов, Ив. Хиерогамията от Летница. — Археология, 18, 1976, № 4, 1—13.

Котис I е известна религията на елините и затова той избира за съпруга не само една от трите девствени богини в гръцкия пантеон, но едновременно и богинята майка на едноименния полис. Одриският цар спазва цялата система на тракийското религиозно мислене¹³¹. За да се осъществи нормалният ход на времето и кръговратът в природата царят бог влиза в хиерогамна връзка с богинята майка. Едновременно с това той влага и дълбока аллегория в акта на бракосъчетанието. В този смисъл приемите, организирани от владетеля, наред с лова и войната-са важен аспект от тракийската царска идеология¹³².

Пиршествата и угощенията разкриват и тържеството на живота над силите на смъртта. Непосредственият акт на ядене и на пиене символизира срещата на човека със света и едновременно борбата му със заобикалящата го действителност. В тази схватка победата печели човекът. Той поглътца и пие, поема света, носи го в себе си. Като изхожда от тази постановка, М. Бахтин убедително доказва, че не може да има тъжно угощение. То е несъвместимо със скръбта, защото е едновременно и обновяване и завършек на един основен момент в живота на обществото, природата и човека¹³³.

Възможното възражение, че с угощение се съпровожда и погребалният обред, е фиктивно, защото и тук връзката между смъртта и победата е твърде тясна. И в този краен случай пиршеството съдържа ново начало. Последната песен от „Илиада“ завършва със смъртта на Хектор. Но фактически тя не е краят на поемата, защото следва ново начало, обозначено от погребалния пир¹³⁴. Както смъртта носи в себе си новото раждане, така и празничното тържество носи новото начало. То е постоянното обновление и възраждане, радостната тръпка на възторга, на съприкосновението с действителността, на борбата и в крайна сметка на победата. Поради тези причини тържествените пиршества и угощения са освободени от чувството за предопределеност на съдбата, от страха пред неизвестното. Храната и напитката разпръскват смътните помисли, освобождават от сковаността. Те стимулират словото.

Примерите не са един и два. Разговорът между Севт и Ксенофонт се развива едва в разгара на обяда. Дромихет и Лизимах разменят реплики, след като минава известно време от началото на приема. Сътрапезниците са твърде словоохотливи. Освободени от страха, те отправят поглед към бъдещето. Този съществен момент има предпоставки в новото начало, което го предполага. Установената своеобразна връзка принадлежи сякаш на самото време и е отправена в бъдещето¹³⁵. Нещата в това отношение не са се изменили съществено и до ден-дневен, а в тостовите и в наздравичите, вдигани на банкети и юбилеи, в центъра на словото грее идното. В борбата в антагонизма между убиващото и раждащото, с края и началото на изпитанията и прехода между минало, настояще и бъдеще празненствата са вечно утвърждаващи и оптимистични, носещи обновление и възраждане.

Пиршествата и угощенията при траките са изключително изобилни и разкошни. Оттук произтича и една характерна черта от светогледа на населението. Тя противопоставя славата на богатството. Навсякъде в текстовете луксът и украсата затрупват трапезата. Създаденото впечатление избледнява донякъде от разказа на Диодор за срещата между Дромихет

¹³¹ Фол, Ал. Тракийското религиозно мислене . . . , 9—13.

¹³² Маразов, Ив. Аспекти . . . , с. 112 сл.

¹³³ Бахтин, М. Цит. съч., с. 303 сл.

¹³⁴ Пак там, 308—309.

¹³⁵ Пак там, 309—311.

и Лизимах. На чужденците гетският владетел „наливал вино в златни и в сребърни чаши“, докато своите приближени оставил да пият в прости чаши от рог и дърво. За гостите приготвил специални дивани, сервирал на сребърна маса най-избрани ястия, докато на съплеменниците си предоставил скромни места и храна¹³⁶. Но противопоставянето на двата различни начина на живот е съзнателно търсен ефект от античния автор. Той построява случката в духа на морализиращата, нравоучителна проповед. Оттук представата, която създава за ежедневния бит, изглежда недоверлива.

Тя влиза в явно противоречие и с археологическите данни за този географски район, и с останалите сведения от писмените извори. Самият Лизимах се славил в литературата като продължител на изобиeliето на тракийските царе. Теопомп пише, че Котис I „от всички тракийски царе се отдавал най-много на удоволствия и разкош“¹³⁷. Богатството и изобиeliето се подчертават и у Анаксандрид. Той говори с преувеличение, че на сватбата на дъщерята на същия одриски владетел „били послани на градския площад пурпурни килими, които достигали чак до Северния полюс“¹³⁸. Не по-малко пищно и бляскаво е угощението, което дава Севт II. Известни са богатствата на Марон и на други тракийски царе¹³⁹. Особено показателно е известието на Филарх. Античният автор в десетата книга на „Тракийска история“ разказва, че „цар на тъй наречените кробизи бил станал Исант, който по разкош надминавал всички свои съвременници. Той бил богат и красив“¹⁴⁰. Като се знае, че кробизите са сродни племена на гетите, а Филарх живее в III в. пр. н. е., е ясно, че самият Исант е съвременник на Дромихет и няма причини да се вярва на известието на Диодор за скромния бит на гетския владетел.

Натруфеният бит, луксът, изящната украса и разкошът съпътствуват ежедневието на царете и на аристокрацията. Богатството придобива значение на социално отличие. Обикновено то се получава по пътя на извъникономическата принуда в непрестанните военни начинания и грабителските експедиции. Плячката се превръща във важно средство за утвърждаване на авторитета на царя и на династията. Тук именно се крие и първото противоречие между стремежа към слава и притежаваното богатство. То произтича от отношението към труда и пряката борба със света¹⁴¹.

Още в V в. пр. н. е. Херодот твърди за тракийската аристокрация, че „бездействието е най-хубаво, а обработването на земята — най-безчестно. Да живееш от война и грабежи — най-хубаво“¹⁴². Тази максима спада към един от обичаите на траките. Подобно разбиране споделя и одриският цар Терес, бащата на Ситалк, който казвал, че „когато бездействува и не воюва, струвало му се, че по нищо не се различава от конярите си“¹⁴³. Придобити във военните схватки, богатствата подхранват подобно мирогледно виждане. Трудът се превръща в своеобразно отклонение от нормалния начин на живот, който се свежда до лов, бойни подвизи и изпитания, обвити със слава, постоянни развлечения и пиршества. Или за представителите на тракийската аристокрация и за царете символиката на пиршествата и

¹³⁶ Diod. 21, 12.

¹³⁷ Athen. 12, 531e—532a.

¹³⁸ Athen. 4, 131a.

¹³⁹ Xen. Anab. 7, 2—3; Od. IX, 196—211. — В: Извори . . . , 44—46.

¹⁴⁰ Athen. 12, 536d.

¹⁴¹ Гуревич, А. Я. Цит. съч., 198—199.

¹⁴² Hdt. 5, 6. — В: Извори . . . , с. 221.

¹⁴³ Plut. Reg. et imper. apophth. 174 c.

угощенията съвпада с представите им за света, а притежаваните съкровища са достатъчна гаранция за социалното им положение.

Сведенията на античната писмена традиция и непрестанно множащите се археологически находки разкриват изобилието от богатства като монети, сервизи, амунии или религиозни символи. Тракийските съкровища добиват още по-загадъчни отблясъци, защото ценността им не се измерва единствено в потребителната им стойност. За тях е неприложима в повечето случаи тясната икономическа гледна точка. Не ги засяга търговската цена, спекулата на размяната. Богатствата на тракийските царе и династи имат и дълбоко идейно съдържание.

Причините да се крият ценни предмети не са единствено внезапното нападение, страхът от неприятели или непредвиденото бедствие. В заритите съкровища се влага и сакрален смисъл. Скъпоценните метали — златото и среброто, обладават голяма сила, защото олицетворяват личните качества на своя притежател. Те символизират и съхраняват щастието и успеха¹⁴⁴. Добре скритото съкровище, заровените в земята изящни сервизи, съдове и в определени случаи някои колективни монетни находки осигуряват бъдещето на стопанина си.

Монетосеченето на някои тракийски царе също има сакрален характер. В Тракия най-вече циркулират емисии, чийто стандарт е по-близък до персийската монетна система. Най-популярни са кизикенът от електрон и дарейката. Те икономически предполагат търговски връзки с Персия. Емисиите на одриските владетели се сечат в гръцките колонии. Те са материален израз на изплащания на държавата данък. Елинските полиси по Егея и Пропонтида от V—IV в. пр. н. е. се принуждават да откупват свободата си чрез ежегодни постъпления. Данъчните списъци на Атинския морски съюз показват, че полисите по тракийското крайбрежие са под двойна зависимост. Колкото по-силен е натискът на траките, толкова повече се олекотяват задълженията на съюзниците — участници в архето¹⁴⁵. Редовното изплащане на фороса означава, че в личната хазна на одриската династия се натрупва определено количество благороден метал, отсечен на монети. Царете се интересуват както от типологията на емисиите и от символите по аверса и реверса, така и от общото тегло, което постъпва.

Съкровищният характер на монетосеченето при първите одриски владетели е силно подчертан. При някои от тях парите не влизат в обращение, не се използват за покупки на имущества, а се пазят в двора на отделните династи. Те са средство за натрупване на богатства и със сакралното си значение оказват силно въздействие. Всъщност да изгубиш съкровището си, да разпилееш хазната, означава да се разделиш с важни качества, да подложиш на изпитания собствената си съдба.

Но ако отделни съкровища старателно се пазят или лежат забравени в земята, златото и среброто имат идейно внушение, когато се използват в ежедневния бит. От тях се изготвят украшения и прекрасни сервизи. Всички тези предмети непрестанно се излагат на показ. Пословично е богатото облекло на траките, разкошната украса на дрехите, лукса в предпазното и парадното въоръжение, изобилието на скъпоценни метали по конската амуниция. Изтъкването на знаците за обществено положение е въпрос на достойнство, знак за доблест.

Скъпоценните предмети изобилствуват по време на пиршествата и угощенията. Знатните гости според Диодор пият от златни и от сребърни

¹⁴⁴ Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 196 сл.

¹⁴⁵ Фол, Ал. Политическа..., с. 127 сл., с. 142 сл. с лит.

чаши, хранят се на сребърна маса¹⁴⁶. Теопомп говори, че пеоните имат обичай да посребряват и да позлатяват роговите си чаши¹⁴⁷. И дакийският цар Децебал пие от позлатен рог¹⁴⁸. Украшенията от злато и сребро се използват наравно и от мъжете, и от жените. Тракийските могили са изгълнени с накити, съдове, апликации от скъпоценни метали. Натруфеността е чужда на изящността. Блясъкът и светлосенките оказват подсъзнателното си внушение. Красотата, виртуозността на изработката, богатата украса тревожат идейно. Поради високата си цена изящните предмети са достъпни единствено за аристократичните представители на тракийското общество, белег за социалната им изява. Те олицетворяват и класовото единство на управляващата върхушка, чийто прототип е фигурата на царя.

Практиката на пишно облекло и декорация е типична и за скити, перси, пеласги, за източните народи. Херодот твърди, че и агатирсите носят златни украшения¹⁴⁹. Те предизвикват насмешки и подигравки у елините, които често се присмиват на накичените със злато „варвари“.

Натрупаните съкровища и големите богатства не се използват само за увеличаване на имуществото. Притежанието им е в пряка зависимост от щедростта на стопанина — качество, не по-малко съществено от което и да е друго¹⁵⁰. Взаимната обмяна на дарове винаги е играла огромна роля. Тя има място и в тракийската среда и е с важно значение в тържествения церемониал и в протокола по време на пишните пиршества и угощения.

Ксенофонт разказва, че още преди обяда при Севт, „когато били на вратите, през които щели да минат, за да отидат да обядват, някой си Хераклид от Маронея се доближил до всеки едного от тези, които по негово мнение могли да поднесат на Севт някакъв дар. . . По такъв начин той носил дарове за Севт от всекиго, до когото се приближил. . .“ „А когато продължавало пиенето — продължава древният автор, — дошъл един тракиец, който водел със себе си един бял кон, взел рог, напълнен с вино, и рекъл: „Пия наздравица за тебе, Севте, и ти подарявам тоя кон; с него преследвай когото си искаш и ти ще го догониш, а отстъпиш ли, не бива да се боиш от неприятеля си“. Друг подарил на царя млад роб и по същия начин пил по-напред наздравица с него. Донесли дрехи за съпругата му. Единът Тимасион пък му поднесъл сребърна чаша и килим, който струвал десет мини¹⁵¹.

Колоритният и неподправен разказ доказва широкото практикуване на обичая на даряването сред траките. Описаната традиция, която, по всичко изглежда, е пренесен и характерен за Изтока обичай, има и важно религиозно съдържание, от значение е в социалния живот, играе роля в политическите взаимоотношения.

Самото даряване идва след вземане на важно решение. Въобще всички по-съществени прояви в обществения живот се съпътствуват от размяна на подаръци. Те предполагат взаимност при сключване на договори, посещения на гости, преговори, установяване на приятелски връзки, бракове, търговски операции и т. н. Поднасянето на дарове при траките може да се сравни със забележителната сцена, изобразяваща този обичай в Ападана в Персеполис. Релефът е от края на VI или от началото на V в. пр. н. е., а композицията изобразява даровете, които се поднасят на

¹⁴⁶ Diod. 21, 12.

¹⁴⁷ Athen. 11, 486 d—e.

¹⁴⁸ Anthol. Pal. 6, 332; Кацаров, Г. Битът . . . , с. 25.

¹⁴⁹ Hdt. 4, 104.

¹⁵⁰ Гуревич, А. Я. Цит. съч., с. 199.

¹⁵¹ Xen. Anab. 7, 3.

персийските царе. И тук, както и при Севт, има кон, сребърна амфора, фиали и много други животни и вещи. Огромната разлика за Ив. Венедиков не е във формата и в символичното съдържание на ритуала, а в мащабите¹⁵². Обичаят в Тракия има много по-незначителни и скромни размери. Една асирийска традиция буквално повтаря целия церемониал. Според текста, за да изразят почитта си към владетеля, знатните и богатите поставят подаръци пред него. Първият подарък, който се поднася, се отнася в храма на бога Ашур¹⁵³.

Практиката е дотолкова типична и позната на траките, че още в V в. пр. н. е. Тукидид твърди „че у тях нищо не могло да се извърши без подаръци“. Античният автор съобщава, че данъчните постъпления в одриската хазна се увеличили най-много в края на V в. пр. н. е. по време на управлението на Севт I. Тогава те „достигнали до 400 таланта в пари и се плащали в злато и сребро. Не по-малко злато и сребро се поднасяло във форма на подаръци, без да смятаме шарените и простите платове и другите вещи. Подаръците се поднасяли не само на царя, но и на управителите и на благородните одриси“¹⁵⁴. Според М. Мос системата на даванията свидетелствува за съществуването на древна форма на договор при траките¹⁵⁵. Ако се следва тази хипотеза, веднага ще се разбере, че Тукидид противопоставя данъка от подчинените елински градове по крайбрежието и местните тракийски етноси на средствата, които постъпват в одриската хазна вследствие на колективните договори на царството с чужденци, полиси и т. н.

Обичаят е широко познат, ако се има предвид и Ксенофонт, който разказва, че в желанието си да получи дарове за Севт II Хераклид се обърнал към пратениците от Парион, които отивали да „сключват съюз с Медок, царя на одрисите, и носели дарове за него и съпругата му“¹⁵⁶. Известието потвърждава мнението на Тукидид, че и парадинастите и представителите на аристократичната върхушка също получават подаръци. По всяка вероятност те не са толкова големи както за царя. Едно сведение на Страбон твърди за Орфей, че той, който се занимавал „с музика и пророкуване и извършвал оргиастични церемонии при освещаванията, по този начин събирал дарове“¹⁵⁷. Обичаят е бил разпространен според датировката за Орфей към края на бронза. Според Тукидид към V в. пр. н. е. той е в сила изобщо у траките, но най-популярен е сред одрисите защото те „се ползували повече от него поради мощността си“¹⁵⁸. Преведено на политически език, сведението сочи активните икономически и политически връзки, които одриската държава поддържа със съседите. По време на Пелопонеските войни, когато договорните отношения между траките и Атина се компрометират окончателно във връзка с похода на Ситалк, атиняните изпращат на уговорената среща вместо флот и войска пратеници и подаръци. Тази мярка е продиктувана от желанието им да запазят политическото статукво¹⁵⁹.

¹⁵² Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 82—83; Ghirashman, R. *Perse* . . . , с. 160, фиг. 210.

¹⁵³ Labat, R. Цит. съч., с. 85.

¹⁵⁴ Thuc. 2, 97. — В: Извори . . . , с. 283.

¹⁵⁵ Mauss, M. Une forme ancienne de contract chez les Thraces. — REG, 34, 1921, 388—397; Essai sur le don. Frome et raison de l'échange dans les sociétés archaïques. Sociologie et anthropologie. Paris, 1950.

¹⁵⁶ Xen. Anab. 7, 3.

¹⁵⁷ Strabo. 7, frg. 18.

¹⁵⁸ Thuc. 2, 97. — В: Извори . . . , с. 283.

¹⁵⁹ Фол. Ал. Политическа . . . , 144—151 с извори и лит.

Както мисли и М. Мос, тази древна форма на договор се характеризира с това, че почти всички размени включват маса компенсации от всякакъв вид под формата на дарения¹⁶⁰. Получаващият се задължава да отговори не равностойно, а с нещо по-голямо. Тукидид обаче изведнъж оборва тази представа, защото твърди, че траките „следвали обичай, противоположен на онзи в персийската държава: именно повече да вземат, отколкото да дават“¹⁶¹. Но на траките е чужда идеята за едностранно дарение. Ксенофонт недвусмислено разказва, че Хераклид го увещавал да зачете Севт, „защото знаел добре, че колкото по-големи дарове му поднесеш, толкова по-големи ще получиш“¹⁶². Още преди да сключи договора с Ксенофонт, Севт се опитва да спечели наемната войска на елините, като преговаря с пълководците Клеанор и Фриниск. „На единия дава кон, а на другия жена.“¹⁶³ Марон също поднася на Одисей и другарите му великолепни дарове. Царят жрец на киконите, твърди Одисей, ми „даде седем таланта от красиво изработено злато, даде ми също един кратер от сребро, както и дванадесет амфори сладко несмесено вино, божествено питие“¹⁶⁴. Обичаят е широко разпространен и се изразява във взаимообмен.

Е. Бенвенист убедително показва, че в индоевропейските езици понятията „давам“ и „взимам“ се обозначават първоначално с една и съща дума, а едното или другото значение се подразбира в зависимост от граматическата конструкция, в която се употребява глаголът¹⁶⁵. В основата на взаимното даряване се крие магическото значение на увереността, че заедно с подаръците у получаващия преминават и определени части от успеха и щастието на дарителя, извършва се приобщаване към същността му.

Размяната на имущество е и универсална форма за общуване. По силата на симпатичната магия, ако получилият не отвърне с равностоеен дар, той остава под зависимостта на подарилия. Той е в опасност. Застрашени са същността и личните му качества — свободата. Именно щедростта на владетелите и на висшите представители на аристокрацията са задължителна гаранция за успеха им. Тези са основанията ми да мисля, че Тукидид неправилно отразява същността на тракийския обичай и неточно му приписва противоположна характеристика.

Ксенофонт е по-прав, когато твърди, че Севт неколккратно обещава да му предаде укрепените места около морето, и по-точно Бисанте (сега Родосто на Мраморно море), Ганос и Неон тейхос, които се намират в съседство¹⁶⁶. Същите места са предмет на дарения малко преди това и за Алкивиад в сложната политическа обстановка и дипломатическата игра¹⁶⁷. Компенсациите съвсем не са малки. Нещо повече. Севт предлага на гръцкия пълководец дори дъщеря си за жена и заявява, че ако и той има дъщеря, „ще я купя по тракийски обичай“.

Династическите бракове също могат да се разглеждат като форма на гостоприемство и същевременно като начин за взаимно даряване. Ифиграт, който се жени за дъщерята на Котис I, получава в дарове „две стада

¹⁶⁰ Mauss, M. Une forme . . . , 394—395.

¹⁶¹ Thuc. 2, 97. — В: Извори . . . , с. 283.

¹⁶² Xen. Anab. 7, 3.

¹⁶³ Xen. Anab. 7, 2.

¹⁶⁴ Od. IX, 196—211. — В: Извори . . . , 44—46.

¹⁶⁵ Benveniste, E. Don et échange dans le vocabulaire indoeuropéen. Problèmes de linguistique générale. Paris, 1966, с. 317 сл.

¹⁶⁶ Xen. Anab. 7, 2 и 7, 5.

¹⁶⁷ Xen. Anab. 7, 3; Фол, Ал. Тракия . . . , 124—127 сл. с извори и лит.

бели коне, едно стадо кози, един златен щит, една плоска чаша за пиене, един оклювиден пахар, един съд за снежна вода, една делва просо, един дълъг дванайсет лакти подземен склад от лук и една многокрака хекатомба¹⁶⁸. Зестрата не е незначителна и напълно отговаря на владетелските представи за мощ, известност, сила на религиозната символика.

Тукидид обаче е прав в друго отношение. Той съзнателно и напълно правилно противопоставя средствата от данъците на приходите от подаръците. Разликата не се отразява от Диодор. Той говори, че в средата и втората половина на V в. пр. н. е. в одриската хазна се стичат повече от 1000 таланта¹⁶⁹. Огромната цифра може да се възприеме или като преувеличение, или в смисъл, че древният автор обединява сумата от данъците и от подаръците. Но противопоставянето у Тукидид има точно значение. От една страна, той загатва за обичая да се събират съкровища и богатства чрез приходите под формата на монети. Натрупването в хазната постепенно добива съкровищен характер и гарантира успеха. От друга страна, подаръците са средство за обогатяване. Те са свидетелство за силата и мощта на управлението, материален израз на икономическото и на политическото положение и изискват равностойна и дори по-значителна компенсация¹⁷⁰. Щедростта и разточителността на царете е не само жест на благодарство, но и търсене на сигурен залог за преданост и вярност.

Ето защо тракийският цар Котис I ще изпрати в дар до трибалите и до гетските владетели красиво изработени фиали от скъпоценни метали, цели сервиси. По остроумната догадка на Ив. Венедиков надписите върху съдовете съдържат името на лицето, което ги е поръчало¹⁷¹. Фиалите от Александрово, Ловчанско, от Могиланската могила във Враца, от Борово, Русенско и от Аджигьол в Северна Добруджа, и по-точно в днешна Румъния показват, че името на дарителя е Котис. И тъй като находките са от IV в. пр. н. е., ясно е, че това не са четири различни лица, а одриският цар Котис I. Сребърна е и фиалата от Браничево, Шуменско. Открита в могилен некропол от втората половина на IV в. пр. н. е., тя е отново с надпис. Според Ив. Венедиков в този случай майсторът е Терес, който изработва за един от приемниците на Котис I — Амадок, сребърния съд, а царят го подарява на гетския династ от Браничево. По примера на източните владетели в качеството си на господари на обширна и силна държава царете си позволяват да изпращат дарове на подвластните си династии¹⁷². Тези средства за социално общуване са и важни политически документи, които наблягат върху могъществото на държавата. Те имат и идеологически смисъл, защото са пропити от силата и качествата на владателя.

Даровете изобилствуват и в „Илиада“ и „Одисея“. Интересен е епизодът между Главк от рода на героя Белерофонт и Диомед. При срещата те припомнят посещенията между предците си и щедрата размяна на красиви, равностойни подаръци. Но което е още по-важно, за да скрепят клетвата си за вярност, Диомед и Главк разменят оръжието си¹⁷³. То е гаранцията и

¹⁶⁸ Athen. 4, 131a.

¹⁶⁹ Diod. 12, 50—51.

¹⁷⁰ Кацаров, Г. Обредът поднасяне на чаша. — ИБАИ, 15, 1946, 166—167; Alföldi, A. Antike Darstellungen zur Kenntnis der Kultur der eurasischen Reiterhirten. — Folia archaeologica, 1941, 3—4, 1—16.

¹⁷¹ Венедиков, Ив. Надписите върху тракийските фиали. — Археология, 14, 1972, № 2, 1—17.

¹⁷² Маразов, Ив. Аспекти..., с. 114; Ритоните..., с. 134; 24 тракийски..., с. 8.

¹⁷³ Il. VI, 210 сл.

предпоставката за успеха. От Херодот научаваме, че Дарий изпраща ежегодно на Зопир, който му оказва големи услуги при превземането на Вавилон, дарове, които в Персия се считат за най-почетни¹⁷⁴. Въобще обичаят е доста разпространен на изток, но е характерен и за скити, и за траки. Отново Херодот съобщава, че първият, който посвещава дарове в Делфи, е митологичният владетел на фригите Мидас. Той изпраща там своя царски трон¹⁷⁵. Следващият след него е Гигес, който дава немалък брой посветителни дарове от злато и сребро¹⁷⁶. Лидиецът Алиат също полага в прорицалището голяма сребърна чаша за смесване на вино с вода на желязна инкрустирана поставка¹⁷⁷. И Крез посвещава на прочутото светилище две огромни чаши от злато и сребро за смесване на вино. Златната стояла според Херодот отдалечно на входа на светилището, а сребърната — отляво¹⁷⁸. Павзаний говори, че и „Дропион, син на Леон, цар на пеоните, изпратил в Делфи направена от мед глава на бизон“¹⁷⁹. Не по-малко пищни са даровете на Марон¹⁸⁰. Плутарх съобщава, че „Котис от своя страна подарил лъв на едного, който му подарил пантера“¹⁸¹, и очевидно случаят се отнася до равностоен царски обмен.

От примерите личи, че обменът на подаръци е широко разпространен обичай, популярен за обширен географски ареал. Той консервативно и традиционно се съхранява от края на бронзовата епоха за твърде продължителен период от време и свидетелствува за сходствата в културното развитие на етническите общности. С многопластовото си смислово съдържание даровете са ключово понятие и свързващо звено в икономиката, в политиката и в културата на обществото.

Даряването е и в основата на побратимяването при траките. То отново се проявява по време на тържествените пиршества и угощения, дори достига до своеобразни състезания по щедрост. В разгара на пиршествата те утвърждават моралното благополучие между участниците и духовната близост. Ксенофонт и Севт пият заедно наздравници от рогове, пълни с вино, и изливат останалото върху себе си. Херодот описва и осветените с клетва договори за дружба при скитите¹⁸². В голяма глинена чаша се налива вино, смесено с кръвта на участниците в съюза. След произнасянето на дълги заклинания най-уважаваните от присъстващите пият от чашата. Текстът е сходен с разказа на Лукиан, който дава ред допълнителни подробности и не оставя съмнение, че обредът е във връзка с побратимяването¹⁸³.

Обичаят, при който двама души пият от един съд, е представен в апликация от Солоха, както и в една златна пластинка от Кул-Оба¹⁸⁴. Той е широко разпространен според Ив. Венедиков сред черноморските етноси, включително и сред траките¹⁸⁵. Едновременно ритуално пиене се засвидетелствува дори само от амфората-ритон на Панагюрското съкровище.

¹⁷⁴ Hdt. 3, 160.

¹⁷⁵ Hdt. 1, 14.

¹⁷⁶ Пак там.

¹⁷⁷ Hdt. 1, 25.

¹⁷⁸ Hdt. 1, 51.

¹⁷⁹ Pausan. 10, 13, 1.

¹⁸⁰ Od. IX, 196—211. — В: Извори . . . , 44—46.

¹⁸¹ Plut. Reg. et imper. apophth., 174d. 1—2.

¹⁸² Hdt. 4, 70.

¹⁸³ Luc. Tox. 37; Хазанов, А. М. Социальная история скифов. М., 1975, с. 107 сл.

¹⁸⁴ Маразов, Ив. Ритоните . . . , 19—20 с лит.; Раевский, Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977.

¹⁸⁵ Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., с. 152.

Аналогите със скитите предполагат популярността на обичая и за траките, макар че при тях той не е така добре документиран от античните автори.

За съжаление не се съобщава точно дали ритуалът се извършва само с вино, или то се смесва с кръвта на участниците, какъвто е случаят със скитите. Договорните отношения, скрепени с кръв, са по-стабилни от съюзите, сключени на общата трапеза. От религиозно-магическа гледна точка кръвта олицетворява свръхестествената сила¹⁸⁶. И тъй като животът замира с изтичането ѝ, всеки се пази да не я пролива. Оттук и стремежът за увеличаване на собствената енергия чрез поемането на чужда кръв. Тя за разлика от храната не се изхвърля, а се усвоява от организма и следователно магическото ѝ действие продължава да е валидно между взаимнообменящите.

Друго местонахождение на чудодейната сила и на мощта е главата¹⁸⁷. От най-древни времена са известни ловците на черепа. Вярва се, че ако се пие от чаши, приготвени от черепа на владетели, царе, прочути воини, се придобиват и част от качествата им. Но и траките сарапари „одират кожата на черепа . . . или отрязват главата“¹⁸⁸. Флор, който описва нашествието на траките в Тесалия и Далмация чак до Адриатическо море, твърди, че те „омилостивявали боговете с човешка кръв, пиели от човешки черепа и с всякакъв вид подигравки сквернели смъртта“¹⁸⁹. Тит Ливий дава сведения, че по време на Третата македонска война траките, които участвували на страната на Персей, се върнали радостни от победата си в лагера и като пеели песни, „носели на копията си неприятелските глави“¹⁹⁰. Страбон говори, че тракийските или скитските племена около Понта приготвят от черепите на неприятелите си чаши и поради тази жестокост „Понтът се нарекъл негостоприемен“¹⁹¹.

Тракийската или скитската принадлежност на племената вече бе дискутирана. Но не това е важното. От значение е, че свръхестествената сила на човека за тях се намирала в кръвта и главата. Естествен е и стремежът те да се присвояват във взаимните двубои. Това не е израз на варварска жестокост и диващина в нравите, а е доказателство за важно религиозно-магическо вярване. Обичаят и ритуалната му обогатеност са характерни и за много други етноси. Да си припомним само Крум Страшни, който пие от черепа на Никифор след победата¹⁹².

Символиката се документира отлично за скитската действителност от Херодот в V в. пр. н. е. Античният автор разказва за военните обичаи на скитите и твърди, че след като убие първия си враг, воинът пие кръвта му, а главите на всички убити принася в дар на царя¹⁹³. Софокъл говори в трагедията „Ойномаос“ „за одран за кърпа по скитски“, което се изяснява от Хезихий в смисъл, че те одират главите на заловените врагове и ги използват вместо кърпи¹⁹⁴. Отново бащата на историята съобщава, че скитите имат особено отношение спрямо главите на победените врагове, и то не на всички, а само на най-свирепите. След като вземат черепа, „богатите го позлатяват отвътре и употребяват вместо чаша. По същия начин

¹⁸⁶ Фразер, Дж. Цит. съч., с. 552.

¹⁸⁷ Бешевлиев, В. Първобългарите. С., с. 6, 68 и заб. 7 с лит.

¹⁸⁸ Strabo. 11, 14, 14.

¹⁸⁹ Flor. 1, 39.

¹⁹⁰ Tit. Liv. 42, 60.

¹⁹¹ Strabo. 7, 3, 7.

¹⁹² Theoph. 491, 17—22; Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 68.

¹⁹³ Hdt. 4, 64.

¹⁹⁴ Athen. 9, 410 с. — В: Извори . . . , с. 98.

те постъпват и с главите на роднините си¹⁹⁵. И иседоните според Херодот свалят кожата от черепа на покойника, изчистват го отвътре, после го покриват с позлата и го пазят като свещен кумир. На него ежегодно принасят жертви¹⁹⁶.

Сведенията са достатъчни, за да се разбере, че чашите от главите на покойниците, на най-близките роднини или на най-опасните врагове имат свещена сила и важно култово значение. Сходствата в обичаите на траки, скити, иседони сочат единството в идейното развитие на широката етнокултурна общност.

Особено показателен е обредът поднасяне на чаша¹⁹⁷. Той е характерен за цялата Евразия, добре се документира и за тракийската среда. В биографията на Александър Плутарх дава няколко примера. Предводителят на пеоните Аристон, след като убил враг, показал главата на Александър и му рекъл: „У нас, царю, това се награждава със златна чаша“. Александър се усмихнал и отвърнал: „Но празна, а аз ще ти я дам пълна с чисто вино, като пия преди това за твоё здраве.“¹⁹⁸

А. Алфöldи разглежда тези случаи като типични за степните народи и ги тълкува като акт за оказване на почит от или за владетеля¹⁹⁹. Изглежда действително при пеоните царят отличава със златна чаша или по-скоро с рог за пиене проявили се воин. Същият ритуал е добре познат на скитите. Херодот разказва, че веднъж в годината всеки владетел приготвя съд за смесване на виното. От него могат да пият само онези, които вече са убили неприятел. На останалите не се позволява и те смятат това за голям позор. А на тези, които са унищожили много врагове, се поднасят по две чаши, които се изливат наведнъж²⁰⁰.

Обредът поднасяне на чаша е важна церемония за отношенията с царя. Той е знак за най-голямо достойнство и отличие. Чашата е доста често срещан дар. Прием между другите подаръци, които отделя за Ахил, слага „също и една прекрасна чаша — голяма скъпоценност, която тракийските мъже му я бяха подарили“²⁰¹. Между наградите, приготвени от Ахил за състезанията, съпровождащи погребението на Патрокъл, е и „изящен сребърен кратер, направен изкусно, побиращ шест мери, който със своята прелест бе пръв на земята обширна“²⁰². В „Одисея“ Алкиной дарява Одисей с прекрасна златна чаша²⁰³. И Белерофонт поднася „изваяна чаша от злато“ на цар Ойней²⁰⁴. Подобен е случаят и с царя жрец на киконите Марон²⁰⁵. Лидийските царе Алиат и Крез изпращат в Делфи прекрасно инкрустирани чаши от скъпоценни метали²⁰⁶. Между предметите, които падат от небето в легендата за произхода на скитите, се намира и чаша²⁰⁷. Според другата генеалогична версия Херакъл завещава златна чаша на онзи от синовете си,

¹⁹⁵ Hdt. 4, 65.

¹⁹⁶ Hdt. 4, 26.

¹⁹⁷ Alföldi, A. Цит. съч.; Кацаров, Г. Обредът...; Ростовцев, М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре. — ИИАК, вып. 49, 1913, 1—62; Кацаров, Г. Към религията на стара Тракия. — СпБАН, 5, 1914, Кл. ист.-фил., № 8, 75—84.

¹⁹⁸ Plut. Alex. 39.

¹⁹⁹ Alföldi, A. Цит. съч.

²⁰⁰ Hdt. 4, 64—66.

²⁰¹ II. XXIV, 228—234.

²⁰² II. XXIII, 740 сл.

²⁰³ Od. VIII, 420 сл.

²⁰⁴ II. VI, 210 сл.

²⁰⁵ Od. IX, 196—211. — В: Извори..., 44—46.

²⁰⁶ Hdt. 1, 25; 1, 51; Strong, D. E. Greek and roman gold and silver plate. Glasgow, 1966, 55—77.

²⁰⁷ Hdt. 4, 5.

който успее да опъне лъка му. Това прави най-малкият, Скит, т. е. епонимът на скитите, и оттогава те носят чаши на поясите си²⁰⁸. В зестрата, която Котис I дава на дъщеря си, има и „плоска чаша за пиене“²⁰⁹. В разказите за Севт, Котис и Дромихет тракийските царе наливат виното и поднасят чаши или рогове за пиене:

Обичаят се засвидетелствува за обширен географски ареал и запазва традиционно и консервативно символиката си. Той е типичен за тракийската среда, аргументира се с много примери, показва продължителността в смисловото си значение. Поднасянето на чаша следователно е акт на най-голяма почит и отличие от страна на царя към поданиците. Но това е и акт на покорност и на лоялност, както и на най-голяма почит, която може да се окаже на владетеля в случаите, когато чашата му се подава от подчинените.

Заслужава внимание един обичай на древните македонци, отбелязан още от Г. Кацаров²¹⁰. По сведенията на Марсиас, когато царят влиза в града, посреща го някой с чаша вино в ръка. С нея владетелят прави възлияние на боговете и изглежда сам отпива от питието. Реторът Ликиург споменава, че Филип II вдига наздравица с рог с онзи, с когото има приятелство²¹¹. А. Алфьолди допълва семантичното съдържание на обряда, като го разглежда и като церемониал във връзките на суверените с култа на боговете²¹². М. Ростовцев отива още по-далеч и вижда в поднасянето на чаша акт за приобщаване с бога, един вид мистично причастие и предаване на царската власт²¹³.

Инвеститурата се открива по много паметници на тракийското изкуство. В златния пръстен от Брезово от IV в. пр. н. е. богинята майка подава ритон на владетеля, за да го направи съпричастен с царската власт²¹⁴. С фиала в ръка е и вождът в една апликация от с. Летница пак от IV в. пр. н. е.²¹⁵ В златния пръстен от с. Гложене царят отново е с рог в ръка, но мистичното причастие вече е завършило²¹⁶. Идеята за господството по божия милост се корени според М. Ростовцев в иранските представи за властта. Тя е присъща и на скитската среда и се доказва чрез големия брой на предметите на изкуството и сцените върху тях.

Паметниците са обстойно разгледани в литературата, за да се привеждат отново. Сходствата в сюжетите от тракийското изкуство говорят за равнозначно смислово внушение. Така например подаването на ритона от богинята майка на владетеля в релефното поле на пръстена от Брезово не е жанрова, а е сакрална сцена. Тя символизира предаването на свещените, божествени владетелски права²¹⁷.

Мненията на А. Алфьолди, на М. Ростовцев и на Г. Кацаров, както и на всички онези, които следват една от изказаните посоки в анализа, могат остро да се противопоставят само ако се абсолютизират. Приемането само на

²⁰⁸ Hdt. 4, 10.

²⁰⁹ Athen. 4, 131a.

²¹⁰ Кацаров, Г. Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр. С., 1922, с. 91.

²¹¹ Athen. 11, 476c; Кацаров, Г. Обредът..., с. 166 с извори и лит.; Svoboda, B., D. Cončev. Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha, 1956, 66—67 с извори и лит.

²¹² Alföldi, A. Цит. съч.

²¹³ Ростовцев, М. И. Цит. съч.

²¹⁴ Фиров, Б. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАД, 6, 1916—1918, с. 5.

²¹⁵ Венедиков, Ив., П. Павлов. Новооткрито тракийско съкровище от Летница. — Изкуство, 13, 1963, № 9, 20—24.

²¹⁶ Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Цит. съч., с. 102; Златковская, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971, 228—229.

²¹⁷ Попов, Д. Тракия..., с. 99 сл.

едното или на другото тълкуване на обряда поднасяне на чаша е погрешно, защото както сюжетите в изкуството, така и известията на античните автори говорят за полисемантичност на вложените представи. В сцените или в думите на древните се влага на различни нива цялата сложност на тази символика.

С не по-малко значение за пълното изясняване на тържествените пиршества и угощения, на съкровищата и подаръците е и смисловото съдържание на множеството предмети и атрибути, органични части от тези категории на тракийската култура. Най-важни са ритоните и фиалите. Те са особено разпространени на изток и са типични за тамошните етноси. Когато говори за пафлагонците, които населяват част от Фригия, Ксенофонт уточнява, че „те яли, полегнали на ниски легла, и пили от рогови чаши, каквито се намират в тази страна“²¹⁶. Чашите с форма на рог са типични и за тракийското ежедневие. Примерите, както вече се видя, изобилствуват. Но още по-красноречива е археологическата действителност.

Любопитно е да се знае, че елините първоначално не използват рога като съд. В техните представи, както съобщава Атеней, от рог се пие в твърде стари времена. Ритони притежават обикновено митологични същества, кентаври или участници във веселата свита на Дионис, пийнали малко повече сатири и силени. По данни на Атеней още трагите в V в. пр. н. е. съобщават, че рогове, украсени със скъпоценни камъни, се употребяват от легендарни царе и херои. Софокъл например говори, че от ръцете на богове и на полубогове съдовете попадат в ръцете на обикновени хора²¹⁹. Наскоро извършеният от Ив. Маразов обстоен анализ на ритоните в Тракия показва, че тези съдове, и най-вече металните, са разпространени предимно в Иран, Скития, Армения, Тракия и другаде, но не са типични за гръцкия свят²⁰⁰. Б. Свобода аргументирано подсказва, че те получават окончателното си оформление в гръцката художествена област чрез персийско посредничество²²¹. Но тук от значение са и ателиетата, и традициите в хетското царство, в Асирия, особено в Урарту и прочутите му работилници.

Изводите са важни за изложението, защото като привилегия на т. нар. „варварски“ свят съдовете ще съдържат и обозначават и цялата сложност на вложените в тях идеи²²². Като надскочим битовите им функции, ритоните и фиалите са важно култово средство. Чрез тях се извършват възлиянията в чест на боговете. В тричистата идеология на Ж. Дюмезил те ще обозначават и религиозните аспекти на господството на своя притежател, защото служат за либации. Като знак на царската власт те ще характеризират жреческите достойнства. Затова почти във всички случаи те се появяват в сцените на инвестирута. Те са действащите атрибути в обряда поднасяне на чаша и са непосредствените знаци за идентификация с бога. Не са случайни и известията на античната писмена традиция, че ритоните са притежание единствено на легендарни, митични същества, на херои. Теофраст пише, че „съдът, наричан ритон, получават само хероите“²²³. За траките, които консервативно съхраняват архаичната

²¹⁸ Хеп. Anab. 4, 1.

²¹⁹ Athen. 11, 476 a—c; Svoboda, B., D. Софев. Цит. съч., 65—66 с извори.

²²⁰ Маразов, Ив. Ритоните..., с. 24.

²²¹ Svoboda, B., D. Софев. Цит. съч., с. 72.

²²² Маразов, Ив. Ритоните..., с. 129 сл.; 24 тракийски..., с. 5 сл.

²²³ Маразов, Ив. Ритоните..., с. 135.

представа, подобен вид съдове обозначава и пряката хероизация на владетеля, преминал през инвеститура. Но те са и социални знаци, изтъкват и положението на притежателите си в обществото. Те са и важни политически документи, а Котис I ще ги изпрати в дар до гетските и до трибалските владетели. Одриският цар демонстрира не само могъществото, но и същността си на цар жрец, цар бог.

Фиалите и ритоните са и символи на плодородието. Изправени сме пред най-древните атрибути на живота, защото чаша от типа на фиалата се асоциира с женска гръд, а рогът олицетворява мощта и изобилието²²⁴. Този аспект демонстративно личи в ритона от Поройна, където две богини — вероятно великата богиня майка и нейната дъщеря, възплъщават изобилието с атрибутите, които държат в ръцете си, а именно фиала и ритон. Аналогична е смисловата интерпретация на фигурата на царя с ритон в ръка, изобразена в наколенника от Аджигьол.

Многостранното функционално значение и богатото семантично съдържание отвеждат и към древна традиция. Тези неизменни спътници и участници във всички пиршества и угощения, тези тъй ценни подаръци и желани вещи за всяка съкровищница говорят красноречиво с отблясъците и със светлосенките на скъпоценните метали, с внушенията на сакралните си изображения.

* * *

Изводите, които могат да се направят от изложението:

1. Пиршествата и угощенията, съкровищата и подаръците са важни форми на човешката култура. Като съществени компоненти на всички празненства при траките те имат дълбоко многопластово и многопланово, мироследно-смислово, религиозно-магическо и ритуално-култово съдържание.

2. Пиршествата и угощенията при траките потвърждават разбирането за дълбокото религиозно съдържание и за светостта на общото ядене и пиене. Събирането на трапезата свързва участниците в единен духовен колектив. Вярата, че храната и напитката са свещени и са изпълнени с част от божествените сили, им придава важно значение като извор на сила и мощ. Те съдържат следователно и особена психическа материя и дори в определени случаи могат да осигурят безсмъртие.

3. В първото си смислово значение пиршествата и угощенията при траките са предназначени за реализиране на непосредствения контакт с бога. Доброволните интоксикации, ароматните опиати, ефектът и символиката на силните напитки освобождават от страха пред неизвестното, омайват и отпускат, прогонват грижите на ежедневието и като изострят дарбите за предсказания, се доближават и достигат търсеното екстатично състояние и психонагласа, когато човекът се чувства способен на всичко. Още миг и той ще се докосне и ще черпи от божествените сили и енергия, ще се слее с божеството. Танците, песните, веселието, мелодекламативността, транса и безумията на изпълненията, всичките тези елементи са необходими за постигането на пълното единение с бога.

Понякога, както е случаят с омофагията, храната съдържа същността на божеството, а приобщаването към качеството му е заложено във вярването, че жертвените животни са негово възплъщение. Или това е второто смислово ниво на пиршествата и на угощенията при траките. При тях

²²⁴ Пак там, с. 6, 129.

липсва традиционният ред, но в единението си с бога и в освобождението си от страха отделната личност се изпълва с онази сила и мощ, която носи творческото начало и бележи с клеймото на неограничените възбуждащи способности всичко, до което се докосне.

Тайните затворени кръгове от посветени съмишленици и сектите от въздържатели илюстрират и третото смислово ниво на пиршествата и на угощенията при траките. Те се извършват за инициация. Вегетарианството е протест срещу един традиционен ред, подчинен на определена действаща практика. То означава едновременно да не се изпълнява най-важният акт на политическата религия и без да е признак на оригиналност, е особено ефикасен начин за отказване от света. Своеобразното благочестие включва и последователни изпитания на сила, умение, красота, на всичко, свързано с жизненост и енергия.

Пиршествата и угощенията след жертвоприношения са четвъртият семантичен тип свещено ядене, засвидетелствувано за тракийската среда.

4. Като се абстрахираме от частно-битовите угощения, ограничени в дома и семейното благополучие, тържествените пиршества при траките имат важно социално-политическо съдържание. Те обединяват елита, съставен от членове на аристокрацията и от най-близките на царя роднини. В тяхно присъствие се извършват и най-главните ритуални обреди, свързани с култа и церемониалните свещенодействия. В тази обстановка с особена значимост са ролята и функциите на владетеля, както и многоплановостта на характеристиките му.

5. Всички преломни моменти в развитието на природата, обществото и човека се ознаменуват тържествено. В този смисъл може да се твърди, че пиршествата и угощенията следват ритъма на живота. При траките те разкриват и тържеството над силите на смъртта. Непосредственият акт на ядене и на пиене символизира срещата на човека със света и едновременно борбата му със заобикалящата го действителност. В тази схватка победата се печели от човека.

6. Съкровищата и подаръците при траките също имат дълбоко религиозно-идеологическо съдържание. Те обладават голяма сила, защото олицетворяват личните качества на притежателите си и съхраняват щастието и успеха им. Добре скритите предмети, заровените в земята изящни сервиси, съдове и в определени случаи дори някои колективни монетни находки осигуряват бъдещето на стопаните си.

7. Но ако отделни съкровища старателно се пазят, златото и среброто при траките имат идейно внушение, когато се използват и в ежедневието бит. Всички предмети, направени от тях, непрестанно се излагат на показ. Те се превръщат в знаци за общественото положение на притежателите си — емблеми за доблестта им.

8. Натрупаните съкровища и големите богатства не се използват само за увеличаване на имуществото. Те са в пряка зависимост от щедростта на стопаните — качество, не по-малко съществено от което и да е друго. Всички по-важни прояви в обществения живот и при траките се съпътствуват от размяната на подаръци. Тя предполага зависимост при сключване на договори, посещения на гости, преговори, установяване на приятелски връзки, бракове, търговски операции и т. н. Обичаят е широко познат и е чужд на идеята за едностранното дарение.

9. Обмяната на имущество е универсална форма на общуване. По силата на симпатичната магия, ако получилият не отвърне с равностоен дар, той остава под зависимостта на дарителя. Той е в опасност. Застрашени са

същността и личните му качества, свободата. Щедростта на владетелите и на висшите представители на тракийската аристокрация са задължителна гаранция за успеха им, търсене на сигурен залог за преданност и вяност. Същевременно даряването е в основата и на побратимяването при траките.

10. Пиршествата и угощенията, съкровищата и подаръците са широко разпространени и популярни след траките. Те консервативно и традиционно съхраняват идейното си значение от края на бронзовата епоха или от края на II хил. пр. н. е. за твърде продължителен период от време, включително и за годините на римската власт в Тракия. С полисемантичното си съдържание пиршествата и угощенията, съкровищата и подаръците са ключови понятия и свързващи звена в икономиката, в политиката и в културата на обществото.

ПРОБЛЕМИ НА ТРАКИЙСКАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИСТОРИЯ (II В. ПР. Н. Е. — 45 Г. ОТ Н. Е.)

Маргарита Тачева

Рецензент: *Димитър Попов*
Редактор: *Александър Фол*

Маргарита Тачева. ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ ФРАКИИ
(II В. ДО Н. Э. — 45 Г. ОТ Н. Э.)

Автор высказывает свое мнение относительно некоторых проблем современной историографии по вопросам истории древней Фракии. Он оспаривает убедительность тезиса о македонской власти во Фракии до 148 г. до н. э., учитывая значительную роль владетелей сапейской династии и их внешнюю политику, направленную на сохранение фракийской независимости от македонской и римской агрессии. Корректированные связи между фракийскими династиями определили и одрисское происхождение владетелей фракийской державы до 42 г. до н. э., когда их сменяет династия сапейского происхождения. Предлагается и новая родословная сапейских царей, которая основывается на анализе литературных и эпиграфических источников.

Margarita Tacheva. SOME PROBLEMS OF THE THRACIAN POLITICAL HISTORY
(II B. C. — 45 A. D.)

The article puts forward the author's views on some controversial issues in the contemporary historiography on the history of ancient Thrace.

The author finds no objective foundations for the statement there was Macedonian domination in coastal Thrace before 148 B. C. She points to the importance of II Century B. C. Sapaean rulers and their foreign policy, aiming at the preservation of Thracian independence from Macedonian and Roman aggression. The article puts forward also a new genealogical stem of the Thracian rulers during the period in question, correcting some inexactitude in the existing literature about their origin. These corrected connections between Thracian kings show the Odrysean origin of the rulers of Byzia till 42 B. C. Their accessors till 45 A. D. were Sapaens.

От съхранилите се до наши дни антични текстове е ясно, че събитията в балканските земи от края на III в пр. н. е. насетне привличат трайно интереса на елинистическите и римските историографи. Този интерес не е случаен, защото именно тези събития, свързани с трите големи войни на Рим срещу последните владетели на Македония и Елада — Филип V и сина му Персей, довеждат до установяването на римското владичество през средата на II в. пр.

н. е. над по-голямата част от балканската територия и осигуряват пътя към Изтока за римските легиони. За повече от половин век Егеида се превърнала в плацдарм на тежки войни, обусловени от дипломатическите и военните действия на Римския сенат по отношение на противоречивите интереси на елинистическите владетели.

Съвременното актуализиране на тази проблематика също не може да се определи като случайно. Причините трябва да се търсят както в съвременната политическа конюнктура, така и в епохалното археологическо откритие на гробницата на македонските царе при Вергина. Новите проучвания промениха много от класическите постановки в монографиите на Майер, Нийзе, Дройзен, Ростовцев, та дори и на съвременния Е. Вил¹. Твърде убедително се доказва например, че първите две македонски войни между Филип V и Рим са оправдани от гледна точка на римското международно право, а не са плод на предварително замислената римска агресия, която целяла завоюването на нови провинции. И обратно — чрез нов анализ на изворите и новооткритите епиграфски паметници се видя, че Персей не е наследил от баща си мечтата за македонски реванш след поражението при Киноскефале през 197 г. пр. н. е., както се твърдеше доскоро. Напротив, цялата му дейност преди III македонска война изглежда по-скоро като стремеж към избягване на конфронтацията с римските му съюзници и предотвратяване на всякакви военни действия. Това личи и от изпращането на делегации в Рим, за да се опровергават клеветите на пергамския владетел Евмен II и от организираната от него конференция в Лариса, където се опитал да отхвърли обвиненията за убийството на същия този Евмен и за нахлуването си в земите на тракийския цар Абруполис. Дори воювайки в 171 г. срещу Рим, той безнадежно вярвал, че ще се стигне до мира. За тази война обаче Римският сенат нямал никакви достоверни поводи и според римското право тя била действително „несправедлива война“. Сенатът отхвърлил всички предложени от Персей възможности за запазването на мира, обладан от т. нар. от Ливий (XLII, 47, 4—12) *pova sapientia*, резултат на новото отношение на амбициозните нобили към елинистическия изток².

* * *

В навечерието и по времето на III македонска война се проявяват укрепналите след политическата и икономическата криза³ владетели на одрисите Котис и Абруполис. На конференцията в Лариса в навечерието на войната Персей бил обвинен, че изгонил Абруполис от царството му, въпреки че бил приятел и съюзник на римския народ, което противоречало на мирния договор между Рим и Македония. Той отговорил с въпроса, дали е трябвало да чака автора на войната да стигне до Пела, опустошавайки граничните му земи чак до Амфиполис начело на войска, която пленила и много свободни, и роби (Liv., XLII, 40; 41). Всъщност Абруполис действително нахлул във владенията на Филип V земи веднага след смъртта му и успял да завладее дори златоносните мини на Пангей, но Котис успял да му ги отнеме. Това

¹ Will, E. *Histoire politique du monde hellénistique* (323—300 av. J.—C.). I. Nancy, 1966, с. цит. лит.

² Albert, S. *Bellum iustum*. München, 1978, p. 118 ff.; Lindsay Adams, W. *The causes of the third Macedonian war. Some recent views.* — In: Philipp II, Alexander the Great and the Macedonian heritage. Univ. Press of America. Washington, 1982, p. 254 ff.; Briscoe, J. Q. *Martius Philippus and Nova Sapientia.* — JRS, 54, 1964, 66—77.

³ Тачева, М. Причините за политическия и икономически упадък в древна Тракия през III в. пр. н. е. — ГСУ ИФ, 75, 1983 (под печат).

обвинение срещу Персей през 172 г., макар и недостатъчно за обявяване на войната, защото след войната с Абруполис има мирно споразумение между него и Рим (App. Masc., 11), се е запазило в античната традиция (Paus. VII, 10, 6—7). То се приема като несъстоятелно в съвременната историография, понеже липсват данни за съюз между сапейските владетели и Рим. Някои предполагат, че Абруполис е бил признат за римски съюзник в навечерието на войната, за да стане основание за нея⁴. Но този съюз би могъл да съществува още от 188 г. пр. н. е., когато войските на завръщащия се от Мала Азия Гней Манлий Вулзон били нападнати от травсите в т. нар. Сапейски проход⁵.

Колко голямо е било царството на Абруполис, е трудно дори да се предполага поради липсата на каквито и да е данни. Във всички случаи то се е разполагало източно от р. Нестос и на север от Абдера, защото Абдера е бил свободен град. Колкото до западната граница — р. Нестос, тя е ясна от два факта: възстановяването на Абруполис в царството му по сведенията на Диодор (XXIX, 33) и територията на I македонска област, организирана след III македонска война. Явно Сапейската държава не е била голяма, защото съвременникът на събитията Полибий нарича Абруполис династ (XXII, 18) и едва по-късните автори Диодор и Павсаний го споменават съответно като „цар на траките“ и „цар на сапеите“. Къде е била границата между неговите владения и одриската държава на неговия съвременник и враг във войната Котис, не е ясно, нито пък — съдбата ѝ след тази война.

Котис, синът на Севт и одриски цар (Liv., XLII, 51, 10), има блестяща характеристика за един тракийски владетел в античната традиция, която вероятно дължи преди всичко на Полибий (XXVII, 12) по силата на общата им съдба като победени съюзни военачалници на Персей. Той бил забележителен и по осанка, и по военните си способности, и по характер, всичко друго, но не и трак — с мек нрав и необикновено благородство. Към тези качества Диодор (XXX, 3) добавя чувството за отговорност в приятелството. Наред с пеонския владетел Дидас той бил единственият тракийски съюзник на Персей, комуто довел хиляда елитни конници и още толкова пеши войници според Ливий. В голямото сражение в Беотия през 171 г. пр. н. е. Персей му поверил лявото крило, където се сражавали тракийските войници, а срещу него била цялата италийска конница, командувана от брата на консула. Атаката започнал Котис и успял да спечели победата със своята конница, слухът за поражението на римляните се разнесъл по цяла Елада. От равнометката у Ливий (XLII, 48; 60) се вижда, че Котис дал убити от конницата 20 души срещу 200 италийски и 40 пеши срещу 2 хиляди римски. Основателно е да се запитаме каква ли би била съдбата на другия, също така достоен за владетелския си сан съюзник, Персей, ако Котис не би бил принуден да напусне македонския стан. Завърнал се в Тесалоника, Котис научил, че земите му били нападнати от тракийския владетел А(у)тлезбис и от префекта на римския съюзник Евмен, Корагос

⁴ Bickermann, E. — REG, 66, 1953, p. 488.

⁵ Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. — В: Мегалитите в Тракия. Т. 2. С., 1982, 54—56. Той локализира прохода в Мъгленник (Изт. Родопи) и идентифицира нападателите травси с по-късно засвидетелствуваните дроси, съседи на сапеите. За територията на сапеите след смъртта на Котис I вж. Фол, А., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 116—117. Твърдението, че около Никополис ад Нестум били допирните точки между стратегите Дросика и Сапаика, е неубедително. Срв. Фол, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 72, 76.

(Liv., XLII, 67, 4), явно по римско внушение, за да се освободят от опасния македонски съюзник. Персей го изпратил с подаръци, но платил на конницата му само 200 таланта за 6 месеца въпреки обещанието си да ѝ заплати за цяла година. Това свидетелство на Ливий се забравя от много съвременни изследвачи, които настояват, че до 168 г. пр. н. е. в границите на Македония били съхранени всички завоевания на Филип и Александър Македонски и че Котис е бил подвластен на Персей⁶. В полза на това твърдение не може да послужи и оправданието на Котис, предадено на Сената от неговите посланици. Те били изпратени след войната да пледират с подаръци и молба за освобождаването на сина му Битюс, взет като заложник след битката при Пидна. Посланиците се опитали да обяснят, че Котис не е подпомагал доброволно македонския цар, след като е бил задължен да му даде заложници. Сенатът отговорил, че „римският народ помни приятелството с Котис, с неговите деди и с тракийския народ. Заложниците, които е дал Котис, съвсем не го оправдават, а го обвиняват, след като Персей, който даже в мир не е бил съмнителен съсед за тракийския народ, не е станал такъв и по време на римската война. Впрочем, въпреки че Котис е предпочел благоволенieto на Персей пред приятелството на римския народ, „воден от своето достойнство, а не от залапаметност, римският народ му връща без откуп сина и заложниците. . . Сенатът избрал за съпровод на заложниците трима легати. . . , а на пратениците платил по 2 хиляди аса като подарък“ (Liv., XLV, 42). Вижда се, че отношенията между Котис и Персей са отношения между владетели съседи, а не субординация.

Отдавна вече е доказано, че по отношение на споменатите балкански събития, съдържащи се в изгубените книги на Полибиевата история, Тит Ливий е всъщност най-достоверният засега исторически извор. Затова съмнението в съобщението за римското благоволение, оказано на Котис, са насочени не към достоверността на Ливиевия разказ, а по-скоро към изтъкнатите причини за този акт на римската дипломация, непотвърдени досега от изворите. Обяснението се търси в интереса на Рим от един силен съюзник, какъвто е можел да бъде Котис⁷, и заради този интерес е било издигнато твърдението за дружбата на Котисовите предци с римския народ, каквато не е засвидетелствана в изворите, нито има основание в тракийската и балканската политическа реалност преди 188 г. пр. н. е.⁸

Трудно е обаче да се повярва на Страбоновото твърдение (VII, фрг. 10), че източната граница на Македония била по меридионалната линия, която преминава през устието на Хеброс и Кипсела, а северната — по планините Хемус, Родопи, Орбел и т. н., прекарана по права линия. Земите южно от Хемус и западно от Хеброс в Тракия винаги са били тракийски с изключение на времето на Филип и Александър Македонски. С цената на много походи и много тракийска и чужда кръв винаги възкръсвала свободата за траките в тия земи. Така е било до 45 г. от н. е. и се доказва без особена трудност с многобройните нашествия на меди, дентелети, одриси и други тракийски

⁶ Hatzopoulos, M. B. La politique thrace des derniers Antigonides. — *Pulpudeva*. 4. S., 1983, p. 84.

⁷ Condourachi, É. Kotys, Rome et Abdère. — *Latomus*, 29, 1970, p. 36 sq. е единственият изследвач, който се е опитал да помрачи положителната характеристика на Котис у античните автори, като несъстоятелно е обяснил съюзните му с Рим отношения чрез корупция, сравнявайки тракийския цар с Югурта. Вж. друго мнение за подписа и интерпретацията му у Chiranku, G. Rome and Cotys, two problems: The diplomacy of 167 B.C.; The date of Sylloge³. 656. — *Athenaeum*, 1982, № 3—4, p. 470.

⁸ Известно е само едно тракийско пратеничество в Рим в навечерието на III македонска война, което искало да се уредят някои спорове въпроси от римския претор за чужденците и да установи приятелство с римския народ от Ливий (XLII, 19).

обединения в провинция Македония, със силните династически домове на сапей, одриски, корпили и кени, които са засвидетелствувани през I в. пр. н. е.

В нашата историография обикновено се говори с възторг за тракийските царе, които продължили за разлика от одриските своята неприятелска политика към Рим. Проримската политика на Котис след поражението на Персей при Пидна има своята логика. Когато този одриски цар, отличен военачалник и владетел, застанал на страната на Персей, вероятно е преценявал, че една евентуална победа на македонца ще доведе до пропадането и на пергамската кауза в земите на Херсонес Тракийски, които винаги са били в центъра на външната политика и на неговите предци⁹. Затова вероятно е потърсил съюз още с Филип V (Liv., XL, 24, 3) и е един от тракийските владетели, които обещали срещу Филипите дарове да пропуснат безпрепятствено тръгналите от Месамбрия към Дардания бастарни (Liv., XL, 57).

Наследниците на Котисовата държава са лишени от възможността да имат егейска политика завинаги след построяването на Егнатиевия път. Съюзът им с Рим ги лишава и от възможността да бъдат споменавани от античните писатели сред атакуващите Македония траки¹⁰. Вероятно одриските владетели постепенно губели позициите си в изтощителната разпра със съседните беси, за да излезе напред парадинастическият дом на Садала край Месамбрия (може би като самостоятелно царство¹¹) благодарение на съхранената връзка с външния свят. Към същото предположение води и укрепването на сапейската династия в началото на I в. пр. н. е. Документите, с които науката разполага за това укрепване, са много важни и за съжаление неизползвани досега за тракийската история, въпреки че са известни още от 1958 г.¹² Това са два надписа, открити на о-в Тасос, които съдържат решения на Римския сенат и писмо на македонския провинциален управител Гней Корнелий Долабела, бивш офицер от армията на Сула, до тасосците през 80—78 г. пр. н. е. От текста им се разбира, че тасосци са останали верни на своята проримска политика по времето на I митридатова война. Тогава за нашествията на траките от съседните области, но те станали особено резултатни, когато Ариарат, синът на Митридат VI Евпатор, през 87 г. пр. н. е. се появил с войска на Балканите, за да ги освободи от римската власт. Тасос и Абдера(?) са били обсадени. За съжаление текстът е много повреден и може със сигурност да се предполага само, че обсадата е дело на митридатовите войски и на траките, сред чиито първенци са споменати трите тракийски имена Аблупорис, Реметалк и Т(и)ута¹³. Градът на острова издържал на обсадата, но загубил континенталните си земи, т. нар. Тасоска переа. В това време обаче Сула спечелил две големи победи в Елада — през март на 86 г. пр. н. е. при Херонея, където войски на страната на Сула изпратил тракийският цар Садала (начело с Амадок), и през есента на същата година при Орхоменос. Оттам той се отправил през Термопилите към Хелеспонта. В това време Л. Валерий Флак дебаркирал с армия в Епир и оттам бил изпратен в Македония, където успял да отнеме завладения от

⁹ За политиката на одриските владетели по отношение на Херсонес Тракийски вж. Фол, Ал. Тракия и Балканите . . . , с. 149.

¹⁰ Тази им политика е нарушена може би само по време на голямата война на македонския управител с проконсулски ранг М. Минуций Руф през 110—106 г. пр. н. е., подпомогнат срещу траките от одриския цар.

¹¹ Вж. по-долу, с. 59 сл.

¹² Публикувани са от Dunant, Chr., J. Pouilloux. Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos. Paris, 1958, 48—54; срв. Sherk, R. K. Roman documents from the Greek East. Baltimore, 1969, p. 116 sq, No 20, 21.

¹³ За името Аблупорис вж. Dunant, Chr., J. Pouilloux. Цит. съч., с. 52.

траките град Филипи, да освободи от обсадата на Митридатовите войски Абдера и може би Тасос и да започне преследването на траките към Византион и Хелеспонта. С мира от 85 г. агресията на Митридат била спряна, предшествувана от наказателната експедиция на Сула в крайбрежна Тракия. Тогава вероятно Сула се научил за злините, постигнали Тасос в неговото упорство да не се предаде на Митридат, и лично обещал на жителите му онова, което се съдържа в цитирания сенатусконсулт — правата на свободен град и възвръщането на Переата. От надписа се вижда, че и до писмото на Долабела, с което той им съобщава сенатското решение, земите не са били освободени от завладелите ги траки. Сенатът не само връщал правото на експлоатация и контрол над богатата Переа за Тасос, но добавял към подчинените на града земи и островите Скиатос и Пепаретос, които били независими след освобождението си от Филип V, но участвували във войната на Митридат като негови съюзници. Съдейки по упоменаването на Абдера в писмото, издателите на надписите смятат, че и този град е получил някакво възмездие за отпора на Митридатовите войски.

Двата надписа възстановяват липсващата ни доскоро връзка между сапееца Абруполис, съюзник на Рим в III македонска война, и сапееца Реметалк, напуснал лагера на Марк Антоний в 31 г. пр. н. е., за да стане един от най-облагодателствуваните от Октавиан Август клиентни владетели. Въпреки че с нищо не е отбелязана в надписа, тази връзка може да се смята за доказана не само чрез изключително редките сапейски царски имена Реметалк и Абруполис наред с пълното съвпадане на сапейските територии от двете епохи. Тя има своето потвърждение и в новата интерпретация на един епиграфски документ от около 100 г. пр. н. е. — декрет на града Абдера, който свидетелства за спора му с Котис заради завладени от него земи в хинтерланда на града¹⁴. Пред Римския сенат се явил тракиецът Битюс, както и двама граждани на Теос, метрополията на Абдера, за да пледират правата на собственост на двете страни върху тези земи. Дълго време съвременната историография приемаше, че упоменатият Котис би трябвало да е основоположникът на т. нар. одриско-астейска династия¹⁵, от която известни са Садала I, споменат вече във връзка с Митридатовата война, и Садала II от известния одески надпис (IGB I, 43). Напоследък бе доказано достатъчно убедително, че този Котис, споменат в надписа без царска титла, е несъмнено сапейски владетел и съюзник на Рим. Липсата на сенатското решение в надписа е сериозно указание, че Абдера не е успяла в спора си със сапейския владетел¹⁶.

Ясно е впрочем, че още преди македонската война на Персей сапейските владетели са били римски съюзници, независими от Македония. Тяхната политическа независимост се проявява и в гражданската война през 48 г. пр. н. е., и през войната от 42 г. пр. н. е., в които сапейските владетели избирали в чий лагер да воюват. И ако и дядото, и бащата на бъдещия Реметалк I сбъркали в избора си — първият воювал срещу Цезар, а вторият — срещу Октавиан, то бъдещият мощен сапейски цар успял още при Акциум през 31 г. пр. н. е. да осигури властта на наследниците си до 45 г. от н. е., преминавайки в лагера на Октавиан.

¹⁴ Syll.³ 656. Датирането е по фрагмента на Диодор, но с възможно да се постави във връзка с цитираните тасоски надписи, в които става дума и за Абдера.

¹⁵ Вж. литературата у Mihailov, G. IGB, I, p. 43, 39 за Котис като основател на династията.

¹⁶ Chiranky, G. Цит. съч., с. 470 с по-старата литература.

С не по-малко сведения на античните автори разполагаме и за събитията през разглежданата епоха в югоизточния ъгъл на Балканския полуостров. Това е напълно естествено, тъй като именно тук се съсредоточават агресивните стремежи на елинистическите държави заради владението на Херсонес Тракийски, с което се осигурявал както свободният вход в Евксинския Понт, така и мостът между Европа и Азия. Активизирането на военните действия на елинистическите владетели, както и решението на Римския сенат да се намеси в отношенията им чрез несправедливо обявената на Персей война през 171 г. пр. н. е., имат своето отражение и върху историческата съдба на тракийското население в този район. Наред с деструктивната роля в стопанството на траките чрез непрекъснатите войни, наред с обезкръвяването на Тракия чрез участието в тях и чрез масовия износ на пленниците като роби главно към Рим и Италия събитията предизвикват и едно по-активно развитие на държавностроителните процеси в Югоизточна Тракия. Повече от 10-годишната дейност на българските учени от програмата „Странджа—Сакар“, както и спорадичното откриване на нови епиграфски паметници от Егейското и Припонтийското крайбрежие на Тракия дават основание да бъдат направени ред корекции на досегашните постановки в историографията за тази област. За съжаление все още липсва организирано проучване на Егейска Тракия в територията на Република Турция и особено на предримския културен пласт на Бизия — политически център на тракийската държавност от I в. пр. н. е. до анексията на Тракия от Клавдий през 45 г. от н. е., с което изказаните по-долу твърдения и предположения биха имали по-сигурна основа.

Мирният договор между Рим и Филип V след II македонска война задължавал македонския владетел да изведе гарнизоните си от свободните гръцки градове по южното тракийско крайбрежие според Полибий (XVIII, 2, 4; 44, 1—4, следван от Т. Ливий). С това само бил улеснен Антиох III, който през 196—195 г. пр. н. е. предприел поход в Югоизточна Тракия и ликвидирал тракийското политическо присъствие в Тракийския Херсонес. Според разказа на Апиан (Сyr. 6) той провел походи навътре (?) в Тракия и освободил гръцките градове, които се намирали под властта на траките. В историографията има една тенденция да се придаде голяма стойност на Антихоовите завоевания¹⁷, макар че и от Апиановия разказ, и от Ливий (XXXVI, 7, 15) се вижда стратегическото значение на Антихоовите завоевания само в Тракийския Херсонес потвърдено и от Полибий (XVIII, 4,5; 51, 8—9) със сведенията, че Антиох се установил в Лизимахия и по-късно обявил възстановения от него град за резиденция на сина си. След поражението си в Сирийската война с Рим в битката при Магнезия (М. Азия) през 189—188 пр. н. е. той загубил владенията си в Югоизточна Тракия, които били отстъпени от Рим на пергамския му съюзник Евмен II.

Както е известно, още в началото на Сирийската война римляните поискали от Филип V съдействието му за осигуряването на свободен път за легионите на Сципион през тракийските егейски земи. Напоследък бе направен опит да се използва сведението на Ливий (XXXVII, 7, 8—12) като доказателство, че Филип е задържал и след 197 г. пр. н. е. завоюваните земи в Егейска Тракия източно от р. Нестос и затова само той „можел да им забрани или осигури минаването през Тракия“. Всъщност тук се забравя

¹⁷ Barloewen, W. — D. Abriss der Geschichte antiker Randkulturen. München, 1961, p. 115; Danov, Chr. Altthrakien, p. 79 sq. Политическите събития тук и по-нататък са предадени според Will, E. Цит. съч. Т. 2, 1967, с. 152 сл.

мирният договор от 196 г. пр. н. е. след поражението му при Киноскефале (т. е. края на II македонска война); с който бил задължен да подпомага римляните като приятел и съюзник. Изворите твърдят, че в това отношение той дори се престарал. В навечерието на решителната битка на Антиох III с Рим при Термопилите Филип подпомогнал Рим и с войски, и със средства (Liv., XXXVII, 39, 12; App., Mac. 5); по-късно той не само предотвратил тракийските атаки, като посредничил за съюза на тракийските царе с Рим (Liv., XXXVII, 39, 12) при преминаването на Сципион към Мала Азия, но и му помагал в подобряването на пътя и с това ускорил движението на легионите към Херсонес, което принудило Антиох III преждевременно да изостави това свое най-важно предимство. Ясно е, че цитираното сведение на Ливий не е доказателство за твърдението, че последните Антигониди запазили властта си над егейските тракийски земи източно от Нестос след 196 г. пр. н. е.

Това твърдение е атакуемо и от други исторически факти, между които на първо място трябва да се спомене разгледаното вече съществуване на сапейската династия през II—I в. пр. н. е., т. е. и след основаването на провинция Македония през 148 г. пр. н. е., Не по-малко значителни са и данните в античните извори за границите на тази провинция и предхождащите я по време четири области, на които била разделена държавата на Персей след 167 г. пр. н. е. Едната от тях, т. нар. I македонска област, обхващала завоеванията на Филип V в тракийските земи между Стримон и Нестос; на запад от р. Стримон в нея били включени Бизалтия и градът Хераклея Синтика до р. Аксий с източна Пеония по бреговете му; на изток от Нестос пък посочената област включвала крепостите и селищата, завладени от Персей, с изключение на обявените за свободни градове Енос, Маронея и Абдера. Тази информация, извлечена от текстовете на Полибий (XXX, 3, 3) и Тит Ливий (XLVIII, 4, 11), е толкова недостатъчна, че дава право на съществуване на две различни твърдения. Според по-старото границата на провинция Македония с Тракия, установена през 143 г. пр. н. е., минавала на изток по р. Нестос¹⁸. Според сторонниците на по-новото мнение, привличащи в доказателство и по-късните сведения на Диодор и Страбон¹⁹, източната граница на Македония стигала до долното течение на р. Хеброс. Но Диодор с нищо не променя, нито допълва по-старите сведения, които определят Нестос като източна граница на Македония, защото крепостите и селищата, елински или тракийски, се намирили най-вероятно по трасето на крайбрежния път, който представлява продължение на Виа Егнация от Тесалоника до Кипсела. Този път бил организиран по римски след 145 г. пр. н. е.²⁰, а тракийските земи по него били поставени под контрола на македонския провинциален управител, без обаче да бъдат включени в самата провинция. Този факт обяснява впрочем и проримските настроения на сапейските владетели, чиито земи се простирали непосредствено на изток от провинция Македония.

Нещата не стоят по-различно и в източнотракийските земи. След битката при Магнезия и войната срещу галатите завръщащите се през 188 г. римски легиони разчитали на безпрепятствен преход през Тракия, но били излъгани в предвижданията си, попадайки на засадата на асти, кени, мадуатени и корпили в похода между Кипсела и Хеброс²¹. Според подробния разказ у Ливий

¹⁸ Geyer, F. — RE, kol. 764, s. v. Macedonia.

¹⁹ Докато Диодор (XXXI, 8) преразказва Полибий и Тит Ливий, то Страбон (VII, фрг. 48) предлага едни граници на Македония, които са най-вероятно тези на съвременната му провинция.

²⁰ Walbank, F. W. Prelude to Spartacus: The Romans in Southern Thrace, 150—170 B. C. — In: Spartacus. S., 1981, p. 18 sq.

²¹ За локализацията на племената вж. последно у Тачева, М. Странджа през еллинистическата и римската епоха. — В: Странджа — древност и съвремие. С., 1986.

(XXXVI, 17, 5-6), който описва сражението и поражението на римляните, тракийското нападение станало не без насъскването им от страна на Филип V, който знаел, че римляните ще се върнат през Тракия и ще мъкнат със себе си много плячка и пари. Затова и много траки били избити — повечето от тях били без оръжие, понеже искали ръцете им да бъдат свободни за плячкосване. Обяснението е доста наивно и в стила на античните разкази за варварите изобщо. Може и да е имало насъскване от страна на Филип, но траките и без него са знаели за завръщащите се римски войски. Но те са знаели и за неочаквания подарък на римляните за Евмен II, с който установили властта му в Херсонес и който ги засягал съвсем конкретно и несправедливо. Засадата в Корпилската теснина трябва да се разглежда именно като защита на тракийските интереси и ни изправя пред едно за съжаление рядко в тракийската политическа история явление — пред първия опит да се преодолее в тази трудна епоха сепаратизмът на тракийските владетели в името на общия им интерес. Предводителите или владетелите на четирите посочени от Ливий тракийски племена не са известни. Много е вероятно сред тях да са известните ни от тази епоха тракийски царе Аутлезбис, Барсабас или Бюзас. Аутлезбис е бил явно римски съюзник, за да нападне с Корагос, пергамския наместник в Херсонес, земите на Котис по време на III македонска война и да завладее областта Марене. От това личи, че владенията на Аутлезбис са били някъде между Херсонес Тракийски и земите на Котис, което прави възможно предположението, че е бил цар на кените. Намесата на който и де е от царете на четирите племена на страната на Рим е възможна, защото още в началото на войната те са изпратили (освен кените) посланици в Рим за военен съюз срещу Филип (Liv., XLII, 19, 6). Смяната на промакедонските с проримски позиции на владетелите в Югоизточна Тракия би могла да се обясни като следствие от съюза между одриския цар и Персей. Явно е, че Котис отново е притеснявал Югоизточна Тракия с неосъществения стремеж на одрисите в тази област, а и от един победил Персей би могъл да се очаква опит за реванш в тези земи.

В изворите липсват каквито и да било сведения за Котис след превръщането му в римски съюзник от Римския сенат. Може би негов наследник в изконните одриски владения край Византион да е бил друг, известен от това време чрез Диодор (XXXII, фрг. 15,5) „тракийски цар“ Терес, който бил женен за дъщеря на Филип V. Терес помогнал на Лъже-Филип с войници, когато той пристигнал от Мала Азия през Византион и спрял в Тракия, дал му царска диадема и го подкрепял по време на антиримското въстание през 148 г. пр. н. е. Основанието за твърдяната тук локализация на Тересовите земи²² е забелязаната връзка на тракийските владетелски имена Терес и Амадок в тази област. Така от един надпис от Херонея (REG 32, 1919, р. 320) е известно, че Амадок, син на Терес, бил изпратен от тракийския цар Садала, за да помогне на Сула и на града през 86 г. пр. н. е. Амадок като началник на царската конница и с одриско царско име би трябвало да е бил одриски парадинаст в земите край Византион. Ливий (XXXIX, 35, 4) разказва за „дукс“ (т. е. вожд) Амадок, който бил заловен от Филип V и взет като заложник по време на похода му срещу Византион през 184 г. пр. н. е. Към тези данни могат да бъдат добавени и тези за Терес, одриския парадинаст в Тракийската делта по времето на Ксенофонт (VII, 5,1). Предполага се дори, че известният от римската епоха стратег Т. Флавий Амадок произхождал от същия род²³. Дали проявите на този династичен род

²² За Терес вж. Фол, Ал. Тракия и Балканите, с. 122, който предлага друга локализация на земите му.

²³ Gerov, B. Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien. — Klio, 52, 1970, с. 126.

от началото на II в. пр. н. е. насетне не са свързани с ликвидирането на келтското царство край Византион от въстаналите траки, които възстановили и тракийската заплаха над Византион (Полибий, IV, 46)? Един основателен въпрос, за който липсват конкретни доказателства.

* * *

След поражението на Псевдо-Филип завършва политическата история на държавата на Антигонидите, която била превърната в римска провинция — Македония и Ахая. Сега траките стават непосредствени съседи на Римската република и една от основните грижи на македонските провинциални управители. Като едни от най-отявлениите римски неприятели веднага след организирането на провинцията се проявяват кените. И на двамата известни техни царе от това време — Диегилис и Зибелмиос, се приписват най-жестоки злодеяния не само срещу завладените от тях гръцки градове на Херсонес, но и срещу тракийските им сънародници или поданици (Diod. XXXIII, фрг. 14—15; фрг. 12). Ако се съди по факта, че Диегилис „убил по най-позорен начин голям брой отлични траки“, не е далеч от истината предположението за едно разширение на земите на кените за сметка на съседите им — мадуатените и корпилите, които напоследък бяха локализирани като население на Херсонес²⁴; при това и двете племена не се съобщават от изворите след 171 г. пр. н. е. Диегилис бил зет на витинския цар Прусий и с негова помощ осъществил агресията си на полуострова, който бил в ръцете на пергамския цар Атала II. През 148 г. Диегилис завладял Лизимахия и разрушил този многократно възстановяван град за последен път. Едва през 144—141 г. Аталовият стратег Стратон успял да разбие Диегилис и да го ликвидира (с помощта на поданиците му според Диодор). Изглежда, че агресията на кените засегнала и крайбрежието на Енос и Маронея, защото Полибий (XXX, 3,3) съобщава, че Атала пледирал пред Римския сенат да му бъдат подарени тези градове. Сенатът му обещал и действително, докато още Атала бил в Италия, освободил Енос и Маронея от Диегилис²⁵. Този владетел от своя страна помагал на Прусий срещу Никомед и Атала (App. Mithr. 6) и докато Диодор го нарича цар на траките, Страбон уточнява — цар на кените (XIII, 4,2). Според изворите и Зибелмиос станал жертва на сънародниците си около 141 г. пр. н. е.

След смъртта на Атала през 133 г. пр. н. е. Рим получил обратно подаръка си за пергамското съюзничество като част от завещаното му царство и го поставил под контрола на македонския провинциален управител. Според един надпис от Сестос (OGIS, 339) М. Косконий, управител на провинцията през 135—133 г., бил извикан в Пергам на помощ срещу въстанието на Аристоник, на чиято страна участвували и траки. Това станало, както се разбира от надписа, точно когато Косконий се сражавал срещу траките в Херсонес. Те атакували Сестос, след като „царете се превърнали в богове“. Според интерпретацията на надписа цитираното място се отнасяло до смъртта на Атала. Но мандатът на Косконий е след смъртта на двамата царе, а може би и съвпада със смъртта на Зибелмиос²⁶ и цитатът може да се отнесе и към тях — известно е, че според тракийската орфическа доктрина царете им били и жреци, и богове²⁷. Тогава вече допуснатото

²⁴ Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 48 сл., 56.

²⁵ Walbank, F. W. *Commentary of Polibius*, III; Chiranku, G. Цит. съч., с. 467 сл.

²⁶ Бешевлиев, В.—В: Дечев, Д., Г. Кацаров. Извори за старата история на Тракия и Македония. С., 1949, с. 205, бел. 151.

²⁷ Попов, D. Thrace of the king-priests and god-kings. — In: Fol, Al. et alii. *Thracian legends*. S., 1976, p. 69 sq.

предположение, че не траките са организирали двойното убийство на царете, получава подкрепа чрез въстаналите на Херсонес траки.

През 129 г. пр. н. е. след потушаването на въстанието на Аристоник Рим анексира земи на пергамския владетел на полуострова заедно с градовете в него (на изток до околностите на Бисанте — Родосто) и ги превърнал в агер публикус на римския народ²⁸. Доскоро се смяташе, че тогава са били подчинени окончателно и кените, но това твърдение се опровергава от един наскоро открит надпис на о-в Книдос²⁹. От него се разбира, че преторът на Македония през 101—100 г. Т. Дидий подчинил Кенийския Херсонес, т. е. останалите във владение на кените дотогава земи на север от шийката на Херсонес³⁰. От надписа произхождат и първите конкретни данни за римското администриране на тези тракийски земи — македонският управител трябвало да пребивава тук поне 60 дни ежегодно, за да контролира постъпването на таксите и да обезпечава сигурността на римските съюзници срещу агресия или несправедливост.

Този надпис е важен не само заради сведението, че едва в началото на I в. пр. н. е. Рим е сложил ръка върху последната отсечка на Егнатиевия път между Кипсела и Перинт, но и заради съмнението в това, че „поставянето под контрола“ на провинциален римски управител значи непременно „присъединяване“ на земите към неговата провинция, както се твърди обикновено за земите между Нестос и Хеброс, които били включени в провинция Македония³¹.

* * *

С организирането на провинция Македония и на Егнатиевия път по Егейското крайбрежие до Кипсела, а по-късно и до Перинт Одриската държава на Котис, съюзника на Персей, получила може би последния и най-тежък удар. Стегнати в обръча на мощни съседи, изолирани от Егейско море, владетелите на изконното ядро на Одриската държава, макар и да не слизат от сцената окончателно, загубват всякаква роля в събитията през I в. пр. н. е. Вместо тях и литературните извори, и надписите свидетелствуват за порасналия политически авторитет на владетелите в областта Астика. Получила името си вероятно като стратегия на Лизимах³², тази област през I в. пр. н. е. се владее от тракийски царе, чиито последователно сменящи се имена Котис — Садала не оставят съмнение у изследвачите, че са клон от старата одриска династия³³. Дали са били обаче парадинасти на одриския дом, или произхождат направо от Котис (след 171 г. пр. н. е.), все още не може да се твърди поради липса на доказателства. За античните автори те са преди всичко „царе на траките“. В модерната историография, която разполага с много предполагаеми стемни за тези царе, те се наричат според случая

²⁸ Walbank, F. M. *Prelude...*, p. 20, n. 95.

²⁹ Hassal, M., M. H. Crawford, J. Reynolds. *Rome and the Eastern powers at the end of the second century B. C.* — JRS, 64, 1974, 195—220.

³⁰ Доскоро се приемаше според сведението на Йорданес за М. (?) Дидий, че е покорил траките по източната граница на провинция Македония.

³¹ Това твърдение, поддържано от Хацопулос в цит. статия, е обосновано от Walbank, F. M. *Prelude...*, p. 18 и 20, както чрез този надпис, така и чрез сведението на Цезар (В. С. III, 4, 3), че сапейският владетел Раскупорис дошъл в лагера на Помпей „от Македония“, т. е., че царството му е било включено в Македония. Сведението на Цезар е твърде неясно и може да получи и други интерпретации.

³² За областта и населението ѝ вж. Тачева, М. *Странджа...* (под печат).

³³ Mihailov, G. *IGB I*, 307, lemma. Фол, Ал. *Тракия и Балканите...*, с. 118; Тачева, М. *Опит за възстановяване на политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е.* — *Векове*, 1981, № 3, с. 54.

астейски, одриски, одриско-астейски, одриско-сапейски и т. н. Тъй като етнонимът асти е произведен от топонима Астика, той престава да бъде племенноопределящ за населението на областта, известно с други етноними по времето на Котис I и преди него, но не и с етнонима одриси. Ето защо тази династия може да се нарича одриска само заради произхода на владетелите, и то, както ще се види, само до 42 г. пр. н. е. Двойката имена Котис — Садала се появява за пръв път в един надпис от Месамбрия, чиято хронология все още се дискутира (IGB I, 307)³⁴. Спорадично появяващото се име Котис в изворите за II — I в. пр. н. е. е във връзка с тракийски владетели от земите край Апология и Месамбрия. През I в. пр. н. е. е известен и Садала, наричан „първи“, с царска титла като съюзник на Рим, който през 70 г. изпратил войска начело с Амадок срещу Митридат VI³⁵. Нему и на съпругата му Полемократия е посветил надпис в Бизия синът им Котис³⁶. Според Цицерон той бил толкова богат, че успял да подкупи Пизон, македонския провинциален управител около 57 г. пр. н. е., за да ликвидира беските първенци начело с царя им Рабокент³⁷. Пак този Котис е изпратил сина си Садала (II), за да подпомогне с войска Помпей през 48 г. пр. н. е. При Фарсала Садаловата конница спечелила трудна победа срещу Цезаровите войски³⁸. В чест на стратегата на царя Садала (II) е и известният декрет на Одесос от 45—44 г. пр. н. е. (IGB I, 43). Той свидетелства, че след смъртта на гетския цар Бурбиста цар Садала успял да възстанови властта на одриската династия над старите ѝ владения южно от Дунава. След победата си над Помпей Цезар помилял неговите съюзници, между които и Садала, за когото последното сведение засега е у Дион Касий: Брут [предводител на републиканските войски срещу триумвиите Октавиан и Антоний, на път за Македония през 42 г. пр. н. е.] се погрижил пътьом и за земите на Садала, който починал бездетен, и ги оставил на римляните и нахлул в земите на бесите, за да им отмъсти. . . Подпомогнат бил от един династ на име Раскупорис³⁹. Много изследвачи от Момзен насетне⁴⁰ са били убедени, че Дион Касий е сбъркал, посочвайки Садала като бездетен, като се основават на Апиановия разказ за гражданската война⁴¹. Според него в същата 42 г. пр. н. е. бил убит от неприятелите си някакъв тракийски базилискос, т. е. „царче“, чиято вдовица се наричала Полемократия. По това време Брут бил в Тракия, за да събира войска и пари за войната си срещу триумвиите. Полемократия, разтревожена за съдбата на детето си, го завела при Брут и му го предала заедно със съкровищата на мъжа си. Брут изпратил детето в Кизик, за да се грижат за него, докато порасне и го възстанови в царството му. От голямото количество сребро и злато, получено от Полемократия, наредил да изсекат монети. Тези два разказа на Касий и Апиан се противопоставят най-често в модерната историография след Момзен, защото Садала II се свързва с цитирания вече надпис от Бизия, посветен от Котис нему и на съпругата му Полемократия. Тя се отъждествява с вдовицата на Апиан Полемократия, понеже не можело да има две тракийски царици с едно и също име. Обосновката е априорна и силно атакуема от данните в изворите. Касий и

³⁴ За дискусията вж. Тачева, М. Опит . . . , с. 55 сл.

³⁵ Holleaux. Décret de Chéronnée relatif à la Première guerre de Mithradates: — REG, 32, 1919, p. 327.

³⁶ IGRR I, 775.

³⁷ CIC., In Pison., 34.

³⁸ CAES., B. C., III, 4; CASS. DIO XLI, 51, 2; 63.

³⁹ CASS. DIO XLVII, 25, 1—2.

⁴⁰ Mommsen, Th. Eph. ep., II, 1975, p. 253 sq.

⁴¹ APP., B. C. IV, 10.

Апиан се допълват взаимно без никакво противоречие, ако се възприеме сведението на Касий, че Садала(II) е умрял бездетен: цар Садала (II) е мъртъв и царството му е обезглавено според римското разбиране, но не и според тракийските династически традиции, които се долавят при онаследяването и на сапейските царе, за които ще стане дума по-надолу. Преданието у Дион Касий, че това царство било завещано на римляните, е вероятно по-късна интерпретация на разпорежданията на Брут с царството и с царското наследство. Бягството на вдовицата Полемократия, търсеща да спаси сина и съкровището на убития си съпруг, говори, че за нея няма убежище нито в Бизия, нито в цялата държава — т. е. държавата на Садала е в ръцете на неприятелите, които владеят и Бизия. Но в тази държава сапейският Раскупорис се движи безпрепятствено, оказвайки помощ на Брут и повеждайки го срещу бесите. Ако Садала е починал бездетен, а Полемократия е вдовица на „царче“ и има син, то това значи, че тя не е била съпруга на титулования като цар в одесоския надпис Садала(II). Вдовицата Полемократия има не само царското име на владетелката от бизийския надпис и съпруга на Садала(I) от същата династия, но и отношение към властта, щом Брут ѝ обещава да възстанови властта на детето ѝ в държавата. Или тя бяга, за да спаси законния наследник на властта на убития бездетен цар Садала(I), какъвто е синът на убитото „царче“.

Следователно съвсем резонно и обосновано се доказва, че вдовицата Полемократия не е нито чествуваната в бизийския надпис царица, нито съпругата на бездетния Садала (II). Ако се съди по името ѝ, тя е най-вероятно роднина, респ. внучка, на едноименната бизийска царица и сестра на бездетния Садала (II). След смъртта му преди 42 г. пр. н. е. в Бизия е управлявал и бил убит като настойник на малолетния цар и племенник на Садала II съпругът на сестрата на Полемократия. С това се доказва и посвещението на бизийския надпис на Котис на родителите му Садала (I) и Полемократия.

С кървавите събития в Бизия, наречена от Плиний „крепост на тракийските царе“⁴², завършва, както и Апиан посочва, историята на последната одриска династия от храбри и интелигентни владетели, които успели да направят твърде много за укрепването на икономическата и политическата мощ на държавата. Тази държава обаче не рухнала заедно с династията — тя била подета и изживяла своя последен разцвет под управлението на новите господари на Бизия, царете от династията на салееца Раскупорис, съюзник на Брут⁴³. Този династ и по-късно цар воювал и при Фарсала (48 г. пр. н. е.), и при Филипи (42 г. пр. н. е.) все срещу победителите. Според разказа на Апиан, показателен за политическата обстановка на Балканите през гражданските войни, Раскупорис и брат му Раскос се споразумели да спечелят независимо от победителя във войната между републиканците и триумвирите през 42 г. пр. н. е. и затова Раскос се присъединил към враговете на братовите си съюзници — триумвирите. След победата им той издействувал амнистията на брат си от Октавиан⁴⁴ и за него

⁴² Страбон нарича Бизия „столица на астите“. За коректността на Плиниевото сведение вж. Тачева, М. Странджа... (под печат).

⁴³ Според общоприетото родословие, предложено от Десау (вж. Mihailov, G. IGB I, p. 43, 399), краят на династията се предлага по-късно — със смъртта на Раскупорис във войната с Вологез. Този Раскупорис бил син на Котис, детето на вдовицата Полемократия и Садала (II) от брака му с една от сестрите на Реметалк I. Срв. Crowfoot, J. W. A thracian portrait. — JHS, 17, 1897, p. 321; Sullivan, R. D. Thrace in the Eastern dynastic network. — ANRW, II, 7 (1), 192.

В настоящото изследване е следвана донякъде стемата на Karstedt. — RE I A, 1, kol. 256.

⁴⁴ APP., B. C., IV, 13, 103—104; 17, 36.

не се знае нищо повече. В Бизия се възцарил Раскупорис, когото съвременната историография почти единодушно отъждествява с почитения в атински декрет цар Раскупорис, син на Котис (CIA III, 552). Подобен декрет, съхранен по щастлива случайност, е изработен от същия майстор и за сина му цар Котис, син на цар Раскупорис (CIA III, 553), под статуята на владетеля. Един отличен стилов анализ на съхранена мраморна глава, публикуван още в края на миналия век⁴⁵, показва близостта на мъжкото лице с изображението върху загадъчните все още монети с името на цар Котис (на лицето на монетата в им. п.) и името на цар Раскупорис (на реверса в род. п.) и определила стила на изработката към Августовата епоха. Този цар, ако се съди по изображението и по липсата на Августовия образ на монетата, е бил достатъчно мъжествен и могъщ, за да го смятаме в списъка на клиентните царе. Август, преценявайки вероятно добре, че е по-разумно да го има за съюзник, е проявявал нескритата си благосклонност към него. Предоставил му властта над победените серди и дентелети, дал му право да сече монети от свое име като цар и изпратил засвидетелствуваната чрез надпис⁴⁶ в Бизия римска делегация през 23 г. пр. н. е. Може с голяма вероятност да се предполага, че новонамереният надпис в Балчик⁴⁷ е уреждал и интересите именно на този цар Котис в граничната му стратегия, а надписът от Абдера (Syll.3 656) — на дядо му, бащата на цар Раскупорис от атинския декрет.

За смъртта на този велик тракийски цар не се знае нищо. От Дион Касий (LIV, 20, 1—3) се вижда, че е починал преди 16 г. пр. н. е., защото във войната срещу бесите се сражавал Реметалк I, чичо и настойник на синовете на Котис. Този Котис не е съпруг на Реметалкова сестра, син на Седала (II), както се приема и до днес в нашата историография⁴⁸, и не може да бъде друг освен сапейският цар Котис от атинския декрет (CIA III, 553). Настойник на малолетния цар Раскупорис е бил явно брат му Реметалк I до възцаряването му след 16 и преди 11 г. пр. н. е., когато според Дион Касий (LIV, 34, 5) Раскупорис бил убит във войната срещу бесите, а войските на чичо му били преследвани до Херсонес. Реметалк успял да се справи с бесите само с помощта на войската на Августовия легат Пизон. Неговата дейност като регент и цар показва типичния образ на т. нар. клиентни владетели⁴⁹, които Август наследил от Марк Антоний в източните провинции. Те имали задачата да управляват зависимите или не напълно подчинени от Рим народи, в която били подпомагани при сериозна заплаха от антиримските освободителни движения. Като съюзници те трябвало да оказват помощ на патрона си — затова виждаме Реметалк I заедно с брат си Раскупорис да участва в потушаването на Панонското и Далматинското въстание⁵⁰. Затова и на реверса на монетите му, както и на тези на наследниците му Котис и Раскупорис откриваме портрета на самия Август. Но на тях липсва белегът на най-голяма субординация — текстът „приятел на римляните и императора“, какъвто има например на монетите около портрета на боспоранските царе. Приятелството, а може би и доверието на Август в способностите на

⁴⁵ Crowfoot, J. W. Цит. съч., с. 321 сл.

⁴⁶ BSA, 12, 1905 — 1906, p. 178.

⁴⁷ Banev, Kr. Une inscription de Dionysopolis. — Actes du VIII-ème Congrès d'épigraphie grecque et latine. Athènes, 1985 (sous presse).

⁴⁸ Тук е следвана стемата на Каршед, цитирана по-горе, а не общовъзприетата на Десау, според която Котис е от одриската династия.

⁴⁹ За Реметалк I вж. Тачева, М. Държавни институции и традиции в древна Тракия (III в. пр. н. е. — III в. от н. е.). — В: България 1300. С., 1981, с. 69 сл. За клиентните царе на Римската държава вж. Bowersock, G. W. Augustus and the Greek World. Oxford, 1965, p. 50 sq.; Kienast, D. Augustus. Princeps und Monarch. Darmstadt, 1982, p. 408.

⁵⁰ CASS. DIO, LV, 29, 3; 30, 3—6; Paterc, V. II, 98; 112, 4—5.

Реметалк I да държи в подчинение поданиците си, се изразява и в предаването на всички завоювани от римското оръжие тракийски земи под властта му. В античната традиция образът на Реметалк I е помрачен от разказа на Плутарх за бягството му от лагера на Марк Антоний през 31 г. пр. н. е., за да се присъедини към победилия го Октавиан⁵¹. Тук не бива да се забравя обаче споразумението между баща му и чичо му Раскос, представял интересите на фамилията в лагера на Октавиан. На тези интереси Реметалк останал верен до края на живота си, управлявайки заедно с племенника си, а после и с брат си. И ако малко след смъртта му Раскупорис, неговият брат, изменил на тази традиция, причината трябва да се търси и в римското влияние, което бързо ликвидирало тракийските обичаи и поведение, внасяйки раздора между Раскупорис и сина на Реметалк Котис чрез разделянето на голямата Реметалкова държава. Тя се простирала, както навремето Ситалковата, по тракийското крайбрежие от р. Нестос до Одесос, като старите свободни гръцки колонии запазили и сега независимостта си. В нея се включвали и земите на трибалите на изток до р. Иатрус (Янтра), както и териториите на Византион и Калхедон⁵². Съобразно с търсената от Август династична връзка между клиентните царе, за да ги използва като социална опора на Принципатa, Реметалк подновил старите връзки с Боспорското царство, като оженил наследника си Котис за Антония Трифейна, дъщеря на цар Полемон. Тази връзка била затвърдена по-късно чрез брака на внучката му Гепепири с боспорския Аспург, от които води началото си новата полутракийска династия в Боспорското царство. Там до средата на III в. от н. е. управлявал цял ред от Котисовци, Раскупориди и един Реметалк⁵³. Не ще и съмнение, че организираната по елинистически образец и консолидирана чрез Августовата подкрепа държава на Котис имала всички предпоставки за дълготрайно могъщество. Сред факторите за неочаквано бързата ѝ гибел трябва да се посочи може би на първо място военностратегическото значение на Егнатиевия път за Римската империя, който бил подложен на непрекъснатите тракийски набези. Не по-малко значение имали и сепаратистичните тенденции на тракийските парадинасти — стратези в Реметалковата държава. Те са традиционни за Тракия и обусловени от характера на нейните държавни организации. Вероятно Реметалк е усетил подобни тенденции у своя брат Раскупорис Сапееца и се опитал може би да ги предотврати, като го оженил за дъщеря си. Тази мярка обаче не предотвратила действието на традицията. Няколко години след смъртта на брат си Раскупорис убил сина му Котис⁵⁴, с когото го свързвала двойна роднинска връзка. Сенатът се намесил, тъй като с това убийство през 17—18 г. от н. е. били засегнати две управляващи династии — Реметалковата и Боспоранската (чрез Антония Трифейна, съпруга на убития Котис). Раскупорис бил осъден в Рим на изгнание и изпратен в Александрия, където през 19 г. бил убит „при опит за бягство“. Според обяснението на Тацит (Апп. II, 64) престъплението е било предизвикано от неравностойната подялба на Реметалковата държава, от която Раскупорис получил неплодородната земя и планинското, вражески настроено срещу него население.

Колкото блестяща е характеристиката за Котис у Тацит (Апп. II, 64), толкова Раскупорис е представен по щампата за варварин: Котис притежава всички качества на благородния елин, докато Раскупорис е користолюбив,

⁵¹ PLUT. Rom., 17 (28a).

⁵² За територията на държавата вж. Тачева, М. Държавни институции . . . , с. 69 сл.

⁵³ Gajdukevič, V. F. Das Bosporanische Reich. Berlin—Amsterdam, 1971, 340, n. 16; 573.

⁵⁴ За събитията и намесата на Рим в тях вж. Дапов, Члг. Цит. съч., с. 133.

жесток и необразован. Може би съдбата на Раскупорис е решена гибелно за него от Сената заради обвинението, подхвърлено пак от Тацит (Апп., III, 38,4) — че бил замислил война срещу Рим по времето на убийството на Котис. Това съобщение се поставя твърде основателно във връзка с избухналото въстание на койлалети, одрис и дии, което било потушено едва през 21 г. от н. е. с помощта на Публий Велей (Апп. III, 38, 5; 39, 1)⁵⁵.

След смъртта на Раскупорис и Котис император Тиберий оставил поделена държавата между сина на Раскупорис Реметалк II и малолетните деца на Котис с наследник Реметалк III, попечителствуван с останалите деца от Требелен Руф⁵⁶. Връзката между двете фамилии отново била укрепена с брака между Реметалк II и Питодорида, една от дъщерите на Котис. Реметалк II подпомогнал Требелен Руф в потушаването на мощните тракийски въстания през 21 и 26 г. от н. е., които му донесли и царската титла като римски подарък⁵⁷. Описанията на тракийските въстания в античната традиция, както и по-късното, ръководено от тракийския Спартак, показват храбростта, решителността и моралната устойчивост на траките в отстояването на правото си на свобода и на надежда в синовете на Тракия. Те показват също и невъзможността те да бъдат победени с военни контингенти, набирани сред самите тях.

Сведенията за царствването на Реметалк III в изворите започват около 38 г. от н. е. с надписа за архонството му в Атина (IG III, 1284). Властта си той дължал на новия император Калигула, с когото отраснал и се възпитавал в Рим. Както своите предшественици при Август, така и той има римско гражданство, на което дължи името си, Гай Юлий Реметалк. Така Август противопоставял клиентните си царе като поданици на подвластното им население. Сечените от него монети като цар носят и образа на Калигула на реверса. За последните години от краткотрайното му управление не се знае почти нищо, освен че завършило с убийство. То се свързва с избухналото около 44 г. от н. е. ново тракийско въстание, вероятно последен опит на траките да отхвърлят зависимостта си от Рим. В Тракия били изпратени допълнителни войскови части и през 45 г. от н. е. император Клавдий обявил анексията на Реметалковата държава, превръщайки я в римската провинция Тракия⁵⁸.

* * *

Предложените по-горе промени в досега съществуващото становище за родословието на последната тракийска династия, наричана одриско-сапейска, отричат връзката ѝ с одриския цар Садала (II). Те са резултат от преосмислянето на по-стари идеи, изказани в цитираните статии на Крауфут и Каршет, което стана възможно благодарение на критичния анализ на изворите и епиграфските данни. Промененото родословие създава нов проблем в интерпретирането на епиграфските паметници, свързани с дейността на означения в тях цар Реметалк, син на Раскупорис, който досега се определяше като Реметалк III. Според предложеното родословие и

⁵⁵ Това твърдение, изказано в чуждата историография, бе защитено у нас от Тодоров, Ив. Антиримски тенденции в тракийската държава при наследниците на Реметалк I. — ИПр, 1979, № 2, с. 97 сл.

⁵⁶ За политиката на император Тиберий към Тракия вж. Alföldy, G. La politique provinciale de Tibère. — Latomus, 24, 1965, p. 835 sq.; Gaggero, G. Nouvelles considérations sur les dynastes thraces du I-er s. de n. ère. — Pulpudeva, 3, 1980, p. 310, 316.

⁵⁷ Gaggero, G. Цит. съч., с. 307.

⁵⁸ Danov, Chr. Цит. съч., 144—145.

Реметалк I трябва да се определи също като син на Раскупорис и брат на Котис, което променя и датирането на въпросните надписи, и осмислянето им. Тези проблеми са предмет на предстоящо за публикация изследване⁵⁹.

СЪКРАЩЕНИЯ

AB	—	Archäologisches Beiblatt
BCH	—	Bulletin de correspondance hellénique
BSA	—	Annual of the British School at Athens
IG	—	Inscriptiones Graecae
IGB	—	Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae
IGRR	—	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
JRS	—	the Journal of Roman studies
OGIS	—	Orientis Graeci inscriptiones selectae
RE	—	A. Pauly-G. Wissowa Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
REG	—	Revue des Études grecques

АНТИЧНИ АВТОРИ

Appianus (Viereck, Roos, Mendelssohn)
Caesar, C. Iulius (Kraner-Hofmann)
Cassius Dio (Dindorf-Melber, Boissevain)
Cicero (Klotz-Plasberg)
Diodorus (Dindorf-Müller)
Livius, T. (Yal)
Paterculus, Vell.
Pausanias (Jones)
Plutarchus (Ziegler)
Polybius (Walbank)
Tacitus, P. Cornelius (Fischer, Dräger)

⁵⁹ Тачева, М. История на българските земи в древността, II. (под печат).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ В СЕЛО БАТОШЕВО И НЕГОВАТА ОКОЛНОСТ, ГАБРОВСКИ ОКРЪГ

АТАНАС МИЛЧЕВ

Рецензент: *Тотко Стоянов*
Редактор: *Людмил Гетов*

*Атанас Милчев. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ И ИССЛЕДОВАНИЯ В С. БАТОШЕВО
(НАХАДЯЩЕГОСЯ В ГАБРОВСКОМ ОКРУГЕ) И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХ*

На основе археологических и письменных данных прослежена жизнь древнего селища у нынешнего села Батошево и его окрестностях эпох праисторической античности и средневековья. Впервые опубликованы результаты археологических раскопок и исследований в местности „Градът“ у села Батошево. Обнаруженные в местности „Градът“ крепостные сооружения с башнями и воротами, большое число хозяйственных и жилых помещений, равно как и трехнефная одноапсидная постройка-базилика, а также большое число находок проливают новый свет на развитие материальной культуры и искусства этого края времен римского владычества и ранневизантийской эпохи (I — VII вв.). Исследован также средневековый культурный пласт местности „Градът“, относящийся к XII — XIV вв. Раскрыты хозяйственные и жилые помещения, однонефная и одноапсидная церковь, а также большое число находок, дающих облик средневекового болгарского феодального города.

*Atanas Milčev. ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AND STUDIES IN BATOSHEVO
VILLAGE AND ITS VICINITIES, GABROVO DISTRICT*

Life in the village of Batoshevo and its vicinity is traced back to pre-historic antiquity and the Middle Ages on the basis of archaeological and written records. The results of the archaeological excavations and research carried out in the area of 'The Town', near Batoshevo, are published for the first time. Among the finds in the area of 'the Town' there are fortifications with walls and gates, a number of farm buildings and private dwellings, as well as an apsidal basilica with a nave and two aisles, and a tremendous number of other finds throwing new light on the growth of material culture and art in that region during Roman and Early Byzantine domination (A.D. 100 — 700). The mediaeval cultural stratum of the 12th and 14th centuries is also traced. Among the numerous finds are farm buildings, dwellings, and an apsidal basilica, recreating the picture of a feudal Bulgarian town.

УВОД

Цялостно проучване на поселищния живот от най-дълбока древност до късното средновековие на село Батошево и неговата околност досега не е правено нито в научната, нито в научнопопулярната историческа и

археологическа книжнина. Ето защо ние си поставихме нелека задача да извършим пионерска работа, като първо основно проучихме всички случайно открити паметници, а също археологически, топонимични, епиграфски, етнографски и писмени данни и след това проведохме в продължение на няколко години — от 1967 до 1976 г. с известни прекъсвания, системни археологически разкопки и проучвания в м. Градът в околностите на с. Батошево.

Интересът към проучването на този така интересен и богат с археологически паметници район се породи у мене във връзка с изследването на укрепителната система от юг на Търновград, столица на Втората българска държава, която се намира на територията на Габровски окръг. Крепостите, които се намират днес в руини при с. Батошево, връх Голям Острец, с. Градница, с. Дебнево и м. Витата стена при с. Здравковец, са охранявали двата важни прохода в центъра на Стара планина — Русалийския и Химитлийския, и са представлявали от юг предмостово укрепление на Търновград. Неслучайно в продължение на близо 30 години провеждах с голям успех редовни археологически разкопки и проучвания на крепостите при с. Батошево, с. Градница, връх Голям Острец и в м. Витата стена при с. Здравковец.

Проведените археологически разкопки на многослойното селище в м. Градът при с. Батошево дадоха богат материал за историята и културата на този край¹ и станаха основа на цялостното проучване на поселищния живот на района.

Местността Градът при с. Батошево се споменава в научната литература на няколко пъти, и то във връзка с изследването на Батошевския надпис².

В своя доклад до директора на Народния археологически музей — София Петър Мутафчиев за първи път обръща внимание на м. Градът като археологически обект, правейки опит и за датиране. Още през 1915 г. П. Мутафчиев пише за две от градищата край селата Батошево и Градница, като определено търси в тях значението им като защитни места на старите пътища, които по долината на Янтра и Росица са водели през Балкана за Южна България³.

Интересни сведения и народни предания за м. Градът, както и за други местности в района на селото Батошево дава историографът на Батошевското въстание от 1876 г. Йоаким Бакалов⁴. Във връзка с цялостното проучване на територията на Габровски окръг с оглед съставяне на пътна археологическа карта на района в мои обобщителни трудове съм засегнал и обектите главно

¹ Разкопки се проведоха под научното ръководство на прф. Атанас Милчев с участието на студенти от профила по археология при Историческия факултет на Софийския университет „Климент Охридски“ и Кина Койчева, уредник в Окръжния исторически музей — Габрово. Всички участници в разкопките положили голямо старание при разкриването, класифицирането, описанието и датирането на находките, за което им изказвам моята сърдечна благодарност.

² Добруски, В. Старобългарски надпис от Батошевския манастир. — МСб, 13, 1896, 440 — 442; Иванова, В. Два надписа от Асеновци — Батошевският и Врачанският. — ИАИ, 15, 1946, 114 — 115; Ковачев, Н. Новооткрит фрагмент от Батошевския надпис. — Български език, 7, 1957, № 2, 143 — 146; Ковачев, Н. Един неизвестен надпис от Батошевския манастир. — ИАИ, 22, 1959, 352 — 356. Такъв фрагмент от Батошевския надпис няма. Н. Ковачев се е подвел по един фалшив препис на Кацев — Бурски; Христов, Х. Батошевският надпис. — Археология, 1976, № 4, 65 — 70.

³ Мутафчиев, П. Репорт върху изучаването му в Батошево и Градница, Севлиево. Доклад до директора на Народния археологически музей. — ГНАМ, 1, 1920, 76 — 84.

⁴ Бакалов, И. Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и действията на Габровската чета там в 1876 г. С., 1926; Материали за някои манастири в България. — ВСб, 12 1895, 339 — 358; Описание на Батошевската мъжка св. Обител (Успение Пресвета Богородица). С., 1896, с. 65; Попов, М. Български манастири. С., 1927, с. 91.

в м. Градът при с. Батошево⁵. Също съвместно с Кина Койчева дадохме предварителни съобщения за две крепости в м. Градът при с. Батошево и в м. Витата стена при с. Здравковец⁶.

Кина Койчева при проследяване на археологическите разкопки и проучвания на територията на Габровски окръг, проведени през последните тридесет и две години, съобщава и за разкопките, проведени в м. Градът при с. Батошево⁷.

Подтикът за проучване поселищния живот на околностите на с. Батошево и провеждането на разкопки в м. Градът бяха за мен местните краеведи Димитър Попиванов и Гичо Кънчев, които с възрожденски ентузиазъм са събирали, описвали и съхранявали в продължение на десетки години в местната музейна сбирка всички случайни находки, открити в землището на селото при обработване на земята и при изкопни работи. По такъв начин те са спомогнали за оформянето на една богата музейна сбирка в селото, на която несменяем уредник до смъртта си беше Гичо Кънчев.

Историята на Батошево от Д. Попиванов, озаглавена „Батошево и Батошевици“, не е отпечатана, но се пази в Севлиевския градски музей в ръкопис. Тя също ми беше представена от автора, няколко години преди той да почине. В този ценен труд обаче е проследена историята на Батошево от времето на революционните борби от втората половина на XIX в. — Априлското въстание от 1876 г., Батошевското въстание от 1876 г. — и историческите събития до най-ново време.

При замислянето и написването на този труд си поставих за цел, първо, да публикувам цялостно резултатите от проведените в продължение на няколко години археологически разкопки в м. Градът и, второ, всички необнародвани досега случайни находки в музейната сбирка в Батошево. Това ще допринесе за проучването на поселищния живот на Батошево и неговата околност през античността и средновековието.

При моите изследвания на този богат с археологически паметници район съм се ръководел винаги от правдивите и дълбоко научнообосновани писания на проф. А. Иширков, че „За да можем да изучим нашия народ, трябва преди всичко да изучим неговите селища — най-висшия изразител на материалната му култура.“⁸ Предлаганият от мене труд мисля, че ще отговори на повелята на дена за изучаване на селищата в българските земи.

⁵ Милчев, А. Археологическо проучване на Севлиево и Троянско. — ГСУ ФИФ, 50, 1957, с. 448; Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. — ГСУ ИФ, 68, 1979, 412 — 414; Габрово и неговият окръг през Средновековието (VII — XIV в.). — ГСУ ИФ, 69, 1980, 117 — 119; Милчев, А., Н. Ковачев. Материали за археологическа карта на Севлиево. — Археология, 13, 1971, № 2, 45 — 66; Ковачев, Н. Местни названия в Севлиево. С., 1956, с. 9, 115; Аврамов, В. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна. С., 1929, 136 — 137; Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XIII в. — ИИИ, 18, 1967, 89 — 116.

⁶ Милчев, А., К. Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. — Год. муз. Северна България. Варна, 4, 1978, 52 — 65; Койчева-Мечева, К. Праисторически каменни сечива от Габровски окръг. — Год. муз. Северна България. Варна, 5, 1979, 5 — 19.

⁷ Койчева, К. Археологически разкопки и проучвания в Габровски окръг. — Векове, 1979, № 3, 66 — 71.

⁸ Иширков, А. Упътване за изучаване на селищата в българските земи. — Училищен преглед, 9, 1905, № 2, с. 219.

І. ГЕОГРАФСКО ПОЛОЖЕНИЕ

Троянско-Калоферският дял на Средна Стара планина е най-високият и най-интересният в целия Балкан. Оттук водят началото си много реки. В северните му склонове е формирана началната речна мрежа на Бели и Черни Осъм, Видима и Росица, а по южните се отправят множество леви притоци на р. Стряма и р. Тунджа⁹.

Между централното било на Троянско-Калоферския дял и втората северна верига на Предбалкана и разнообразните гънки на северните предпланини на Централна Стара планина се намира село Батошево. То е разположено на левия бряг на р. Росица, на 15 км на юг от Севлиево. През Батошево преминава красивият пролом Боаза на р. Росица, която преди хилядолетия е успяла да пресече и раздели високите северни предпланини, като на изток остава красивият в. Бухъл, а на запад — гористият в. Разлатец. По горното си течение р. Росица има много завой, които образуват красиви природни кътчета с буйни гори и отвесни скали.

Батошевско заема едно планинско пространство от около 100 кв. км. То заключава на изток Гъбенско, на запад Душевско, на север Дерелийско (Горна Росица) и на юг Стокенско. На юг от с. Батошево се откроява величествената Средна Стара планина с връх Русалка (Мара Гидик). Из Батошевско няма полета, като се изключат двете малки лъки под и над селото, които заемат едва около 3 — 4 кв. км. Останалата част е заета от ридове, чуки и могили. Това са местностите Чуката, Могилата, Градът, Гроздеви, Чукара, Зъбера, Корийката, Чуките, Крайния Рид, Бъзово и др. Тези предпланини, които са резултат от нагъване на земните пластове, са утаечни формации през миоценовото време на третичната ера. Находища с полезни изкопаеми тук не са открити, но не са и проучвани. Единствен топъл сероводороден извор се намира в долния край на селото.

В близост до с. Батошево се намират селата Стоките, Поповска махла, Енев рът, Тумбалово, Селище, Кастел, Шумата, Горна Росица, Душево и др. (обр. 1). През 1980 г. с. Батошево е имало около 1400 жители.

Климатът е мек в тая разнообразна повърхност на землището, която е чисто планинска — с прохладно лято, средно студена зима, редовни валежи от дъжд и сняг. Батошево е сгушено в тясна котловина — 272 м над м. р. Валежите тук са достатъчни и никога районът не е подложен на засушаване. Навсякъде лятото е свежо, а повърхността покрита с тучни зелени пасища и гъсти букови и дъбови гори.

Води. През селото протича р. Росица, а от левия и десния бряг се вливат множество малки ручей. Изворната вода е в изобилие и добра за пиене.

Почви. В землището на с. Батошево в зависимост от планинския релеф почвата е сиво-горска и песъчлива.

Растителност. Още в дълбока древност районът около с. Батошево е имал богата планинска растителност — тучни пасища и гъсти дъбови и букови гори. Това е определяло и основния поминък на местното население — скотовъдството, отчасти земеделие и твърде развито овощарство. Гъстите гори са били обитавани от многобройни представители на животинския свят¹⁰.

⁹ Динев, Л., К. Мишев. България. Кратка география. С., 1980, 86 — 87.

¹⁰ Гълъбов, Ж., И. Иванов и др. Физическа география на България. С., 1956, с. 21; Божков, А., Е. Балев и др. География на България. Ч. 2. Икономическа география. С., 1961, 342 — 352; Антонов, Х. Геология на високия Централен Балкан между Русалийския, Симитлийския проход и Предбалкана и горното течение на р. Росица. — Сп. на Българското геологическо дружество, 13, 1943, № 3, 137 — 197; Попов, С. Севлиево и Севлиевско. С., 1936, 1 — 32; Монеджикова, А. Средна Стара планина. — Български турист, 1934, № 5, 66 — 68.

Стратегическото положение на селото, намиращо се в подножието на Стара планина, благоприятните природни условия и ресурси от пасища и гъсти гори, изобилната изворна вода и преминаването на пътищата по долината на р. Росица, удобното географско положение, свързвало селото на юг чрез Русалийския и Химитлийския проход с Тракия и на север по реката Росица със Севлиево поле и с Дунавската равнина, всичко това е способствувало за привличане и заселване на човека в този балкански край още в дълбока древност, за развитие на живота и създаването от местните жители на сравнително висока материална и духовна култура през различните исторически епохи.

Откритите досега особено при проведените археологически разкопки в м. Градът в обсега на Батошево и неговата околност немалко паметници на материалната култура и изкуството разкриват непрекъснатостта на поселищния живот от най-дълбока древност до наши дни.

II. СТАРИ ПЪТИЩА, КОИТО СА СВЪРЗВАЛИ С. БАТОШЕВО И ДОЛИНАТА НА Р. РОСИЦА С БЛИЗКИ И ДАЛЕЧНИ ЗЕМИ

За пътищата по тези места няма преки писмени сведения у древните автори, не са нанесени и върху известните древни географски карти, макар че са били поддържани и охранявани още в предримската епоха. Заличени са почти изцяло и следите от пътна настилка, така че единствено по стратегическото разположение на останките от крепости могат да бъдат маркирани основните комуникации между старите поселения, съобразени и с удобствата на речните долини. От незапомнени времена по реките Боазка и Росица, през Химитлийския (Ясенския), Русалийския (Марагидишкия) проход на юг са се спускали конски пътеки към долините на Тунджа и Тъжа, към Тракийската равнина. Тези проходи през римската епоха са били свързани с второстепенни пътища — отклонения от главните пътни артерии¹¹. Един от тези пътища е тръгвал от големия икономически, търговски и културен градски център Никополис ад Иструм (при дн. с. Никюп, В. Търновски окръг).

Тук е минавал старият предримски и римски път от Никополис ад Иструм по река Росица, който югозападно от Батошево се отклонявал на запад край колибите Балтии, Груевци, Могили, Иванковци, долината на р. Левица и минавал северно от тракийската крепост в м. Иването, край махалите Енев рът, Душевски колиби, с. Столът, на юг през Боазкия (Градишкия) пролом, махалите Боазка и Лумпарите, водейки към махалата Пъздерите и през с. Острец, по едноименната Острешка река, пътят е стигал до Марагидишкия (Русалийския) проход, който е най-високият в тази част от Централна Стара планина с най-висок връх Мара Гидик (Русалка). По р. Тъжа се спуска към Тракийската равнина и е излизал при с. Тъжа, Казанлъшко, откъдето вече се отправял за Стара Загора (римският град Августа Траяна). Следи от този път са се запазили до днес край с. Боазка. Древният римски път, който е вървял покрай р. Боазка, е бил широк 2,30 м¹² (обр. 1).

¹¹ Най-близките главни пътища са минавали на запад през Троянския проход, на изток през Шипченския проход. От север е вървял пътят, свързващ пътната станция Мелта (дн. Ловеч) с Никополис ад Иструм при с. Никюп, Великотърновски окръг, и Нове до Свищов, а на изток с Марцианопол (дн. Девня). Вж.: Аврамов, В. Трояновият път от Карпатите за Пловдив. — ИВАД, 4, 1914, с. 231; Велков, И. Стари римски пътища и селища в днешните български граници. — БИБ, 2, 1929, 4, 64 — 67; Аврамов, В. Цит. съч., с. 43, 52.

¹² Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата..., с. 376.

От с. Батошево този стар път прави отклонение на изток към м. Рътът, с. Каменица, с. Музга, с. Дебел дял, с. Врабците, с. Трънето към м. Градище, Габрово, а оттук през Шипченския проход от юг към Тракия¹³.

Крепостта в м. Градът южно от с. Батошево е била свързана през римската, късноантичната и средновековната епоха чрез установен път също с крепостта в м. Витата стена между с. Яворец и с. Здравковец, а оттук с Габрово и Шипченския проход. От с. Батошево на юг по р. Росица е вървял стар път към с. Купен, с. Угорелец и продължавал по вододела с Осенамговец към върховете Корита и Мали Бухал и преминавайки билото на Стара планина при Химитлийския проход, се отправял по р. Габровница за с. Скобелево и оттук за Тракия¹⁴ (обр. 1). Тези пътища са имали не само военно предназначение, но тяхното съществуване е и обществено-икономическа необходимост за връзка с административните и стопанските центрове. Към пътната мрежа в предбалканския район се причислява и пътят, минаващ успоредно на Стара планина, който е съединявал проходите на Централния Балкан — от Шипченския до Троянския. Неговото трасе се бележи от крепостите край с. Дебнево, с. Градица, с. Столът, в м. Имането и м. Градът край с. Батошево и край с. Музга, с. Дебел дял, от крепостите при с. Трънето и м. Градище, Габровско¹⁵.

Всички тези стари пътища, които са свързвали долината на р. Росица с Батошево на север, юг, югозапад и югоизток, не са отбелязани върху древните географски карти, обаче следи от тях са запазени на няколко места до днес. Много от тези стари пътища са използвани и сега, а други са изоставени като неудобни.

III. БАТОШЕВО И НЕГОВАТА ОКОЛНОСТ ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА И АНТИЧНАТА ЕПОХА

Най-древните следи от обитаване на човека в Батошево и неговата околност се отнасят към края на енеолита (около 3000 г. пр. н. е.) и бронзовата епоха (2750 — 1100 г. пр. н. е.). По това време човекът е напуснал пещерите и скалните навеси, за да се засели по слънчевите и с подходящо изложение местности в близост с реките и околностите, изобилстващи с дивеч. Освен ловуването и събирането на корени и растения в дейността, насочена към осигуряване на прехраната и задоволяване на разнообразните нужди, се включват примитивното земеделие и скотовъдство, появяват се производството на глинени съдове, предмечството и тъкачеството¹⁶. При проучването на тази ранна човешка култура в района на Батошевското землище поради липса на системни археологически разкопки и изследвания се задоволяваме със случайно намерените материали при обработване на земята и при изкопни работи, предимно оръдия на труда, които поради трайността на суровините, от които са изработени — камък или кремък, са оцелели до наши дни. Това са главно брадвичукове, тесли, длета, мотики, които са отличават с усъвършенствувана техника при функционалното пригаждане на формата и подобряването на работните качества, при оглаждането и полирането на изделията. Те се отнасят към V — IV хилядолетие пр. н. е. (табло I. 1 — 5; табло II. 1 — 2). Някои от тях са изработени от скали, нетипични за района на с. Батошево, което предполага известен междуплеменен обмен¹⁷. Характерни за разглежданата епоха са

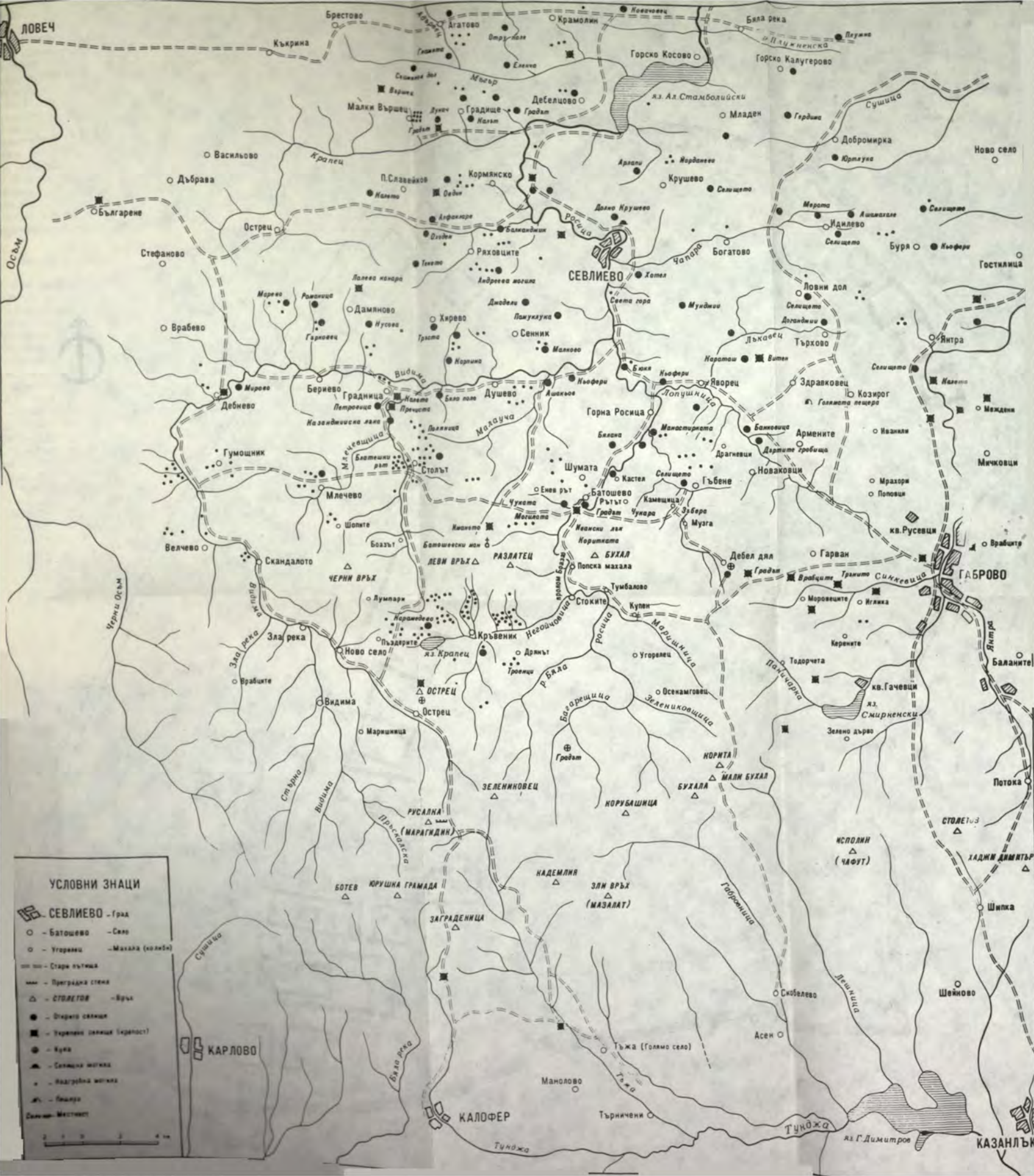
¹³ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , с. 448.

¹⁴ Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата. . . , 375 — 377.

¹⁵ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , с. 448.

¹⁶ История на България. Т. I. С., 1979, 88 — 80.

¹⁷ Койчева, К. Праисторически каменни сечива. . . , 5—19, табл. IV, 2; VIII, 2; XI, 4—5.

ЛОВЕЧ

Осъм

Черни Осъм

УСЛОВНИ ЗНАЦИ

- SEVЛIEBO - Град
- - Батошево - Село
- - Угорани - Махала (колони)
- - Стари пътища
- - Приградна стена
- △ - Столетия - Връх
- △ - Открито селище
- - Успоредно селище (квартал)
- - Връх
- - Селищна могила
- - Надгробна могила
- - Авария
- - Местност

2 0 2 4 км

КАРЛОВО

КАЛОФЕР

КАЗАНЛЪК

намерените в м. Непойте край с. Шумата кремъчни ножчета и кремъчен връх от стрела, каменен клин с дупка и бойни топки от м. Отлуджа, както и кремъчните ножчета от м. Градът, обикновено придружени с груба ръчна керамика¹⁸. Изделията не се отличават от намираните в други праисторически

Табло I

1 — 5 — каменни брадви, чукове и каменни тесли — околностите на с. Батошево

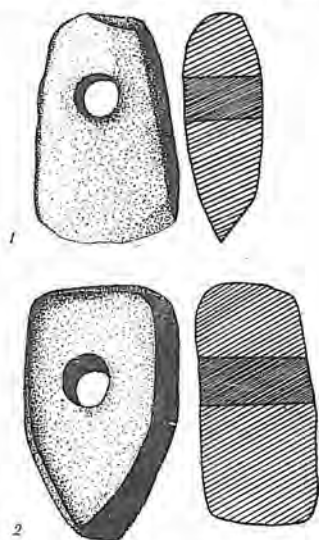
селища оръдия на труда както по форма и функционално предназначение, така и по използваните материали¹⁹. Тези находки намират паралели в богатия аналогичен материал, познат от много райони на нашата страна, но в случая се позоваваме на установените следи от живота на човека в един близък район със сходна географска характеристика край селата Кръвеник и Столът, където са намерени подобни оръдия на труда, битови предмети и части от глинени съдове²⁰. Каменните брадви с дупка продължават да се използват и през бронзовата епоха (2750 — 1100 г. пр. н. е.). Те са били

¹⁸ Материалите се съхраняват в Окр. ист. музей — Габрово, Градския исторически музей — Севлиево и музейната сбирка в с. Батошево.

¹⁹ Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата. . . , 381 — 394.

²⁰ Милчев, А. Археологическото проучване. . . , 449 — 453. Миков, В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, 89 — 90.

употребявани освен като оръдия на труда също и като оръжия (бойни брадви). Грижливо изработените каменни оръдия на труда и оръжията са служели и като разменно средство. Откритите напълно еднакви по форма и техника брадви, брадвичукове, тесли и др., изработвани от камък от една и

Табло II

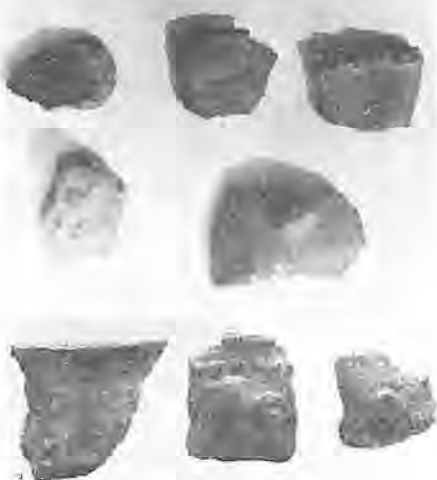
1 — каменна брадва — с. Долна
Росица; 2 — каменна брадва —
с. Душево

съща кариера, колективната находка от пет каменни брадвичукове от с. Горско Калугерово, В. Търновско, еднакви с тези от Батошево и Шумата, говорят, че в тези две късноенеолитни селища се срещат каменни оръдия на труда, изработени в един и същи производствен център (табло II. 2).

Добиването на първия метал, медта, в нашите земи и в частност на територията на Габровски окръг през енеолита е дало тласък в развитието на производителните сили. От мед са били изработвани клинове, брадви, четириръбести игли, шила и халкички за украшения. Откритите медни брадви от Трявна, в м. Градището при Габрово и при с. Горско Калугерово, медният клин от м. Ралево при с. Жълтеш²¹ говорят, че през енеолита в Габровски окръг е било поставено началото на местно металодобиване и металообработване, макар и в най-примитивна форма. Твърде вероятно е носители на енеолитната култура да са били траките или по-точно техните предшественици — прототраките. Някои учени днес приемат, че в източната половина на Балканския полуостров е нямало по-ранно население от прототраките. Въз основа на писмените извори, археологическите паметници и на данните от епиграфиката, лингвистиката, топонимията, хидронимията и особено на антропологията може да се твърди вече с доста голяма сигурност, че траките не са дошли в нашите земи отвън, а са автохтонно население. При това корените на тяхната материална култура и на изкуството им се крият в недра на праисторическите култури (особено на неолитната и енеолитната) в нашите земи. В своето хилядолетно историческо развитие траките

²¹ Миков, В. Цит. съч., 89 — 90.

постепенно се обособяват в голяма племенно-етническа общност, населяваща главно източната половина на Балканския полуостров. Траките са първите исторически засвидетелствувани от археологически и писмени данни племена в нашите земи през бронзовата епоха²². На тази обширна територия траките

Табло III

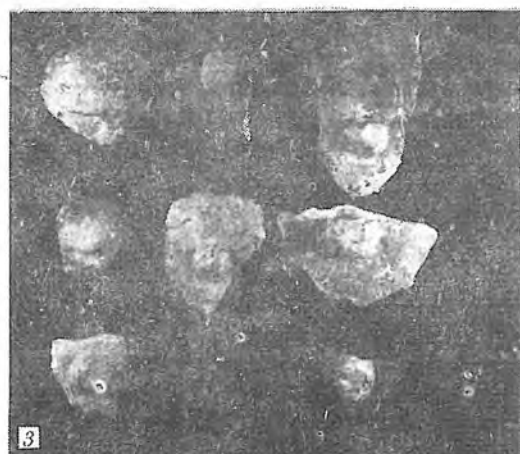
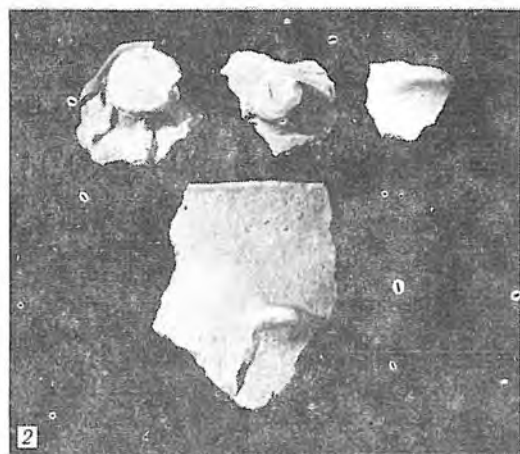
1 — бронзова брадва — околностите на с. Душево; 2 — фрагменти от тракийска керамика — м. Градът

живеели разделени на множество големи и малки племена. Няма съмнение, че поселищните традиции и в Батожевския край не прекъсват, макар че слабото проучване на този район създава впечатление за отсъствието на паметници на материалната култура от бронзовата епоха (2750 — 1100 г. пр. н. е.). Единични случайни находки, сигурно датирани към упоменатия период, са намирани в м. Имането — каменен чук-брадва, край Енев рът — медна кирко-мотика, а общо в Предбалкана и балканските райони около Кръвеник и Столът са намирани и други материали, за някои от които се смята, че са местно тракийско производство²³ (табло III. 1). По горното течение на р. Росица, в долината на с. Батожево и близката околност около с. Шумата са живеели също тракийски племена. Това се потвърждава от надгробните тракийски могили на връх Чукара и в околностите на с. Шумата, а също и от тракийските селища, установени северно от м. Зъбера и около с. Шумата, където са намирани бронзови фибули и фрагменти от типична тракийска керамика, отнасящи се към ранножелязната епоха (XI — VI в. пр. н. е.) (табло III. 2). При проведените разкопки в м. Градът южно от Батожево, които ще разгледаме по-долу, се откри тракийско селище, отнасящо се към младожелязната епоха (V — I в. пр. н. е.).

Племената, населявали за пръв път Батожевската долина през бронзовата и желязната епоха, се свързват с първите исторически засвидетелствувани по писмени и археологически данни етнически групи племена в нашите земи — траките. Тук, в горното течение на р. Росица, в този планински район живяло тракийско племе с неизвестно още название, което се занимавало главно със

²² История на България. Т. 1, 110 — 124.

²³ Милчев, А., Н. Ковачев. Цит. съч., с. 51, обр. 6, б.

Табло IV

1 — 3 — фрагменти от тракийска керамика — м. Градът

скотовъдство. Единственото писмено сведение за този край в древността намираме у древногръцкият историк Херодот (V в. пр. н. е.), който съобщава че р. Янтра (античната Ἰάντρος) протича през земята на кробизите²⁴. Но, първо, р. Янтра протича далеч от горното течение на р. Росица и от землището на Батошево, и, второ, не знаем за коя част от р. Янтра съобщава Херодот — дали за средното или за долното течение на реката.

Кробизите са били голямо тракийско племе, което от своя страна се разпадало на множество малки племена²⁵. Вероятно някои от тези племена на кробизите са живеели в близост или в самия район на Батошевската долина. В съвременните изследвания върху историческата география на Тракия за най-вероятно разселване на кробизите към VII — VI в. пр. н. е. се възприемат земите между реките Дунав, Искър и Янтра и билото на Стара планина²⁶. Кробизите са част от мизите.

В района на Батошево и по долината на р. Росица вероятно са живели част от мизите, които са населявали днешна Северна България, наречена по името на тази племенна общност Мизия.

В края на енеолита, когато, както посочихме вече, намираме най-ранните следи на човека в Батошевската долина, забелязваме, че селищата на първобитния човек се срещат по високи и естествено защитени места. Това се запазва и през бронзовата епоха и през целия период на първото хилядолетие пр. н. е.

Тракийската култура през желязната епоха (XI — I в. пр. н. е.) е засвидетелствувана по-убедително в Батошевското землище, което дава основание на всички, занимавали се с миналото на селищата, да твърдят, че вече към V в. пр. н. е. този край е гъсто заселен с тракийски племена²⁷ (табло IV. 1 — 3).

В античните писмени извори у гръцките историци и писатели се дават много сведения за материалната и духовната култура, за нравите, за социално-икономическото, политическото и културното развитие на тракийското население в равнинните части на древна Тракия, но твърде пестеливи са сведенията за обитателите на труднодостъпните и отдалечените планински райони, какъвто е Батошево и неговата околност.

Проучването на поселищния живот и на материалната култура на заселилите се траки в долината на р. Росица при с. Батошево и близката му околност през новожелязната епоха (V — I в. пр. н. е.) е сравнително подобро, понеже тук се провежда археологически разкопки в м. Градът, където бяха разкрити материали и помещения от това време. Значително по-голямо е количеството на случайните находки, отнасящи се към новожелязната епоха в този предпланински район.

IV. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ В М. ГРАДЪТ ПРИ С. БАТОШЕВО

В непосредствена близост, на 3 км южно от село Батошево, край южния завой на десния бряг на Росица се извисява висок хълм в м. Градът. Река Росица огражда хълма от три страни и е естествено препятствие към

²⁴ Кацаров, Г., Д. Дечев, и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949, с. 19, 144, 216, 369 и др.

²⁵ Данов, Хр. Древна Тракия. С., 1968, с. 5, 150 — 152.

²⁶ Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена XIII — VI в. пр. н. е. — Векове, 7, 1978, № 3, 32 — 37.

²⁷ Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата..., с. 388 сл.; Ковачев, Н. Местни названия..., с. 9, 115; Койчева, К. Археологически разкопки и проучвания..., с. 66 сл.

крепостта. Билото на този хълм е сравнително равно плато, склоновете на което са доста стръмни с изключение на този от юг и това прави хълма доста неуязвим и естествено укрепен. От това плато се открива широк хоризонт към околностите и поречието на р. Росица (обр. 1).

Табло V

- 1 — глинен съд с плоска дръжка от тракийския културен пласт;
- 2 — глинен съд с пъпки от тракийския културен пласт;
- 3 — глинен съд с езически дръжки и шнурова украса;
- 4 — глинени паници, едната със столче — всички от тракийския културен пласт в м. Градът

От платото се дава възможност и за пряка видима връзка с крепостта на м. Витата стена (при с. Яворец) — обстоятелство, което не е без значение за тогавашната епоха. По склоновете на платото се установиха натрупани камъни, които явно са от разрушените крепостни стени. Една част от камъните бяха речни, а другата част ломени, и то преди всичко плочести. Крепостните стени се очертаваха по склоновете на платото и заграждаха една площ от около 65 дка. Преди започване на разкопките повърхността на укрепената част от платото беше обрасла с храсти, трънаци и треви, а по склоновете с букова и дъбова гора. Цялата площ беше разделена първоначално на квадрати със страни 50×50 м, а те от своя страна разделени на квадрати със страни 5×5 м. В м. Градът с разкопките си поставихме за цел да разкрием крепостните съоръжения, гражданските, стопанските, жилищните

и църковните пострройки, като едновременно установим и културното напастяване вътре в крепостта през различните епохи.

През 1962 г. бяха направени сондажи на платото за изясняване на културните наслоявания от миналото. През 1963 г. при прокарване на водопроводното трасе м. Градът бе пресечена в западния склон с изкоп на дълбочина 1 м. В резултат на тези предварителни изкопни работи в м. Градът се откриха културни напастявания на дълбочина до 1 м и това ни даде основание да предприемем тук систематични археологически разкопки.

От 1967 г. тук започнаха археологически разкопки, които продължиха с известни прекъсвания до 1976 г.

Установи се, че в м. Градът имаме многослойно селище с културни напастявания, които на места достигат на дълбочина от сегашната повърхност до 2,40 м.

Най-ранните следи от живота на човека в тази местност са свързани с откритото тук при разкопките тракийско селище и намерените в него много фрагменти от тракийска керамика с шнурова и пъпковидна украса и езически дръжки и няколко цели съда, като един добре запазен цял съд с крушовидна форма с една плоска дръжка (табло V. 1), един съд с цилиндрична форма, украсен с пъпки (табло V. 2), един съд с цилиндрична форма с езически дръжки и с шнурова украса по стените и по устния ръб (табло V. 3), един нисък съд с цилиндрична форма и с езически дръжки (табло V. 4) и три панички, двете с плоско дъно, а третата със столче. Всички тези фрагменти и цели съдове са намерени в м. Градът при с. Батошево. Случайно в околностите на с. Батошево са открити съд с двете дръжки с подчертано столче на дъното (табло VI. 1) с цилиндрично гърло и с плоско разширено устие и съд с цилиндрична форма и украса с шнурове и пъпки (табло VI. 2). Целите глинени съдове и фрагментите, които бяха намерени в тракийския културен пласт в м. Градът и околностите на с. Батошево, ни дават възможност да датираме селището към V — III в. пр. н. е. В м. Градът в тракийския културен пласт бяха намерени и железни ножове, върхове за копия, оръдия на труда и др. Тези железни предмети се отнасят също към V — III в. пр. н. е. Селището е било обиколено с крепостна стена, изградена от ломени камъни със спойка от кал, като двете ѝ лицеви страни са оформени с по-едри и по-гладки камъни. В западния склон на хълма е разкрит крепостен зид, проследен на 30 м, с ширина на зида 1,90 м, който е фундиран в здрава почва. Аналогична крепостна стена на тракийско селище ние открихме в м. Пречиста при с. Градница, Габровско, в м. Витата стена при с. Здравковец, на връх Голям Острец²⁸, м. Чертиград, Тетевенско, а също и при Шуменската крепост и др.

Проследявайки тракийските крепости на територията на Габровски окръг и в други предпланински и планински местности в българските земи, се вижда, че разположението им има известни закономерности. Всички те, както и крепостта в м. Градът при Батошево, са разположени на естествено защитени недостъпни или трудно достъпни места. За изграждането на крепостните стени е бил използван камък от близката околност. В повечето случаи е ломен камък със средна големина и плочести камъни, а много рядко се среща използването на речни волутъци.

Тракийската крепост в м. Градът при с. Батошево има и хронологическа общност с другите крепости, тъй като и тя се отнася, както посочихме вече, към началото на новожелязната епоха (V — III в. пр. н. е.). Този факт е в

²⁸ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , 512 — 513; Габрово и неговият окръг през праисторическата. . . , 400 — 402.

тясна връзка със степента на обществено-икономическото и политическото развитие на тракийските племена през това време.

Вътре в тази тракийска крепост бяха разкрити постройки, стратиграфски намиращи се в най-долния културен пласт на дълбочина от 1,20 — 1,60 м,

Табло VI

1 — глинен съд с две дръжки; 2 — глинен съд, украсен с шнуров орнамент и пъпки — и двата от околностите на м. Градът

които са силно разрушени от по-късни строежи. Те са изградени от ломени камъни, споени с кал. Те имат правоъгълна форма или квадратна форма и оформят едноделни и двуделни помещения (обр. 2). В тези помещения се откриха няколко цели и много фрагменти от глинени съдове с въжест орнамент и излъскана кафяво-черна повърхност, пъпки с врязани кръстове и др. (табло IV. 1 — 3), които намират паралели в долния културен пласт на крепостта на връх Голям Острец и се свързват с местното тракийско производство²⁸.

В секторите А, Б, В, Г, които бяха разкопани на дълбочина над 1,20 м, се откриваше почти навсякъде тракийски културен пласт. В сектор Г на дълбочина 1,20 м се намериха три напълно запазени глинени съда с цилиндрична и вретеноподобна форма, украсени с пъпковидни израстъци и шнурове и с езически дръжки, които се свързват с тракийската керамика от предримската епоха, железни копия, ножчета и др. (табло V. 1 — 4; табло VI. 1 — 2; табло VII. 1 — 3).

В помещенията и около тях бяха разкрити в отделните сектори също две еднофитилни глинени лампички, прешлени за вретено, метални предмети и др., като всички се свързват с материалната култура на траките и се отнасят към V — III в. пр. н. е. Така виждаме въз основа на открития археологически материал при разкопките в м. Градът, че предпланинският район на Батошево

²⁸ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , 612 — 613.

и неговата близка околност не са изоставали в своето икономическо и културно развитие в сравнение с други райони. На базата на промените, дошли в резултат на масово използване на железните оръдия на труда, на повишеното обособяване на занаятите и произтичащия оттук процес на

Табло VII

1 — 2 — железни ножове; 3 — железен връх на копие — всички от м. Градът

размяната, съпроводени с крайната форма на разлагане на родовообщинния строй, се обуславя появата на класовото общество в Тракия. Оформянето на класовото общество при наличието на допълнителни условия от външнополитически характер е причина за образуване на Одриската тракийска държава в края на VI и началото на V в. пр. н. е.³⁰

Възникналата тракийска Одриска държава в югоизточната част на древна Тракия бързо разширява своите граници на север и достига до р. Истрос (Дунав). В границите на тази държава още през V в. пр. н. е. се включва и Батошевският край, за което говорят тракийската крепост в м. Градът и откритите в нея находки, че в този район също се оформя едно класово тракийско общество със сравнително висока материална култура. Планинските траки са живеели в малки, открити селища, разположени в непосредствена близост с крепости, за които са подбирали подходящи, естествено укрепени места както в м. Градът при Батошево. В тези крепости те са се укривали в случай на нападение. Римският историк Тацит (55—120 г.)

³⁰ Милчев, А. Социално-икономически и обществено-политически строй на траките. — ИПр, 1950, № 4 — 5, 526 — 557; Фол, А. Политическа история на траките. С., 1972, с. 138 сл.

точно описва тази тактика: „Те (траките) се криели в своите крепости, съградени върху скалите, и прибирали там свои родители и жени, и се запазвали в трудна, тежка и кръвопролитна война.“³¹ Археологическите проучвания, проведени през 1951 — 1958 г. в един широк балкански район, включващ и част от батошевското землище, установиха съществуването на няколко тракийски крепости. Една от тях, недалеч от Батошево, се е издигала в м. Имането. Крепостта е издигната върху труднодостъпен хълм. По план има неправилна елипсовидна форма, съобразена с особеностите на терена. За подсилване на отбраната в най-уязвимите страни на местността е имало втора, външна стена, при което разположението на входовете и образувания коридор между двете стени са повишавали защитните възможности на укреплението. Стените са изградени от ломени, грубо обработени камъни без спойка помежду им. Намерените материали, предимно фрагменти от глинени съдове, както и начинът на строителството датират тази крепост към V — IV в. пр. н. е. Липсата на данни за живот от началото на III в. пр. н. е. до късноантичната епоха дава основание да се смята, че крепостта е била разрушена по време на келтските нападения през III в. пр. н. е. Тази крепост споделя съдбата и на крепостта в м. Калето на връх Голям Острец и на крепостта в м. Градът при Батошево, съществували по същото време³². Представата за тракийските поселения в Батошевския край се допълва и от селището, установено при археологическите разкопки в м. Градът, което съдържа материали, характерни за тракийската култура от предримската епоха. Намерените тук цели и фрагментирани съдове носят белезите на изработка и орнаментиране, типични за съдовете от V — IV в. пр. н. е. — въжеста ивица или издължени ямички и пъпки с връзани кръстове³³. Подобна груба керамика, метални предмети и монети са намирани на различни места в землището на Батошево при изкопни работи — в местностите Пчелина, Драгановото, Иванов лъг³⁴. Според сведението на учителя Димитър Попиванов при изкопна работа в м. Чуката през 1886 г. работниците попаднали на погребение. Открити били най-различни материали — железни копия, железа с неизвестно предназначение, бронзови гривни и др. Но липсата на подробни описания затруднява точната датировка на погребалния инвентар, който не е запазен в музейната сбирка в Батошево³⁵.

Други важни археологически паметници, свързани с тракийската материална и духовна култура от предримския период, са тракийските надгробни могили.

В района на Батошево, в околностите на махалата Селище, са регистрирани над 25 тракийски надгробни могили, а около махалата Дряна — над 10 могили. Появата на надгробните могили е свързана с обичая да се натрупват могилни насипи върху погребенията на знатни членове на тракийското общество. Така и древногръцкият историк Херодот (V в. пр. н. е.) описва обичая, свързан с погребалните вярвания: „Богатите се погребват така: трупа държат изложен три дни наред. След това колят разни жертвени животни и се угощават, като най-напред оплакват покойника. . . . Погребват го, като го изгарят или го заравят направо в земята. После издигат могила и устройват разни състезателни игри. . . .“³⁶ На територията на Батошевското

³¹ Тацит. IV, 46. — В: Извори за . . . , с. 276.

³² Милчев, А. Габрово и неговият окръг през прансторическата. . . , 400 — 402.

³³ Милчев, А., К. Койчева. Археологически данни. . . , 58 — 62.

³⁴ Материалите се намират в музейната сбирка на с. Батошево.

³⁵ Попиванов, Д. Материали за историята на Батошево. II, с. 244 (ръкопис, съхраняван в музейната сбирка на с. Батошево).

³⁶ Херодот. V, 8. — В: Извори за. . . , с. 24.

землище, както посочихме вече, са известни надгробни тракийски могили, които все още не са проучени чрез системни археологически разкопки. Но общността, която се наблюдава при останалите археологически материали от разглежданата предримска епоха, приобщава и надгробните могили край Батошево към погребалните обичаи на същите тези траки, които са населявали северните склонове на Балкана и предпланините. Проучванията и проведените от мене разкопки на няколко надгробни могили край селата Кръвеник, Столът и Градница, намиращи се недалеч от Батошево, дават интересни данни за известна специфичност в могиленото изграждане. Първоначално се правели каменни могили около погребението и след това се насипвала пръст върху нея и така се образувала могилата, която е запазена до днес. Погребалният ритуал, начинът на изграждане на могилите се приписват днес на местното тракийско население, чийто основен поминък е било скотовъдството. В разкопаните могили са засвидетелствувани и двата начина на погребване на мъртвеца — чрез трупоиъгаряне и трупополагане. От намерения инвентар при разкопаните могили в околностите на с. Столът повечето от погребенията се датират към IV в. пр. н. е., а погребението в могила № 2 в м. Кантонът в околностите на с. Столът се отнася към VII — VI в. пр. н. е.³⁷

Данните от проучванията, отнасящи се към доримския период в Батошево и неговата околност, колкото и да са непълни, дават представа за обществено-икономическото и социалното развитие на тракийските племена в този район. Липсата на многослойни тракийски поселения предполага, че населението е водило полууседнал начин на живот, свързан с основния му поминък — скотовъдството. Но те също така са познавали грънчарското колело, притежавали са уменията да обработват метали и да строят укрепителни съоръжения, което се потвърждава от откритите материали при разкопките на тракийски паметници в м. Градът. В местното тракийско общество прозира известно имуществено неравенство, без да бъдат заличени напълно остатъците от родообщинния строй и общинните отношения³⁸. Неминуемо върху процеса на класово разслоение има влияние и обстоятелството, че през V в. пр. н. е. земите на тракийските скотовъдни племена са били включени в държавата на одрисите³⁹. Според сведенията на античните автори тя се е простирала на север чак до Дунава и от Черноморското крайбрежие до р. Искър на запад⁴⁰. В планинските райони на тази обширна Одриска държава са останали обаче и тракийски племена, които не са били организирани в държавния институт⁴¹. Това са т. нар. „независими тракийци“, за които в писмените извори се отбелязва, че са живеели по Родопите и Хемус. Така например Тукидид съвсем определено отбелязва, че още при основаването на държавата една част от населението не е било приобщено; „Тоя Терес, баща на Ситалк, пръв основал обширното царство на одрисите, което заело по-голяма част от Тракия, но и голяма част от тракийците са независими.“⁴² Независимостта си племената запазват и при Ситалк (431 — 424 г. пр. н. е.). Същият автор описва военния поход през 429 г. пр. н. е., при който „царят повикал под оръжие най-напред живущите между Хемус и Родопите тракийци, над които властвуват чак до морето, после гетите отвъд Хемус. . . , всички конници-стрелци. Повикал и мнозина от планинските независими тракийци,

³⁷ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , 476 — 478.

³⁸ Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата. . . , с. 437.

³⁹ Милчев, А. Социално-икономическият. . . , 543 — 552.

⁴⁰ Тукидид. II, 97. — В: Извори за. . . , с. 55.

⁴¹ Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 54.

⁴² Тукидид. II, 29. — В: Извори за. . . , с. 52.

които са мечоносци. Едни от тях убедил, като им обещал заплата, а други го последвали доброволно. Освен това Ситалк повдигнал и агрианите, леите и други нему подвластни пеонски племена.⁴³ Много точно в случая се разграничават племената, над които владетелят властва или са му подвластни, от планинските независими тракийци, които е трябвало да бъдат убедени да участвуват в похода срещу известно възнаграждение. Дори сто години по-късно тази политическа необвързаност не е била накърнена. По времето на похода си през 335 г. пр. н. е. Александър Македонски се натъква на „мнозина въоръжени туземци и независими тракийци; те са били заели върха на Хемус, през където щяла да мине войската, и се приготвили да ѝ попречат да върви по-нататък“⁴⁴. Тези сведения дават основание да се смята, че владетелите на мощното Одриско царство не са успели да ги подчинят и са оставили известна независимост на свободолюбивите планинци, към които естествено е да бъдат причислени и някои от племената, обитаващи Батошевския край. Въпреки това населението е преживяло всички бурни събития, съпътствували епохата — давало е участници във войската, понасяло е опустошителните походи и грабежите на чужди завоеватели. Значителна съпротива оказват тракийските племена и на опитите за политическа хегемония на македонските владетели⁴⁵. Още в началото на царуването си Александър Македонски (336 — 323 г. пр. н. е.) бил принуден да обуздава много разбунтувани племена. През 335 г. пр. н. е., преди да достигне земите на въстаналите трибали, които обитавали земите западно от р. Осъм, войската на Александър Македонски при преминаването на Стара планина била пресрещната от „въоръжени независими тракийци“, решени да спрат наказателния поход. Според тълкуването на описаните от Флавий Ариан (95 — 175) събития това е станало вероятно в Шипченския проход. След неуспешния опит на местното население да спре завоевателите „Александър пратил плячката назад... А той, след като превзели върха, тръгнал напред през Хемус против трибалите и стигнал реката Лигия, тая река отстои от Истър (Дунав) в посока към Хемус на три дни път.“⁴⁶ Твърде вероятно е в движението на войската по-нататък към земите на трибалите, оставащи в северозападна посока от Шипченския проход, Александър Македонски да е минал по пътя Габрово — Трънето — Батошево. Това е най-краткият път към р. Осъм и още повече, че съобщението недвусмислено подчертава, че войската се е движила през планински терен (напред през Хемус (обр. 1). Напълно приемливо е и отъждествяването на р. Лигия с р. Росица⁴⁷, единствената река, която може да бъде пресечена при движение в северозападна посока. В полза на това предположение е и пояснението, че реката отстои на три дни път от Истрос към Хемус⁴⁸. Толкова дни са били необходими и на Ал. Македонски да достигне Дунава след битката при реката⁴⁹. Описваните събития дават интересни сведения за военната тактика

⁴³ Тукидид. II, 96. — В: Извори за..., с. 54.

⁴⁴ Ариан. Анабазис I, 1. — В: Извори за..., с. 300.

⁴⁵ Македония — древна робовладелска държава в Югозападната част на Балканския полуостров. Македонските владетели Филип II и синът му Александър Велики (336 — 323) водели завоевателна политика срещу тракийските племена и подчинили голяма част от тях.

⁴⁶ Ариан. Анабазис. I, 2. — В: Извори за..., с. 301.

⁴⁷ Някои от авторите, занимавали се с проучването на тези събития и изворите върху тях, отъждествяват реката Лигия с р. Росица. Вж. Извори за..., с. 301, бел. 12; Михайлов, Г. Цит. съч., с. 152.

⁴⁸ В съобщението на Ариан реката Лигия не се причислява към притоците на р. Дунав.

⁴⁹ Ариан. Анабазис. I, 3. — В: Извори за..., с. 302.

на тракийските племена, а мястото на сражението може да се търси по горното течение на р. Росица⁵⁰.

След завоевателната дейност на македонците земите на траките, населявали днешна България, страдат от набезите на келтите⁵¹. Прз III в. пр. н. е. те преминават на юг от Балкана и вероятно са използвали Русалийския и Химитлийския проход. В тези неспокойни времена са разрушени крепостите на траките в м. Градът при Батошево, в м. Имането, на връх Голям Острец. Според археологическите материали и те престават да съществуват от началото на третото столетие пр. н. е.⁵² Следи от келтска материална култура на територията на Батошево и околностите не са открити досега.

В края на III в. пр. н. е. друга мощна сила на античния свят — Римската държава, насочва поглед към балканските земи. След продължителни кръвопролитни войни римляните слагат ръка на Македонската държава (148 г. пр. н. е.) и се устремяват към Дунав. Тежка и продължителна борба водили непокорните тракийци срещу римската експанзия. Особено упорити се оказали племената в старопланинските области, където поради суровите условия завоевателите трудно прониквали. „Настъпилата много рано сурова зима в планината Хемус попречила да бъдат покорени и останалите, било насила, било с обсада.“⁵³ — съобщава древният хронист⁵⁴. Първото нахлуване на римски legionii по батошевските земи може да се свърже с действията на консула на провинция Македония Марк Лициний Крас. През 26 г. пр. н. е., след като покорил гетите и мизите, той се отправил и срещу артакийте, „... които изобщо не били покорявани от него, пък и не желали да му се подчинят и се гордеели най-много с това, а и внушавали сред другите гняв и размирност. Крас сам се отправил на поход и ги подчинил отчасти със сила, като траките показали немалка храброст, отчасти и със заплаха да бъдат взети в плен.“⁵⁵ Но военните победи не донесли трайни резултати на римляните въпреки гъвкавата им политика спрямо тракийските владетели. Когато в 15 г. от н. е. официално провъзгласяват част от земите на Северна България за римска провинция Мизия, те оставят във владение на васалното им Одриско царство целия Хемус и предбалканската ивица⁵⁶. Но опека на Рим тежала над местното население, сред което били „събирани за римската войска най-здравите им синове“⁵⁷. Израз на недоволството станали две големи въстания. През 21 г. въстнали племената койлалети, дии и одриси. Тези „силни племена се заловили за оръжие под предводителството на разни началници. Едни от въстаналите размирили местното население, други преминали планината Хемус, за да разбунтуват и останалите племена“⁵⁸. Естествено е да допуснем, че с разширяването на въстанието и отвъд Хемус са били обхванати и племената, населяващи Батошевския край⁵⁸. Само няколко

⁵⁰ Според сведенията на Ариан (Анабазис. I, 2) решителното сражение е станало в гориста местност около р. Лигия. В такъв смисъл допустимо е описването събития да са станали по горното течение на р. Росица, където траките са използвали гъстите гори за убежище при отбрана. За военната тактика на трибалите вж. Михайлов, Г. Цит. съч., с. 152.

⁵¹ Келтите са група индоевропейски племена, населявали в древността голяма част от Западна Европа. При своето разселване те нахлули и в земите на Балканския полуостров и за кратко време създали своя държава в днешна Югоизточна България.

⁵² Милчев, А. Археологическо проучване. . . , с. 520.

⁵³ Тацит. IV, 51. — В: Извори за. . . , с. 276.

⁵⁴ Дион Касий. I, 23. — В: Извори за. . . , с. 374.

⁵⁵ Провинцията била наречена Мизия по името на тракийското племе мизи.

⁵⁶ Тацит. IV, 46. — В: Извори за. . . , с. 276.

⁵⁷ Тацит. III, 38. — В: Извори за. . . , с. 275.

⁵⁸ Такова предположение е допустимо, като се има предвид, че част от племето койлалети е било разселено в полите на Стара планина, около Троянския проход. Вж. Извори за. . . , с. 275, бел. 12.

години по-късно, в 26 г., избухва и второто въстание, което обхваща старопланинските племена, „които водели по височините на планините суров живот и затова били много упорити“. Сам римският хронист признава: „Те били свикнали да не се покоряват дори, а на царете си само по желание. . . Но преди да се заловят за оръжие, проводили пратеници, които да припомнят за приятелството и покорността им и да заявят, че ще го спазват и занапред, ако не ги натоварват с ново бреме; ако ли искат да им натрапят робството като на победени, то у тях има оръжие, младежи и решителност да защитят свободата си или да умрат.“⁵⁹ Въпреки отчаяната съпротива и това въстание било сломено и цялата околност покорена. Сведенията за тези събития са лишени от повече подробности. Явно въстанието е взело широки размери, а в помощ на войската от Мизия дошъл цял легион (най-голямата бойна единица в римската войска — 6000 войници), повикана била и тракийска войска. Трудно е по тези данни да бъде уточнен районът на събитията, но героизмът на въстаналите племена е пример за свободолюбивия дух и непокорството на древното тракийско планинско население.

Окончателното покоряване на тракийските земи приключило в 45 г. със създаването на третата балканска провинция след Македония и Мизия — Тракия. Батошевският край заедно с отделни земи северно от Балкана са принадлежали към провинция Тракия. Трябва да отбележим, че Стара планина през I в. от н. е. не е била граница между Мизия и Тракия. Тази граница е минавала по-на север. Установено е, че земите на днешния Габровски окръг и на Батошево и околността му до административното деление на Римската империя през 86 г. от н. е. са спадали към провинция Тракия⁶⁰. Батошевският край през II в. след административното деление на стратегии преминал в провинция Мизия и влязъл в стратегия Удикесика — една от трите погранични административни области, която се простирала между реките Утук (Вит) и Атрис (Янтра), включвайки старопланинските земи и Предбалкана⁶¹. За стратегия Удикесика има сведения и в един преториански надпис от Рим, в който се споменават „граждани удикесийци от селището Агатапара“⁶².

V. МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА НА БАТОШЕВО И ОКОЛНОСТТА МУ ПРЕЗ РИМСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И РАННАТА ВИЗАНТИЙСКА ЕПОХА I — VII В. ОТ Н. Е.

Крепости и селища

През епохата на римското владичество и късната античност (I — VII в.) околностите на с. Батошево са непрекъснато населявани.

Римляните внасят значително изменение в икономическото, политическото и културното развитие на балканските земи. Възникват нови градове, край Дунава завоевателите укрепват своите военни лагери. Развиват се занаятите и търговията, появяват се едри поземлени владения. В социалната структура на основата на експлоатацията се обособили класите на заможните робовладелци и безправната градска и селска беднота. Разцветът на

⁵⁹ Тацит. III, 38. — В: Извори за . . . , с. 275.

⁶⁰ За границите на провинция Тракия вж. Геров, Б. Северната граница на провинция Тракия. — ИАИ, 17, 1950, 11 — 25; Михайлов, Г. Цит. съч., с. 85; История на България. Т. 1, 287 — 290.

⁶¹ Клавдий Птолемей. III, 11. — В: Извори за . . . , с. 353; Геров, Б. Цит. съч., с. 12.

⁶² Селището се локализира в околностите на дн. с. Агато̀во, Габровски окръг. Вж. Ковачев, Н. Местните названия. . . , с. 12.

робовладелския строй по нашите земи се свързва с установяването на римската власт. Но в отдалечените части на провинциите утвърждаването на новите обществено-икономически отношения изоставало⁶³. Вероятно в Батџшевската долина, далеч от големите градски центрове е останало да живее тракийско население, запазило своя бит, своя език. Жестоко експлоатирано, то изпаднало в нищета и робство⁶⁴.

Преломен момент в развитието на Батџшевския край настъпва с големите политически промени на Балканския Югоизток през IV — VI в., когато в условията на остра класова борба и вътрешни противоречия в робовладелското общество източните територии на Римската империя се обособяват в самостоятелна държава Византия със столица Константинопол⁶⁵. Историческите събития на тази епоха много осезателно се преплитат със зачестилите нашествия на варварските племена — готи, хуни, авари, славяни, прабългари. Стремешът да се стабилизира Балканския полуостров води до създаването на една цялостна отбранителна система по северните граници на Византийската империя и по планинските вериги във вътрешността на страната. Естествените стратегически предпоставки на предпланинския терен били използвани за създаването на широка и гъвкава отбранителна зона⁶⁶. Едновременно с голямото строителство по северните и южните склонове по протежение на целия Балкан върху развалините на старите тракийски крепости в м. Градът и в дълбочина на връх Голям Острец биват изградени нови укрепени пунктове⁶⁷.

На самото било на Русалийския проход през римската епоха е била изградена мощна преградна крепостна стена, част от която е запазена и до днес. Вероятно пак през римската епоха била издигната преградната стена, дълга 111 м и дебела 2 м, на Русалийския проход, западно от билото на Централна Стара планина, покрай днешното шосе от с. Острец за с. Тъжа (обр. 1). Това важно крепостно съоръжение е било изградено от ломени камъни, споени с бял хоросан. Преградната стена е имала врата за затваряне на прохода и помещения за охраната и била използвана и през средновековието⁶⁸. За охрана на такъв важен проход като Русалийския, на север недалеч от него, била изградена мощна крепост на хълма в м. Градът при с. Бџтошево. Такива крепости, подобни на Бџтошевската, за охрана на Русалийския проход са били изградени също в м. Пречиста и в м. Калето при с. Градница, при с. Дебнево на р. Видима и на връх Голям Острец.

При проведените археологически разкопки в м. Градът при Бџтошево установихме, че върху развалините на тракийската крепост от предримската епоха (V — III в. пр. н. е.) е била изградена през V — VI в. мощна крепост, имаща първостепенна роля на изходния възлов пункт към двата старопланински прохода — Химитлийския и Русалийския.

Ранновизантийската крепостна стена загражда от всички страни цялата местност, като на места в югозападния ъгъл следва очертанията на тракийската (обр. 2).

⁶³ История на България. Т. 1, 387 — 404.

⁶⁴ Велков, В. Състояние на проучванията върху прехода от античността към средновековието в Балканския полуостров. — ИБИД, 29, 1974, с. 168. цит. лит.; Михайлов, Г. Цит. същ., с. 288; Ковачев, Н. Местни названия. . . , с. 90.

⁶⁵ История на България. Т. 1, 405 — 413.

⁶⁶ Овчаров, Д. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи V — VII в. — ИБИД, 29, 1974, 223 — 246; Византийски и български крепости V — X век. С., 1982, 14 — 33.

⁶⁷ Милчев, А. Археологическо проучване. . . , 502 — 524.

⁶⁸ Ковачев, Н. Миналото на. . . , с. 32; Попов, А. Средновековни крепости по Русалийския проход в Стара планина. — ИБИД, 29, 1974, с. 347; Военно-топографският фактор при изграждането на отбранителните съоръжения по южния склон на Стара планина. — Военноисторически сборник, 1978, № 2, 117 — 120.

Крепостната стена бе проследена в южната част на м. Градът и в отделни участъци на западния, източния и северния склон с обща дължина над 300 м. В план представлява неправилен четириъгълник, чиито очертания са съобразени с особеностите на терена и който загражда от всички страни площ от

Табло VIII

1 — част от северната ранновизантийска крепостна стена — външно лице; 2 — част от южната ранновизантийска крепостна стена — вътрешно лице — м. Градът

15 дка (обр. 2). Изградена е от ломен и речен необработен камък, споен с бял хоросан, като са оформени добре двете лица — външно и вътрешно, и по средата запълнено с блокаж, споен с бял хоросан. Дебелината на стените е от 2,10 до 2,30 м. В различните участъци крепостната стена бе разкрита на височина от 0,70 до 1,20 м. На места особено в III участък крепостната стена беше напълно разрушена (табло VIII.1 — 2). Изграждането на крепостната стена е съобразено с конфигурацията на терена. Големият наклон на някои участъци е преодолян със стъпаловидно разположение на хоризонталните редове с контрафорси, отстъпи чрез чупки. С контрафорс е укрепен и югозападният ъгъл на стената.

Контрафорсите са градени по същия начин като крепостната стена, с която те са свързани конструктивно. Те имат дебелина 2,30 м и дължина 1,10 м. Ранновизантийската крепостна стена (обр. 2), изградена отначало набързо, е претърпяла за периода IV — VI в. няколко преустройства, понеже е била разрушена и опожарявана по време на борбите срещу нападенията, които са идвали от север откъд Дунав. В участък VII — VIII крепостната стена е разположена в най-стръмната част на южния склон. Чрез една чупка, изнесена на юг, стената е изместена с 4,50 м на юг. След тази чупка куртината продължава на запад (28 м), където е оформен югозападният ъгъл, укрепен с контрафорс. Поради големия наклон на терена ъгълът и контрафорсът са запазени в лошо състояние едва на 0,20 м височина.

Куртината в западния склон е разположена в най-стръмната част на терена. Тя следва посока север, като извивките и чупките са съобразени с особеностите на терена. Вътрешната линия на зида е права, а от външната страна стената е укрепена с три контрафорса (№ 2, 3, 4), напълно идентични с ъгловия контрафорс № 1. Разстоянието между тях е различно — от 10 до 17 м. Участъците VIII и IX са с ширина 2 м. И в двата участъка зидът е подкрепен с контрафорси — № 5 и № 6. Прави впечатление разликата в начина на градеж, който се наблюдава в тези участъци — използвани са само добре обработени ломени камъни, споени с калов разтвор. Лицевите страни са с много добре изразен редов градеж от по-широки и по-тесни камъни. Ширината на зида е 1,90 м. Разликата в градежа и ширината на стената, разкрита в уч. VIII и IX, доказва съществуването на един по-ранен строителен период, вероятно V — VI в. Този начин на градеж продължава и в X уч. Тук много добре е изразено съединяването на зидовете, свързани с двата строителни периода. При съединяването им, изпълнено неточно, се е получило едно разместване на двете стени с 0,40 м.

От X участък до края картината бе разкрита изцяло. Пълното разкриване бе наложено от голямото строително разнообразие, което се наблюдава, наложено от нагънатия и стръмен терен. От външната страна на зида бяха разкрити два подстъпа и две чупки в уч. XII и XIV. В тази част стената е градена от камъни (ломени и речни), споени с бял хоросан. Изпълнението на строителните работи не е много прецизно. Посредством една чупка в южния пояс е осигурено място за малка потерна с ширина 1 м. Впоследствие този вход е бил зазидан и сега личи само по ясно изразените вертикални фуги. От вътрешната страна на стената бяха разкрити две стълбищни площадки за изкачване на платформата, съоръжение, присъщо на ранновизантийското крепостно строителство, но в крепостта край Батошево вместо обичайните каменни стъпала са използвани открити дървени стълби. Само откъм вътрешната страна на крепостната стена са били вградени стъпаловидни плоски камъни. Площадките с дължина 8 м и широчина 1,80 м са изградени от ломени необработени камъни, подпрени със зид, залети отгоре с дебел 12 см хоросанов пласт. Самата стълба с дървени конструкции е

водела до площадка, конструктивно свързана с крепостната стена. Насрещният подпорен зид на стълбата, използван вероятно и за крайна горна площадка, е граден заедно с основния крепостен зид, конструктивно свързан с него, и има същия начин на градеж. Издаден е на север от стената на 1,10 м и има ширина 2,10 м. Разкрит е на височина 0,90 м. На 51 м източно от контрафорса, който се намира в югозападния ъгъл на крепостната стена в най-високата южна част на платото бяха разкрити и основите на голяма външна правоъгълна кула с размери 11,80 × 9,60 м и зидовете ѝ имат ширина от 2,60 до 2,80 м и са по същия начин изградени както крепостната стена (обр. 2).

Зидовете на кулата, запазени на височина до 1,50 м от лицевите страни, са от големи ломени и речни камъни, споени с бял хоросан, а между тях е насипан блокаж от по-дребни камъни, залети с бял хоросан. Подът на кулата е от груба калдъръмена настилка, залята с хоросан. Находките около и вътре в кулата са ограничени. Намерени са няколко железни гвоздеа и скоби, които показват, че кулата е имала дървено покритие, а намерената медна монета-фоли от 40 нуми на Юстиниан I (527—565), сечена в Константинопол, датира кулата от VI в. От кулата се разкривал широк хоризонт наоколо, но тя е имала и друго предназначение — да охранява единствения главен вход на крепостта, разположен в близост до нея. Мястото на входа е сполучливо подбрано в стръмния югозападен склон на хълма, като достъпът до него е бил възможен посредством серпантина на пътя и по този начин, преди да се стигне до портата, принудително се е минавало под стените на кулата и около част от крепостната стена, където нападателите са попадали под обстрела на защитата.

Входът се намира на 15 м източно от кулата и е изграден точно там, където крепостната стена прави чупка. Проходът му е дълъг 4,40 м. Ограничен е с два полупиластра с 1 м ширина и издадени пред куртината 0,30 м. Фланкиращите входа стени са дебели 2 м. Край западната стена се откри улей за оттичане на вода с размери 20 × 20 см. Над самия вход вероятно се е издигала втора кула, чийто приземен етаж е оформен във входно помещение (пропугнакулум) с две врати: вътрешна — двукрила, въртяща се на дървени оси, от които са намерени железните обкови, и външна — спускаща се (катаракта). Вратите са широки 3,20 м, направени са били от дебели дървени греди, от които бяха открити при разкопките овъглени останки. При разкриването на входа бе установено, че външната врата е била зазидана с набързо изграден каменен зид, спояван с кален разтвор. Този начин на допълнителна защита при особени критични ситуации за сигурността на укрепленията е познат и при други византийски крепости по нашите земи. Това зазидане и преустройствата, които се наблюдават по цялата крепостна стена, са доказателство за бурните времена, които е преживяла Батошевската крепост в м. Градът по време на своето съществуване в продължение на почти три века.

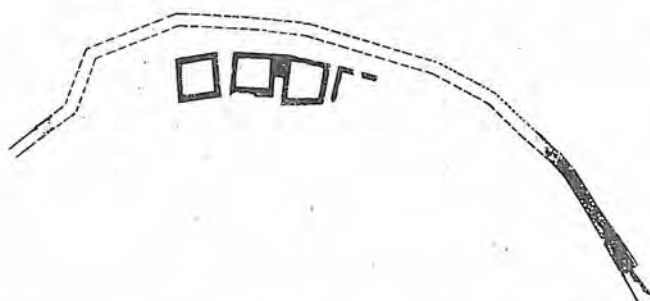
Аналогични крепости на Батошевската по своя начин на градеж на крепостните стени и кули в Габровски окръг са известни в селата Градница, Дебнево, от м. Градище, Габрово, връх Голям Острец, Боруна и Стринава при Дряновския манастир, м. Витата стена⁶⁹, а вън от окръга в кастела Ятрус, Шуменската крепост⁷⁰, с. Войвода и др.⁷¹

⁶⁹ Милчев, А. Габрово и неговият окръг през праисторическата. . . , 410 — 418.

⁷⁰ Антонова, В. Археологически проучвания на Шуменската крепост. — ИИМШ, 4, 1973, 143 — 153.

⁷¹ Милчев, А., С. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, 33, 1972, 263 — 277.

Крепостта в м. Градът при с. Батошево според начина на градежа и материалите, които бяха открити при разкопките около крепостната стена, портата и вътре в кулата, по керамиката, по железните предмети и главно по монетите и въз основа на аналогите се датира към V — VI в.

2

Табло IX

1 — план на разкритите стопански помещения в северната част на ранновизантийската крепост; 2 — каменно стълбище между стопански помещения № 2 и № 3 — м. Градът

Целият вътрешнокрепостен терен е бил гъсто застроен с различни по предназначение постройки, отнасящи се към римската и ранновизантийската епоха I — VII в. Преобладаващ план на сградите е едноклетъчно помещение с неголеми размери и един вход (обр. 2). Стените са градени от грубо обработени камъни, споени с кал, широки 0,75 м. Жилищните постройки бяха разкрити в най-високата равна част на платото (сек. А, Б, В, Г, Д), разположени са нагъсто, а планировката на застрояването е твърде несъвършена. В централната част на платото, както и на западния и източния склон бяха разкрити останки от десет жилищни сгради и отделни зидове на още пет сгради с неуточнен план. Едно от жилищата представлява

помещение с размери 7,80 × 8,50 м и един вход. Две от постройките са със значително по-големи размери (дължина 20 м и широчина 6,40 м) и са с по две помещения. Един среден зид ги разделя на две почти квадратни помещения. При сграда № 4 средният зид сполучливо е използван за

Табло X

Железни сърпове от стопанско помещение № 2 — м. Градът

преодоляване на наклонения терен — той същевременно е подпорен зид на високото подово ниво на западното помещение (обр. 2). Разкритите останки от стените на жилищата са градени от обработени ломени камъни, споявани с калов разтвор; и зидовете имат дебелина 0,75 м. В суперструкцията на изграждането на стените са били използвани и кирпичи. Подобни градежи на помещения с каменна основа и кирпична суперструкция са ни известни от много ранновизантийски крепости, като например кастела Ятрус⁷², Шуменската крепост⁷³, крепостта при с. Войвода, Шуменско,⁷⁴ и др. Обстоятелството,

⁷² Джонова-Митова, Д. Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. — Археология, 1968, № 3, с. 19.

⁷³ Антонова, В. Цит. съч., 143 — 153.

⁷⁴ Милчев, А., С. Дамянов. Цит. съч., с. 272 сл.

че не бяха намерени останки от керемиди, говори, че покриването е правено с глинена замазка и с клони, слама и др. Подовото покритие, както и покривните конструкции са били дървени, за което се съди по намерените овъглени части от дървени греди и пластове пепел в отделни участъци на

Табло XI

1 — жилищна сграда № 1 в сектор А; 2 — жилищна сграда № 7 в сектор Б — м. Градът

помещенията. Особеностите на постройките сочат един специфичен тип жилищна сграда в крепостта на м. Градът, свързан с провинциалното византийско строителство от V — VI в.

Стръмният северен склон, лишен от слънчева светлина и поради това непригоден за строителството на жилищни сгради, е бил използван за стопански двор. Цялата верига стопански помещения е била вградена в склона с еднолицев зид, дебелина 1,20 м. По време на разкопките бяха разкрити четири от тях, еднакви по план и размери — $5,70 \times 5,30$ м. Зидовете им са изградени грубо от ломени камъни, споени с кал и имат дебелина 0,85 м. Между другото в третото помещение нагоре е водила каменна стълба със запазени 12 стъпала, ограничена от зидовете на двете постройки. Стълбището е широко 1,75 м (табло XI. 1 — 2). В тези помещения бяха намерени ограничен брой находки — железни ножчета, халки, хлопки, сърпове и др. (табло X). Местоположението на тези помещения, северното им изложение, липсата в тях на огнища или пещи и оскъдните находки дават основание да се предполага, че това са стопански постройки. Те се свързват също с ранновизантийския строителен период.

Сред находките, намерени в тази част на крепостта, следва да отбележим и още няколко, които допълват данните за хронологията на селището. Това са една медна монета от IV в. — вероятно от Константин, една желязна кръстовидна фибула от IV в. Със същия период се свързват и няколко фрагмента от съдове, железни сърпове и косер (табло X). Всички предмети са намерени в пласт на дълбочина 0,80 — 1,20 м.

В източната част на сектор Г (кв. 59, 60, 69 и 70) бе разкрита още една жилищна правоъгълна постройка № 8 с размери $7,10 \times 10,15$ м, сходна по план и начин на градеж с жилищна сграда № 1 (сект. А) и № 7 (сект. Б) (обр. 2). Ориентирана е ЮИ — СЗ, с два входа — на южния и източния зид. Зидовете на постройката са градени от малки каменни блокчета, добре изгладени на лицевата страна, подредени прецизно, образуващи гладко външно лице. За спойка е използван кален разтвор (табло XI. 1 — 2). Постройката е изградена на наклонен терен, поради което голяма част от западния зид е напълно разрушена, а останалите зидове са запазени на височина от 0,30 до 0,70 м. Във вътрешността на сградата на 1,20 м от южния зид и успоредно на него са запазени останки от един малък допълнителен зид с дължина 4,50 м. От направените наблюдения по време на работа (следи от стихийен пожар) и намерените строителни материали (гвоздеи, скоби) може да се предположи, че това е допълнителен зид — странична подпора за вътрешна дървена стълба. Намерените в сградата материали (фрагменти от глинени съдове, ножове, глинени тежести за вретено, костени шила) говорят за гражданския характер на тази сграда.

Със сондажа на кв. 15, обхващащ централната част във вътрешността на сградата № 7, се установи културен слой с дебелина 0,30 м., богат на находки: хромел, малка глинена амфора, малка стомничка, хлопка, части от няколко силно фрагментирани тънкостенни съда, глинени капак, желязно превезло, желязна заключалка (кофар) и много метални строителни елементи — панти за врата, обковки, гвоздеи, скоби. Всички находки от двете сгради (№ 7 и 8) и предимно намерените цели и фрагментирани съдове се отнасят към V — VI в. (табло XII. 1 — 2).

Заложеният сондаж № 4 в кв. 93 на сект. В (северно от крепостната стена) имаше за цел да се провери културният слой до самата крепостна стена и фундаментацията на строежа. Достигната бе дълбочина на изкопа 0,80 м. Зидът на крепостната стена продължава и под тази дълбочина, като е спазен начинът на изграждане (*opus implectum*) с преобладаващо използване на лицевите страни от обработени камъни. (табло XIII. 1).

При работата в сондажа се намери голямо количество фрагменти от тънкостенни съдове, добре изпечени, с черен цвят, характерни за V — VI в.

Намерени бяха няколко ножа, костени шила, части от плоско стъкло и много животински кости. Придобитият материал потвърждава още веднъж становището за първоначалното укрепване на местността по време на усиленото крепостно строителство през V — VI в., предназначено да запази границите

Табло XII

1 — хромел от сграда № 7; 2 — глинена амфора от сграда № 7 — м. Градът

на Византийската империя от варварските нашествия и важната отбранителна роля, която се давала на крепостите, охраняващи северните склонове на Стара планина.

Намерените археологически находки и в другите сектори Г, Б и Д показват, че тази крепост не замира и през следващите години. След един

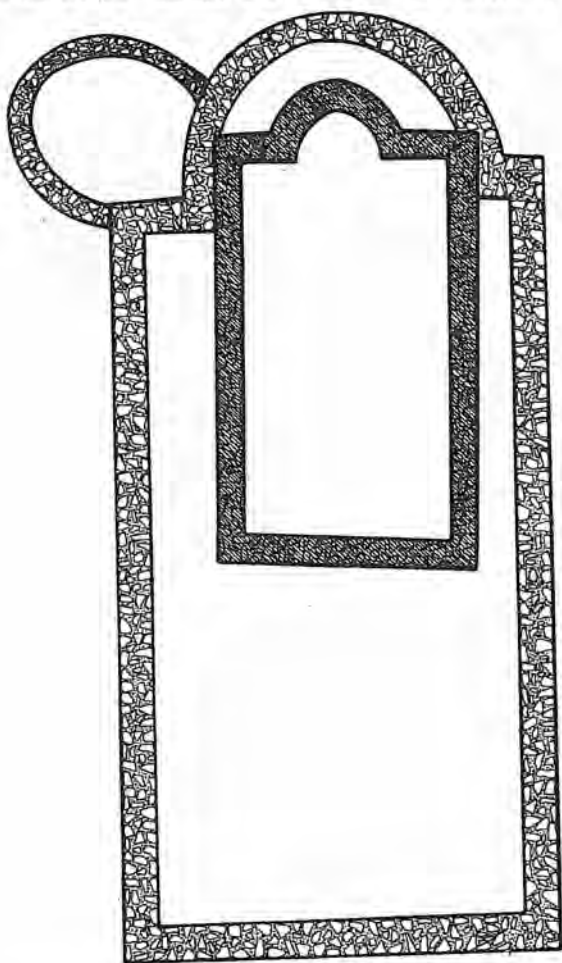
интервал от VI до X в., през който имаме малко материали, местността се свързва с живота на Втората българска държава, при което с частични преустройства е била използвана както крепостната система, така и някои от жилищните помещения. Намерените материали, главно накити, монети скифати и многобройни фрагменти от глинени съдове с характерна линейна вълнообразна украса, доказват това.

Табло XIII

1 — общ изглед на сградите северно от южната стена; 2 — абсидата на ранно-византийската базилика и средновековната църква — м. Градът

Изграждането на крепостта в м. Градът през ранновизантийската епоха се допълва и с трикорабната едноабсидна църковна сграда (базилика) в централната част на платото (табло XIII. 2). Сградата е ориентирана по надлъжната си ос изток—запад, с обща дължина 24,60 м и ширина 12,80 м.

Обр. 3. План на базиликата от м. Градът

Стените са градени от ломени камъни, споени с кал, и имат дебелина 0,80 — 0,90 м. Поради по-късното средновековно строителство състоянието на разкриваните зидове е лошо и не позволява напълно да бъдат възстановени съставните архитектурни елементи, както и вътрешното пространствено оформление на базиликата. Базиликата на ранновизантийската крепост се е придържала към установената планова схема — централна зала — наос, която е разделена на три кораба от два реда колони, които вероятно били дървени и с камени бази. Залата на изток е затворена от полукръгла извивка на абсидата, в която се помещава олтарът, а от западната е преминала във входно преддверие (нартекс или притвор). До северния зид на олтара допълнително е било изградено и малко помещение за кръщения (баптистерий) с неправилна кръгла форма (с диам. 3,30 м). Сравнително

големите размери на църквата, както и допълнително пристроеният баптистерий показват, че освен обитателите на крепостта тя е имала предназначението да обслужва и околното население⁷⁵ (обр. 3).

Тесните зидове, скъсеният наос, едноделният олтар и полукръглата апсида и пристроеният допълнително баптистерий причисляват тази постройка към елинистическите базилики. Аналогични базилики са ни известни от Ятрус⁷⁶, при с. Крън⁷⁷, м. Дели Душка, Преслав⁷⁸, с. Костенец⁷⁹, м. Градището, Габрово⁸⁰ и др.

От начина на градежа, плана, опростения олтар, от пристроения допълнително баптистерий, както и по аналогия базиликата от м. Градът при село Батошево може да се отнесе към V — VI в., към което време отнасяме и крепостните съоръжения и повечето от стопанските и жилищните постройки, открити в крепостта. Датировката V — VI в. на ранновизантийската крепост, на базиликата и на стопанските и жилищните сгради се потвърждава и от археологическия материал, намерен в изкопите около крепостната стена, вътре в базиликата, в жилищата и стопанските помещения. Преобладаващ е броят на фрагментираните и целите глинени съдове, амфори, гърнета, кани и др. Бяха намерени и няколко фибули, които също се отнасят към IV — V в. За потвърждаване на тази датировка особено важни са монетите, сечени от императорите Теодосий (408 — 450), Анастасий I (491 — 518), Юстин I (518 — 527) и Юстиниан I (527 — 565).

При разкопаване на крепостните съоръжения и другите постройки във вътрешността на крепостта беше намерен археологически материал с голямо разнообразие по вид и предназначение. Една част от находките, като железни гвоздеи, скоби, ъмки, обковки, катинари, части от плоско стъкло, са свързани със строителството и архитектурно-декоративното оформление на постройките. Сред предметите от домашния бит преобладават глинени съдове — гърнета, стомни, амфори, паници, използвани за приготвяне и съхранение на храните. Намирани са също каменни ръчни мелници (хромели) (табло XII. I), железни ножове и игли, глинени съдове и лампички, части от стъклени чашки, костени гребени, части от обеклото — токи, фибули, апликации, накити и др. На обитателите не са били чужди и някои произведения на селскостопански дейности, свързани с ежедневните нужди. Доказателство за това са намерените оръдия на труда — железни брадви, палешници, сърпове, косери, оръжия и др. (табло XIV. I — 4). Също и дребен инструментариум като дърводелски длета и други инструменти, пробои, железни и костени шила, тежести за вретено и за мрежа, ножици, ножчета и др. (табло XV. I — 4).

В последните години на V в. балканските земи непрекъснато страдат от варварските опустошения, отбелязвани нееднократно от съвременните им

⁷⁵ Строителството на баптистерий през VI в. се свързва с конкретна историческа обстановка, когато официалната държавна власт е разчитала чрез покръстването да привлече местното население и да го противопостави по верски признак на нашествениците варвари. Вж. Чанева-Дечевска, Н. Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. — ИБИД, 29, 1974, с. 263.

⁷⁶ Иванов, Т. Археологически проучвания в кастела Ятрус. — Археология, 1961, № 3, с. 18.

⁷⁷ Табакова, Г., Т. Овчаров. Ранновизантийска базилика при с. Крън, Старозагорски окръг. — Археология, 1975, № 3, с. 43.

⁷⁸ Иванова, В. Базиликата на Дели Душка в Преслав. — Разкопки и проучвания, 3, 1949, 65 — 72.

⁷⁹ Чанева, Н. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV — VI в. в България. — Археология, 1968, № 2, 14 — 16.

⁸⁰ Милчев, А., К. Койчева. Ранновизантийска базилика в местността Градище край Габрово. — Археология, 1978, № 4, 25 — 33.

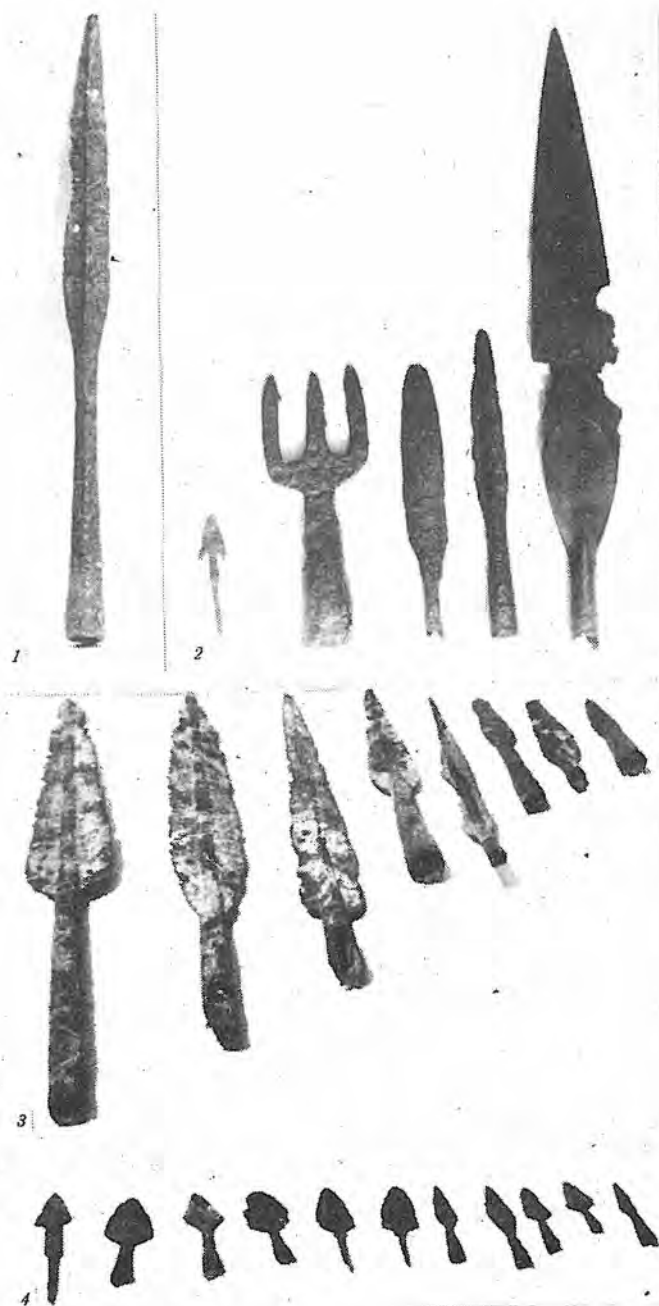
хронисти. Император Анастасий, поел управлението в 491 г., предприел усилена строителна дейност. Към този период на голямо военно строителство именно може да се отнесе и изграждането на Батошевската крепост. Но яките крепостни стени не били достатъчни да осигурят спокойствието на империята.

Табло XIV

1 — 2 железни бравди — околностите на с. Батошево; 3 — железна брадва от ранновизантийския пласт; 4 — железен сърп от ранновизантийския пласт — м. Градът

Тя била изтощена от вътрешни размирици и тежки войни срещу перси и араби. Византия била принудена да се примири със загубената част от земите си по Балканския полуостров. Крепостите, опожарени и полуразрушени от авари и славяни, докъм средата на VII в. били напълно изоставени. Такава е съдбата и на ранновизантийската крепост в м. Градът в Батошевския край. Но каква е била съдбата на местното население? Естествено е при варварските нападения незащитените селища да страдат най-осезателно от събитията или, както най-известният историк от тази епоха Прокопий Кесарийски (VI в.) отбелязва, че варварите „нанесли непоправими злини на тамошното население. Прочие смятаме, съобщава Прокопий, че при всяко нападение броят на убитите и заробените там ромеи надминава двеста хиляди души, така че тази земя

Табло XV

- 1 — железен връх на копие — околностите на с. Батошево;
 2 — железен връх от стрела, тризъбец и три върха на копия — околностите на с. Батошево; 3 — железни върхове на копия от ранновизантийския пласт; 4 — железни върхове от стрели от ранновизантийския пласт — м. Градът

естествено била заприличала на скитска пустиня⁸¹. Опустошенията били придружени и с отвлечане на пленници, чумни епидемии и т. н., което водело до значително намаляване на населението, особено в земите на север от Стара планина, най-пряко изложена на нападения⁸². Следите от силен и продължителен пожар, които се срещат в ранновизантийския културен пласт, могат да потвърдят предположението за опожаряване и разрушаване на крепостта в м. Градът, което, ако се съди по *terminus post quem* на материалите, е станало в края на VI и началото на VII в. и се свързва с аварските и славянските нападения. Такава е съдбата на много византийски крепости по нашите земи през VI — VII в.

В тази обстановка на разруха и упадък, на сложни и бурни събития се крие най-ранната средновековна история на Батошевския край.

От откритите при археологическите разкопки крепостни съоръжения, базилика, селскостопански и жилищни постройки в м. Градът при с. Батошево се вижда, че тази крепост е била важно звено в ранновизантийската укрепителна система, предназначена за охраняване на Русалийския и Химитлийския проход в Централна Стара планина. Намерените материални паметници и произведения на изкуството вътре в крепостта говорят недвусмислено, че нейните обитатели през ранната византийска епоха са имали висока строителна техника, култура, която по нищо не е отстъпвала на тази на населението в близката и далечната околност на с. Батошево.

VI. СРЕДНОВЕКОВЕН КУЛТУРЕН ПЛАСТ В М. ГРАДЪТ И ОКОЛНОСТТА НА С. БАТОШЕВО (VII — XIV в.)

1. Ранносредновековен културен пласт (VIII — XI в.)

Досега в Батошево и околността му и в м. Градът не са открити по археологически път следи, които могат да бъдат свързани с културата на първите славянски поселения, съществували към края на VI — началото на VII в. южно от Дунава в част от равнинните земи на днешна Северна България.

Трайното установяване на славяните през VI и първата половина на VII в., а по-късно и на прабългарите завършва с основаването през 681 г. на българската държава. На юг новообразуваната държава според оскъдните данни за териториалния обхват е достигала най-общо до Стара планина. Твърде вероятно е в началните години от нейното съществуване Батошевското землище да е оставало извън границите ѝ. В последвалите години на утвърждаване и въздигане България постепенно постигала териториално разширение, докато в началото на VIII в. по времето на Тервел (701 — 718), а по-късно в началото на IX в. по време на царуването на хан Крум (802 — 814 г.) в територията ѝ били включени и земи на юг от Стара планина⁸³. По това време на десния бряг на р. Росица под заслона на хълма Градът възниква малко селище, дало живот на днешно Батошево. Убедително доказателство за това са археологическите материали, които са намирани в изровения от реката бряг — метални изделия, следи от огнища и намереният керамичен материал, сред който е и едно цяло гърне с типичната за този период техника

⁸¹ Прокопий Кесарийски. Тайна история 60. — Извори за българската история. Т. 3. С., 1959, с. 151.

⁸² Ангелов, Д. Образоване на българската народност. С., 1971, 74 — 98, 173.

⁸³ История на България. Т. 2. С., 1981, 95 — 120.

на изработка и орнаментиране. Тук археологически разкопки не са правени, от многото открити материали личи, че това поселение не се е различавало от селищата, съществували през Първата българска държава — с жилища — полуземлянки, изградени от колове и плет и измазани с глина, и неизменната пещ в тях. Основното занимание на обитателите са били земеделието и скотовъдството. Това първо средновековно поселение тук с постоянен характер остава през вековете и запазва вероятно и своето име. Според научните проучвания, правени в тази насока, коренът на името се свързва с гръцкото название на трънак, къпинак (батос) или пък се търси от личното име Батош⁸⁴.

През ранното средновековие славяните в околностите на с. Батошево по всяка вероятност не са издигали крепостни стени, понеже досега не са разкрити при разкопките в м. Градът. Обаче римският и ранновизантийският път от Никополис ад Иструм, който е вървял по р. Росица и от Батошево се отклонявал на запад и минавал покрай тракийската крепост в м. Имането, с. Столтът, на юг през Боазкия пролом и през с. Острец по едноименната Острешка река към Марагидишкия (Русалийския) проход, продължава да се използва и през средновековието (VIII — XIV в.) от новите си обитатели — славяните.

След образуването на славянобългарската държава в 681 г. границата на юг преминава по Стара планина и всички проходи от север, а на места и от юг били в ръцете на българите. През този период — в последната четвърт на VII в. и началото на VIII в. до 705 г., Източна и Централна Стара планина са били гранична отбранителна линия, поради което са били изградени крепостни съоръжения. С. Батошево и околността му, а вероятно и м. Градът са били използвани за охрана на този стар път, който водел към Русалийския проход. Така че още през втората половина на VII в. м. Градът при с. Батошево е била включена в отбранителните пунктове на новообразуваната млада славянобългарска държава.

През ранното средновековие (VIII — XI в.) славянско население е живяло в околностите на Батошево, което се потвърждава от откритите тук материали.

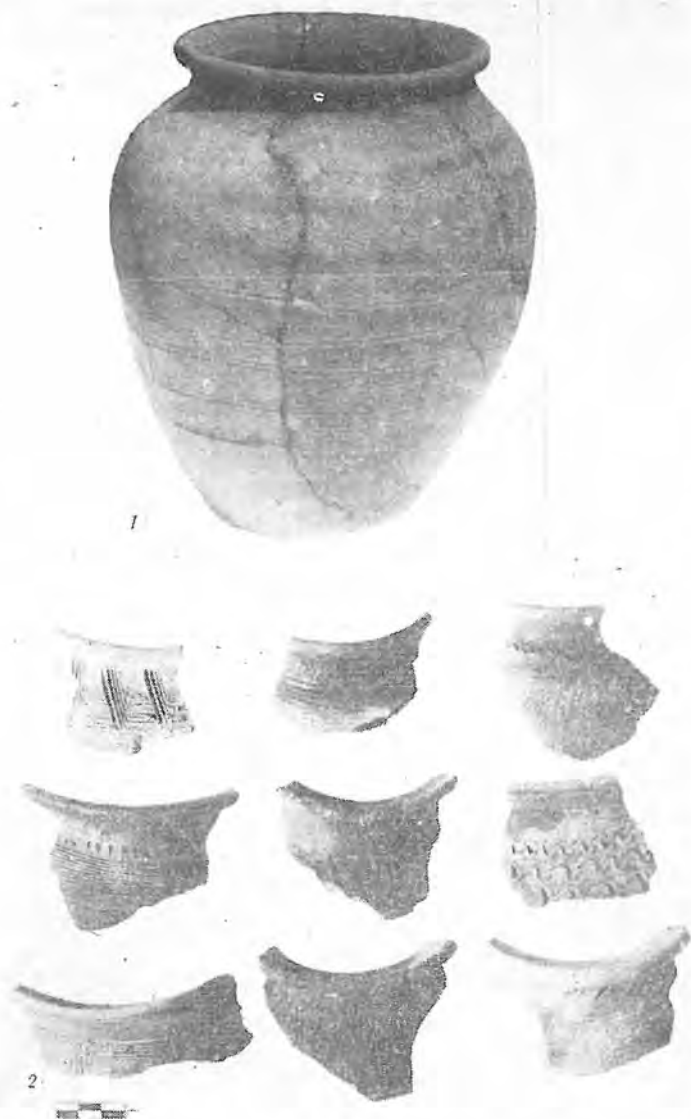
При разкопките в м. Градът, при обработване на земята и при изкопни работи в околностите на с. Батошево са открити досега много оръдия на труда и оръжия, а също и немалко фрагменти от глинени съдове с типични за тази епоха връзана вълнообразна и линейна украса, глинени прешлени за вретено, а също и много битови предмети, костени изделия, накити и др.

В местността „Под града“ на десния бряг на р. Росица е открито глинено гърне без дръжка с конусовидна форма, конус, обърнат с върха надолу. Силно извит навън подчертан устен ръб, стените са украсени с вълнист и линейен връзан орнамент. Вис. 24 см, диам. на устието 15 см, на дъното — 10 см, по средата 20 см. Гърнето е изработено на гърнчарско колело от недобре пречистена глина. Изпичането не е равномерно, има сивочервен цвят по повърхността. Този съд се датира въз основа на аналогии с глинени съдове, намерени в други райони на нашите земи към IX в. (табло XVI. 1 — 2).

В м. Градът при провеждането на разкопки вътре в крепостта се установи ранносредновековен културен пласт, дебел до 0,80 м, отнасящ се към VIII — XI в. Тук е имало селище непрекъснато от VIII до XIV в. В м. Градът изследваната част чрез разкопки на средновековното селище е малка площ от платото, и то само в секторите Б, Г и Д. Открити бяха оръдия на труда — железни сърпове, брадви, прешлени за вретено, стрели, накити, кръстове, енколпиони и др.

⁸⁴ Ковачев. Н. Местните названия. . . , с. 90.

Вътре в крепостта при разкопките на дълбочина 0,85 м и от повърхността бяха разкрити останки от две почти изцяло унищожени средновековни жилища. Единствените доказателства за тяхното съществуване са разрушените глинени подове, недобре изразеното огнище в едното жилище,

Табло XVI

- 1 — глинен съд от м. Под града — околностите на с. Батошево;
2 — фрагменти от глинени съдове — околностите на с. Батошево

както и парчетата стенна мазилка и следи от колове. Размерите на жилищата се определят приблизително $3 \times 5,80$ м. Подобни жилища са известни у нас от доста ранносредновековни селища и се свързват с жилищната архитектура на

Първата българска държава⁸⁵. В сектор Б и В на дълбочина 0,75 м се откриха много фрагменти от глинени съдове с линеен и вълнист орнамент. Културният слой е богат на материали, сред които преобладават преди всичко фрагменти от съдове, чиято точна форма и големина е невъзможно да бъде определена. Обаче със сигурност можем да твърдим въз основа на техниката на изработката, състава на глината, орнаментацията, изпичането, че това са славянски съдове — гърнета без дръжка с издаден навън устен ръб. Работени са на бавно въртящо се гърнчарско колело от глина с едрозърнеста структура и са украсени с врязани хоризонтални и вълнисти линии. По шийките на някои от тях има вълниста линия или малки ямички. Тези белези са достатъчни, за да причислим керамичния материал към ранносредновековната българска битова керамика (IX — XI в.)⁸⁶. Останалите открити от нас находки са сравнително малко на брой — това са предмети, изработени от метал и кост, накити и др. Разкрита беше една доста голяма площ на дължина 20 м, намираща се между крепостната стена и двете църкви в сектор Б и В. Тук се установи дебел културен ранносредновековен пласт, достигащ на дълбочина 0,80 м. Намерени бяха много фрагменти от битова керамика, характерна за IX — XI в. Откритите материали в м. Градът, като проследяваме на дълбочина до 0,80 м, ни дават възможност на уточним появата на българското население в тази местност не по-рано от IX в.

2. Батошево през византийското робство (XI — XII в.)

През византийското робство (XI — XII в.) на територията на с. Батошево и близката му околност продължават своето съществуване българските селища, образувани още през ранното средновековие⁸⁶. Продължава без прекъсване и животът в м. Градът. При проведените разкопки в м. Градът на дълбочина 0,60 м са открити фрагменти от глинени съдове, които по форма и орнаментация са характерни за XII в., а също и много битови предмети, костени изделия с богата орнаментация, накити и монети, които са сечени от византийските императори Комнини през XII в. Всички тези материали говорят за интензивен икономически живот на българските селища в м. Градът и в околностите на с. Батошево през XI — XII в.

При проведените разкопки в м. Градът северно от еднокорабната и едноабсидна църква беше разкрита голяма сграда, правоъгълна в план, с размери 12 × 7 м. Градена е от ломени камъни и плочи, споени с калов разтвор. По своите големи размери тази сграда е служела вероятно за стопански цели или е представлявала казармено помещение. Вътре в сградата и около нея бяха намерени шест медни византийски монети — скифати, сечени по времето на императорите Комнини от XII в. Намерени бяха също и битови предмети, ножчета, едно копие и много фрагменти от глинени съдове, които по форма и орнамент се отнасят към XII в., към което време отнасяме и самата сграда.

3. Батошево и неговата околност през Второто българско царство

Особено интензивен е бил поселищният живот в района на с. Батошево, и то главно в м. Градът през Второто българско царство (XIII — XIV в.). През това време територията на с. Батошево е имало изключително важно стратегическо значение. Централната част на Стара планина от Сливен до

⁸⁵ В. Жарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи, VI — XI в. С., 1965, с. 47.

⁸⁶ Пак там, с. 92 сл.

Карлово обхваща най-високия и сравнително трудно проходим дял на планината. През средновековието този дял от нея придобива извънредно голямо значение. След като Търново става столица на Второто българско царство, проходите в Централната Стара планина, между които са Русалийският и Химитлийският, и крепостите, разположени в северния и южния склон на планината, започват да играят главна роля в отбраната на столицата Търновград⁸⁷. Изградена била сложна система от укрепителни съоръжения, бихме казали, цяла верига крепости, разположени в полукръг в северната част на планината за охрана на четиринадесетте прохода, минаващи през централната част на Стара планина. Така тук се създава част от важното предмостово укрепление за охрана на столицата Търново от юг. През Второто българско царство била възстановена старата късноантична и ранновизантийска укрепителна система, а на редица места били изградени нови крепости по Стара планина. Възстановени били и старите късноантични пътища, в това число и старият път, който минавал по р. Росица северно под м. Имането и отивал на юг през Боазкия пролом, по течението на Острешка река за Русалийския проход. Местоположението на средновековната българска крепост в м. Градът при с. Батошево напълно отговаря на сведенията на византийския историк Никита Хониат, че крепостите на българите били на непристъпни скали⁸⁸, както и че хемуските български крепости били увенчани с кули. Освен това у Никита Хониат се съобщава също, че след въстанието на Петър и Асен в 1185 г. византийският император, като потеглил срещу българите, заварил хемуските крепости подновени и подсилени⁸⁹. За да защитят Търновград и изобщо да закрепят своята власт, Петър и Асен обърнали твърде голямо внимание на крепостите, разположени по северните, а после и по южните склонове на Стара планина. Средновековната българска крепост в м. Градът заедно с тези от витата стена, Градница и Дебнево са от предмостовото укрепление на Търново от юг. Ясно е, че старопланинските крепости и тази при с. Батошево са били опора на българското въстание в 1185 г. срещу византийското иго. Петър и Асен изградили своята отбрана предимно в планината⁹⁰. При различните походи на византийците срещу Търновград през XIII в. и преминаването им през проходите на Централна Стара планина войските на императора трябвало да преминат и да срещнат съпротивата на редица крепости, в това число и на тази при с. Батошево, където е била вероятно възстановена ранновизантийската крепост. Обаче предполагаемата възстановена част от края на XII и началото на XIII в. на ранновизантийската крепост в м. Градът не е запазена и затова не можахме да установим при разкопките начина на изграждането на средновековната българска крепост. В действителност византийците обсаждали почти цяла година старопланинските крепости и императорът бързал през пролетта на 1278 г. да сломи войските на Ивайло. Неслучайно след неуспешното преминаване на проходите в Централна Стара планина — Русалийския и Химитлийския, ударът на императорът срещу Търновград бил нанесен откъм Варна. Всички писмени и археологически данни, включително и тези от проучването на крепостта при с. Батошево,

⁸⁷ Попов, А. Старопланинската укрепителна система в защита на средновековния Търновград. — Изв. Окр. истор. музей В. Търново, 5, 1972, с. 67.

⁸⁸ Nic. Choniata. Historia. Ed. I Bekker Bonnæ, 1835, p. 487; Tafraли, O. Topographie de Thessalonique. Paris, 1912, p. 69.

⁸⁹ Nic. Choniata. Цит. съч., 561 — 565. Той съобщава за „новоиздигнати крепостни стени, увенчавани се на места с масивни кули“.

⁹⁰ Въстанието на Петър и Асен през 1185 г. обхваща първоначално планинската част около Търново, Габрово, Трявна, Дряново, Елена, с. Градница, с. Батошево и др. В този район били родовете имения на Асеновци.

говорят, че тези крепости са отговаряли на всички фортификационни изисквания на времето си. При изграждането им при това била прилагана висока строителна техника. Разположението на крепостта в м. Градът при с. Батошево е във взаимодествие със съседните крепости при връх Голям Острец, с. Дебнево, с. Градница и при м. Витата стена. Те са свързани със съобщителни линии и имат освен това видима връзка помежду си. Те се намират само на 10 — 15 км една от друга и при нужда могат да си оказват помощ с жива сила.

При проведените разкопки в м. Градът много добре бе изявен културният пласт, отнасящ се към Второто българско царство. Дебелината на пласта достигаше на места до 0,90 м. При разкопките тук бяха открити една църква, стопански и жилищни помещения (обр. 2; обр. 3).

Църквата е построена на мястото на разрушената базилика, която разгледахме по-горе, и има значително по-малки размери 11 × 6,50 м (обр. 3). Ориентирана е правилно изток — запад. Полукръглата абсида на църквата има диам. 1,20 м и дълбочината ѝ е 1,30 м. Градена е от ломен камък на калов разтвор.

Входът на църквата е фланкиран от двете си страни с две симетрични стени с дължина по 2,40 м. Широчината на вратата е 1,20 м. Зидовете на църквата са запазени на различна височина до 1,20 м. Дебелината им е 0,80 м. Подът е бил настлан с плочи, от които са намерени три запазени. Отвън и отвътре стените са били измазани с варова мазилка. От намерените малки фрагменти от стенна мазилка, по които са запазени бледи следи от боя, можем да предполагаме, че вътре в църквата е имало стенописи.

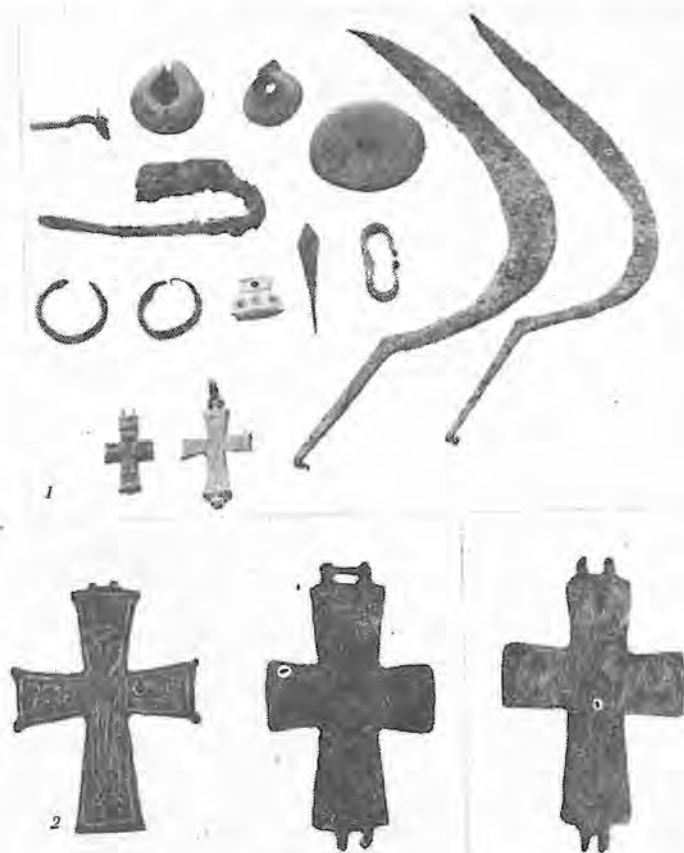
Църквата е леко вкопана в земята. Около нея бяха намерени много блокове от бигор, железни четириръбни гвоздеи, фрагменти от глинени съдове, характерни по своята форма и орнаменти за XII — XIV в., керамика „сграфито“ и др. Край източния зид на църквата бе намерен бронзов кръст енкалпион с размери 0,11 см, шир. 0,55 см. На едната страна е изобразен Исус Христос, а на другата — Богородица Оранта. И двете изображения са придружени с надписи. Изображенията и надписите са гравирани (табло XVII. 1 — 2). По план църквата е най-простият тип еднокорабни църкви с полукръгла абсида и вход от запад без преддверие, които се появяват в края на X в. и са характерни за времето на развития феодализъм⁹¹. Липсата на керамопластична украса ограничава времето на строежа ѝ преди XIII в. Намерените фрагменти от глинени съдове, керамика „сграфито“, както и голямото количество от 42 медни монети — скифати, сечени от византийски императори — най-ранните от Йоан II Комнин (1118 — 1143), Мануил Комнин (1143 — 1180), Андроник (1182 — 1185), Исак II (1185 — 1195), а най-късните от Алекси III Комнин (1195 — 1203), намерени в изкопите около църквата и вътре в нея, са неопровержимо доказателство, че църквата е съществувала още през XII в. (табло XVIII. 2).

Средновековният пласт в м. Градът в сектор Г съдържа ограничено количество находки, отнасящи се към XII — XIV в. От тях могат да бъдат упоменати фрагменти от съдове „сграфито“, части от гърнета тънкостенни, с една дръжка, гледжосани съдове, прешлени за вретено и др.

В централната равна част в м. Градът бяха разкрити няколко сгради, запазени в много лошо състояние. Сграда № 1 в план е правоъгълна с вход от югозапад. Размери 10 × 8,50 м. Дебелина на зидовете 0,90 — 1 м. Изградена е от ломени камъни и плочи, споени с калов разтвор.

⁹¹ Миятев, К. Архитектурата на Средновековна България. С., 1965, с. 121.

При входа са намерени не само следи от горяло и изгнило дърво, но и желязна ключалка. В сграда № 1 на един метър от северозападния, до югозападния зид бе установен зид, който е конструктивно свързан с постройката. Той е изграден също от ломени камъни, споени с кал.

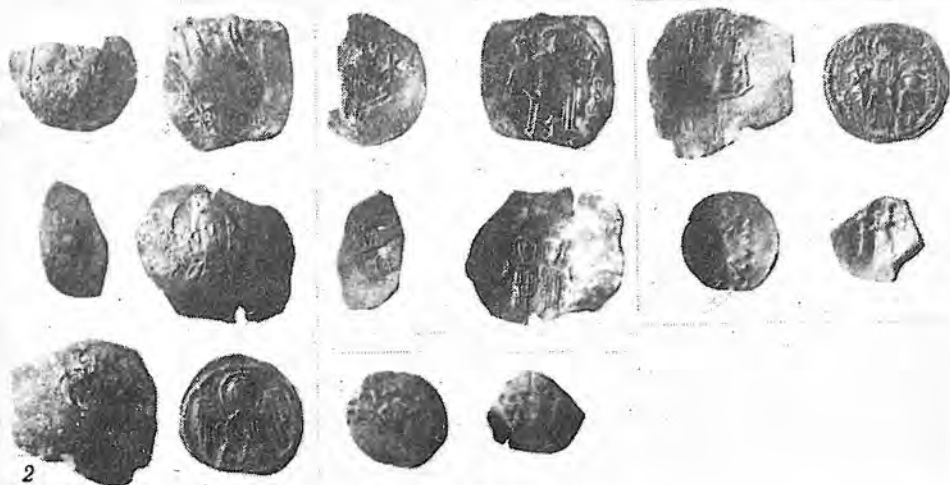
Табло XVII

1 — ранновизантийски и ранносредновековни находки; 2 — кръстове-ен-колпиони — м. Градът

Предназначението на този зид е да служи като подпора на дървена стълба, която е водела евентуално към втория етаж на сградата. Този зид е малко по-тънък от останалите — 0,60 м. Находките, намерени вътре и около сграда № 1, са сравнително малко на брой — сърп, ножица, част от косер, желязни корозирани четириръбни гвоздеи и др. След това беше разкрита разположената в близост сграда № 2.

Сграда № 2 е с по-сложен план (обр. 2). Централната ѝ част е правоъгълна с размери 7,50 м × 6,80 м. На югозапад от сградата продължава зид, свързан със сграда № 2, който вероятно е служил за изграждане на навес.

Сграда № 2 има два входа — единият по-широк, на югозападната стена с ширина 1,15 м, при навеса, и вторият — западен вход на срещулежащата североизточна стена с ширина 2,10 м. Входовете са разположени в средата на стените. Двете сгради № 1 и 2 са на разстояние 2 м една от друга и са твърде

Табло XVIII

1 — средновековни български сребърни и медни монети, сечени от Михаил Асен (1246 — 1256), Константин Тих Асен (1257 — 1277), Михаил Шишман (1323 — 1330) — м. Градът; 2 — Медни монети, сечени от византийските императори Комнини (XII)

сходни по начин на градеж — от неголеми ломени камъни и плочи, нарядко примесени с необработени речни камъни, споени с калов разтвор. Дебелина на зидовете 0,90 м, запазени на различна височина — от 0,20 до 1,10 м. На места в изкопа и на двете сгради се намират фрагменти от горяла стенна мазилка. За съществуването на дървени конструктивни елементи и при двете постройки доказателство са следите на горяло дърво и множеството железни скоби и гвоздеи, намерени в изкопите около постройките и вътре в тях. Намерени са също фрагменти от плоско стъкло. Културният слой в тази част на крепостта достига дълбочина до 1,20 м. Предметите са разнообразни по вид и предназначение: железни ножове и игли, част от юзда, костени пила и апликации, част от косер, прешлени за вретено, желязна брадвица, медно кръстче, стъклени мъниста и др., фрагменти от глинени съдове от гърнета с една дръжка, характерни за XII — XIV в. На по-голяма дълбочина от 1,20 м се разкриват фрагменти от груба тракийска керамика, а също и от т. нар. сива тракийска керамика от предримската епоха (V — III в. пр. н. е).

На 30 м от сграда № 2 се разкриха основите на още една постройка — № 3. Тя е запазена в много лошо състояние — очертава се само с един или два реда камъни. Ориентирана И — З, с размери 12 × 7 м. Градена е с ломени камъни, споени с кал. Ширината на зида е 0,80 м. В сградата бяха намерени 6 медни византийски монети — скифати от XI — XII в., едно копие, железни ножчета, връх от стрела, фрагментирани глинени съдове и др.

В сектор В се разкри в лошо състояние сграда, която лежи върху поранна. Тя е квадратна, с размери 8,70 × 8,70 м (обр. 2). Изградена е от ломени камъни на калов разтвор. Вътре в сградата е изграден допълнителен зид, успореден на западната стена и отстоящ от нея на 1,10 м. Не е изключено този допълнителен зид да е бил свързан с дървено стълбище, което е водело на втория етаж. Подобен допълнителен зид в сграда вече отбелязахме в сектор А. Следите от продължителен пожар по камъните на зидовете, както и множество въглени, две големи парчета от горяла гредя, повече от 25 железни ковани гвоздеи дават право да заключим, че тази постройка е имала дървена конструкция на втория етаж. От открития материал вътре в сградата и около нея, предимно фрагменти от глинени съдове, ножчета и други железни предмети, датираме тази постройка към XII — XIV в.

Северно от крепостната стена в сектор В бе разкрита сграда в по-добро състояние, която обозначихме с № 6 (обр. 2). В план постройката има правоъгълна форма с размери 8,70 × 7,30 м. Намерените инструменти като длетя, ножове, а също шлак ни дават право да смятаме тази постройка за производствено помещение — работилница. Фрагментите от глинени съдове, както и две монети, едната сечена от Андроник, а другата от Мануил Комнин, ни позволяват да датираме тази сграда в XII — XIII в.

4. Некрополи

При провеждане на разкопки в м. Градът бе открит некропол в секторите Б и В. Бяха разкрити 63 погребения, които бяха разположени върху развалините, отнасящи се към IV — VI в., върху ранновизантийската базилика и върху други отделни сгради, датирани към тракийската доримска епоха.

На много места зидовете на базиликата са разрушени от вкопаните тук гробове. Обаче от разположението на некропола около еднокорабната църква от XII — XIV в. се установява, че гробовете са свързани с нея, а това ясно показва, че те са съществували по едно и също време. Гроб № 10 е разположен в баптистерия на базиликата, без да е съобразен с него, а две

сребърни обици съвсем точно го датират към XIII в., т. е. това погребение е свързано със съществуването на втората църква.

Всички погребения са по християнски обичай с трупополагане и са ориентирани З — И, с някои леки отклонения на север. Ръцете са скръстени на гърдите или на коремната част, а краката са опънати. Първоначално е била изкопавана правоъгълна яма, която в повечето случаи е била грубо облицована с каменни плочи. В някои случаи личат останки от дъски или от дървени ковчези. Гробовете са на дълбочина от 0,60 до 1,20 м. В няколко от ръкопаните гробове бяха открити богати погребални дарове — части от дрехите на погребаните, копчета и токички и много накити: гривни, обици и пръстени, кехлибарени мъниста, пандантиви, медни и сребърни кръстове-енколпиони и пр. Подобни накити от XII — XIV в. са открити на много места в нашите земи във Враца⁹², Кърджали⁹³, Луковит⁹⁴ и пр.

В гроб № 2 бе намерена сребърна монета от Иван-Александър и Михаил Асен (1331 — 1355) (табло XVIII. 1). В два от гробовете бяха намерени малки примитивни иконички с грубо гравирани с острие кръст и надпис IC XC NIKA. Изображенията са правени върху обратната страна на вторично използван за целта фрагмент от съд „сграфито“, което ни дава основание да ги датираме към XIII в.

В гроб № 11 бяха намерени медни и сребърни обици, пръстен, части от кехлибарена огърлица, кръстчетата и др.

Гроб № 44 е разположен във вътрешната страна на югозападния ъгъл на базиликата. Гробът е облицован с плочи и има дължина 2 м и широчина 0,50 м. Намерени бяха парчета от изгнили дъски, вероятно саркофаг. Погребението е ориентирано И — З, ръцете са скръстени на корема. Под черепа беше намерена схематично направена с острие иконка върху гърба на фрагмент от плитка паница „сграфито“.

Гроб № 45 е разположен от външната страна на южния зид на 2,50 м от абсидата на базиликата с плочи. Дълж. 1,85, шир. 0,50 м, ориентиран И — З. В гроба бяха намерени едно медно украшение и една монета-скифати.

Гроб № 46 изцяло е разположен върху самия зид на базиликата, като голяма част от зида е разрушена. Дълж. 1,90 м, шир. 0,50 м. Погребален инвентар не бе намерен.

Гроб № 47 е разположен на 2 м на юг от базиликата. Погребението бе намерено в много лошо състояние. В него на дълната част на гръдния кош на скелета бе намерена само една половинка от бронзов кръст-енколпион с изображение на Богородица.

Гроб № 50 е разположен в ъгъла на тракийското помещение, като част от зида е разрушена до основи при изкопаването на гроба. Стените на гроба са облицовани с плочи. Вътре се откриха изгнили дъски от ковчег. Дълж. 1,90 м, шир. 0,50 м. В гроба се намери едно столче от стъклена чашка.

Гроб № 52 е разположен върху зид. Стените са облицовани с плочи. В гроба има следи от дървен саркофаг. Дълж. 1,90 м, шир. 0,30 — 0,50 м. До черепа бе намерена една медна корубеста монета от епохата на Комнините.

⁹² Машов, С. Средновековен некропол край с. Градешница, Врачански окръг. — ИАИ, 35, с. 198.

⁹³ Манова, Е. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, 1963, № 4, 22 — 37, обр. 8 — 9.

⁹⁴ Станчев, С., И. Начева. Средновековен некропол до Луковит. — ИАИ, 23, 1960, с. 71 сл.; Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него. — ИАИ, 20, 1955, 511 — 557; Георгиева, С. Българските средновековни накити. — Археология, 1961, № 1, 4 — 10.

Гроб № 51 е разположен западно от гроб № 52, което показва, че тези две погребения, които не се застъпват, се отнасят към едно и също време. В гроб № 51 бяха намерени една сребърна обица и една медна корубеста монета на Комниновци.

Табло XIX

1 — 2 — гробове № 55 и № 56, разположени върху южния зид на ранновизантийската базилика; 3 — 4 — гробове № 57 и № 59, разположени околo ранновизантийската базилика — м. Градът

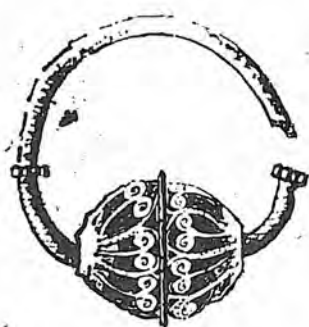
Погребенията № 53, 54, 55 са разположени от вътрешната страна на северния зид на базиликата. Гробен инвентар не бе открит (табло XIX. 1 — 2).

Гробове № 56 и 57 са разположени в югоизточния ъгъл на 1,50 м южно от абсидата на базиликата.

Гроб № 59 е разположен върху южния зид на базиликата. Разкрити бяха десет погребения, вкопани върху зидовете ѝ (табло XIX. 3 — 4). Това

показва, че през XII — XIV в. на повърхността е нямало никаква следа от зидовете на базиликата.

Много от погребенията са разположени и върху други постройки, като например тракийски (от предримската епоха), а също и късноантични и

1

2

3

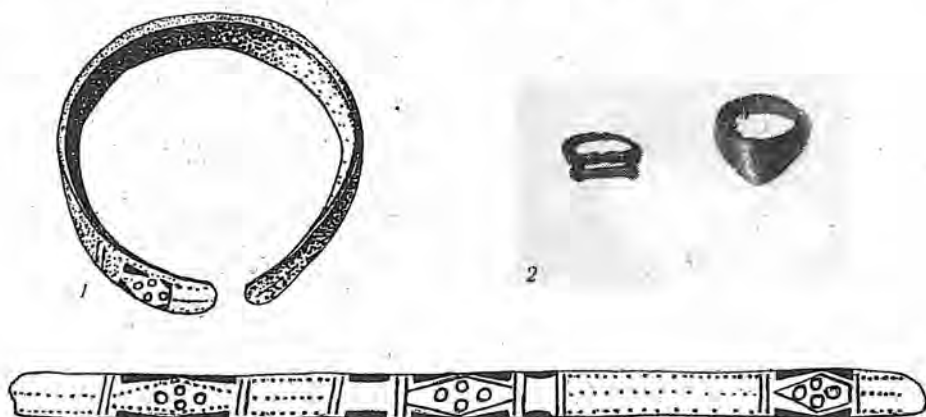
4

Табло XX

- 1 — две сребърни обици от гроб № 11 от некропола;
2 — две сребърни обици от гроб № 10 от некропола — м. Градът;
3 — 4 — фрагменти от керамика сграфито — околностите на с. Душево

ранновизантийски. От разкритите 63 погребения в повечето от тях нямаше гробен инвентар.

Намерените в погребенията битови предмети, накити, гривни, пръстени, обичи, а също кръстове-енколпиони, иконки, фрагменти от глинени съдове сграфито и най-вече монети ни дават възможност да датираме некропола към XII — XIV в. (табло XX. 1 — 4; табло XXI. 1 — 2).

Табло XXI

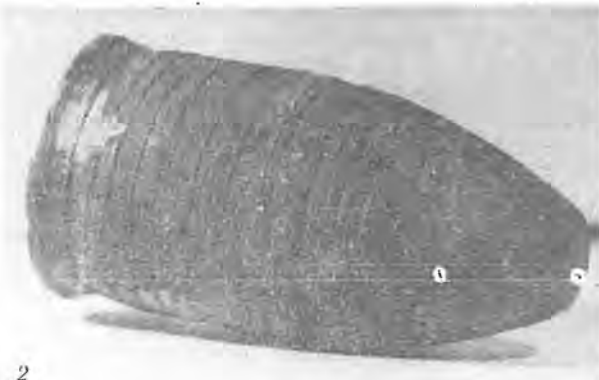
1 — бронзова гривна — околностите на с. Душево; 2 — бронзова тока и бронзов пръстен — околностите на с. Батошево

5. Селища, железарски работилници и открити находки в околностите на м. Градът

По течението на р. Росица, на 500 м южно от с. Батошево са били открити 10 крушообразни ями за съхраняване на зърнени храни. Те са издълбани в здрава почва, имат дълбочина 1,56 м и диам. в най-високата част около 1,40 м. На самия бряг на реката след измиване на земните пластове от водите на реката ямите се очертават много добре. В една от тях бяха намерени фрагменти от глинени съдове, характерни за XIII — XIV в., които дават възможност да датираме и останалите ями към същото време. Освен това всички ями са изградени по един и същи начин. В близост до тях бе разкрита и железарска работилница. Тук са открити голямо количество железен шлак, много железни ножчета, шила, длета и др. (табло XXII. 1). Обаче най-ценната находка, открита тук, е едно цилиндрично по форма глинено духало, което от средата се превръща в конус, като завършва с малка дупка, откъдето чрез мах е вкарван въздух за разпалване на дървените въглища в огъня. Цялата повърхност на духалото е орнаментирана с дълбоко врязани околоръстни жлеbove, разположени един от друг на разстояние 1,2 см.

Размерите на духалото са — дълж. 19,2 см, диам. в единия край 19,2 см, в средата — 10 см, в конусовидната част — 3,5 × 1,5 см. Това духало се съхранява в Градския исторически музей в Севлиево (табло XXII. 2). Подобно по форма и начин на орнаментация глинено духало е открито от нас при разкопките на м. Витата стена при с. Здравковец, то се отнася също към

ХІІІ — ХІV в. Към същото време отасяме железарската работилница със селището при с. Батошево. Това селище се намира западно в близост до м. Градът и затова може да се смята, че то е занаятчийският квартал на крепостта. Тук са намерени много цели и фрагменти от стъклени гривни,

Табло ХХІІ

1 — бронзов кръст — енколпион от гроб № 47 — м. Градът; 2 — глинено духало — околностите на м. Градът

глинени съдове, особено от керамика сграфито. При прокопаване на траншеите за водопровод бяха открити една сребърна монета от времето на Константин Тих (1257 — 1277) и много фрагменти от керамика, които по форма, техника на изработване и орнаментите се отнасят също към ХІІІ в. Намерени са също три бронзови пръстена, които по аналогия се отнасят към ХІІІ в.

Твърде интересен бронзов кръст-енколпион е намерен в околностите на с. Батошево. Сега той се съхранява в Градския исторически музей в Севлиево. Състои се от две части, които се затварят, и между тях се образува кухня, презназначена за поставяне според установения обичай в християнската религия на малка частица от дървения кръст, на който е бил разпънат според вярванията Исус Христос. Бронзовият кръст от Батошево е четирираменен с размери 7 × 5,2 см, като всяко рамо е украсено с по една голяма пъпка (табло ХХІІ. 1).

И на двете страни на кръста са изобразени човешки фигури. На лицевата страна е изобразена фигура в цял ръст с ореол над главата и с брада. В ръката си държи книга, вероятно евангелие. От лявата страна на рамото има надпис ΘΗΚΟΛΑΟΣ, а от дясната страна — ΘΒΛΑΟСNC. На обратната страна е изобразена фигура на младеж без брада със скръстени на гърдите

ръце. От лявата страна на рамото има надпис ΘΓΕΩΓΜΟΔ, а от дясната — ΘΑΜΝΤΡΝΟС. Този кръст няма подобна аналогия и затова не можем да го датираме точно. Вероятно той се отнася към XI в.

Бронзов кръст — енколпион е намерен в м. Кованлъка при с. Г. Росица. Запазена е само едната му половина. Няма никакви украси и изображения. Дълж. 7 см, шир. 5,30 см. Отнася се към XI в.

Подобни кръстове — енколпиони са известни от различни средновековни градове, селища и некрополи⁹⁵.

В околностите на с. Батошево са намерени много накити, като бронзови отворени и затворени гривни, медни гривни, изработени от два усукани тела, бронзови гривни, орнаментирани с точки и черти и кръгчета, четири отворени гривни от два усукани тела, меден пръстен с кръгла плоча и върху нея връзана буквата Х, а встрани три криви линии и две перпендикулярни на тях, бронзов пръстен с кръгла плочка, орнаментиран с два вплетени кръга, а встрани с успоредни резки, бронзови пръстени с елипсовидна плочка, орнаментирана около периферията. По аналогия от нашите земи всички накити се датират към XIII — XIV в.

В м. Енев рът в околностите на с. Батошево е намерен железен боздуган с диам. 6,2 см и диам. на отвора 2,7 см. В околностите на с. Батошево са намерени още два железни боздугана. В м. Горна лъка в околностите на с. Батошево е намерена част от желязна шпора с дълж. 10 см, и шир. 4 см. Намерени са също и две каменни бойни топки.

В м. Широка поляна между селата Батошево и Шумата е намерена желязна брадва-чук с размери — дълж. на горната част до острието 19 см, дълж. на острието 18 см и шир. 5 см., диам. на отвора на дупката 3,2 см. При дупката за поставяне на дръжката от двете страни има по два ромбовидни израстъка, в горната си част брадвата завършва с чук, а в долната — с полукръгло острие. Чукът е с правоъгълна форма с размери 5 × 4 см. В околностите на с. Шумата е намерена желязна брадва с разширено острие и завършваща в горната си част с чук. Чукът има кръгла форма. Тези брадви имат своите аналогии у нас, отнасящи се към XII — XIII в. Същата форма на брадви установяваме още през късната античност и през ранното средновековие. Тази форма на двете брадви се запазва до XIII в. без никакви изменения.

В м. Градът при с. Батошево, при ВЕЦ 2 е намерен сърп със силно извито острие. Дълж. на дръжката 7 см, шир. 1,6 см, диагонал на извитата част на острието 24,5 см, максимална ширина на острието 3 см. Този сърп се отнася към XI в.

Открит е и железен връх на копие с листовидна форма и удължена дръжка с втулка в м. Курийката източно от махала Терзия. Размери — обща дълж. 13,5 см, дълж. на острието 7,5 см, максимална шир. на острието 3 см, дълж. на дръжката 11 см, диам. на втулката 1,8 × 1,5 см. Това копие отнасяме към XI — XII в.

Желязно листовидно копие с подчертан среден ръб е намерено в махалата Кастел. Размери — дълж. 37 см, дълж. на острието 24 см, на острието 4,3 — 3,9 см, дълж. на дръжката 13 см, диам. на втулката 3,8 см. Копието се отнася към XIV в. Късо листовидно копие и няколко върха за стрели лястовича опашка са намерени в околностите на с. Батошево. В махалата Кастела е намерен и железен палешник. Всички тези находки се датират от XIII — XIV в.

⁹⁵ Милчев, А. Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, № 4, 22 — 37, обр. 8, 9; Манова, Е. Цит. съч., 75 — 83, обр. 3; Станчев, С., И. Начева. Цит. съч., с. 71; Вържарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI — XI в. на територията на България. С. 1976, 254 — 442, обр. 4а, 4б.

Желязна листовидна стрела с шир. — дълж. 5 см, дълж. на шипа 1 см, шир. на острието 1,5 — 3,5 см. Намерена е в училищния двор на с. Батошево. Отнася се към X в.

Железен нож, намерен в м. Шипковата стена — с. Батошево. Обща дълж. 14 см, дълж. на острието 10 см, шир. на острието 1,3 см, дълж. на дръжката 1 см., датираме този нож към XIII — XIV в.

Желязна брадва-търнокоп, намерена в м. Кънчавото (Уровски дол) южно от Батошевския манастир. Дълж. 21 см, шир. на острието в долния край 4 — 6 см, с елипсовиден отвор за дръжка с диам. 3,4 × 2,5 см. По аналогия се отнася към XIII — XIV в.

Особено ценна находка представлява половината от каменен калъп за отливане на накити, намерен в махалата Карамичевци при с. Батошево. Калъпът има четвъртита форма с размери 8 × 9 см и дебелина 1 см. На него са издълбани 5 различни форми за накити. В горната част на една фигура от ляво на дясно представлява 3 звездовидни формички; втората фигура — две ажурни кръгли формички за обици; третата — пет нанизани звездообразни формички; четвъртата от втория ред е кръгла форма без орнамент; петата е най-сложна — разтворено цвете с два трилистника. Този калъп е служел за отливане на накити, които са типични за XIV в. (табло XXIII. 1). Подобен калъп за отливане на накити е намерен в Плиска и другаде. Това също е едно безспорно доказателство за местното производство на накити в околностите на с. Батошево. Откритите накити и този калъп от с. Батошево и близката му околност говорят, че тук е имало не само железарска работилница, но и ателие за ювелирни изделия.

VII. ЗА ИМЕТО НА СЕЛО БАТОШЕВО

За пръв път и единствено от съвременните селища в Габровски окръг топонимът [Батош] вероятно е отразен върху мраморна плоча, разчупена на три парчета — епиграфски паметник от XIII в., за който все още не може да се установи точно мястото, където е открит, но може да се предполага само, че е намерен в м. Градът. В научната литература надписът е известен като Батошевски⁹⁶ и е датиран точно по времето на цар Михаил Асен (1246 — 1256). В него се споменават имената на селата (Батош)ово, Витен и Рибаре. Село Витен е вече локализирано при м. Витата стена при с. Здравековец⁹⁷, а за изчезналото село Рибаре още нямаме данни за локализирането му (табло XXIII. 2).

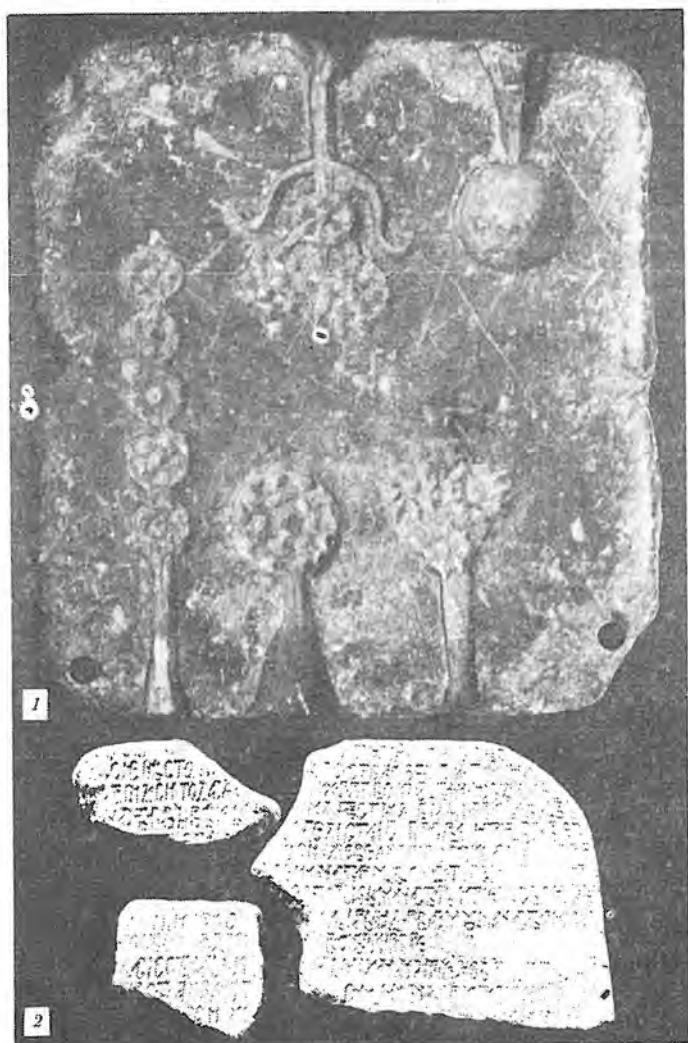
Батошевския надпис се отнася до съграждането на мъжкия манастир „Пресветая Богородица“ в североизточния склон на масива Разлатец. В надписа е посочено, че цар Михаил Асен „... дарова сему манастирю село [батош]ово и витен (ъ) и рыба̀ре“⁹⁸. На отчупеното място преди „ово“ ще трябва да допълним „Батош“. Предаването на села към феодалното имение на манастира можем да проследим и в грамотите на българските царе Иван Асен II, Иван-Александър и Иван Шишман. Оттук огромното значение на Батошевския надпис като извор за феодалните отношения в този район през XIII в. Трите фрагмента на Батошевския надпис се част от голяма плоча, чието оформление подсказва, че е била вградена в свод вероятно над

⁹⁶ Иванова, В. Два надписа на Асеновци. . . , 114 — 115; Добруски, В. Материали по археологията на България. — СбНУ, 13, 1896, 440 — 442; Христов, Х. Цит. съч., 65 — 70; Ковачев, Н. Новооткрит фрагмент. . . , 142 — 145; Един неизвестен надпис. . . , 352 — 356.

⁹⁷ Ковачев, Н. За местонахождението и името на средновековното селище „Витен“. — Български език, 1959, № 9, 423 — 425.

⁹⁸ Иванова, В. Два надписа на Асеновци. . . , с. 125.

църковния вход⁹⁹. Ясните и хубави букви и палеографските особености поставят надписа в традициите на търновските майстори. Съдържанието на текста с характер на дарствена грамота кратко и пестеливо предава интересни факти, отнасящи се до българската история през епохата на развития феодализъм и

Табло XXIII

1 — каменен калъп за отливане на накити — околностите на с. Батошево; 2 — Батошевският надпис

⁹⁹ Два от фрагментите, които сега се съхраняват в Археологическия музей в София, са били намерени през 1878 г. и предадени в Априловската гимназия в Габрово и оттам в Народния археологически музей в София. Третият къс е открит около двайсетте години на нашия век и се пази в Градския исторически музей в Севлиево. Първият фрагмент е най-голям и има размери 42 × 43 см, вторият 15 × 25 см и третият — 20 × 18 см.

пряко засягащи миналото на Батошевския край. В него се съобщава за узаконяването и строителството на ставропигиален манастир, изолиран в недостъпна гориста местност, на който с оглед на икономическото му укрепване се предават във феодално владение три села: Батошево, Витен и Рибаре. Явно е, че този значителен средновековен манастир е бил построен в околностите на Батошево. За съжаление обстоятелствата по намирането на надписа са неизвестни, което е породило противоречивите мнения на специалистите за произхода му, а също така за мястото на манастирския градеж¹⁰⁰. Най-убедителни са доводите в подкрепа на становището, че манастирът е бил изграден в склоновете на м. Разлатец, където много по-късно, вече през 1836 г. бива построен сегашният Батошевски мъжки манастир¹⁰¹. Още повече че последните археологически разкопки на м. Градът категорично изключват версията за построяване на манастира тук. Археологическите материали доказват, че в руините на старата византийска крепост още в периода на Първата българска държава животът е възстановен и без прекъсване продължава до края на XIV в.¹⁰² Почти едновременно със селището в подножието на хълма м. Градът отново е заселена в началото на IX в. Изследваната площ на средновековното поселение е малка и обхваща част от терена, заключен в ранновизантийската крепостна стена в заравнената южна част от платото. Културният слой е богат на материали, сред които преобладават фрагментите от съдове, чиято точна форма и големина не е възможно да бъде определена. Имали са характерната за славянските съдове форма на гърнета без дръжка с издаден устен ръб. Работени са на примитивно гръчарско колело от глина с едрозърнеста структура и са украсявани с врязани хоризонтални и вълнисти линии или малки ямички. Тези белези са достатъчни, за да причислят керамичния материал към средновековната битова керамика. Останалият инвентар се състои от метални предмети и предмети, изработени от кост, накити и други, които се свързват със същия период. Именно тези материали уточняват появата на българско поселение в м. Градът към началото на IX в. Намереният археологически материал дава възможност да се проследи неговото съществуване и през цялата средновековна епоха, но особено убедително доказателство са разкритите и разгледани по-горе останки от малката църква и некропола, разположен край нея.

При проведените археологически разкопки на м. Градът не бяха установени останки от строителство на крепостни съоръжения през средновековната епоха. Вероятно по време на Втората българска държава е била използвана старата византийска крепостна стена, частично възстановена. Крепостта е имала предназначението да охранява пътя към презбалканските проходи¹⁰³.

От всичко казано до тук се вижда, че Батошевският край е бил твърде оживен през цялата средновековна епоха. Но колкото и изобилен да е археологическият материал, липсата на преки писмени сведения създава затруднения при изясняването на много въпроси от политическата, социално-икономическата и културната му история. Миналото му се губи в бурните

¹⁰⁰ Добруски, М. Материали. . . , 440 — 442.

¹⁰¹ Иванова, В. Два надписа на Асеновци. . . , 114 — 195. Христов, Х. Цит. съч., 65 — 70.

¹⁰² Милчев, А., К. Койчева. Археологически данни. . . , 61 — 62.

¹⁰³ Милчев А. Средновековни български крепости, предмостови укрепления. — Велико Търново, 1, 1977, с. 5.

години на разцвет и упадък, които преживява феодална България в своето многовековно съществуване. Населението на средновековното село Батошево, предадено като царски дар във владение на манастира, е понасяло всички несподи на зависимото селячество — плащало данъци и такси, изпълнявало различни повинности. Наред с основните поминъци — земеделието и скотовъдството, от които селячеството изкарвало прехраната си, в селището са живеели и занаятчийски технитари, които също са имали задължението да работят на феодалния владетел. Вероятно голяма част от намерените материали в крепостта на м. Градът са работени в местните работилници. Един от батошевските грънчари е оставил в своя производствен знак монограм от буквите П и Г (вероятно инициали на името му) върху съдовете, с които е снабдявал охраната на крепостта.

Проучванията на Батошево и неговата околност, откритите при археологическите разкопки нови данни са ценен принос както за изясняване на отделни страни от материалната култура на населението, обитавало този край, така и за хронологията на поселищния му живот. Надписът от XIII в. дава възможност да бъде локализирано средновековното село Батошево, чието наименование се е запазило и до днес.

Суфиксът „ово“ който е запазен в надписа, поначало е посесивен. В случая той е в среден род и вероятно е бил свързан с компонента село. Пътят на образуване е от първоначално свободното словосъчетание „Село на Батош“ към едно устойчиво постоянно словосъчетание „Село Батошево, Батошево“. Този словообразователен модел в Севлиево е широко разпространен още през Втората българска държава, за което свидетелствуват отбелязаните през XV век ойконими Агатово, Бариево, Богатово, Дебнево, Душево, Млечево, Хирово (днес Хирево)¹⁰⁴. Словообразователният модел на „ово“ не е само български, а южнославянски и общославянски. Тези езикови данни, които дава Н. Ковачев за възникването на селищното название Батошево, са напълно приемливи.

В. Миков причислява названието Батошево и други подобни към куманопеченежките наименования¹⁰⁵. С такова мнение ние не можем да се съгласим поради следните съображения. От направените досега от нас разкопки и проучвания в м. Градът при с. Батошево, а също и в близката му околност е установено, че в този район през средновековието липсват селища и некрополи, които да се свързват с печенези, кумани, татари и други. Тук проследяваме от ранното средновековие до края на XIV в. развитието на славянската култура. Особено ясно това е отразено в намерените земеделски оръдия на труда, керамичното производство, в различни битови предмети и в накитите. Най-ранни сведения през епохата на османското робство за наименованието и съществуването на село Батошево намираме в турски документи. Така например в документ от XV в. е посочено село Батушува с 20 български и 2 вдовишки домакинства, обложени с данък от 2349 акчета¹⁰⁶. В регистър с тескерета за спахилъци през 1579 — 1580 г. същото село е вписано с данък от 7500 акчета и се числяло към нахия Хоталич в тимара на Ахмед, син на Бали¹⁰⁷.

¹⁰⁴ Ковачев, Н. Антропонимични ойконими от Севлиево в турски документи от XV век. — ТВПИ. В. Търново, 3, 1966, 88 — 112.

¹⁰⁵ Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, 91 — 92.

¹⁰⁶ Стойков, Р. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на ИБKM от XV, XVI, XVII, XVIII век. — ИБKM, 1, 1961, с. 370.

¹⁰⁷ Цветкова, Б. За поселищния облик на Търновския край през XV — XVI в. — В: Сборник в чест на Йордан Захариев. С., 1964, с. 132.

Названието Батушава е посочено още в документи от 1618 и 1638 г.¹⁰⁸

През XIX в. преди освобождението на България от османско иго намираме сведения в домашните извори, например в „Парусията“ на Троянския манастир на лист 27^a за 1830 г. се споменава „Село Батошово“, на с. 3 на ръкопис на „Александрия“ (1816) в приписка се споменава също — „Атанас Минчув от селу Батошуву“; на л. 65^в в първата „Парусия“: „1837 батошову село мали и вилики Минчо, Атанас“; на 39-и лист от „Парусията“ в Батошевския мъжки манастир четем: „Селц + аѡлс батошово Константин иерей Рада презвитера“, на с. 48 от 1855 г. името е с редукция на гласната о в неударено у: „Батошуву“¹⁰⁹. От всички тези данни за антропонима Батош Н. Ковачев установява, че той възниква на славянска основа. Той е послужил за създаване не само на топонима на селището Батошово, а също и на редица топоними. В селищното название (ойконима) Батошово (днес Батошево) е запазено едно изчезнало рядко славянско лично име Батош. То е намерило отражение в едно родово име и в няколко топонима предимно в Северна Средна България.

Възникването на селищното название Батошево е във връзка с родоначалника на първия род, поставил начало на славянското селище през средновековието¹¹⁰, или във връзка с името на феодала, владетел на това селище. Названието на селището, възникнало вероятно преди XIII в., се запазва през Второто българско царство, през петвековното османско робство и до днес. Това название Батошево, запазило се още от средновековието, е единственото засега старо име на селище на територията на Габровски окръг.

В заключение можем да кажем, че в Батошево и неговата околност е цъфтяла значителна култура от най-древни времена. Разкритите досега паметници при проведените археологически разкопки в м. Градът и на територията на този район хвърлят нова светлина върху развитието тук на поселищния живот, материалната култура и изкуството.

И след падане на България под османска власт тези културни традиции се запазват на територията на Батошево. Този район става твърдина на българщината през време на петвековното робство¹¹¹. След падането на Търново (1393 г.) в ръцете на завоевателите населението на Батошево и околността му се съпротивлява вероятно дълго време и можем да предполагаме, че този район е бил завоюван едва в началото на XV в. Така и върху батошевския край се стоварва бремето на робството. Но сред пожарите и ужасите селото успява да оцелее, а жителите му запазват своя народностен дух и съзнание, запазват името му, което още в XV в. е записано в регистрите.

¹⁰⁸ Стойков, Р. Цит. съч., с. 370.

¹⁰⁹ Изворовите данни за названието на с. Батошево, отнасящи се към първата половина на XIX в., са издирени от Н. Ковачев.

¹¹⁰ При разработване на въпроса за селищното название (ойконима) Батошево съм ползувал ръкопис на Никола Ковачев, озаглавен „Батошево“, за което му изказвам моята благодарност.

¹¹¹ Ковачев, Н. Миналото..., с. 33.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	68
I. Географско положение	71
II. Стари пътища, които са свързвали с. Батошево и долината на река Росица с близки и далечни земи	72
III. Батошево и неговата околност през праисторическата и античната епоха	73
IV. Археологически разкопки в м. Градът при с. Батошево	78
V. Материална култура и изкуство на територията на Батошево и околността му през римското владичество и ранната византийска епоха (I — VII в.).	87
Крепости и селища	
VI. Средновековен културен пласт в м. Градът и околността на с. Батошево (VII — XIV в.)	102
1. Ранносредновековен културен пласт (VII — XI в.)	102
2. Батошево през византийското робство (XI — XII в.)	105
3. Батошево и неговата околност през Второто българско царство	105
4. Некрополи	110
5. Селища, железарски работилници и открити находки в околностите на м. Градът	114
VII. За името на село Батошево	117

БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА 1. ТЕКСТ. ПРЕВОД. КОМЕНТАР

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

Рецензент: *Иван Дуйчев*
Редактор: *Георги Бакалов*

Милияна Каймакамова. БОЛГАРСКАЯ КОРОТКАЯ ХРОНИКА К СРЕДНЕБОЛГАРСКОМУ ПЕРЕВОДУ МАНАСИНОЙ ЛЕТОПИСИ. ТЕКСТ. ПЕРЕВОД. КОММЕНТАРИЙ

Исследование посвящено целостному изучению болгарских летописных глосс к среднеболгарскому переводу Манассиной летописи. Присутствие основных элементов, характерных для т. наз. „Коротких византийских хроник“ позволило причислить болгарских летописных глосс к этому виду исторической литературы и определить их как „Болгарскую короткую хронику“ об истории Первого болгарского царства.

Студия содержит текст на староболгарском языке и перевод глосс. Представлен полный исторический комментарий на основе хроники Иоана Зонары, болгарских и остальных византийских источников. Сделан опыт определить источники, использованные для составления глосс.

При анализе хронологических сведений двух глосс стало возможным датировать „Болгарскую короткую хронику“ 1361 г. г.

Milijana Kaimakamova. SHORT BULGARIAN CHRONICLE IN THE MIDDLE BULGARIAN TRANSLATION OF MANASSES' CHRONICLE. 1. TEXT. TRANSLATION. COMMENTARIES

This survey aims at a full examination of the Bulgarian annalist additions to the Middle Bulgarian translation of Manasi's Chronicles. The presence of the principle elements of the so-called "short chronicles" makes possible to refer them to this kind of historical literature. So these annalist additions can be defined as a "short Bulgarian chronicle" for the history of the first Bulgarian state.

The survey includes the complete proto-Bulgarian texts and translation of the annalist additions. It also includes a complete historical commentary of the additions' contents at a wider scale on the basis of Ioan Zonara, of the Bulgarian and of other Byzantine sources.

An attempt is made to specify the sources used for the composition of the annalist additions.

The analysis of the chronological notes in two of the additions makes possible to date the short Bulgarian chronicle back to 1361 — 1362 A.D.

Ограниченият брой на достигналите до нас оригинални историко-летописни творби, създадени в средновековна България през XIII — XIV в., налага всяка една от тях да бъде проучена внимателно, за да бъде разкрита тяхната действителна историческа стойност. Без това трудно би могло да се създаде точна представа за характера и обема на българската историопис от епохата на Втората българска държава, за това, в каква степен тя е отразявала съдържанието на историко-летописната традиция от времето на Първото българско царство.

Поради това насочихме усилията си към аналитичното изследване на българските летописни известия към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Тяхното съставяне е било обусловено след установяването на факта, че в спомената византийска творба са се съдържали недостатъчно сведения за българската история. Именно поради това върху най-ранния препис от нея — Московския, неизвестен книжовник се е заловил да направи допълнения към основния текст, в които е дал по-кратки или по-дълги сведения за световната и главно за българската история. Така именно са се появили 27-те летописни прибавки, съдържанието на част от които не се среща във византийските източници. За тяхното самостоятелно съществуване говори фактът, че в Московския препис, който най-добре отразява първооригинала на превода, всички те са написани встрани, върху полетата на киновар или с мастило. Във Ватиканския препис те са също различни от основния текст на хрониката, но неговият параден характер е направил нежелателно тяхното съхранение върху полето. Поради това с редки изключения те са били внесени в „квадрата на текста“ и с това формално са се превърнали в част от него. Но въпреки това техният самостоятелен характер е подсказан както от написването им с малки букви, така и от прекъсването на текста на Манаси до българските известия и неговото продължаване след тях. Освен това те са били поместени там, където е имало свободно място в ръкописа.

Добавките имат важно значение не само поради единичното обстоятелство, че представят, макар и най-общо, българската гледна точка за различни събития. Тяхното съдържание е добре обмислено. То е подчинено на една основна идея — да се изтъкне, че българската държава и българите имат своето място в историята на „земните царства“. Поради това авторът е направил различни по-дълги или по-кратки обяснения за основни събития от историята на Вавилонската, Египетската, Асирийската, Персийската, Римската и Византийската държава. Така на фона на световната и византийската история той се е опитал да проследи историята на Първото българско царство. Историческите известия за политическите и църковните събития са свързани помежду си. Съдържанието им дава сведения за управлението на различни български владетели. Отделните събития са проследени в хронологическа последователност. Тяхното датиране в повечето случаи е извършено на фона на византийската история. Наличието на тези елементи, характерни за т. нар. византийски кратки хроники, позволи тяхното причисляване към този вид историческа литература и определянето им като „Българска кратка хроника“. Поради това даденото им в литературата досегашно определение „летописни добавки“ е неточно. Тъй като известията се отнасят до събития от историята на българската държава като цяло, в които обаче владетелят взема лично участие, по тип „Българската кратка хроника“ принадлежи към т. нар. държавни хроники (Reichschroniken).

В студията публикуваме текста, превода и коментара на българските летописни допълнения към Манасиевата хроника. Датирането и източниците им, както и съотношението между тях и миниатюрите във Ватиканския ръкопис ще бъдат публикувани във втора самостоятелна част.

І. ИСТОРИОГРАФСКИ ОБЗОР

Византийската хроника на Константин Манаси под заглавие „Σύνοψις ἱστορίῃ“, написана в стихотворна форма, е била преведена в България през царуването на Иван-Александър (1331 — 1371) лично по неговата повеля в периода 1335 — 1340 г.¹ Всички учени, които са посветили част от своята дейност на проучването на този старобългарски превод, отбелязват, че големият интерес към хрониката се дължи не толкова на нейния език и съдържание, имащи чисто компилативен характер, а на намиращите се в него български летописни добавки, посветени на историята на Първата българска държава. Те предизвикват интерес не само поради ценността на част от съдържащите се исторически данни, но и поради обстоятелството, че като цяло стават израз на политическия идеал на българското общество от XIV в. за суверенна и независима държава. Това е сторено по един своеобразен начин — с проследяване съдбата на Първото българско царство от времето на неговото създаване до възкачването на Асен I, чийто потомък е и самият цар Иван-Александър.

Но дадената висока оценка в повечето случаи има априорен характер и не е резултат от подробното и аналитично проучване на самото съдържание на добавките, на неговото взаимоотношение със старобългарските и византийските летописни творби. Поради това тя не е убедителна и не разкрива действителната им ценност.

Началният момент в изследването на българските летописни добавки като исторически паметник се поставя от руския историк и славист А. Чертков. През 1842 г. той обнародва своя труд „О переводе Манассиной летописи на славянский язык“. Наред с отбелязването на езиковите, стиловите и граматическите достойнства на превода А. Чертков изтъква още, че: „Той е обогатен от славянския преводач с исторически добавки върху българската история. Драгоценното на тези добавки е в това, че те позволяват да се оцени, доколко византийските автори са тенденциозни, точни и т. н.“ Неговото проучване върху съдържанието на добавките има аналитичен характер. Българските известия се съпоставят с данните във византийските хроники, най-често с тези на Теофан, Йоан Скилица и Георги Кедрин, Йоан Зонара. Доброто познаване на византийските автори позволява на А. Чертков да посочи самостоятелния характер и значението на българските летописни добавки. За съжаление той не изтъква точно в какво се изразяват различията между тях. Този пропуск до известна степен прави неговата оценка необоснована. Той се задоволява само да изтъкне, че съществуващите в добавките хронологически бележки са неоспоримо доказателство за самостоятелния им характер. Тъкмо хронологическите бележки подсказват използването на оригинални старобългарски източници². Положителна страна в труда на Чертков е стремежът да се обясни появата на добавките, както и събитията в тях според политическата история на българската държава през XIV в. На места обаче в коментара върху

¹ Hunger M. Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. T. 1, München, 1978, 419 — 422.

² Чертков А. О переводе Манассиной летописи на славянский язык. М., 1842, 46 — 60.

сведенията има непълноти. Тази слабост в работата на Чертков произтича от мнението му, че събитията в самия текст са достатъчно ясни. Макар че от гледна точка на съвременните изисквания и на натрупания нов извор материал трудът на Чертков е съпроводен с известни слабости и пропуски, той е едно доста задълбочено за времето си изследване, в което историческата стойност на българските летописни добавки към Манасиевата хроника намира положителна оценка още в средата на XIX в.

Благодарение на него в руската историография през втората половина на XIX в. те получиха заслужено признание като достоверен исторически извор за българската история и сигурно доказателство за съществуването на оригинални старобългарски летописи, спомогнали за създаването на руското летописание. В такава светлина те са представени в трудовете на А. Н. Попов³ и П. Сирку⁴. Обобщаващият им характер, както и направеното от Чертков изключват възможността за специално проучване на добавките от посочените автори.

Сред представителите на българската възрожденска историография Васил Априлов пръв проявява макар и частичен интерес към добавките като исторически източник⁵. Той прави опит за датировка на Ватиканския ръкопис. Без да се аргументира, изказва мнението, че е бил написан на пергамент през 1369 г. Априлов обръща по-специално внимание върху добавката, посветена на прабългарското заселване на Балканския полуостров. Проявява определена критичност към сведенията, изтъквайки, че всъщност при император Анастасий за пръв път прабългарите се отбелязват с етнонима „българи“. Това мнение на Априлов е твърде интересно от историческа гледна точка. Но за съжаление самият той не го обосновава докрай. Независимо че заниманията на Априлов върху добавките са съвсем бегли, той поставя началото на проучването им в българската възрожденска историография. Но разкриването на тяхната действителна историческа стойност принадлежи на родолюбивия български книжовник д-р Петър Гудев. През 1891 г. той публикува своя обширен труд „Българският ръкопис във Ватикана“⁶. В него намира място не само пълното описание на миниатюрите към Ватиканския ръкопис на Манасиевата хроника, но и високата оценка, която той дава на летописните добавки. Според Гудев „тези забележки (както той нарича летописните добавки) допълват хрониката относно българската история и осветляват някои събития, към които византийците по свои съображения са проявявали тенденциозност или мълчание“. Тъй като задачите на неговото изследване са да даде археографско описание на ръкописа, Гудев не анализира подробно тяхното съдържание. Но в замяна на това той прави една точна преценка на значението им като летописен паметник. „Прибавките ни дават възможност да проверим донесените от византийците сведения за нас, затова ръкописът има значение.“ Според него те представляват „българската точка на зрение“ за станалите събития. Имайки предвид някои данни от миниатюрите, той смята, че Ватиканският ръкопис е създаден между 1356 — 1362 г. Но това негово мнение не е обосновано, поради което не е убедително.

³ Попов А. Н. Обзор хронографов русской редакции. Т. 1. М., 1866, 18 — 22.

⁴ Сырку П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефтимия Терновского. СПб., 1898, 421 — 429.

⁵ Априлов В. Събрани съчинения. Български книжици или на кое славянско име собствено принадлежи Кириловската азбука. Одеса, 1841, с. 29, 97, 311 — 361.

⁶ Гудев П. Българският ръкопис във Ватикана. — СБНУ, 6 1891, 311 — 361.

В самото начало на XX в. италианският учен Ulisse de Nunzio прави обстойно изследване върху добавките за българската история. Той ги издава в първообраз и превод заедно с обширен исторически коментар⁷.

През 1922 г. излиза критичното издание на румънския професор Йон Богдан върху текста на среднобългарския превод на Манасиевата хроника⁸. Изданието, направено въз основа на Московския, Тулчанския и отчасти на Ватиканския препис на хрониката, дава тласък на проучването и на самите летописни добавки. Благодарение на него добавките за пръв път се обнародват заедно със самия текст на Манасиевата хроника. М. Вайнгарт в своя монографичен труд „Византийските хроники в църковнославянската книжнина“ отделя специално внимание на летописните бележки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника⁹. Там е посветена цялата глава VIII от том I. Вайнгарт стига до следните изводи: тъй като във Ватиканския и в Московския препис на хрониката съществуват и добавките, то те са дело на нейния преводач; добавките за българската история не са били съставени въз основа на български извори, а на византийската хроника на Йоан Зонара. Като основни аргументи в подкрепа на това свое мнение Вайнгарт изтъква липсата на открити български летописи отпреди падането на Търновското царство и премълчаването на редица важни събития от българската история, донесли нейната прослава. За да покаже произхода на прибавките от хрониката на Йоан Зонара, авторът привежда всички онези места от нея, които имат сходство с текста на добавките.

Тези изводи на Вайнгарт носят белега на известна прибързаност и преднамереност по отношение самостоятелната стойност на добавките. И макар да отрича техния оригинален характер, той изразява съгласие с мнението на своите предшественици, изтъквайки, че те все пак имат историческа стойност. Независимо от голямата прецизност, проявена от Вайнгарт в проучването на ролята и мястото на византийските хроники в църковнославянската книжнина, по отношение на добавките като че ли той проявява една твърде голяма критичност, която му е попречила до погледне на тях по-дълбоко.

В отговор на тази суперкритична оценка се появяват изследванията на Ю. Трифонов и В. Розов, които са сериозен опит за определяне на действителната историческа стойност на българските добавки като самостоятелен и оригинален летописен паметник.

През 1923 г. излиза трудът на Ю. Трифонов „Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника“¹⁰. Във връзка с уточняването на източниците на добавките той извършва частичен сравнителен анализ между тяхното съдържание и гръцкия и запазенния славянски текст на Зонаровата хроника. На основата на този анализ Трифонов прави извод, в който до известна степен се придържа към становището на Вайнгарт за прякото използване на гръцкия текст на Зонаровата хроника. Новото при него е, че допуска възможността за използването и на друг неин славянски превод, който е възпроизвеждал точно оригинала, но не е достигнал до ново време¹¹.

⁷ Nunzio de U. *Alcune pagine di Storia Bulgara secondo le note del traduttore slavo di Constantino Manasse*. Bessarione, s. II a. vol. 1 (1910), 404 — 418; vol. 2 (1902), 221 — 224; vol. 3 (1902), 71 — 74.

⁸ Bogdan i. *Chronica lui Constantin Manasses*. Text si Glosar. Bucuresti, 1922.

⁹ Wiengart M. *Buzantské kroniky v literaturě církevně-slovanské*. Přehled a rasbor filologický. Bratislava, část 1, 1922, 169 — 170, 21 — 225, 234 — 236.

¹⁰ Трифонов Ю. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — ИБАИ, 2, 1923 — 1924, 137 — 173.

¹¹ Пак там, 144 — 145.

На второ място, той смята, че при съставянето на добавките са били използвани и старобългарски източници. Във връзка с това той обръща внимание на онези сведения в тях, които им придават оригинален и самостоятелен характер: хронологическите бележки, намиращи се в тяхното съдържание, известието за управлението на Кардам, липсващо във византийските хроники, сведенията за югозападните български градове Драч, Скопие, Охрид и др.¹²

В изследването на Трифонов има още един момент, който заслужава особено внимание. Макар и под формата на бележка, той допуска, че изчислението на годините, изминали от покръстването на българите до времето на автора, е резултат от употребата на годината 6377 от с. св. Той се спира върху нея, защото тя се среща както в старобългарски, така и в руски летописи и е била дадена по българската летобройна ера. Но тъй като тя остава неизяснена за него, той приема, че самият преводач при преписването на посочената година от старобългарската хронологическа таблица е направил грешка с около 40 години¹³. Най-ценното в това предположение на Трифонов е, че при обяснението на хронологическата бележка за покръстването той взема за основа една реална податка — годината 6377 от с. св. С това той показва и практическата възможност за използването на старобългарски летописни паметници. Слабият момент в хипотезата на Ю. Трифонов е, че вместо да потърси по-сериозно обяснение на съдържанието и стойността на годината 6377 от с. св., той оправдава нейното използване с грешката, направена от преводача на Манасиевата хроника.

Почти едновременно с неговата работа се появява и работата на В. Розов¹⁴. Макар че тя излиза под формата на рецензия върху труда на Вайнгарт „Византийските хроники в църковнославянската литература“, определено може да се каже, че този труд наред с изследването на Трифонов задълбочава представата върху добавките. На първо място, той изтъква, че съпоставката им с гръцкия текст на Зонара не дава пълно уверение за това, че техен единствен източник е била именно тази хроника. Въпреки сбитостта им — отбелязва Розов — в тях има данни, които липсват в гръцкия текст на Йоан Зонара¹⁵. Неговото вярно в основата си наблюдение е лишено от подробен сравнителен анализ, но все пак то му позволява да посочи част от тези различия, да изтъкне, че те съществуват в почти всички добавки. Той дава висока оценка на този факт, определяйки го като забележителен, ако се вземе под внимание тяхното кратко съдържание.

На второ място в рецензията си Розов споделя своето становище за времето, когато са били съставени добавките. Противно на възприетото до него мнение, според което те са възникнали едновременно със самия старобългарски превод на Манасиевата хроника, той смята, че те са били създадени значително по-късно — през 1363 — 1364 г., независимо от превода¹⁶. Като основен аргумент в полза на това свое предположение авторът посочва двете хронологически бележки в добавките, отнасящи се до времето, когато „българите“ започват своите нападения на Балканския полуостров, и до тяхното покръстване. Именно те дават определение за времето на своето възникване. Според него те са взаимно свързани. Макар че в становището на Розов има известна доза хипотетичност (но в случая тя е почти неизбежна),

¹² Пак там, 145 — 146.

¹³ Пак там, с. 159, бел. 1.

¹⁴ Розов В. М. Weingart: Buzantsté kroniky v litelaturě církevněslovanské. Přehled a rasbor filologický. Bratislavě, čast 1. 1922, Slavia, III, 1924, 145 — 161.

¹⁵ Пак там, 479 — 483.

¹⁶ Пак там, 484 — 486.

то не е лишено от реално основание. За него добавките имат достоверен характер и в тях не може да има грешка. Смята, че грешка е допусната от първите изследвачи на добавките, които погрешно са дешифрирали означенията с кирилски букви числа Ψ . $\dot{\text{I}}$. $\dot{\text{A}}$. Розов правилно забелязва, че числото 511 (разчетено от Шевирев) се изразява с буквените означения Ψ . $\dot{\text{A}}$. $\dot{\text{I}}$, а не чрез съществуващото в двата ръкописа на хрониката Ψ . $\dot{\text{I}}$. $\dot{\text{A}}$ В последното според него буквата е съюз, а не цифра и въпросното буквено означение е равно на числото 501¹⁷. Тази корекция е безспорно от важно значение, но тя не е определяща при окончателното датиране на появата на добавките, както вярно отбелязва и самият Розов. Основното според него са годините, в които са станали двете посочени по-горе събития. Независимо че в предложението от Розов решение има някои пропуски (върху тях ще се спрем конкретно по-нататък), то е ценно — в него за пръв път като един от важните елементи за датироването на добавките се изтъкват самите хронологически бележки в тях.

Отношението към въпроса за историческата стойност на двете хронологически бележки взема и Б. Филев¹⁸. Според него първата, свързана с началото на прабългарските нападения на Балканския полуостров, заслужава по-голямо внимание. В зависимост от това, коя от двете дати за тях ще се предпочете — 493 или 499, то ще се получат и годините 1363 и 1369 ($493 + 870 = 1363$; $499 + 870 = 1369$) като най-вероятни за времето на Ватиканския ръкопис. „Тези две дати съвпадат приблизително с датата, която се изчислява според покръстването на българите ($865 + 501 = 1366$).“ Макар че Филев не прецизира това своё мнение, внимание заслужава зависимостта, която той открива между двете хронологически известия, подсказваща пътя за вярното разплитане на сложния възел около тях. Благодарение на горните изчисления той установява, че хронологическите данни взаимно се подкрепят. Това според него показва, че те са били пресмятани по един и същи начин, и от гледището на автора те трябва да се приемат за верни. От позициите на тези свои наблюдения той оценява обясненията на Трифонов и на Розов като незадоволителни. И тъй като той не се заема с разкриването на стойността на двете хронологически бележки, елиминира и реалната възможност те да бъдат използвани за по-точното датиране на Московския и Ватиканския ръкопис.

Пръв, който се опита да определи характера на добавките като летописна творба, бе Й. Иванов¹⁹. За него те представляват нещо „целно, закръглено, те са български лепотис от идването на българите на полуострова до създаването на Второто българско царство“. Разбира се, даденото от него определение съдържа известна непълнота откъм жанровата характеристика на добавките, но в случая по-важното е, че той ги възприема като нещо единно.

Трайният интерес на Ив. Дуйчев към Ватиканския ръкопис на Манасиевата хроника довежда естествено и до проучването на съдържанието на добавките, намиращи се в него²⁰. Той за първи път ги превежда на новобългарски и прави обзорежен коментар върху тях. Съпоставяйки ги със

¹⁷ Пак там, с. 475.

¹⁸ Филев, Б. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1927, с. 15.

¹⁹ Иванов, Й. Български страни из Македония. С., 1931, 618 — 623.

²⁰ Дуйчев, Ив. Преглед на българската историография. — *Jugoslavenski časopis*, IV, 1938, 1 — 2, 45 — 46; Стара българска книжнина. Т. 2. С., 1943, 97 — 102, 366 — 370; Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, 27 — 28; Летописи на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. С., 1963.

съдържанието на византийските хроники, Дуйчев посочва сведенията в тях, които показват следите от старобългарски източници, използвани при съставянето им.

Макар че авторът не прави конкретен сравнителен анализ на съдържанието на добавките и гръцкия текст на Зонаровата хроника, той е убеден, че тя е била използвана в български превод. Този извод на Дуйчев заслужава особено внимание. За него добавките са неразделна част от текста на Манасиевата хроника. Търсейки верния път към правилната оценка на тяхното значение в историята на българското летописание, той изразява съгласие с мнението на П. Сирку, че те са „най-доброто доказателство за съществуването на средновековни български летописи“. С основание може да се изтъкне, че проучването на Дуйчев върху съдържанието на добавките заедно с това на Трифонов представляват двете основни изследвания в историографията, благодарение на които бе създадена реална представа за тяхната историческа ценност и се очерта насоката на по-нататъшното им цялостно изучаване.

В по-ново време добавките намериха своята оценка като летописна творба в обобщаващия труд на В. Гюзелев „Духовната култура на Средновековна България през XIII — XIV век“²¹. За него те също представляват старобългарска летопис, която не е била съставена единствено по византийската хроника на Йоан Зонара, но и с участието на неизвестна старобългарска летопис.

В нова светлина, предимно като едно от ярките свидетелства на българския патриотизъм през XIII — XIV в., са оценени добавките и в труда на Д. Ангелов „Общество и обществена мисъл в средновековна България“. Според автора сведенията в тях са извлечени от хрониката на Йоан Зонара, но в разюмиран вид²².

В заключение можем да изтъкнем, че изследванията, посветени на българските летописни добавки към Манасиевата хроника, са етап по пътя на тяхното цялостно изучаване. Необходимостта от него се засилва от обстоятелството, че една голяма част от добавките често са били пренебрегвани и не са проучени с необходимата задълбоченост с оглед на тяхното съпоставяне с данните у византийските извори, и по-специално с хрониката на Йоан Зонара. Това от своя страна довежда до липсата на реална представа за фактическото им съдържание.

²¹ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII — XIV в. С., 1985, 214 — 227.

²² Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX — XIV в.). С., 1979, 283 — 284.

Среднобългарски текст*

Θ НΩИ¹ И Θ² ПОТОПЪ

1. СЗИ НЕВРОД ПРЪВОСЪВЪТНИК БЫСТ НА СТАЗПОТЪОРЕН³, И СЪЗДА
ВАВИΛΩН И ЦАРСТВОВА ВЪ НЕМЪ

ЦАРСТВО ЕГЪПЪЕТСКО⁴ (XXX — XXVIII в. пр. н. е.)

2. ЯВЪ⁵, ЯКО ПРЪВОЕ ЦАРСТВО НА ЗЕМИ ВЪ⁶ ЕГЪПЪТЪ⁷ БЫСТ И ПРЪВЪЕ
ЦАРСТВОВАТИ ЗЕМНЫМИ ЧЛОВЪКЫ ЕГИПЪТЪНЕ⁸ НАЧАШЖ

ЦАРСТВО САРДАНАПАЛА, ЦАРЪ АСИРЪИСКАГΩ⁹ (XXII — XXI г. пр. н. е.)

3. СЕГО ЯВЪ¹⁰ НЕСТ,¹¹ АКО АСИРЪΙΑНЕ, И ХАЛДЕАНЕ, И ПЕРСИ, И МЪДЪНЕ¹²
ЕДИНО ЦАРСТВО БЪ¹³ НА ЗЕМИ

ЦАРСТВО НАВЪХОДОНОСОРОВО¹⁴ (605—562 г. пр. н. е.)

4. Ω СЕГО ОУБΩ¹⁵ НАВЪХОДОНОСОРА БЫСТ ЦАРСТВО ХАЛДЕИНСКОЕ¹⁶, И
АСИРЪИНСКОЕ¹⁷, И МИДСКОЕ¹⁸, И ВАВИΛΩНСКО¹⁹ ВЪЕДИНО²⁰

ЦАРСТВО КИРОВО²¹ (559—530 г. пр. н. е.)

5. Ω СЕГО КИРА БЫСТ ЦАРСТВО ПЕРСКОЕ НА ЗЕМЛИ²² ВЕЛИКО

* За основа е взет Московският препис. Бележките са по Ватиканския (v) и Тулчанския (т) препис.

¹ V: Нои; ² V: ω; ³ V: Нїе; T — липсва целият текст; ⁴ V: Египетское; T: Егѳпетское; ⁵ T: явъ; ⁶ V: ВЪ; ⁷ V: Егѳптъ; T: ЕгѳптЪ; ⁸ V: Егѳтѳне; ⁹ V: асирѳскаго; ¹⁰ T — липсва целият текст; ¹¹ V: ѳст; ¹² V: мидѳне; ¹³ V: ѳдино бѳцарство; ¹⁴ V: Нововѳходоносорова; ¹⁵ V: ѳео; ¹⁶ V: Халдеѳнско; ¹⁷ V: Асирѳско; T: Сирѳское; ¹⁸ V: Мидско; T — липсва; ¹⁹ V: Вавѳлѳнско; T: Вавѳлѳнское; ²⁰ V: Вѳѳдино; T: вѳѳдино; ²¹ T: Кѳрово; ²² V: земи; T — липсва целият текст.

ЦАРСТВО ПТОЛОМЕА ПРЗВОГО (II в. пр. н. е.)

6. Ѡ СЕГО ПТОЛОМЕА ДО КЛЕОПАТРИНА ЦАРСТВА БЫСТ' ¹ДР҃ГЫИХ' ЦАРИИ' ВЗ ЕГИПТѢ², ИЖЕ И НАРИЦАХЖ СА ВЗСИ³ ПТОЛОМЕЕ⁴

ЦАРСТВО АВГВСТА⁶ КЕСАРА (27 г. пр. н. е. — 14 г. н. е.)

7. ПРИ СЕМ' КЕСАРѢ АВГВСТѢ ВЗПЛЪТИ' СА И РОДИ⁸ СА ГОСПОДЗ⁹ НАШ¹⁰, ИСОУС ХРИСТОС.

ЦАРСТВО ТИВЕРІА КЕСАРА (14—37 г.)

8. ПРИ СЕМ' ТИВЕРІИ РАСПЪТ СА ГОСПОДЗ¹¹ НАШ ИСОУС ХРИСТОС И ВЗСКРЕСЕ¹² И ВЗЗНЕСЕ СА НА НЕБЕСА¹³

ЦАРСТВО ВЕЛИКОГО¹⁴ КѠНСТАНДИНА¹⁵ ПРЗВАГО ЦАРѢ ХРИСТІАНѠМ¹⁶

9. ПРИ КѠНСТАНДИНѢ¹⁷ ВЕЛИЦѢМ' ЦАРИ БЫСТ' ПРЗВЫИ¹⁸ СЗБѠРЗ¹⁹ ТІИ²⁰ БОГОНОСНЫХ' ОТЕЦЗ²¹

ЦАРСТВО АНАСТАСІА²² ЦАРѢ (491—518 г.)

10. ПРИ АНАСТАСІИ²³ ЦАРИ НАЧАШЖ БЛЗГАРЕ ПОЕМАТИ ЗЕМА СІЖ²⁴, ПРѢШЕД'ШЕ 8 БЗДЫНѢ, И ПРѢЖДЕ НАЧАШЖ²⁵ ПОЕМАТИ²⁶ ДОЛНАЖ²⁷ ЗЕМА ОХРИДСКЖ²⁸ И ПО ТОМЗ²⁹ СИА³⁰ ЗЕМА ВЗСА³¹

Ѡ ИСХОДА ЖЕ БЗЛГАРѠМ' ДОНИНѢ ѠѠ. ЛѢТЗ³²

¹ V: царѣи; в Т: — липсва целият текст; ² Египтъ; ³ V: вси; ⁴ V: Птолемеи; в Т: — липсва целият текст; ⁵ V: Царство; ⁶ V: Августъ; ⁷ V: Всплѣти; ⁸ Т: родѣ; ⁹ V: гсподѣ; ¹⁰ Т: Нашъ; ¹¹ V: гсподѣ; ¹² V: въскресе; ¹³ V: — липсва целият текст; ¹⁴ V: великаго; ¹⁵ V: КѠнстантина; ¹⁶ V: хрѣстіанѠм, Т: хрѣстіаном; ¹⁷ V: КѠстандинъ; ¹⁸ V: ѡ; ¹⁹ V: събор; ²⁰ V: тїи; ²¹ V: ѡецз; ²² V: Анастасіево, Т: Анастаси; ²³ V: Анастаси; ²⁴ V: сѣа; ²⁵ V: пошж; ²⁶ V: Т: подемати; ²⁷ V: — ; ²⁸ V: Охридска; ²⁹ V: и по сем; ³⁰ V: сѣа; ³¹ V: — ; ³² V: — липсва целият текст.

11. ПРИ КВСТАНТИН³ БРАДАТЪМ⁴ БЫСТ⁵ СВАТЫИ⁶ СЪБОРЪ
ПРИ СЕМ⁷ КВСТАНТИН⁸ ЦАРИ ПРЪИДОШЪ БЛЪГАРЕ ПРЪЗ ДОУНАВЪ И
ОТАШЪ ГРЪКОВ⁹ ЗЕМА СЪЖ¹⁰, ВЪ¹¹ НЕИЖЕ ЖИВЪТ¹² И ДОНИНЪ, РАЗБИВШЕ ИХЪ.
ПРЪЖДЕ ЖЕ НАРИЦАШЕ СЯ ЗЕМЪ СЯ¹³ МИСТА. МНОГО ЖЕ БЕСЧИСЛЪНИ¹⁴ СЪЩЕ,
ИСПЪЛНИШЪ¹⁵ И СЪЖ¹⁶ СТРАНЪ ДВНАВЪ¹⁷ И ОНЪ ДО ДРАЧА И ДАЛЕ, ИБЪ И¹⁸
ВЛАСИ И СРЪБЛЕ И ПРОЧЪИ ВСИ¹⁹ ЕДИНО СЪЖЪ²⁰

ЦАРСТВО ЛЪВА ИКОНОБОРЦА (717—741 г.)

12. ПРИ СЕМ²¹ ЦАРИ²² ЛЪВЪ КЪМАНЕ²³ — НАПАДОШЪ НА ЦАРИГРАД²⁴ И
НА ВЪСА²⁵ ЗЕМА, ИЖЕ И ПОТОНЪШЪ ВЪ МОРИ, ИЗБИЕНИ²⁶ ГРЪКЪ, А ПРОЧАЖ
БЛЪГАРЕ СЪСЪКОШЪ ВЪСА²⁷
ВЪ ДЪНИ СЕГО ЦАРЪ ѠВРЪЖЕ СЯ РИМЪ КЪ ФРЪЖОВЪ²⁸ ЗА РАДИ ХЪЛЪЗ ЕГО²⁹

ЦАРСТВО ЛЪА, СЫНА КОСТАНТЖНОВА³⁰ (775—780 г.)

13. ПРИ СЕМ³¹ ЛЪВЪ³² БЫСТ³³ КНАЗЪ БЛЪГАРОВЪ³⁴ КАРДАМ³⁵

¹ V: Костандина, T: Константина; ² V: Брадатаго, T: Костандинъ; ³ V: Костандинъ; ⁴ V: семь; ⁵ V: Костандинъ, T: Костантинъ; ⁶ V: гръкомъ, отаташъ гръкомъ; ⁷ V: сиж; ⁸ V: Бъ; ⁹ V: живѣтъ; ¹⁰ V: сина; ¹¹ V: бесчисльни; ¹² V: испълнишъ; ¹³ V: сиж; ¹⁴ V: Доунавоу; ¹⁵ V — липсва; ¹⁶ V: вси, T: въси; ¹⁷ T: сжъ; ¹⁸ V: сжъ; ¹⁹ V — липсва; ²⁰ V: коумане; ²¹ V: Цариградъ; ²² V: въса, T: въсѣ зема; ²³ V: избени; ²⁴ V: въса; ²⁵ V: фржговъ, T: фржго; ²⁶ V: егъ, T — липсва; ²⁷ V: Костандинова, T: Константина; ²⁸ V: сжъ; ²⁹ V: лъвъ царь; ³⁰ V: блъгаровъ, T: блъгари; ³¹ V: Кардамъ, T: Карда.

ЦАРСТВО КВСТАНТИНА¹, СЫНА ЛЗВОВА²
И МАТЕРЕ ЕГВ (780—802 г.)

14. ВЗ ЦАРСТВО СЕГО КВСТАНТИНА³ И МАТЕРЕ ЕГО БЫСТ СВАТЫИ Ж. СЗБОРЗ⁴
НА ИКОНОБОРЦА

ЦАРСТВО НИКИФОРА ГЕНИКА (802—811 г.)

15. СЗИ НИКИФОРЗ⁵ ЦАРЬ ИЗЫДЕ⁶ НА БЛЗГАРЗСКЖ⁷ ЗЕМА ПРИ КРВМЪ⁸
КНАСИ, И ЗАПРЗВА 8ВВ⁹ ПОБЪДИ ЕГО, И РАСХЫТИ ИМЪНІЕ, НОСИМОЕ ИМЗ
ТОГДА¹⁰. ПО ТОМ ЖЕ СЗБРАВ СА КРВМЗ¹¹ СЗ СВОИМИ¹² ОСТАВШИМИ Ѡ
РАЗБОЮ, НАПАДЕ НОЩІЖ¹³ НА ЦАРЬ, И НЕ ТЗКМО РАЗБИ ГРЗКЫ, НЖ И САМОМ8
ЦАРЕБИ ГЛАВЖ ѠРЪЗА, И, ОКОВАВЪ¹⁴ ВРЗХ ЕЖ СРЕБРОМЗ И ВЗЛИВАЖ¹⁵ ВІНО ВЪ
НА¹⁶, ДААШЕ БЛЗГАРВМ¹⁷ ПИТИ

ЦАРСТВО МИХАИЛА РАГАВЕА¹⁸ (811—813 г.)

16. СЗ СИМ¹⁹ ЦАРЕМЗ ПАКЫ²⁰ КРОУМ КНАСЗ БРАН СЗСТАВИ ПОД ОДРИНЕМ
И РАЗБИ ЕГО, ІАКО И САМОМ²¹ ЦАРЕБИ ЕДВА 8ТЕЩИ, ВЗСЕ²² ЖЕ ЦАРСКОЕ ИМЪНІЕ
БЛЗГАРЕ ВЗЗАШЖ И ГРЗЧЬСКОЕ²³

ЦАРСТВО ЛЗВА АРМЕНИНА ИКОНОБОРЦА (813—820 г.)

17. СЗ СИМЪ ЛВВОМ ЦАРЕМЗ ПАКЫ КРВМ²⁴ БРА СА ВЗ ФРАКІИ²⁶. ЗАПРЗВА
8ВВ БЛЗГАРЕ ПОБЪДИШЖ, ГОНАШИМ ЖЕ БЛЗГАРВМ²⁷, ГРЗКЫ НЕОПАСНЬ
ВЗЗВРАТИВШЕ²⁸ СА. ОНИ РАЗБИШЖ ІХ, ІАКО МАЛО И САМЗ²⁹ КРВМЗ НЕ
8ХВАШЕН³⁰ БЫСТ, КОНЮ ЕГО ПАДЪШ8³¹ ПОД НИМ.

¹ V: Констандина, T: Костантіна; ² T: Лзвова; ³ V: при сем Костандинъ; ⁴ V: събор; ⁵ T: Никифор; ⁶ T: Тизиде; ⁷ V: блзгарскж, T: блзгарскжж; ⁸ T: Крвма; ⁹ V: 8во; T: — липсва; ¹⁰ V: имз то, T: им тогда; ¹¹ V: Кроум; T: Крвм; ¹² V: съвоими; ¹³ V: ноши; ¹⁴ V: окова, T: окова; ¹⁵ V: вливж; ¹⁶ T: са; ¹⁷ V: блзгаром; ¹⁸ V: Михайло Рагавео; ¹⁹ V: симъ; ²⁰ V: пак, T: паки Крвм кнѣсь; ²¹ V: саом; ²² V: вѣсе; ²³ T: и грзчьское, V: грзчьское блзгаре вѣзаша; ²⁴ V: симъ; ²⁵ V: Кроум; ²⁶ V: Фракїи, T: — липсва целият текст; ²⁷ V: блзгаром; ²⁸ V: вѣзвративше; ²⁹ V: самз; ³⁰ V: 8хвашень; ³¹ V: падшю.

18. ПРИ СЕМ² ЦАРИ ВЪСТАВЪ³ НѢКТО ГРЪК, ИМЕНЕМ ѠММА,⁴ СЪБРА МНОГО ЧИСЛО ВОИСКИ,⁵ ЯКО МАЛА НЕ ВЪСА⁶ ГРЪЧЬСКЪЖ ЗЕМА, И ПРИИДЕ⁷, ХОТА ОТАТИ МИХАИЛЪ ЦАРСТВО. НЖ ИЗШЕД⁸ БЛЪГАРЪСКИЙ⁹ КНАСЪ¹⁰ МВРТАГЪ РАЗБИ ЕГО И ПОБѢДИ¹¹, ЗАНЕ ВЕЛИКЪЖ ЛЮБОВЬ¹² ИМѢШЕ СЪ МИХАИЛОМЪ¹³

ЦАРСТВО МИХАИЛА,¹⁴ СЫНА ѠЕОФИЛОВА¹⁵ (842—867 г.)

19. ПРИ СЕМ¹⁶ МИХАИЛЪ ЦАРИ И ПРИ МАТЕРИ ЕГО¹⁷ КРЪСТИШЪ СЯ БЛЪГАРЕ. ѠТОЛИ ЖЕ ДОНИНЪ ЛѢТ ѠТА.

НѢКОГДА БУ¹⁸, НЕ ВЪМ¹⁹ КАКО СЕСТРА БЛЪГАРЪСКОГО²⁰ КНАСА ПЛѢНЕНА БЫСТ ГРЪКИ И ВЪ ЦАРСКОМЪ²¹ ДВОРѢ ПРѢДАНА БЫСТ, И КРЪЩЕНА БЫСТ, И НАВЧЕНА²² КНИСѢ. ВЪ ЦАРСТВО ЖЕ СИХ ЦАРЕИ МИРЪ СЖШОУ²³ ВЕЛИКЪ²⁴ МЕЖДЪ ГРЪКЪ И БЛЪГАРЫ, ПРОМѢНЕНА БЫСТ НА НѢКОЕМЪ БОЛѢРИНЬ²⁵ ѠЕОДОРѢ²⁶ КВФАРѢ.

ПРИШЕДШИ ЖЕ ОНА НЕ ПРѢСТААШЕ СЧАШИ²⁷ БРАТА СВОЕГО О ВЪРѢ ХРИСТОВѢ, ДОНДЕЖЕ И КРЪСТИ ЕГО. ОНОМЪ²⁸ ЖЕ КРЪСТИВШ²⁹ СЯ ВЪСТАШЪ БЛЪГАРЕ НА НЪ, ХОТАЩЕ³⁰ БИТИ³¹ ЕГО, ЯКО ВЪРЪЖ³² ИХ ОСТАВЯША³³, НЖ ТЪИ, ИЗЪШЕД³⁴ НА БРАНЬ³⁵, ПОБѢДИ ИХ,³⁶ И Ѡ³⁷ ТОЛИ КРЪСТИ ОВЪХЪ³⁸ ВОЛЕЖ, А ДРЪГИИХ³⁹ И НЖДЕЖ.

¹ V: царь Михаилъ гръком; T: Царство гръкомъ Михаилъ; ²V: семъ; ³V: въставъ; T: въставъ; ⁴V: Ѡмма; ⁵V: воиски; ⁶V: вса; ⁷V: приде; ⁸V: изшедъ; ⁹V: блъгарскый; ¹⁰V: кнас; ¹¹T: побѣди; ¹²V: любовь; ¹³T: Михаилъ; ¹⁴V: Михаилъ; ¹⁵T: Ѡефиловъ; ¹⁶V: семъ; ¹⁷V: его; ¹⁸V: бо; ¹⁹V: вѣмъ; T: вѣмъ; ²⁰V: блъгарского; ²¹T: царскомъ; ²²T: наоченъ; ²³V: сжш; ²⁴V: великъ; ²⁵V: болѣринъ; ²⁶V: Ѡеодоръ; ²⁷V: очити; ²⁸V: ономъ; ²⁹V: крѣстившю; ³⁰T: хоташи; ³¹T: очити; ³²V: вѣрж; ³³V: оставаша; T: оставаша; ³⁴V: изшедъ; ³⁵V: бранъ; ³⁶V: ихъ; ³⁷V — липсва; ³⁸T: овѣхъ; T: овѣхъ; ³⁹V: дрѣгыхъ.

20. ПРИ СЕМ² ВАСИЛѦ ЦАРИ КРЪСТИШЖ СА РОУСИ³

ЦАРСТВО ЛЗВА⁴ ПРЪМЖДРАГО, СЫНА
ВАСИЛѦВА (886—911 г.)

21. СЗИ ЛЪВЗ⁵ ЦАРЬ ВЖГРЫ ИЗВЕДЕ ПО ПИЗМЪ НА СМЕОНА, ЦАРЬ БЛЗГАРѦМ, ПОНЕЖЕ ВОИСКЖ ЕГО МНОГАЖДИ РАЗБИ⁶, ИЖЕ, И, РАЗБИВШЕ ЕГО, ПОПЛЪНИШЖ⁷ БЛЗГАРЫ, А ТОИ ЗАТВОРИ СА ВЪ ДРЪСТРЪ.

СИМЕОН⁸ ЖЕ ПАКЫ⁹ ВОЕВАВЪ¹⁰ НА ВЖГРЫ¹¹, ПОПЛЪНИ ЗЕМА ИХ, А САМЪХЪ¹² РАЗБИ, И, ВЪЗВРАЩСА ѠТЖДЪ, ПАКИ¹³ БРАН СЪСТАВИ СЪ ГРЪКЫ И ПОБЪДИ ИХЪ¹⁴.

ЦАРСТВО АЛЕЖАНДРА, БРАТА ЛЬВОВА¹⁵ (911—912 г.)
И КОСТАНТИНА, СЫНА ЛЬВОВА (912—959 г.)

22. ПРИ СЕМ КОСТАНТИНЪ¹⁶ ЦАРИ СИМЕОН¹⁷, ЦАРЬ БЛЗГАРЪСКИЙ, ВЪНИДЕ¹⁸ ПО МИРЪ ВЪ ЦАРИГРАД, И БЛАГОСЛОВИ СА Ѡ¹⁹ ПАТРІАРХА, И ОБЪДОВА²⁰ СЪ ЦАРЕМ И СЪ НИМ. ИЗЪШЕД ЖЕ ѠТЖДЪ. НАЧАТ²¹ ПЛЪНОВАТИ²² И, БРАНИ БЫВШИ, ПОБЪДИ ЗЛЪ ГРЪКЫ ПО ДВАЦИ.

¹ V: ВАСИЛИУ; ²V: сем; ³V: руси; ⁴T: Лъва; ⁵V: Лъв; ⁶T: разбивше; ⁷V: поплънившѣ; ⁸V: Симеон; ⁹V: пак; ¹⁰T: воевав; ¹¹T: вжгры; ¹²V: самъх; ¹³T: пак; ¹⁴T: их; ¹⁵T: Лъвова; ¹⁶V: семь Костандинъ; ¹⁷V: Симеонъ; ¹⁸V: ваниде; ¹⁹T — липсва; ²⁰V: обѣдова; ²¹V: начать; T: нача; ²²T: плънвати.

ЦАРСТВО РОМАНА ЛАКАПИНА (920—944 г.)

23. СЕГО ЦАРЬ ВН8КЖ¹ ПЕТРЪ, ЦАРЬ БЛЗГАРСКЫ²; ИМЪ ЖЕНЪ
ПРИ СЕМ ЦАРИ РОМАНЪ БЛЗГАРСКИЙ ЦАРЬ СІМЕОН МНОГАЖДИ ДО САМОГО
ЦАРИГРАДА ПЛЪНИ, ПАЧЕ ЖЕ И ЦАРСКИИ ДВОРЪ³ ПОЖЕЖЕ, И ОДРИН ПРЪАТЪ⁴,
И ПРИ СЕМ ЦАРИ 8МРЪ⁵

ЦАРСТВО РОМАНА, СЫНА КВСТАНТИНА БАГРЪВНОРОДНАГО (959—963 г.)

24. ПРИ СЕМ РОМАНЪ ЦАРИ ПЕТРЪ, ЦАРЬ БЛЗГАРСКИЙ, ОУМРЪТ, СЫНОВЕ
ЖЕ ЕГО, БОРИСЪ И РОМАНЪ, ТАЛНИКА СЖЩА ВЪ ЦАРИГРАДЪ, ѠПШЕНА БЫСТА
ВЪ СВОА

ЦАРСТВО НИКИФОРА ФВКЖ (963—969 г.)

25. ПРИ СЕМЪ НИКИФОРЪ ЦАРИ ПЛЪНИШЪ Р8СИ БЛЗГАРЪСКЖЪ ЗЕМА ПО
ДВАЩИ, ВЪ ДВЪЮ ЛЪТЪ, ЦАРЕВИ НИКИФОРЪ ИЗВЕДШУ СВАТЛАВА НА НИХ.

ЦАРСТВО ІВНА ЦИМИСХІА ЦАРЪ (969—976 г.)

26. СЗИ ЦИМИСХІА⁶ ЦАРЬ ПРЪАТЪ⁷ ПРАСЛАВ, И ВЪЗЕМ⁸ ВЪСА⁹ ЦАРСКИА¹⁰
БЪЛЪГЫ, И САМОГО БОРИСА ѠВЕД¹¹ ВЪ ЦАРИГРАД, СЪБЛЪЧЕ ЕГО ТАМО СЪ
ЦАРСКИХ И СЪТВОРИ¹² ЕГО МАГИСТРА. СЕ ЖЕ С ІЕСТ¹³ САНЪ ВЕЛИК¹⁴ ВЪ¹⁵
ГРЪЦЪХЪ.

ПО ПРЪАТИ ЖЕ ПРАСЛАВЪСТЪМЪ СВАТЛАВЪ¹⁶, КНАЗУ Р8СКОМЪ¹⁷, ПОПЛЪ
НИШЪ БЛЗГАРСКЖЪ ЗЕМА И ПОД СЕБЕ СЪТВОРИШЪ, И ВЪ ДРОСТРЪ ЕМЪ СЖЩ¹⁸,
ЩЕД ТАМО ЦИМИСХІ¹⁹ СЪ МНОГЫХ РАТМИ, ПОБЪДИ ЕГО, САМОГО ЖЕ СВОЕВОЛНЪ
ѠПШСТИ. НЖ И ТЗИ, ДОШЕД ВЪ²⁰ ПЕЧЕНЪГЫ, ТАМО СКОНЧА СА СЪ ВСЪМИ²¹
СВОИМИ

¹ V: вноукж; ² V: блзгарский; ³ T: двор; ⁴ T: прѣат; ⁵ V: оумрѣть, T: вмерѣт; ⁶ V: сын царь цимисхи; ⁷ T: прѣат; ⁸ V: възем; ⁹ V: вса; ¹⁰ V: царскы; ¹¹ T: ѡведе; ¹² V: створи; ¹³ V: ест; ¹⁴ T: великѣ; ¹⁵ V: въ грѣцѣх; ¹⁶ V: праславѣмъ свѣтславовъ; ¹⁷ V: князю рѣскомъ; ¹⁸ V: сжщю; ¹⁹ V: цимисхѣ; ²⁰ V: въ; ²¹ V: съ всѣми, T: въсѣми.

ЦАРСТВО ВАСИЛІА И КѠСТАНДИНА¹ (976—1025 г.),
СЫНЪ РОМАНА ЦАРЬ²

27. СЗИ ВАСИЛІЕ ЦАРЬ РАЗБИ САМОИЛА, ЦАРЬ БЛЗГАРОМ,³ ПО В-ЦИ И
ПРѢАТЬ⁴ БЗДЫН, И ПЛИСКЖ, И ВЕЛИКЫ ПРАСЛАВ, И МАЛЫЙ, И ПРОЧАЖ
ГРАДОВЫ МНОГЫ, НЖ И СКОПІЕ ПРѢДАНО БЫСТ ЕМЪ РОМАНОМ, СЫНА ПЕТРА
ЦАРЬ, ТАМО БО БѢ ДАЛЪ ЕМЪ САМОИЛЪ⁵ ЦАРЬ⁶ ВЛАДАТИ. ИБѠ⁷ БЛЗГАРЕ ДО
ОХРИДА⁸ И ДО ДРАЧА И ДАЛЕ ЦАРСТВОВАШЖ

СЗИ ЦАРЬ ВАСИЛІЕ МНОГЫ И БЕСЧИСЛѢНЫ ПЛѢНОВЫ СЗТВОРИ⁹ БЛЗГАРѠМ
И РАЗБОА ЛЮТЫ, ИБѠ¹⁰ РАЗБИВЪ САМОИЛА ЦАРЬ, .Ѣ. ХИЛІАДЪ¹¹ БЛЗГАРЪ¹²
ОСЛѢПИ, НА ВЗСѢКО¹³ СТО¹⁴ ЕДИНОГО ОСТАВЛѢЖ СЪ ЕДНѢМ¹⁵ ОКОМЪ¹⁶ И ѠСЛА
ИХ КЪ¹⁷ САМОИЛЪ¹⁸. ВИДѢВ ЖЕ ИХ, ОН¹⁹ Ѡ РѢДА СМРѢТЬ²⁰

Ѡ СЕГО ВАСИЛІА БЫСТ БЛЗГАРЪСКОЕ ЦАРСТВО ПОД ОБЛАСТИЖ²¹ ГРЪЧЬСКОЖ,²²
ДАЖЕ И ДО²³ АСѢНѢ, ЦАРЬ БЛЗГАРѠМ²⁴ ПРЪВААГО²⁵

¹ V: Костандіна, T: Костантина; ²V: Сынѡ, T: сына; ³ V: блзгарѡм; ⁴ V: прѣат; ⁵ T: Самоил; ⁶ V —
липсва; ⁷V: ибѡ; ⁸ V: блзгарѣ; ⁹ V: створи; ¹⁰V: ибѡ; ¹¹ T: хилиада; ¹² T: блзгарѣ; ¹³ V: вѡѣко; ¹⁴ V: р; ¹⁵ T: съ
днѣм; ¹⁶ T: оком; ¹⁷V: къ; ¹⁸V: Самоилѡу; ¹⁹V: онѣ; ²⁰ V: оумрѣть; ²¹ T: областиж; ²² V: гръчѣскоа; ²³ V: даже до;
²⁴V: блзгарѡм; T: блзгарѡмѣ; ²⁵ V: ѡ-го.

ЗА НОЙ И ЗА ПОТОПА

1. Този Неврод беше първосъветник на стълпотворението. И създаде Вавилон. И царствува в него.

ЕГИПЕТСКО ЦАРСТВО (XXX — XXVIII в. пр. н. е.)

2. Знае се, че първото царство на земята бе в Египет. И първи египтяните сред земните хора започнаха да царуват.

ЦАРУВАНЕТО НА САРДАНАПАЛ, АСИРИЙСКИ ЦАР (XXII — XXI в. пр. н. е.)

3. При този именно започна общото царство на асирийци и халдейци, и перси, и мидийци.

ЦАРУВАНЕТО НА НАВУХОДОНОСОР (605 — 562 г. пр. н. е.)

4. При този Навуходоносор бяха съединени в едно Халдейското, Асирийското, Мидийското и Вавилонското царство.

ЦАРУВАНЕТО НА КИР (559 — 530 г. пр. н. е.)

5. При този Кир бе на земята великото Персийско царство.

ЦАРУВАНЕТО НА ПТОЛОМЕЙ ПЪРВИ (II в. пр. н. е.)

6. От този цар Птоломея до Клеопатра царуваха десет други царе в Египет. И всички се наричаха Птоломея.

ЦАРУВАНЕТО НА КЕСАРЯ АВГУСТ (27 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е.)

7. При този кесар Август възплъти се и се роди господ наш Исус Христос.

ЦАРУВАНЕТО НА КЕСАРЯ ТИБЕРИЙ (14 — 37 г.)

8. При този Тиберий разпнат бе господ наш Исус Христос, възкръсна и се възнесе в небесата.

ЦАРУВАНЕТО НА КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ, ПЪРВИЯ ЦАР НА ХРИСТИЯНИТЕ

9. При цар Константин Велики стана Първият събор на 318-те (свети) богоносни отци.

ЦАРУВАНЕТО НА АНАСТАСИЙ (491 — 518 г.)

10. При цар Анастасий българите започнаха да завземат тази земя, като преминаха от Бдин и първом започнаха да завземат долната земя Охридска, а след това цялата тази земя. От изхода на българите досега 870 години.

ЦАРУВАНЕТО НА КОНСТАНТИН БРАДАТИ (668 — 685 г.)

11. При Константина Брадати стана Шестият свети събор. При този цар Константина преминаха българите през Дунав и отнеха от гърците, след като ги разбиха, тази земя, в която живеят и до днес. Преди тази земя се наричаше Мизия. Бидейки безчислено много, изпълниха и тази страна на Дунав и онази до Драч и по-нататък, защото и власите, и сърбите, и всички останали са едно.

ЦАРУВАНЕТО НА ЛЪВ ИКОНОБОРЕЦ (714 — 741 г.)

12. При този цар Лъва куманите нападнаха срещу Цариград и срещу цялата земя и потъгнаха в морето, избити от гърците, а българите съсякоха всички останали.

В дните на този цар Рим се обърна към франките заради неговите хули.

ЦАРУВАНЕТО НА ЛЪВ, СИН КОНСТАНТИНОВ (755 — 780 г.)

13. При този Лъв княз на българите стана Кардам.

ЦАРУВАНЕТО НА КОНСТАНТИН, СИН ЛЪВОВ, И НЕГОВАТА МАЙКА (780 — 802 г.)

14. В царуването на този Константина и неговата майка стана светият Седми събор против иконоборците.

ЦАРУВАНЕТО НА НИКИФОР ГЕНИК (802 — 811 г.)

15. Този цар Никифор излезе срещу Българската земя при княз Крум и отначало го победи и разхити носеното тогава от него богатство. След това Крум се събра със своите, останали от поражението, нападна през нощта срещу царя и не само разби гърците, но самата царска глава отряза и като я окова отгоре със сребро и наливайки вино в нея, даваше на българите да пият.

ЦАРУВАНЕТО НА МИХАИЛ РАНГАВЕ (811 — 831 г.)

16. С този цар княз Крум отново направи сражение под Одрин и го разби, та и самият цар едва избяга. И българите взеха цялото богатство на царя и на гърците.

ЦАРУВАНЕТО НА ЛЪВ АРМЕНИНА ИКОНОБОРЕЦ (813 — 820 г.)

17. С този цар Лъв Крум отново се сражава в Тракия. И отначало българите победиха. Българите невнимателно преследваха гърците, те се обърнаха и ги разбиха и насмалко и сам Крум щеше да бъде заловен, тъй като конят му падна под него.

ЦАРЯТ НА ГЪРЦИТЕ МИХАИЛ (820 — 829 г.)

18. При този цар въстана някой си грък, на име Тома, събра голям брой войска почти от цялата гръцка земя и дойде, като искаше да отнеме царството от Михаила. Но излезе българският княз Муртаг (?), разби го и го победи, понеже имаше голяма обич с Михаила.

ЦАРУВАНЕТО НА МИХАИЛ, СИНА ТЕОФИЛОВ (842 — 867 г.)

19. При този цар Михаила и при неговата майка се покръстиха българите. От тогава до сега 511 години.

Някога, не зная как, сестрата на българския княз бе пленена от гърците и бе предадена в царския двор, покръстена бе и научена на книга. В царството на тези царе, понеже съществуваше голям мир между гърци и българи, тя бе разменена с някой си болярин Теодор Куфара. Когато пристигна, тя не преставаше да поучава своя брат в Христовата вяра, докато не го покръсти. След като той се покръсти, българите въстанаха против него, като искаха да го убият, понеже оставил тяхната вяра. Но този, като излезе на война, победи ги, и оттогава покръсти едни доброволно, а други насила.

ЦАРУВАНЕТО НА ВАСИЛИЙ МАКЕДОНЕЦ (867 — 886 г.)

20. При този цар Василия се покръстиха русите.

ЦАРУВАНЕТО НА ЛЪВ ПРЕМЪДРИ, СИН ВАСИЛИЕВ (886 — 912 г.)

21. Този цар Лъв поради ненавист, изведе маджарите против Симеон, царя на българите, понеже той разби многократно неговата войска. Те го разбиха и оплениха българите, а той се затвори в Дръстър

Симеон отново воюва против маджарите, оплячкоса тяхната земя и самите тях разби, а когато се завърна оттам, отново направи сражение с гърците и ги победи.

ЦАРУВАНЕТО НА АЛЕКСАНДЪР, БРАТ НА ЛЪВ (912 — 913 г.) И КОНСТАНТИН СИН ЛЪВОВ (912 — 959 г.)

22. При този цар Константина българският цар Симеон влезе с мир в Цариград. И се благослови от патриарха и обядва с царя и с него. А когато излезе оттам, той започна да плячкосва; стана сражение и дважди победи еле гърците.

ЦАРУВАНЕТО НА РОМАН ЛАКАПИН (920 — 944 г.)

23. Внучката на този цар българският цар Петър имаше за жена.

При този цар Роман българският цар Симеон много пъти оплени до самия Цариград, опожари дори царския двор, превзе Одрин и при този цар умря.

ЦАРУВАНЕТО НА РОМАН, СИН НА КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИ (959 — 963 г.)

24. При този цар Роман, умря българският цар Петър, а синовете му Борис и Роман, заложници в Цариград, бяха пуснати в своята земя.

ЦАРУВАНЕТО НА НИКИФОР II ФОКА (963 — 969 г.)

25. При този цар Никифор русите плениха българската земя дважди в две години, тъй като цар Никифор изведе Светослав срещу тях.

ЦАРУВАНЕТО НА ЦАР ЙОАН ЦИМИСХИЙ (969 — 976 г.)

26. Този цар Цимисхий завладя Преслав, взе всички царски белези и отведе самия Борис в Цариград, съблече го там от царските дрехи и го направи магистър. Това е голям сан у гърците. След завладяването на Преслав Светослав, руският княз, който бе покорил българската земя, се бе затворил в Дръстър. Цимисхий отиде там с много войска, победи го и го отпусна на воля. Но и той, като дойде при печенезите, там погина заедно със своите.

ЦАРУВАНЕТО НА ВАСИЛИЙ И КОНСТАНТИН, СИН НА ЦАР РОМАН (976 — 1025 г.)

27. Този цар Василий разби българския цар Самуил на два пъти и завладя Бдин, Плиска, Велики и Мали Преслав и много други градове. И Скопие му бе предадено от Романа, сина на цар Петра, там му бе дал цар Самуил да владее, защото българите царуваха до Охрид и до Драч и по-нататък.

Този цар Василий направи много и безчислени поражения и люти грабежи на българите. Като разби цар Самуил, ослепи 15 хиляди българи, остави на стоте един с едно око и ги отпрати при Самуила. Когато ги видя, този умря от (душевна) мъка.

От този Василия българското царство бе под гръцка власт даже и до Асена Първи, цар на българите.

1.

Първото допълнение е направено още в самото начало при разказа на Манасий за „сътворението на света“. То следва непосредствено след епизода: „За Ной и за потопа“ и е свързано с ролята и мястото на Неврод в изграждането на Вавилонската кула и на самия град Вавилон, които от страна на витиевият византийски автор са били премълчани. Явно, че разказаното за него в текста не е задоволило напълно интереса и познанията на българския автор, поради което той е сметнал за нужно да разшири познанието на своя читател върху тази библейска личност, отбелязвайки: Този Неврод бе първосъветник на стълпотворението. Чрез това пояснение той се е опитал да подчертае, че именно Неврод пръв от „ноевите внуци“ за които споменава и Манасий, се е заловил да изгради Вавилонската кула. Особено показателна е употребата на думата „ПРЪВОСЪВЕТНИК“. Тя е пряко указание за читателя, че именно нему принадлежи идеята за „стълпотворението“. След това пояснение в добавката основателно неговото име е свързано със създаването на Вавилонското царство. С тази добавка авторът се е опитал да се отдели от орбитата на Манасиевия разказ с цел да насочи вниманието на читателя към най-древния период в историята на земните царства.

2.

Според основната идея, от която се е ръководил, той извършва и втората добавка. В нея се посочва, че първото царство на земята е било в Египет. Възникването на ранното (архаичното) Египетско царство е станало около XXX — XXVIII в. пр. н. е. Така че от гледна точка на изворите сведенията в добавка са напълно достоверни.

3.

Цар Сарданапал е посочен за първия владетел на Асирия. Всъщност той е легендарен асирийски цар. В текста на Манасиевата летопис е отделено доста място на неговото управление. Тогава поради какви причини авторът е направил своята добавка? Дори и беглото съпоставяне на нейното съдържание с Манасиевия разказ показва една основна разлика между тях. В Манасиевия разказ преобладава занимателният елемент. Византийският автор е имал възможност да бъде разточителен и да се спре върху някои любопитни и закачливи моменти от биографията на владетеля. Поради това българският автор се е постарал да концентрира вниманието на читателя върху един основен от историческа гледна точка факт, че след Египетското второ по старинност е Асирийското царство, общо за асирийци, халдейци, перси и мидяни. Чрез конкретното посочване на отделните народи той пояснява, че всички те са населявали територията, върху която е било основано Асирийското царство.

4.

Следвайки хронологическата последователност на своите добавки върху световната история, погледът на автора е насочен към периода на най-голямото могъщество на Нововавилонското царство, достигнато през управлението на Навуходоносор (605 — 562 г. пр. н. е.). Благодарение на своята

енергична политика той успял да обедини под върховната си власт асирийци, халдейци и мидийци и да превърне Вавилон в световна столица.

Причината, поради която Персийското царство, управлявано от Кир, е изтъкнато като велико, е напълно оправдана от гледна точка на историческите факти. Именно при този владетел Персия успяла да покори Нововавилонското царство през 538 г. пр. н. е. и да насочи военната си политика към завладяването на Египет.

6.

Спирайки се мимоходом върху последния период от Египетското царство при управлението на Птоломей Първи, самият Константин Манасий не дава сведения за владетелите, които са го управлявали до царуването на Клеопатра. За да допълни историческите познания на своя читател, авторът си е позволил да направи уточнението, че между тях са царували други десет царе в Египет и всички също са наричани Птолемеи.

7. и 8.

С тези добавки се завършва и краткият преглед върху историята на източните царства. След това авторът се насочва към историята на Рим, представена от управлението на първите римски императори Октавиан Август (27 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е.) и Тиберий (14 — 37). Титлата кесар е употребена в смисъл на цар(император). С нея отбелязаните двама императори са споменати в Новия завет.

Въплъщението на Словото и раждането на Исус Христос според евангелиста Лука (II. 1 и IV.19) е станало тъкмо през управлението на император Октавиан Август, а разпятието и възкръсването му — при неговия наследник Тиберий.

Следователно двете добавки са били направени, за да се създаде точна хронологическа представа за времето, когато е живял Исус Христос.

9.

Свикването на Първия вселенски събор, на който е посветено последното авторово допълнение за по-важните събития от световната история, става през 325 г. Той е бил свикан по нареждането на император Константин Велики в Никея и на него присъствували 318 видни духовници от всички краища на Римската империя.

В самата Манасиева летопис липсват каквито и да е сведения за събора. Това ясно показва, че при съставянето на добавката авторът е използвал страничен източник.

10.

При император Анастасий българите започнаха да превземат тази земя. С етнонима „българи“ тук са посочени прабългарите. Със същото име те се споменават както в други старобългарски летописни паметници, така и в средновековната европейска историопис. С това първо известие в добавката се отразява началото на прабългарските нападения на Балканския полуостров, започнали именно през царуването на император

Анастасий (491 — 518) в края на V век. Най-пълни сведения за тях се съдържат в историческите съчинения „Хрониката на Комес Марцелин“²³ и „Римската история“²⁴ на Павел Дякон. Според тях първото прабългарско нападение е било извършено през 491 г., когато е нападната и опустошена Тракия. През 499 и 502 г. прабългарите отново извършват нападение срещу Византия.

Сведения за началото на прабългарската експанзия във Византия има и във византийските източници. Това са хрониките на Теофан и Йоан Зонара²⁵. Макар и обнародвани, тези откъси са лишени от подробен коментар, чрез който да се установи дали подобно на западните извори и във византийските са отразени всички начални походи²⁶.

В хрониката на Теофан Изповедник първото сведение за прабългарското нападение в Илирик и Тракия е поместено под световната година 5994, т. е. в 501 — 502 септемврийска година по византийското летоброене. (Известно е, че Теофан е използвал александрийската летобройна ера, чийто коефициент за преизчисление е 5492). В същата година той поставя още две събития — поемането на папския престол от Симах, станало в началото на 499 г., и арабските нападения срещу Финикия и Сирия начело с Бадихарий през 500 г.²⁷ Всъщност известието за прабългарското нападение в Теофановия разказ за събитията, станали в световната година 5994, е дадено на трето място, непосредствено след сведениято за арабското нашествие в Сирия и Финикия в 500 г. В текста буквално се казва: „в същата година (τοῦτοῦτέτι) така наречените българи нападнали Илирик и Тракия и се завърнали, преди да се разбере за тях“. Виждаме, че в самия разказ на Теофан съществува противоречие между хронологията на събитията, за които той съобщава и годината, в която ги поставя. От друга страна, и двете събития, предхождащи известието за прабългарското нападение, са станали по едно и също време — септемврийската 499 — 500 г., само че първото в началото, а второто — в края на тази година. В такъв случай, ако следваме само хронологията на събитията, посочени в Теофановия разказ, абстрахирайки се от годината, под която той е поставен, идваме до заключението, че прабългарският поход намерил място в него, е бил извършен през 499 — 500 г. Тази датировка на прабългарския поход се потвърждава и от сведенията на Комес Марцелин за втория прабългарски поход, извършен именно през 499 година. Тогава защо Теофан поставя тези три събития, станали по едно и също време, под годината 5994 от с. св.? Тъй като източникът, от който Теофан е взел годината на прабългарското нападение, е неустановен²⁸, то за изясняването на противоречието се налага да се обърнем към латинския превод на Теофановата хроника. Той е направен от папския библиотекар Анастасий²⁹.

²³ Marcellinuss Comes. Chronicon. — MGH — AA, XI, 94 — 96.

²⁴ Paulus Diaconus. Historia romana. — MGH — AA, II, p. 215. Подробен преглед на събитията вж. Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите. — Сборник от лекции. Т. 3. С., 1979, 40 — 41. Главното сражение между византийската и прабългарската войска станало при р. Цурта (вероятно в Тракия). Срещу българите била изпратена да се сражава илирийската войска начело с полководеца Арист. Тя е наброявала „петнадесет хиляди войници с петстотин и двадесет коли, натоварени с необходимото им за воюване оръжие“. Срв. Marcellinus Comes. Цит. съч., с. 95.

²⁵ Theophanes Confessor. Chronographia. Ed. c. de Boor. 1 — 2. Lipsiae, 1883, 221 — 222; Ioannes Zonaras. Epitomae historiarum. Libri XIII — XVIII, ed. Th. Büttner-Wobst. Bonnæ 1897, 137 — 138.

²⁶ ГИБИ, 3, С., 1960, с. 233, бел. 3; ГИБИ, 7, С., 1968, с. 150, бел. 1

²⁷ Theophanes Confessor. Цит. съч. 221 — 222.

²⁸ Чичуров, С. Византийские исторические сочинения. М., 1980, с. 75, бел. 42.

²⁹ Anastasius Bibliotecarius. Historia ecclesiastica sive Chronographia tripartita. Bonae, 1841, p. 81.

Смята се, че той е направен от по-стари ръкописи, отколкото достигналият до нас гръцки оригинал, поради което има твърде голямо значение в изясняването на някои места от последния.

В Анастасиевия превод на Теофановата хроника споменатите събития са дадени в същия хронологически ред. Разликата между двата текста се състои в известието за прабългарските нападения. В латинския текст неговата хронология е конкретизирана и има следното съдържание: „В същата година, когато Симах за пръв път стана папа (т. е. 499 — 500 г. по византийското летоброене — б. а. М. К.), и в единадесетата година от управлението на Анастасий (т. е. 501 — 502 г. — б. а. М. К.) прабългарите обходили набързо Илирик и Тракия, преди да се разбере за тях (*hoc etiam anno, id est Symmachi papae primo et imperii Anastasii undecimo, Vulgares per Illyricum et Thracem discurrent, priusquam agnoscerentur*).

Това сведение у Анастасий Библиотекар показва ясно, че става дума за прабългарски нападения срещу Илирик и Тракия в две различни септемврийски години — 499 — 500 и 501 — 502. Следователно Анастасиевият превод доуточнява в хронологическо отношение известието в гръцкия текст на Теофан и позволява да се допусне, че в него се отразяват едновременно две прабългарски нападения през 499 и 502 г., извършени в една и съща посока и с еднакъв успех. Това предположение може да бъде подкрепено и със сведението у Скилица Кедрин, което е много сходно с латинския превод на Теофановата хроника и има следното съдържание: „През 10-а, т. е. 499 — 500, и 11-а, 501 — 502 г., сарацините отново извършили нападения над Финикия и Сирия, а българите нахлули в Илирия и Тракия“.³⁰

Критичният анализ върху известието на Теофан за прабългарското нападение срещу Илирик и Тракия, поставено под световната година 5994, ни сблъсква отново с една характерна особеност на неговото изложение — поместването в една година на събития, станали през няколко години³¹.

Направеният сравнителен анализ доказва, че прабългарските нападения от 499 и 502 г., посочени в западната ранносредновековна историопис, са намерили отзвук и във византийската историография. Но поради сериозните удари, които били нанесени върху византийската военна слава, авторите премълчават една съществена част от военните действия между прабългарската и византийската армия и са се задоволили просто мимоходом да споменат за две от най-големите прабългарски нашествия в края на V век. Особено важно е, че именно с нападението от 499 г. във византийската историография се отбелязва началото на прабългарската експанзия на Балканския полуостров. И за да бъде завършен коментарът към известието у Теофан, нужно е да изтъкнем следното. Макар и да е първото свидетелство за прабългарите, в него не става дума изобщо за появата на прабългарите в политическата история на Византия, както го схващат някои автори³². То отразява, както вече бе посочено, началото на прабългарските нападения срещу балканските владения на Византийската империя.

В хрониката на Йоан Зонара също има данни за извършването на прабългарски нападения в Илирик и Тракия³³. Неговият текст е още по-неясен в хронологическо отношение. Това позволи то да бъде изтълкувано като

³⁰ Joanes Scylitzes. *Synopsis Historiarum*. rec. I, Thurn., Berolini, 1973, p. 628.

³¹ Поместването под една година на събития, станали през няколко години, се среща и на други места в хрониката. Срв. Трифонов, Ю. Известието на сирийския презвитер Константин за Испериховата победа над византийците. — ИИД, 11 — 12 (1931 — 1932), с. 210; Чичуров, И. С. Цит съч., с. 19.

³² Чичуров, И. С. Цит съч., с. 75, бел. 45.

³³ Ioannes Zonaras. Цит съч., с. 137.

първо свидетелство за появата на прабългарите в историята на Византия и събитието бе датирано в 480 г.³⁴ В тази година, по времето на император Зенон, прабългарите за пръв път активно се включват в политическия живот на империята като нейни съюзници³⁵. Тъй като в досегашните изследвания хрониката на Йоан Зонара се изтъква като един от основните източници, използвани при съставянето на българските летописни добавки, налага се по-подробно да бъде разгледано и анализирано известието от гръцкия текст. Основната ни задача в тази насока ще бъде уточняването на неговата хронология.

Известието в Зонаровата хроника има следното съдържание: „Разказва се, че по това време племето на българите, което по-рано не било познато, нахлуло в Илирик и Тракия“. Изразът „κατὰ τοῦτους τοὺς χρόνους τότεῖται“ има много неопределен характер, което не позволява прабългарското нападение да бъде отнесено към 480 г. Тази неопределеност изисква строга критика спрямо известието за правилната датировка на споменатото в него прабългарско нападение. Преди всичко сведението трябва да бъде разглеждано не само за себе си, а да бъде поставено в светлината на предхождащите го събития в хрониката. Първата особеност, която трябва да изтъкнем, е, че съобщението е поставено в разказа, посветен на управлението на император Анастасий, но се предхожда непосредствено от данните за смъртта на папа Анастасий, настъпила в 498 г., борбата между Лаврентий и Симах за папския престол, избирането на Симах за папа и свикването на църковен събор в Рим³⁶. Както е известно, този събор е бил проведен в началото на септемврийската 499 г. Именно непосредствено след сведенията за него Йоан Зонара споменава за прабългарското нападение в Илирик и Тракия. Хронологията на събитията, които предхождат известието за прабългарското нападение, ясно показва, че отбелязваният от горе израз трябва да бъде свързан с времето на споменатите събития, по-конкретно с годината, когато Симах е поел папския престол и е бил свикан църковния събор, т. е. началото на 499 г. Следователно именно в тази година е било поставено и прабългарското нападение срещу Илирик и Тракия.

Анализът върху сведенията във византийски хроники, отразяващи началото на прабългарските нападения срещу Византия, показва следното:

1. В тях (за разлика от западната историопис) най-широк отзвук намира вторият прабългарски поход срещу Византия, извършен през 499 г. Той се е отличавал от първия не само по своята многочисленост и по широкия си териториален обхват, но и по своите забележителни успехи. Вероятно поради тази причина началото на прабългарските нападения (във Византия) във византийската историопис се поставя с похода от 499 г.

2. Независимо че известията за този поход са първите сведения за прабългарите, те не дават основание да се мисли, че чрез тях се отразява изобщо появата на прабългарите в политическия живот на Византия. Както вече бе изтъкнато, в действителност те отразяват началото на тяхната експанзия срещу балканските ѝ владения.

3. Съпоставянето на българското известие със сведенията у западните и византийските източници показва, че то е исторически достоверно. Но неговото съставяне не е свързано пряко с гръцкия текст на Зонара.

³⁴ ГИБЛ, 7, с. 150.

³⁵ Ioannes Antiochenus. Excerpta de Insidiis, ed. C. de Boor Berolini, 1905, 135 — 136; Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите. — Избрани произведения. Т. 1. С., 1968, 55 — 56.

³⁶ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 137; Успенский, Ф. И. История Византийской империи. Т. 1. М., 1927, с. 376.

Сравнителният и критичният анализ на българското известие по отношение на византийските източници показва, че то отразява българската гледна точка за събитията. Чрез него авторът е целил да изтъкне не толкова активното военно-политическо присъствие на прабългарите в историята на Европейския Югоизток, колкото отколесния стремеж на „българите“ към балканските владения на Византийската империя. Самият факт, че следващото известие от добавката е посветено на териториалното обособяване на българската държава върху територията на Византия, потвърждава тази негова идейна насоченост. Поради това израза *ΣΕΜΑ ΣΙΖ* авторът е възприел в смисъл на понятието за територията на българската държава³⁷.

Като преминах от Бдин и най-напред започнах да превземат Долната земя Охридска и след това цялата тази земя. Съдържанието на това известие от добавката, както вече бе изтъкнато, посочва териториалното обособяване на българската държава. Процес, чието начало се поставя в края на VII в. и завършва в първите десетилетия на X в. Но в него авторът продължава и разказва си за утвърждаването на прабългарското присъствие на територията на Балканския полуостров в периода до възникването на българската държава, т. е. VI — VII в. Без да е така подробно, то съответствува напълно на сведенията във византийските извори за прабългарските нападения, извършени самостоятелно или съвместно със славяните в Илирия и Тракия през VI — VII в. В този смисъл може да се оцени като тяхна релация. Но свързването на тази втора част от българската добавка единствено с прабългарските нападения, извършени през VI — VII в., не е достатъчно за разкриването на нейната историческа стойност. Обстоятелствата, които ни карат да мислим това, се съдържат в самия текст.

На първо място, това е споменаването на град Бдин (Видин) във връзка с придвижването на прабългарите от север към югозападните балкански предели. На второ място — свързването на това движение със заселването на прабългари тъкмо в „Долната земя Охридска“. В никой от византийските извори, съдържащи сведения за прабългарските нападения през VI — VII в., не се споменава Видин като отправна точка на прабългарското движение в южна посока, нито пък югозападните предели на империята са означавани с термина „Долна земя Охридска“.

Присъединяването на Балканския Югозапад към пределите на българската държава се осъществява благодарение на успешната военно-политическа дейност на българските владетели от първата половина на IX — началото на X в. Териториално-административното преустройство на българската държава по това време е наложило вероятно и въвеждането на термина „Долна земя“ за означаване на новоприсъединените към българската държава територии в днешна Македония и Южна Албания³⁸.

Следователно в противоположност на историческата действителност в това известие териториалното обособяване на българската държава започва първоначално с присъединяването тъкмо на югозападните балкански земи. Необходимостта от вярно обяснение на тази особеност от съдържанието му насочи вниманието ни към едно сведение от „Житието на 15-те Тивернополски мъченици“ на Теофилакт Охридски. В него началото на българската

³⁷ Гюзелев, В. Българската средновековна държава. — ИПр. 38, 1981, № 3 — 4, 188 — 189.

³⁸ Иширков, А. Македония. — Македонски преглед, 3, 1927, № 1, с. 6; Коледаров, П. Климент Охридски „Първи епископ на българския език“ на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — В: сб. Константин-Кирил Философ. С., 1969, 157 — 169; Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. С., 1979, с. 19.

държава също се поставя с превземането на югозападните балкански територии от прабългарите. Това известие е поместено в 28-а глава от житието. С него всъщност се поставя началото на сведенията за историята на българската държава от периода на нейното възникване — от края на VII в., до епохата на цар Симеон Велики — началото на X в. За по-голяма яснота ще приведем съдържанието му:

„Но след като се махнал тоя народ обри (авари — б. а. М. К.) друг най-беззаконен и свиреп народ, наречен българи, нахлул от страната на Скития, като преминал през така наречената р. Истър и се явил като тежък бич за западните страни. И като покорили цялата Илирийска страна, древна Македония до град Солун, при това древна Тракия, околностите на Верея, казват и Филипол и по-горните места, задържали страните като постоянни обитатели.“³⁹

Цитираното сведение от Теофилактово съчинение потвърждава известието от добавката. Сравнителният анализ между двата български текста даде възможност да се установи, че те взаимно се допълват и отразяват един и същи процес — възникването и териториалното обособяване на българската държава. Поради това в тях централно място заемат сведенията за „българите“, т. е. прабългарите. Съдържанието на двете известия ясно показва, че споменатите в тях „българи“ не могат да се свържат единствено с Аспаруховите прабългари, взели активно участие в основаването на българската държава. Според сведенията на най-авторитетните автори Теофан и Никифор след успешната война срещу византийските войски през лятото на 680 г. те преминали р. Дунав и се установили в земите на днешна Североизточна България⁴⁰. А според сведенията в двете известия това събитие се е предхождало от друго движение на „българите“ в диаметрално противоположна на първото посока — Балканския Югозапад.

Това съществено различие между българските и византийските извори налага по необходимост да се даде отговор на въпроса, кои са тези „българи“, чието присъствие в югозападните владения на Византия, т. е. в днешна Македония, е позволило в българското летописание да се изгради и съхрани историческият спомен за тяхната територия като част от цялата българска земя. Застъпването на това основно сведение в два източника от домашен произход, чиято главна задача е отбелязване началото на българската история, изключва възможността известието да се обясни само като отражение на успехите в българската външна политика през IX и началото на X в. и свързаното с тях териториално разширение на държавата в югозападна посока и със заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. По всяка вероятност за утвърждаване на известието в българското летописание се е имало предвид някакво реално културно-историческо събитие, което е играло твърде голямо значение в политическия живот на Европейския Югоизток и което по някакъв начин е било свързано с българската история.

Ето защо данните в посочените български известия ни задължават да се насочим към онзи критичен период от политическата история на „старата Велика България“, настъпил след смъртта на хан Кубрат, чийто краен резултат е разселването на прабългарите под натиска на хазарите. Най-пълни сведения за него има у Теофан Исповедник и у патриарх Никифор. От техните разкази става ясно, че трима от синовете на Кубрат (третият,

³⁹ Митрополит Симеон. Превод на писмата на Теофилакт Охридски. — СББАН, 27. Клон историко-филологичен и философско-обществен, 1931, 15, с. 256.

⁴⁰ Theophanes Confessor. Цит. съч., 544 — 545; Nicerhorus archiepiscopus. Constantinopolitanus, opuscula historica, ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, 33 — 35.

четвъртият и петият) поемат в западна посока, настанявайки се в различни области от европейската територия. Теофан съобщава единствено името на третия от тях — Аспарух — по понятия причини⁴¹. Според неговите сведения той се установил в т. нар. област Онглос. Четвъртият и петият от синовете, като прехвърлили същата река — „единият останал в аварска Панония, подвластен на хагана на аварите заедно с войските си, а другият стигнал до Пентапол в Равена и се подчинил на царството на християните“. Разселването на прабългарите се отнася към 60-те години на VII в., както това добре личи от Теофановите сведения. По-нататък в своя разказ той обръща по-специално внимание на Аспаруховите прабългари, проследявайки събитията, тясно свързани с възникването на българската държава. Така, ръководен от конкретни задачи, Теофан изоставя подхванатия в началото разказ за съдбата на четвъртия и петия от Кубратовите синове. Виждаме, че Теофановият разказ отразява политическата история на прабългарите в периода 668 — 685 г.

Другият византийски източник, който ни дава сведения за прабългарите приблизително за същото време, е II книга от „Чудесата на свети Димитър Солунски“. Те се отнасят до заселването на Куберовите прабългари в Керамисийското поле (в Македония) и техните сериозни опити за превземането на Солун⁴². От „Чудесата“ се вижда, че Куберовите прабългари се превърнали в решаващ политически фактор в Балканския Югозапад през посочения период. Заедно със славянското население около Солунската област Кубер започнал да осъществява своя грандиозен план не само за превземането на Солун, но и на Цариград. Мнозина от специалистите, занимаващи се с въпроса за Куберовите прабългари, доста основателно свързват Кубер с четвъртия от Кубратовите синове. В този смисъл Н. Милев справедливо бе забелязал, че известието у Теофан за него намира своето естествено продължение в разказа на „Чудесата“, посветен на Куберовото заселване в Македония⁴³. Тази идентификация се подкрепя и от назоваването на Куберовите прабългари като „чичовци“ на българския хан Тервел (син на Аспарух) в първия от летописните надписи край релефа на Мадарския конник⁴⁴. Това показва, че в Дунавска България Куберовите прабългари са били добре познати със своята дейност в Балканския Югозапад.

И така, прегледът на византийските извори за прабългарското присъствие на Балканския полуостров в периода 668 — 685 г. показва, че двама видни прабългарски владетели — Аспарух и Кубер, макар и по различни пътища, свързват своята историческа съдба с Европейския Югоизток. Крайният резултат от техния стремеж към Балканския полуостров е основаването на военноплеменни съюзи, разположени в две противоположни негови покрай-

⁴¹ Theophanes Confessor. Цит. съч., с. 546.

⁴² *Miracula Sancti Demetrii*. ed. Byens: ASS, octobris, 183 В — С.

⁴³ Милев, Н. Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитрия Солунски“. — ПСП, 21, 1910, № 5 — 6, 568 — 577; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1970, 171 — 175, 205 — 209. Поради осъждността на изворите върху личността на Кубер все още се водят спорове. В по-ново време от някои автори бе изказано мнение, че той е идентичен с Кубрат. Срв. Gregoire, H. L'origine et le nom des Groites et des Serbes. — Byzantion, 17, 1945, 88 — 118; Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de saint Demetrios et la pénétration des Slaves dans les Balkans. I. Le texte; II. Commentaire. Paris, 1979, 181, 161 — 162, 223 — 229; Antoniadis-Bibicou N. A propos de la première mention d'un stratège de la Caravasiens. — Byzantinoslavica, 1, 1966, 71 — 96.

⁴⁴ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 94. Именно този надпис даде основание Кубер отново да бъде свързан с четвъртия Кубратов син. Срв. Beševliev, V. Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii“. — Byzantion, 2, 1970, 287 — 300; Chranis, P. Koidber, the Chronologie of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica. — Balkan Studies, 2, 1970, 2, 229 — 248.

нини от византийските владения — Македония и Долна Мизия. Важно е да се отбележи, че начело на тях застават представители на един и същи етнос — прабългарския. Струва ни се, че именно този значителен исторически факт е бил доловен и отразен в българското летописание, за да бъде успешно използван в утвърждаването на политическата независимост и суверенитет на българската държава спрямо Византия и останалите балкански държави.

Сведенията за „българите“ в двете домашни известия придобиват нов смисъл, малко по-различен от тяхното традиционно свързване изобщо със заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров. Опирайки се на конкретните данни в тях, както и на връзката им с византийските извори, ние сме склонни да свържем „българите“, споменати в първата добавка, със заселването на Куберовите прабългари в Керамисийското поле — т. е. в земите на днешна Македония, означена в добавката с понятието „Долната земя Охридска“.

Опорните точки в двата текста, които ни позволяват изграждането на това предположение, са:

1. Според известието в добавката българите се заселват в „Долната земя Охридска“, като най-напред преминали през Видин (т. е. те са прекосили р. Дунав — б. а., М. К.). То в общи линии съответствува на сведенията от „Чудесата“, според които Куберовите прабългари, след като преминали същата река, се установили в Керамисийското поле.

Конкретното посочване на Видин се е налагало не само за да се отрази едно реално събитие, а вероятно и поради политически причини, обусловени от самата историческа действителност в България от средата на XIV в., когато приблизително са били съставени и самите добавки. В този смисъл посочването на Видин и изтъкването на неговата изконна принадлежност към територията на българската държава е могло да бъде дело и на самия автор.

2. Данните в известието от Теофилактово жите също свързват първоначалната прабългарска експанзия с „покоряването на цялата Илирийска страна, древна Македония до град Солун“. Виждаме, че и в това второ известие българите са поставени точно в онази област, където се заселват Куберовите прабългари според данните от „Чудесата“. Специалното отбелязване на града Солун във връзка с българското движение в югозападна посока засилва верността на изказаното предположение. Според „Чудесата“ част от Куберовите прабългари начело с Мавър се установяват в Солун с цел да подготвят условията за превземането му.

И така, независимо от своята лаконичност двете български известия представляват голяма ценност преди всичко с топонимичните данни, локализиращи първоначалното установяване на прабългарите в Балканския Югозапад. Именно те позволяват сведенията за „българите“ да бъдат свързани конкретно със заселването на Куберовите прабългари в посочената територия. Всъщност в тях е посочен само крайният резултат от това заселване — началото на трайното българско политическо и етническо присъствие в Балканския полуостров в края на VII в.

Ще отбележим, че в произведението на Константин Багренородни „De Thematibus“ (За темите) има сведение, което при известна уговорка е близко с посочените две известия. В него се казва: „Обаче откак богоомразният български народ премина реката Истър, тогава и самият император се принуди поради нашествията на скитите и на самите българи да сведе Тракия до степен на тема и да назначи стратег в нея.“ Уговорката се отнася до значението на етнонима „скити“. В хрониката на Комес Марцелин той е употребен за панонските прабългари във връзка с техния първи поход срещу

Византия през 493 г.⁴⁵ Ако се вземе под внимание фактът, че Куберовите прабългари също идват от Панония, то би могло да се каже, че у Константин Багренородни с етнонима „скити“ са посочени тъкмо те. Неговите сведения подобно на българските също свидетелствуват за почти едновременното придвижване на две прабългарски групи към територията на Балканския полуостров⁴⁶. Ето защо сведението у К. Багренородни е допълнителен аргумент, който би могъл да се използва в защита на историческата достоверност на двете известия.

Причините, поради които заселването на Куберовите прабългари на север от Солун в земите на днешна Македония намира отражение в българското летописание, макар и по косвен път, могат да бъдат потърсени в изключително важната роля, която те са изиграли в осъществяването на една основна мисия на българската държава спрямо славянството от Балканския Югозапад — мисията на негов обединител.

Осуствяването на прабългарския проект за превземането на Солун не довежда до унищожаването на прабългарския хаганат начело с Кубер. Напротив, изворите показват, че за един сравнително дълъг период от края на VII до началото на IX в. прабългарите са били един доста активен фактор в историята на Балканския Югозапад⁴⁷. Роля, която те успешно са изпълнили благодарение на съвместната им дейност със славянските племена в Македония. Най-важните прояви на тази съвместна дейност са:

1. Общите действия за превземането на Солун.
2. Разгромяването на армията на Юстиниан II Ринотмет след похода ѝ срещу славините в Македония през 685 — 686 г.
3. Съвместното им участие в заговора срещу император Лъв III, организиран от патриций Сисиний Рендакий и детронирания император Анастасий II през септември 718 г.

Вече бе отбелязано, че крайната цел на Куберовото заселване в Македония е била установяването на българско политическо и териториално господство върху територията на целия Балкански Югозапад с една подалечна перспектива, целяща превземането и на самия императорски престол. Следователно успешното изпълнение на тази основна цел е изисквала от Кубер провеждането на методична и последователна политика, лишена от необмислени действия, които биха довели до загуба на политическа и военна енергия. Това изискване е било еднакво наложително в неговите взаимоотношения както с подвластното му ромейско население, така и с византийския император. Но установяването на Кубер в Македония в една територия, компактно заселена със славянски етнически елемент, абсолютно е налагало провеждането на мирна политика спрямо него⁴⁸. Това обяснява и причините

⁴⁵ Marcellinus Comes. Цит. съч., с. 94.

⁴⁶ Милев, Н. Цит. съч., 536 — 568; Заселването е станало между 670 — 679 г. Златарски, В. История. . . Т. 1. Ч. 1, 171 — 175. Приема неговото мнение; Според Бурмов, Ал. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология. — ГСУ ФИФ, т. 1, 1952, 2, с. 221. То е станало през 60-те години на VII в.; Баришић Ф. Чуда Димитрия Солунского као исторически извори. — Српска Академия наука. Т. 219. Београд, 1953, № 2, 126 — 136, поставя Куберовото движение в 680 — 685 г.; Grafenauer B. Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanovob podatkih spisa Miracula S. Demetrii, Zbornik Filozofske Fakultete, III. Ljubljana, 1955, 52 — 54, го поставя в периода 668 — 674 г.; Ангелов Д. История на Византия. Т. 1, С., 1968, 239 — 240 изказва мнението, че почти едновременно с Аспаруховите прабългари в Македония се заселили и Куберовите прабългари. Според Петров П. Образуването на българската държава. С., 1981, 186 — 192, то е станало през 679 — 680 г.; Lemerle P. Цит. съч., Т. 2. 150 — 162, в 682 — 684 г. Božilov, I. Paul Lemerle. Les plus anciens recueils des Miracles de saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. — BHR, 1982, 2, 115 — 121.

⁴⁷ Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите. . . , с. 77.

⁴⁸ Милев, Н. Цит. съч., 577 — 584.

за военното сътрудничество между Куберовите прабългари и македонските славяни, отбелязано във византийски и източни извори.

Няма съмнение, че обединяващото звено в това военно сътрудничество между славяни и прабългари в Балканския Югозапад е бил техният общ интерес в борбата срещу византийската политическа власт. Това сближаване е било съпроводено от един друг, не по-малко значим процес — взаимното етническо проникване между славяни и прабългари⁴⁹. Оценено в тази светлина, заселването на Куберовите прабългари сред славяните в Македония действително е събитие с голямо културно-историческо значение в рамките на българската история. Те изиграват ролята на обединителен фактор, укрепващ родството между славяните в Мизия и Македония, и с това поставят началото на българското етническо и политическо присъствие в Балканския Югозапад. Именно поради това в разгледаните две летописни български известия те са означени с етнонима „българи“. Тясната родствена близост между Аспарух и Кубер, както и връзките, които са съществували между двата съюза, са били историческото зърно, благодарение на което в средновековна България се е съхранил споменът за Куберовите прабългари като част от българската народност, а тяхната територия като част от цялата българска земя.

От изхода на българите досега 870 години. Преди да разгледаме въпроса за появата и значението на това известие, само ще припомним, че то съществува в Московския и липсва във Ватиканския препис на старобългарския превод на Манасиева хроника⁵⁰. Известието е забелязано от всички историци-слависти, които в своите изследвания са отделили място на въпроса за времето, когато са се появили двата преписа на хрониката. Въпреки проявеното критично отношение към известието учените не дават удовлетворително обяснение за появата и достоверността на тази хронологическа бележка. Обикновено се приема, че тя е дошла в резултат на изчисление, направено от самия преписвач по някоя непозната нему старобългарска хронологическа таблица. По-различно мнение изказват В. Розов, Б. Филов и Ив. Дуйчев. Според първите двама тази хронологическа бележка е тясно свързана с втората, отнасяща се до покръстването на българите. Те взаимно се подкрепят, поради което са били изчислявани по един и същи начин⁵¹.

За разлика от двамата автори Ив. Дуйчев е уверен в историческата достоверност на това хронологическо известие. Но той го отнася към времето, когато прабългарите за първи път през 480 г. били повикани от император Зенон (474 — 491) за съюзници. На тази основа той датира появата на Ватиканския ръкопис през периода 1345 — 1350 г.⁵²

Краткият преглед на становищата върху произхода и значението на хронологическата бележка показва, че в досегашните известия вниманието е било насочено единствено към установяването на това, дали тя е достоверна или не. Причината, поради която не се стига до положителен резултат, е, че вън от изследователското поле са останали въпросът за нейния произход, за източника, от който е могла да бъде почерпана тя, и за традицията, която авторът е следвал при своите изчисления. Поради това първата ни основна задача в тази насока ще бъде да установим кое събитие от ранната политическа история на прабългарите е послужило като отправна точка за нейната поява и източника, използван при съставянето ѝ.

⁴⁹ Гюзелев, В. Произход и ранна история на прабългарите. . . , 77 — 81.

⁵⁰ Дуйчев, Ив. Летописна на Константин Манаси, с. 207.

⁵¹ Розов, Вл. Цит съч., 484 — 486; Филов, Б. Цит. съч., с. 15.

⁵² Дуйчев, Ив. Стара българска книжнина. Т. 2, с. 366.

Анализът върху съдържанието на първото известие от добавката показва, че чрез него авторът е целял да обоснове историческото право на българите върху владяната от тях земя. Поради това той специално обръща внимание на факта, че именно при император Анастасий „НАЧАШЖ БЛЪГАРЕ ПОЕМАТИ ЗЕМА СЪЖ“. Ето защо на нас ни се струва, че хронологическата бележка е свързана с това първо известие от добавката, чрез което се изтъква старинността на българската земя. Вече бе установено, че при съставянето на това известие за основа авторът е използвал най-вероятно някои от преводните византийски хроники. Сред тях единствено в „Паралипомен на Зонара“ се отбелязва прабългарската експанзия във Византия, започнала в самото начало на Анастасиевото управление⁵³. Тогава годината, в която са били съставени добавките, е 1361 (491 + 870).

11.

Шестият вселенски събор, за който се съобщава най-напред в добавката, е заседавал между 7. XI. 680 г. и 18. IX. 681 г. Известно е, че той е бил свикан от император Константин IV Погонат, за да реши колко „воли и действия“ е имало у Христос. Византийският император е споменат със своето прозвище БРАДАТЪМ. Ще отбележим, че в самия среднобългарски превод на Манасиевата хроника е посочено гръцкото му съответствие „НАРОДНІЙ НАРИЦААХЖ ПОГОНАТА“⁵⁴.

Централно място в добавката заема известието за победата на „българите“ срещу „гърците“, спечелена по времето на „този император Константин“, т. е. Константин IV Погонат, т. е. „този“, при когото е бил свикан и Шестият вселенски събор. Ясно е, че в добавката намира отзвук победата на Аспаруховите прабългари, посочени с етнонима „българи“, срещу армията на Константин IV Погонат. Тя е станала през есента на 680 г., най-вероятно през септември — октомври. Ще отбележим, че в хрониките на Теофан и Никифор Аспаруховите прабългари се споменават само на два пъти с името уногондури (у Теофан в разказа за разселването на българите и у Никифор в сведението за въстанието на Кубрат срещу аварите)⁵⁵. В останалата част от своя разказ те също ги назовават с етнонима „българи“. В компилациите на Теофановата хроника Аспаруховите прабългари се споменават само с името „българи“. Следователно в това отношение българското сведение не прави изключение от византийските извори.

Победата на Аспаруховите прабългари е отразена най-пълно в хрониката на Теофан Изповедник⁵⁶. В края на неговия разказ също се споменава за свикания от император Константин IV Погонат Шести църковен събор. Това, което има значение за нас, е, че в самия византийски източник отбелязаното събитие също е ориентир за времето на Аспаруховата победа.

Но за разлика от Теофан българският автор е останал индиферентен към взетите съборни решения. За него е бил важен фактът, че спечелената от българите победа, освободила пътя им за превземането на византийската територия южно от р. Дунав, по време е съвпадала с провеждането на самия църковен събор. Тъкмо поради това авторът е намерил за необходимо да изтъкне единствено, че той се е състоял през управлението на император Константин IV Погонат при когото „българите“ разбили „гърците“. Ясно е,

⁵³ Бодянский, О. М. Паралипомен Зонарин. М., 1847, с. 92.

⁵⁴ Bogdan, I. Цит. съч., с. 136.

⁵⁵ Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения, с. 107, б. 246.

⁵⁶ Theophanes Confessor. Цит. съч., 545 — 550.

че известието за Шестия църковен събор не е било преписвано механично от използвания източник. Авторът го е направил, за да датира това важно събитие, поставило началото на българската държава. Поради това и основната част от добавката е посветена на нейното възникване. Съдържанието ѝ не се покрива с нито един от текстовете на византийските хроники, макар че се отразяват едни и същи събития. Неговият разказ започва със събитието, с което византийските хронисти завършват своя разказ. Това е поражението на гърците, нанесено им от българите при Онгъла. Сигурните свидетелства, че в добавката се отбелязва тъкмо най-важната прабългарска победа, са:

1. Споменаването на р. Дунав във връзка с преминаването на българите във византийска територия. Според византийските хронисти спечелената от българите победа при Онгласа също е поставила началото на тяхното активно настъпление към византийските територии южно от реката. Във връзка с това византийско поражение Теофан съобщава: „И като ги преследвали чак до Дунав, преминали го и дошли до тъй наречената Варна блезо до Одесос и до тамошната земя.“⁵⁷ В добавката съответно се изтъква, че „преминаването на р. Дунав и отнемането на гръцката земя е станало след като българите са разбили гърците“. Сравняването на тези сведения с византийските източници обаче показва едно съществено различие. В тях превзетата византийска територия на юг от р. Дунав е означена като: τοῦ ἑκείδε μεσογαίου (тамошна земя) — Теофан Изповедник; Ῥωμαϊκὴν χώραν (ромейска земя) — Лъв Граматик и Йоан Зонара; τῶν χριστιανῶν χώραν (земята на християните) — у Георги Монах — Амартол⁵⁸. В българската добавка отнетата византийска територия е означена с изрза: „ЗѢМА СІЖЪЗ НЕИЖЕ ЖИВѢТЪ И ДОНИНѢ“ (тази земя, в която живеят и до днес). Както в първата добавка, така и тук отново „ЗѢМА СІЖЪЗ“ е използвано в смисъл на българска земя. Изразът „И ДОНИНѢ“ е ясно указание за времето на самия автор. Следователно от една страна би могло да се помисли, че със „ЗѢМА СІЖЪЗ“ той посочва територията на българската държава през XIV в., а не нейното първоначално ядро. Но веднага след посочения израз се прави едно много съществено обяснение: ПРЪЖДЕ ЖЕ НАРИЦААШЕ СЯ ЗЕМѢ СІЖЪЗ МИСІА.

Следователно това пояснение на автора подсказва, че с изрза „ЗѢМА СІЖЪЗ“ той е искал да означае преди всичко и земята, съставляваща първоначалната територия на българската държава — на север от Стара планина. Това не е противоречало на неговата основна концепция, защото и в XIV в. тази територия също е била центърът на българската държава⁵⁹. Може определено да се изтъкне, че отбелязаният израз е обединяващо звено между тази добавка и предишната. Ясно е, че той не е завършил своя разказ за историческата съдба на българската земя. В тази добавка процесът на териториално обособяване на българската държава е свързан с един конкретен исторически факт — установяването на Аспаруховите прабългари в гръцката земя след победата им над армията на Константин IV Погонат. След известието за Мизия авторът продължава разказа за териториалния обхват на българската държава, свързвайки го отново с политическата роля на българите на Балканския полуостров. В края на добавката се казва:

⁵⁷ Пак там, с. 549.

⁵⁸ Leo Grammaticus. Chronographia. ed. I. Bekker. ed. Bonn, 1842, 293 — 296; Georgius Monachus. ed. c. de Boor, I — II, Lipiae, 1904, p. 729; Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 228.

⁵⁹ Кулаковский, Ю. История Византии. Т. 1. Киев, 1910, с. 47; Гюзелев, В. Българската средновековна..., с. 189.

„Бидейки безчислено многобройни, те изпълниха и тази страна на Дунава, и онази до Драч, и по-нататък, защото и власите, и сърбите, и всички останали са едно“.

В тези редове се изтъква политическото господство на българите над една обширна територия между Дунав и Драч. С тези сведения авторът фактически завършва своя разказ за териториалното обособяване на българската земя. За да бъде по-аргументирана и обоснована неговата концепция, той е счел за необходимо да обясни „ИВН И ВЛАСИ И СРЗБЛЕ И ПРОЧИИ ВСИ ЕДНО СЪТЪ“. Правейки това обяснение, той няма предвид религиозното и народностното единство между българите и споменатите народи⁶⁰. Чрез него всъщност той изтъква голямата територия, владяна някога от българската държава. Но тази своя преценка той е направил през погледа на съвременник на политическия сепаратизъм сред балканските държави през втората половина на XIV в. Следователно в това обяснение авторът е вложил политическо съдържание и смисъл. Той е свидетел на тежката съдба на българското царство, настъпила през втория период от управлението на Иван Александър (1365 — 1371). Ликвидирането на българското господство в Балканския Югозапад благодарение на експанзионистичната политика на сръбския крал Стефан Душан през 1344 — 1346 г. С подчертаването на историческия факт, че някога техните земи са принадлежали към българските територии, авторът е целил „да пробуди войнствения дух на цар Иван Александър“ и да го подтикне към борба за запазване целостта на българската държава⁶¹.

Конкретното споменаване на „Долната земя Охридска“ и на „Мизия“ в двете добавки като основни съставни части от българската територия е повод за посочването на нейния етнически състав. Той се е чувствувал задължен да направи това обяснение пред читателя. Макар и недостатъчно пълни, сведенията от последните редове на добавката са верни в основата си и отразяват действителната пъстрота в етническата карта на българската земя в периода на нейното формиране — края на VII — началото на X в.⁶²

Анализът върху сведенията от последните редове на третата добавка показва ясно, че българите са представени като покорители на „ВЛАСИ И СРЗБЛЕ И ПРОЧИИ ВСИ“. Именно поради това той ги поставя под един общ знаменател и е отбелязал, че „всички са едно“. От тази гледна точка сведенията от добавката са опит на автора да отрази действителния характер на взаимоотношенията между прабългари, славяни и местно население непосредствено след образуването на българската държава. Само че това той е направил от позицията на своето време, за да изтъкне някогашното първенстващо положение на българите спрямо „сърби и власи“.

12.

Първото сведение в добавката е посветено на конфликта между Цариград и Римската църква, възникнал през 726 г. във връзка с

⁶⁰ Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод... 145 — 146.

⁶¹ Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. 2. С., 1943, с. 261. (Разделът в тома за периода 1323 — 1396 г. е написан от Ив. Дуйчев).

⁶² Петкова-Цанкова, Г. Югозападните български земи през XI в. според Стратегикона на Кекавмен. — ИИБИ, 6, 1956, с. 616, бел. 6; Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 204; Мачинский, Д. А. Миграция славян в I хилядолетие н. э. — В: Формирование раннофеодальных славянских народностей. М., 1981, 41 — 42.

иконоборческата политика на император Лъв III Сириец (717 — 741). Най-пълно разпратата между Рим и Цариград е отразена от Теофан Исповедник⁶³. Макар и не така подробно, тя е пресъздадена и в хрониката на Йоан Зонара⁶⁴. Според сведенията на византийските хронисти императорът започнал „да говори срещу иконите“. Неговата иконоборческа дейност е била осъдена от тогавашния цариградски патриарх Герман. Тя срещнала рязкото противоречие и на римската църква в лицето на Григорий II и неговите приемници Григорий III и Стефан. За целта Рим се обърнал за помощ към франките, на които бил предложен мир заради борбата срещу Цариград. Този важен момент от конфликта е намерил отражение в добавката. В нея франките са означени с името „ФРЖГWM“. У Теофан Исповедник те са споменати като „των Φράγγων ἔθνος“, а у Йоан Зонара — γένους οἱ Φράγγοι. В добавката те също са означени с понятието „ФРЖГWM“⁶⁵.

Разпратата между Рим и Цариград е отразена и в старобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. Там е казано: „СЕГО ЖЕ РАДИ ПРЪВОПРЪВСТОЛНИК РИМСКИИ ѠВРЪЖЕСА И, СЪ ФРАГЫ ОУВЪТЫ МИРА СЪТВОРЪ, ДАНИ ОУДРЪЖА И АНАСТАСІА И СЖЩИИХСЪ НИМ ПРОКЛАТЬ“⁶⁶.

За съжаление ние не знаем как е предаден този конфликт в славянския превод на Зонаровата хроника, защото откъсът от Белградския ръкопис не е обнародван. Но ще отбележим, че в „Паралипомен на Зонара“ той е даден в следния вид: „ВЪ ДНИ ЖЕ ПАКЫ ЛЕѠ, НА ИСАБРА НАСТОАИ ТОГДА ПАПА ГРИГОРІЕ СЪТВОРИ ЖЕ ГРИГОРІЕ МИРЪ СЪ ФРЪГЫ“⁶⁷.

Сравнителният анализ между първото известие в добавката, византийските хроники и техните славянски преводи потвърждава неговата историческа достоверност. Но в сравнение с всички тях то е твърде кратко. В него липсват сведенията за свикването на църковен събор от папа Григорий III и анатемосването на Лъв III, за предложението мир на франките за съвместни действия срещу ромеите. Тези подробности са изчистени и в добавката е посочено само причината, поради която Рим, „ѠТВРЪЖЕ СЯ РИМ К ФРЖГWM ЗА РАДИ ХЪЛЪ ЕГО“. В самия среднобългарски превод на Манасиевата хроника подробностите също отсъствуват. Същността на иконоборческата дейност на Лъв III е дадена още в самото начало на разказа за неговото управление „ИБѠ ТРЪКЛАТЫИ СЪИ ЦАРЬ ЛЕО ЗАЧАЛ БЪ, ІАКОЖЕ МНА, ВЪ СЕБЪ БЕЗМЪСТНАА ОУМЫШЛЕНІА НА ХРИСТА И НА ЧЪСТНЫА ЕГО ИКОНЫ“⁶⁷. По-нататък в текста се говори само за противодействието на патриарх Герман срещу иконоборческата политика на Лъв III. Следователно авторът на добавката със своето първо известие прави едно съществено допълнение към текста на Манасиевата хроника. Фактът, че той изтъква причината за конфликта между Рим и Цариград, показва, че авторът на добавката е имал на разположение източник, който му е позволил да получи обща представа за неговата същност. Защото ние виждаме, че макар и лаконичен в своето известие, той е ясен.

Освен това събитие от църковната история на Византия вниманието на автора е привлечено и от друго, тясно свързано с политическата история на империята събитие, в което българите са взели активно участие. Това е отбраната на Цариград от арабската обсада през 717 — 718 г. Както в оригиналния гръцки текст, така и в среднобългарския превод на

⁶³ Theophanes Confessor. Цит. съч., 405 — 409.

⁶⁴ Ioannes Zonaras. Цит. съч., 261 — 262.

⁶⁵ Sreznevskij, V. I. Slavjanskij prevod chroniki Simeona Logoteta. London, 1971, p. 77.

⁶⁶ Бодянский, О. Паралипомен Зонарин. М., 1847, с. 97.

⁶⁷ Bogdan, I. Цит. съч., 146 — 147.

Манасиевата хроника войната между араби и византийци не е отразена⁶⁸. По краткия обем на своето съдържание сведението в българската добавка е близко до известията, които дават самите византийски хронисти, за участието на българите в арабско-византийската война⁶⁹. Това показва, че съставителят е използвал източник, сроден с византийските хроники. Но употребата на етнонима „кумани“ по отношение на арабите в българското известие пречи да се сложи пълен знак на равенство между тях. Употребата и смисълът на цитираното понятие бяха обяснени от Ю. Трифонов⁷⁰. Според него името „кумани“ е символ на народи, чужди на християнската религия, изявяващи се като грабителни и жестоки насилници.

Това обяснение е вярно, но то се нуждае от известно прецизиране. Основание за това ни дават самите сведения от „Българска апокрифна летопис“, където изтъкването на „куманите“ като свиреп и жесток народ е във връзка с отбелязването на факта, че българите винаги са били врагове на „Гръцкото царство през много години“. Следователно, извеждайки българското начало от куманите, авторът на летописа е намерил най-подходящ начин да изтъкне каква военна опасност са били българите и основаната от тях държава за Византия. Като основна заплаха е била схващана българската държава в самите византийски източници. Следователно името „кумани“ според българския летопис от XI в. е символ не само на „жесток и грабителски“ народ, чужд на християнската религия, но и на войнствен народ. Това значение на името „кумани“ напълно оправдава свързването на българското начало с куманите, които именно през XI в. са заплашвали не само българските земи, но и самата Византия. Това сравнение в историческа творба, създадена в епохата на византийското робство, се е налагало не само и не толкова от нуждата да се определи етническият произход на „българите“ (прабългарите). По-скоро чрез него авторът се е опитал да отрази страхопочитанието пред военната мощ на „българите“. В епохата на чуждата политическа власт чрез изтъкването на този реален исторически факт и неговата хиперболизация българските книжовници са намерили подходящ начин да активизират политическото съзнание на българския народ и да укрепят неговото чувство за самостоятелна историческа съдба.

Следователно употребата на „кумани“ в добавката показва, че с това значение името е било познато и в книжовните исторически съчинения, създадени в България през XIV в. По всичко изглежда, че нейният съставител благодарение на използваните източници е знаел каква огромна опасност са били арабите не само за Византия, но и за целия християнски свят. Но споменавайки ги с етнонима „кумани“, авторът преди всичко е искал да покаже активната военна роля, която българите са изиграли за спасяването на Цариград от арабско завладяване.

Към подобна интерпретация на термина „кумани“ ни насочва и още една особеност в текста на добавката. Тя се отнася до разположението на арабските войски в обсадените от тях територии и е другата съществена разлика между добавката и византийските извори. В по-голямата част от тях се изтъква, че арабите обсадили византийската столица. В друг се уточнява, че били обсадени и тракийски области⁷¹. В гръцкия текст на Зонаровата

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Гюзелев, В. участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717 — 718 г. според средновековните писмени извори и интерпретацията му в съвременната историография. — В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 134 — 136.

⁷⁰ Трифонов, Ю. Цит. съч., 146 — 147.

⁷¹ Гюзелев, В. Участието на българите в отблъскването. . . , 135 — 136.

хроника се посочва, че: „Владетелят на арабите Маслама премина от Абидос в Тракия с голяма войска и плячкоса голяма част от Тракийската земя (област)“⁷².

За разлика от нея в българската добавка се изтъква, че куманите, т. е. арабите „НАПАДОША НА ЦАРИГРАД И НА ВЪСА ЗЕМА“. В предишните две добавки изразът „ВЪСА ЗЕМА“ се употребяваше най-общо за означаване територията на българската държава. Но конкретното споменаване на нейния териториален обхват от Видин до „Долна земя Охридска“, от Дунав до Драч, показва, че този термин в дадения случай трябва да се тълкува и като понятие за означаване на територия на Балканския полуостров. Чрез този израз авторът е искал в най-кратка форма да покаже, че арабите застрашавали не само византийската столица, но и целия Балкански полуостров.

Следователно може да се изтъкне без преувеличение, че до нас е достигнало едно много важно от историческа гледна точка българско сведение. В него по един твърде своеобразен начин е получила своята реална и правдива оценка ролята на българското участие в ликвидирането на арабската опасност, застрашавала по-нататъшната съдба на християнския свят от Европейския Югоизток. Роля, която умишлено се премълчава от страна на византийските хронисти.

Сред българските историко-летописни творби, отразяващи българското участие в отблъскването на арабската обсада на Цариград (главно преводните византийски хроники на Георги Монах (Амартол) и на Симеон Метафраст и Логотет, единствено в добавката арабите са споменати с етнонима „кумани“. В останалите те са означени като „сарацини“. Следователно авторът на добавката не се е ръководил от традиционния термин, използван както в чуждата, така и в българската историко-летописна традиция. Този допълнителен факт също ни кара да мислим, че употребата на термина „кумани“ в горепосоченото значение по отношение на арабите е била целенасочена и тясно свързана с изтъкване на ролята на българите като фактор в развоя на войната. Може би крайната цел е била да се напомни за някогашната военна мощ на българите. Следователно и тук, както и в предишните добавки е намерило отражение едно важно политическо събитие от византийската история, в центъра на което стоят отново българите.

13.

Тук Лъв е император Лъв IV (775 — 780), известен с прозвището Хазарски, тъй като неговата майка е била хазарка по произход. В среднобългарския текст, посветен на управлението му, липсват сведения за неговата политика, която в общи линии е била продължение на иконоборческата дейност на баща му Константин V (741 — 775). През кратко му управление Византия продължила успешно борбата си с арабите на изток. В среднобългарския превод на Манасиевата хроника е отбелязано само приемането на императорския скиптер от Лъв IV, определен като „СЪИЗЪ МРЪСКОГО“, вероятно поради неговата иконоборческа политика⁷³.

Според българската добавка през управлението на император Лъв IV княз на българите е бил Кардам. Това известие е единственото, според което хан Кардам се определя като пряк приемник на хан Телериг. Във всички византийски хроники, дори и в тази на Йоан Зонара, която се приема като основен източник на добавките, първите известия за хан Кардам датират

⁷² Ioannes Zonaras. Цит. съч., 252 — 253.

⁷³ Bogdan I. Цит. съч., с. 152.

от 789 г. във връзка с похода на император Константин VI срещу България. Чрез своето известие авторът се е опитал колкото се може по-точно да определи началото на управлението на хан Кардам. То е свидетелство за неговата историческа добросъвестност. Именно благодарение на известието авторът се е опитал да хвърли известна светлина върху периода от българската история между 777 — 789 г., за който византийските хронисти нищо не споменават.

14.

Светият Седми събор против иконоборците, за който се съобщава в добавката, е свикан на 24. IX. 786 г. в Никея от императрица Ирина (797 — 802), майката на император Константин VI (780 — 797)⁷⁴.

Това кратко летописно сведение още веднъж потвърждава, че авторът е държал сметка за писаното от него. Споменаването на иконоборците показва, че той е бил добре запознат със същността на иконоборческата политика във Византия. Веднъж споменал за нейното начало, той се е чувствувал отговорен да отрази и нейния неуспешен край. Добавката, която не е пряко свързана със събитията от българската история, сочи историческата осведоменост на нейния автор.

15.

Сведенията в добавката към управлението на Никифор I Геник като цяло са посветени на българо-византийската война от 811 г. Според данните на Теофан Изповедник тя е започнала през май, когато византийският император със своите многобройни войски се отправил на поход към България⁷⁵.

Сравнението между неговия обширен разказ и съдържанието на добавката показва, че в добавката са намерили отражение само двете основни събития в тази война, довели до трагичната за Византия развръзка. Това са първоначалната победа на Никифор I Геник над хан Крум и поражението, което императорът претърпява от българския владетел. Съпоставено със сведенията във византийските хроники, съдържанието на добавката е сходно с хрониката на Йоан Зонара:

1. И в двата текста се отбелязва, че походът на Никифор I Геник се състоял през времето на Крум;

2. Изрично се споменава, че българите нападнали византийците „през нощта“.

В хрониките на Теофан Изповедник и Георги Монах се съобщава само, че Никифор предприел поход срещу българите. Според Теофан Изповедник убийството на императора и поражението на войската станали „преди настъпването на деня“. В старобългарските преводи на Амартоловата хроника и хрониката на Симеон Метафраст и Логотет двете събития са предадени аналогично с гръцкия текст на хрониката на Георги Монах⁷⁶.

Но направената съпоставка показва и някои съществени различия между двата текста, които поставят под съмнение прякото използване на оригиналния гръцки текст на Зонаровата хроника. В добавката наименованието на българската държава е дадено с изрази „БЪЛГАРСКОЕ ЦЕЛСТВО“, а в гръцкия

⁷⁴ Mansi, D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, X — XIII. Paris — Leipzig, 1901, p. 991 E.

⁷⁵ Theophanes. Цит. съч., 762 — 767.

⁷⁶ Georgius Monachus. Цит. съч., 774 — 775.

оригинал, както и в останалите гръцки хроники, е използвано наименованието „България“ /βουλγαρία⁷⁷. Понятието „ΒΥΖΑΝΤΙΣΚΩΝ ΖΕΜΑ“ всъщност е най-често употребяваното в старобългарските книжовни паметници за означаване на българската територия и държава.

Втората отлика между двата източника се отнася до войската, с която Крум напада византийците. В гръцкия текст на Зонаровата хроника се съобщава, че Крум „събрал войските си“⁷⁸, а в добавката авторът уточнява представата ни за нейния състав: „Крум се събра със своите, които бяха останали след поражението. . .“. Именно от българския текст става ясно, че всъщност Крум е организиран отбранителни действия с остатъка от своята войска, чията основна част е била съсредоточена за отбраната на Плиска, както това личи добре от сведенията в Анонимния ватикански разказ, макар че цифровите данни в него са преувеличени⁷⁹.

Третата отлика между двата текста се отнася до смъртта на Никифор I Геник. В добавката се отбелязва, че Крум „нападна през нощта на царя и не само разби гръците, но и отрязва главата и на самия цар“, т. е. според българския извор Крум лично е участвувал в убийството на императора. Според гръцкия текст Крум не е бил ангажиран пряко в убийството. Там се посочва само, че Крумовите войски нападнали „стана на ромеите“ и „веднага се втурнали към императорската палатка и Никифор бил убит, но не се знае по какъв начин. Казват дори, че той бил убит от близките си, които първи замислили неговата гибел, а (други казват, че) варварите започнали, а ромеите довършили убийството на насилника. . . А Крум, като взел трупа на император Никифор, отрязал му главата и я държал (окачена) нависоко няколко дни, като я излагал на показ и тържествувал с успеха си.“⁸⁰

Българското известие е по-близко до сведенията на Георги Монах (Амартол), според когото Крум „нападнал императорската шатра и погубил него самия и всички велможи и началници“⁸¹.

Четвъртото различие се състои в адреса на Крумовата наздравица. Съгласно византийската хроника след като българският владетел обковал черепа на Никифор със сребро и го превърнал в чаша, „той наливал в него вино и давал на своите подвластни да пият“⁸². В добавката авторът посочва: „като я обкова отгоре със сребро (главата на Никифор — б.а., М.К.) и наливаше вино в нея, даваше на българите да пият“. Според Теофан Исповедник Крум карал „славянските вождове“⁸³ да пият от черепа на Никифор, а Георги Монах (Амартол) отбелязва, че от него пили „първенците на българите“⁸⁴. По същия начин е пресъздаден разказът и в старобългарските преводи на Амартоловата хроника и хрониката на Симеон Метафраст и Логотет⁸⁵. Направената съпоставка показва, че известието в добавката се отличава не само от гръцкия текст на Зонара, но и от останалите византийски преводни хроники.

Адресирането на Крумовата наздравица до всички българи е било предизвикано от патриотични подбуди с цел активизирането на политическото съзнание на българското общество от XIV век начело с неговия владетел.

⁷⁷ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 315, 317, 321.

⁷⁸ Пак там, с. 308.

⁷⁹ Дуйчев, Ив. Нови житийни данни за похода на император Никифор I в България през 811 г. — СпБАН, 54, 1937, 147 — 188.

⁸⁰ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 310 — 311.

⁸¹ Georgius Monachus. Цит. съч., с. 775.

⁸² Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 311.

⁸³ Theophanes Confessor. Цит. съч., 766 — 767.

⁸⁴ Georgius Monachus. Цит. съч., с. 775.

⁸⁵ Sreznevskij, V. I. Цит. съч., с. 89.

Поради това авторът отново в центъра на събитието заедно с владетеля поставя и „българите“ с риск да наруши в известна степен историческата истина.

16.

С известието, според което „княз Крум отново направи война под Одрин и го разби. . .“, се отразява голямата победа, която българите удържали над византийските войски на 22. VI. 813 г. при Версиникия⁸⁶. С израза „отново направиха война“ авторът на добавката само припомня, че между българи и византийци се е състояла и друга война, станала по времето на император Михаил I Рангаве (811 — 813). Това се потвърждава от сведенията за българо-византийските отношения в самите византийски хроники. Теофан Изповедник и Йоан Зонара подробно описват войната между българи и византийци, предхождаща тази от пролетта на 813 г. Тази война също е била неуспешна за Византия и в нея империята се е лишила от важни стратегически крепости, разположени в Тракия и Черноморието. Сред тях са били Девелт, Анхияло, Месемврия, Констанция и др.⁸⁷

Сведението за българската победа при Версиникия съществено се различава от известието в гръцкия оригинал на Зонаровата хроника. От гръцкото не личи ясно в коя част на Тракия е станало основното сражение между двете войски. Отбелязано е, че Михаил обикалял с войските си из Тракия и Крум, тръгвайки от своите земи, се разположил на стан близо до отредите на императора и „след като се завързало сражение, ромеите били победени“⁸⁸.

В българската добавка противно на византийската хроника се подчертава, че „войната станала под Одрин“. Отбелязаното сведение е сродно с данните от разказите на Теофан и Йоан Скилица, според които битката между двете войски станала „οὐ μακρὰν Ἀδριανουπόλεως; ἀρχοῦ τοῦ τῆς Ἀδριανουπόλεως“⁸⁹, т. е. някъде близо до Адрианопол.

Сражението между император Лъв V Арменец и Крум в Тракия, последвалата го българска победа и покушението над хан Крум стават през есента на 813 г. Във византийските хроники тези събития са представени по два различни начина. Според Теофан и Георги Монах (Амартол) Крум след спечелената битка при Версиникия оставил своя брат с войската му да обсажда Адрианопол и шест дена след като Лъв V Арменец се възкачил на престола, нападнал с пехота и конница столицата. Той обикалял пред стените от Влахерните до Златните врата, където извършил жертвоприношения. Но смаян от градските войски и от императорската войска, той се отчаял от замислената обсада и направил опит да влезе в преговори за мир. А Лъв V му устроил засада, при която българският владетел бил наранен. Разгневен от измамата, Крум плякосал и опожарил част от императорския дворец⁹⁰.

Според Йоан Зонара и Йоан Скилица тези събития са се предхождали от военни действия между българи и византийци в Тракия. Българите плякосали Тракия и Лъв V Арменец поискал мир от хан Крум, който му бил отказан⁹¹.

⁸⁶ Златарски В. История. . . Т. 1. Ч. 1, 346 — 347.

⁸⁷ История на България. Т. 2. С., 1981, с. 138.

⁸⁸ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 317.

⁸⁹ Ioannes Scylitzes. Цит. съч., 177 — 178.

⁹⁰ Златарски В. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста Логотета. — СБНУ, 24, 1909, с. 30.

⁹¹ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 322.

Сравняването на известията показва, че добавката по съдържание съответствува на разказа на Йоан Зонара. Но в българското известие отсъства сведението за предложения от византийците мир. Авторът направо е насочил вниманието си към военните действия около и след българската победа. Отбелязаното в предишната добавка различие относно етнонима, с който българите са означени в гръцката хроника, е валидно и в този случай. Само на една място в разказа те са означени като „българи“, а в останалата, те винаги се споменават с етноима „βαρβαροι“. Освен това в гръцкия текст доста подробно се обяснява безредието, в което българските войски гонели византийците. В добавката това е сторено майсторски по един съвсем кратък, лаконичен начин: „ΓΟΝΑЦИΜ ΖΕ ΒΛΔΓΑΡΩΜ, ΓΡΥΚΥ ΝΕΟΠΑΣΝΗ“. В гръцката хроника се изтъква, че Крум щял да бъде убит αὐτός ὁ Κρούμος ἀνῆρητο ἂν βλήθεῖς⁹², докато в добавката става дума за „залавянето на Крум“.

18.

Въстанието на Тома е пресъздадено твърде подробно от Йоан Скилица и Йоан Зонара⁹³. Българското известие за него, макар и твърде кратко, отговаря на техния разказ. Прави впечатление, че съставителят е бил запознат цялостно с хода на въстанието. Поради това той е избрал онзи момент, който най-пряко е свързан с българската история, и е отразил него. Ето защо добавката е посветена на активната роля, която българите начело с хан Омуртаг изиграли при потушаването на въстанието на Тома. За да засили впечатлението от героизма на българския владетел, първоначално авторът съобщава за многочислените войски, които е събрал Тома от почти цялата гръцка земя, както и за неговия стремеж да отнеме царството от император Михаил II. Това първо сведение съответствува на пространния разказ на Зонара. Авторът дава кратки обяснения за похода на Омуртаг и поражението, претърпяно от бунтовника. Силно впечатление прави желанието му да подчертае воинствения дух на българския владетел. Затова относно спечелената от него победа той казва: „разби го и го победи“. Сам Йоан Скилица обръща внимание мвърху тази особеност в характера на българския владетел: „Обаче Муртагон, който и без това се наслаждавал на войните и обичал да трупа плячка. . .“⁹⁴

Авторът се е опитал да обясни причината, поради която Омуртаг е излезнал срещу въстаника Тома. Това е била „голямата обич“, която той е имал към император Михаил II.

Според Йоан Скилица участието на българския владетел в борбата срещу узурпатора било извършено доброволно по негова лична инициатива, „за да укрепи и затвърди тридесетгодишния мир, сключен с царувалия Лъв“⁹⁵.

Йоан Зонара също отбелязва сключения тридесетгодишен мир с Лъв V Арменец, но участието на българите дошло поради това, че българският владетел „тогава бил приятелски настроен към ромеите“⁹⁶. Тази подробност у Зонара приближава българския текст до него. Но между тях има една разлика. У Зонара се изтъква, че „тогава Омуртаг имал обич с ромеите“ (καὶ φίλως τότε Ῥωμαίους)⁹⁷. В българския текст обичта на Омуртаг е пренесена върху византийския император.

⁹² Пак там.

⁹³ Ioannes Scylitzes. Цит. съч., с. 185; Ioannes Zonaras. Цит. съч., 339 — 348.

⁹⁴ Ioannes Scylitzes. Цит. съч., с. 185.

⁹⁵ Пак там.

⁹⁶ Ioannes Zonaras. Цит. съч., 347 — 348.

⁹⁷ Пак там.

Българската добавка за управлението на император Михаил III (842 — 867) е посветена на покръстването на българите. Авторът установява, че това е станало при цар Михаил и неговата майка, като от тогава до времето, в което са съставени добавките, са изминали Ф.І.А години. След това обяснение авторът сравнително подробно разказва за начина, по който били покръстени княз Борис I и българите, за ролята на Борисовата сестра при неговото посвещение в Христовата вяра.

Най-значителното известие в добавката е посочената по-горе хронологическа бележка. Пръв, който направи сериозен научен опит за нейното обяснение, бе Ю. Трифонов⁹⁸. Той се насочва към годината 6377 от с. св. и приема, че „преводачът е можел да има тази дата пред очи“. Изборът му пада точно върху нея, защото тя е засвидетелствувана както в старобългарски книжовни творби, така и в руски летописи. Той е убеден, че в самата година, дадена по българското летоброене, не е било възможно да има грешка. Грешка е допусната от страна на самия „преписвач“. Той предполага, че годината е била взета от старобългарската хронологическа таблица, в която тя е била означена с буквите „Š. Ī. ō. 3“. Но поради изтъркването на долния край на буквата „О“, той я е прочел като „А“. В резултат на това при изчисляването на времето, изминало от покръстването до годината на превода, е допусната грешка от 40 години. За действителна година на българското покръстване той приема 865 г. Но тази, която авторът е ползвал, е била 6377 г. с. св. и отговаря на 867 г. от н. е. по българското летоброене. Макар че Трифонов достига до заключението, че старобългарският превод на Манасиевата хроника е направен не по-късно от 1336 — 1338 г., той изтъква, че въпросът за датировката не може да бъде окончателно разрешен. Според него има две важни изисквания, които биха спомогнали за неговото изясняване — по-доброто проучване на старобългарските хронологически таблици и точно определяне на годината, от която трябва да се излезне.

Една от положителните страни на изследването на Трифонов е вниманието, което той отдава на годината 6377 от с. св. като най-вероятна, от която е тръгнал авторът при съставянето на хронологическата бележка за българското покръстване и свързването ѝ с българската летобройна ера. Но недостатъчното проучване на същността на българското летоброене не му е позволило да стъпи върху една по-здрава основа при своите обяснения. Поради това вероятно той допуска възможността за грешката, направена от самия „преписвач“, и търси обяснението на хронологическата бележка чрез нея, но по един доста заобиколен път.

Почти едновременно с изследването на Трифонов в историографията се появява рецензията на руския славист В. Розов върху изследването на Милош Вайнгарт, посветено на „Византийските хроники в църковно-славянската литература“, в която се опитва задълбочено да обясни произхода на тази хронологическа бележка. Според него тя заслужава по-голямо внимание, отколкото ѝ е отделено. На първо място се посочва, че е допусната една сериозна грешка при нейното разшифроване. Числото Ф.І.А., така както е дадено в Московския и Ватиканския ръкопис, е разчетено погрешно като 511, защото на кирилица то се изписва с буквените знаци ѰĀĪ. Буквата Ī, която в посочените два ръкописа стои между Ѱ и А, е съюз, а не цифра. Поради това и даденото в тях буквено означение Ѱ.І.Ā е = 501⁹⁹.

⁹⁸ Трифонов, Ю. Цит. съч., 159 — 160, бел. 1.

⁹⁹ Розов, Вл. Цит. съч., с. 475.

На второ място, макар и като бележка под линия, той отбелязва, че ако се приеме, че поп Филип — съставителят на Московския препис — не е знаел точната година на покръстването, а е имал предвид възкачването на Михаил III на престола през 842 г., то тогава хронологическата бележка се отнася не към последната фраза „КРЪСТИШЖ СѦ БЛЪГАРЕ“, а към първата: „ПРИ СѦМ МИХАЛЪ“. Тази бележка от страна на автора е направена от стремежа по-ясно да проличи, че числото е пряко свързано именно с покръстването на българите¹⁰⁰.

На трето място, Розов се спира върху годината, от която трябва да се излезе, за да се направят необходимите хронологически изчисления. Според него това е годината 863 — 864¹⁰¹. Той обаче не се аргументира защо именно точно върху нея е направил своя избор. Вероятно той е имал предвид византийските източници, според които по силата на сключения мирен договор между Византия и България княз Борис I е потвърдил официално намерението си да влезе в лоното на християнската църква. Независимо че Розов не се опитва да свърже предлаганата от него година с възможността тя да бъде взета от оригинален старобългарски източник (както това прави Трифонов), изборът му върху годината 863 — 864 не е лишен от своята логичност и реална основа. Тя съответства на сведенията в самите източници и в това е нейната сила.

Прегледът върху основните резултати, постигнати в двете изследвания, показва ясно стремежа на авторите да обяснат произхода на хронологическата бележка, направена към добавката за покръстването на българите. Виждаме, че макар всеки от тях да е спомогнал да се разкрие нейната достоверност, все още тя не е намерила своето цялостно обяснение и решение.

Анализът върху предишните добавки показва, че българските събития, отразени в тях, са датирани правилно от автора. Следователно трудно е да допуснем, че при уточняването на такова важно събитие като покръстването той би могъл да допусне грешка при преписването на годината. Използвайки гръцкия текст на Зонаровата хроника, авторът най-вероятно е забелязал, че в него покръстването е поставено неточно в 856 г., когато е бил подновен българо-византийският договор. Поради това той, макар че е следвал своя първоизточник, се е почувствувал задължен да отстрани тази грешка. Това той е сторил, като е посочил годините, изминали от времето на покръстването до създаването на добавките. Поради това трудно бихме се съгласили с утвърденото в историографията мнение, че направената от автора хронологическа бележка е погрешна.

Ето защо преди всичко е нужно да се уточни към коя част от първото известие се отнася въпросната бележка: дали към възхода на император Михаил, или към времето, когато се е извършило покръстването на българите. Тъй като втората част от добавката е посветена изцяло на това събитие, то логически следва да приемем, че и хронологическото известие е за времето на самото покръстване. Текстологическият анализ на добавката, направен от Трифонов, показва, че тя е била съставена въз основа на хрониката на Йоан Зонара. В нея разказът за покръстването на българите е вмъкнат между сведенията, свързани с подновяването на 30-годишния мирен договор, чийто срок е изтекъл през 845 г. Това е станало, както вече отбелязахме, в 856 г., когато все още император Михаил III е управлявал в регентство с майка си — императрица Теодора. Следователно виждаме, че това изключително важно събитие от българската история в гръцкия текст на

¹⁰⁰ Пак там.

¹⁰¹ Пак там, с. 484.

Зонаровата хроника и подновяването на българо-византийския договор са поставени в един общ разказ, т. е. в една година¹⁰².

Ясно е, че от хрониката на Йоан Зонара авторът не е имал възможност да получи преки сведения за покръстването на българите. В останалите византийски хроники също липсват подобни данни. Това обстоятелство говори, че при своята работа авторът е използвал старобългарски източник. Според нас това е бил старобългарският превод на Амартоловата хроника. Близостта на част от сведенията в добавката със сведенията за българите у Георги Монах (Амартол) подкрепя още повече изказаното предположение. Споменатият византийски хронист поставя покръстването на българите в 8. индикт¹⁰³. Той съответствува на 860 септемврийска година, равняваща се на 6368 г. от сътворението на света. Следователно и според втората хронологическа бележка за официалното налагане на християнството в България българските летописни известия към Манасиевата хроника са били съставени през 6869 г. от сътворението на света, или 1361 септемврийска година. Техният съставител е направил това уточнение, за да внесе по-голяма яснота за времето на това събитие от българската история. Летописното сведение във Ватиканския препис на Манасиевата хроника е придружено с миниатюра, която отразява също началния акт на това събитие — покръстването на българските пратеници в Цариград след подписването на българо-византийския мирен договор през есента на 863 г.¹⁰⁴ Именно тези събития са отразени в хрониката на Георги Монах (Амартол). Предвид на горепосочените съображения на нас ни се струва малко вероятно авторът на въпросната хронологическа бележка да е направил грешка в разчитането на годината, както се приема. Въпросът е в това, че той се е ръководил от индикта, посочен в Амартоловото известие.

В текстологическия анализ на добавката за покръстването Трифонов прави по-подробно проучване на известията, свързани със сестрата на княз Борис I и Теодор Куфара, и на тази основа приема, че между добавката и гръцкия текст на Зонара съществува пълно съгласие¹⁰⁵. Задачите, поставени в настоящото изследване, ни накараха да продължим започнатото от Трифонов и да видим дали направеният от него извод е валиден и по отношение на останалите известия в добавката. Сравнителният анализ между двата текста показва следните различия. В сведението за бунта на българите според гръцкия текст като причина за него се посочва отвръщането на българите от „бащините обичаи“¹⁰⁶ (τὼν πατριῶν . . . ἔθῶν), а в добавката посоченият израз е заменен с „тяхната вяра“. В гръцкия текст още е казано, че те се „опитали да го убият“ (Борис I) (καὶ ἐξήτουν αὐτὸν ἀνελεῖν)¹⁰⁷, а в добавката, че са „искали да го убият“.

Най-съществено е различието между двата текста в сведението за начина, по който княз Борис се е разправил с въстаналите българи. Според гръцкия текст „А той (Борис — б.а., М.К.), уповавайки се на кръстния знак, който проправял пътя му, победил въстаналите срещу него и така всички приели християнството“ (πάντες εἰλοντο τὰ τῶν χριστιανῶν)¹⁰⁸. В добавката сведението за потушаването на бунта се различава съществено от това на Зонара. За по-

¹⁰² Ioannes Zonaras. Цит. съч., 387 — 389.

¹⁰³ Истрин, В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Петроград, 1920, с. 508

¹⁰⁴ Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. № 57.

¹⁰⁵ Трифонов, Ю. Цит. съч., с. 144.

¹⁰⁶ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 388.

¹⁰⁷ Пак там.

¹⁰⁸ Пак там, с. 389.

голяма яснота ние ще го приведем цялото: „Но този (Борис — б. а., М. К.), като излезе на война, победи ги и оттогава покръсти едни доброволно, а други насила“. Приведеният текст показва, че българското известие има по-конкретен характер. То е лишено от онази легендарност, забелязваща се в чуждите източници и по-специално в текста на Зонара, свързана със силата на „кръстния знак“. То ни дава една по-точна и реална представа за начина, по който Борис се е разправил с „бунтовниците“.

Но отбелязаните различия дават възможност да се види, че авторът на добавките е имал на разположение и друг източник, който му е позволил да допълни разказа на Зонара, за да може все пак читателят да добие по-реална представа за същността на Борисовата разпра с „въстаналите“. Единствено в тази добавка се говори за „война“, за „битка“, „бран“, която направил Борис. Колкото и кратко да е по своето съдържание известието, то допълва съществено данните за начина, по който е бил потъпкан бунта. Според чуждите извори бунтовниците били победени и унищожени с помощта на духовенството и на незначително число хора, предани на Борис. При разглеждането на характера и същността на болярския бунт В. Златарски изказва предположението, че Борис е разполагал с немалка сила¹⁰⁹. Тази негова догадка до голяма степен се потвърждава от приведеното известие, според което той е излязъл на „война“ срещу въстаналите. Именно употребата на думата „война“ показва, че българският владетел е разполагал с доста солидна военна сила, с помощта на която е успял да потуши бунта. Подчертаването на факта, че едни били покръстени „доброволно“, а други „насила“, е друго солидно свидетелство, доказващо използването на източник, различен от хрониката на Зонара, в която подобно на останалите се казва само, „че всички приели християнството“ (καὶ οὕτω πάντες εἵλοντο τὰ τῶν χριστιανῶν).

20.

Добавката за покръстването на русите следва непосредствено след тази за българското кръщение. Нейното съдържание се изчерпва с отбелязването единствено само на споменатото вече събитие, станало през управлението на Василий I Македонец. Поради това е още по-трудно да се определят както нейният източник, така и причините, поради които тя е намерила място в старобългарския превод на Манасиевата хроника.

За нас е важно да се види по какъв начин е отразено покръстването на „русите“ от 866 г. в хрониката на Йоан Зонара. В нея се изтъква, че Василий I Македонец приобщил русите към християнството. Подробно се разказва за руските посланици, обърнали се към него с молба за архиепископ. Съществено място заема „Чудото с евангелието“. В същия вид е предадено руското покръстване и в „Паралипомен“ на Зонара. Всъщност разказът в хрониката на Зонара, както и в останалите византийски извори отразява опита, който Византия направила да христианизира русите след нападението им срещу Цариград през 866 г. Въпреки че при тях бил изпратен епископ, това покръстване не е имало масов и официален характер. То е проникнало само в отделни прослойки от руското общество, предимно сред представителите на болярско-дружинното съсловие¹¹⁰.

Тогава каква е причината, поради която „кръщение роусом“ все пак намира отражение в българското летописание от XIV век?

¹⁰⁹ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 73 — 74.

¹¹⁰ Михайлов, Е. Руси и българи през ранното средновековие (602 — 964 г.). — ГСУ ИФ, 66, 1975, с. 124.

Вероятно авторът на добавките просто е взел известието от хрониката на Йоан Зонара, за да покаже, че приблизително по същото време, когато българите са били покръстени, и друг варварски народ е влезнал в лоното на християнската църква. Но като се има предвид, че в добавките са отразени изключително само събития, в които българите и тяхната историческа съдба заемат централно място, то потърсеното по-горе решение не може да има задоволителен характер. Тогава остава да се предполага, че в самото официално покръстване на русите християнска България е изиграла важна роля. Първият отговор не е задоволителен и от гледна точка на миниатюрите за руското покръстване във Ватиканския препис.

Една голяма част от изследователите, вдъхновявани от идеята да свържат наченките на християнството в Русия с делото на Кирил и Методий, са се опитвали да поставят покръстването на русите при Асколд и Дир във връзка с християнизаторската роля на България. Но по това време — 60-те години на IX в., тя не е имала възможност да въздействува върху Русия със своята славянска култура. Такава възможност се създава едва през края на IX — първата половина на X в., когато България е разполагала с необходимата църковнославянска книжнина и с подготвени духовни лица. Именно през този период в Киевска Русия започва по-трайно и непрекъснато да се разширява разпространението на християнството като начало на културен процес.

Изказаните съображения не позволяват отговорът на поставения въпрос да бъде потърсен в отбелязаната възможност.

Тази роля на България е отразена по безспорен начин в Йоакимовата летопис, съставена през XVII в. Сведенията в нея са поместени към събитията от 988 — 989 г. и имат следното съдържание: „При сем иде Владимир на булгары и, победа их, мир учини и приат кресчение сам и сынове его, и всю землю Рускую крести. Царь же болгарский Симеон приела иерей учены и книги довольный. И посла Владимирово во Царьград ко царю и патриарху просити митрополита. Они же вельми возрадовашася и прислаша митрополита Михаила, мужа вельми ученого и богобоязненного, болгарина сусча, с ним 4 епископы и многи иереи диаconi и демественики (певчие) от славян. Митрополит же, по совету Владимира, посажа епископы по градом: в Ростове, Новгороде, Владимире и Белеграде. Сии шедше по земли и вельможи и вои владимировыми учашу люд и кресчаху всюду, стами и тысячами, колико где прилучися, асче людие невернии вельми о том скорбяху и роптаху но отрицатися воев ради не смеяху.“¹¹¹

Това известие предизвиква изказването на различни становища в историографията по въпроса за българо-руските църковни взаимоотношения и за ролята на Симеон за проникването на български богослужебни книги в Русия¹¹². Но то заслужава внимание поради изтъкването на голямата роля, която християнска, Симеонова България е изиграла при разпространението на християнството и славянската писменост в Русия при нейното официално покръстване през 988 — 989¹¹³.

Според Вл. Мошин през тези години съществува благоприятна обстановка за установяване на тесни политически връзки между цар Самуил и княз Владимир за съвместна борба срещу император Василий II. Той изказва предположението, че в условията на тази политическа взаимност е бил повдигнат въпросът за започналата християнизация на княжеския двор след

¹¹¹ Татишев, В. Н. История Российская. Т. 1. М., 1962, с. 112.

¹¹² Обстоен преглед върху тях вж. Михайлов, Е. Българо-руските взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. — ГСУ ФИФ, 59, 1966, 121 — 133.

¹¹³ Михайлов, Е. Руси и българи. . . , 131 — 133.

личното кръщение на княза още през 987 — 988 година. Във връзка с това Мошин отбелязва възможността за личната молба, която Владимир I е отправил към охридския патриарх, „или може би охотно се е отзовал на неговото предложение за организиране на руската църква под юрисдикцията на Охридската патриаршия“. По всичко изглежда, че пръв митрополит, пристигнал от Охрид, бил Михаил, очевидно славянин, който затова оставил след себе си възпоминания в противоположност на Теофилакт Севастийски. Опирайки се на сведението от Йоакимовата летопис, Мошин смята, че по народност той е бил българин¹¹⁴. Хипотезата му има правдоподобен характер, защото тя не противоречи на историческата действителност¹¹⁵. Според сведенията в руското летописание за активната роля, която България е изиграла в официалното руско покръстване през 988 г., добавката за него оправдава своето място след добавката за покръстването на българите.

21.

Добавката към управлението на император Лъв VI Философ отразява първата война на цар Симеон срещу Византия през 894 — 896 година. Съпоставката на съдържанието ѝ с византийските източници показва, че има сходство между тях.

Според първото сведение цар Лъв (византийският император Лъв VI Философ — б.а., М.К.) поради омраза извел маджарите против царя на българите Симеон. Тук авторът се опитал да обясни, че нападението на маджарите е било дело на самия византийски император. Причината, заради която той е наел маджарите в борбата си срещу българския владетел, е разгледана по-подробно от Продължителя на Теофан¹¹⁶. Прегледът на известията у византийския източник показва, че споменатото по-горе сведение е исторически достоверно, макар че е лишено от нужната фактическа подробност. В текста на Йоан Зонара събитията около началото на войната са проследени в същата последователност, както и у Теофановия продължител, но без конкретно да са посочени имената на убитите византийски пълководци и участието на хазарите. Хазарите са сложени под един общ знаменател с ромеите. Тази схематичност в хрониката може да се приеме като обща черта между нея и добавката. Но едно по-внимателно съпоставяне на двата източника свидетелства за някои различия между техните текстове. Докато в добавката българо-маджарската война е представена по причина на омразата на Лъв VI към Симеон, у Йоан Зонара се изтъква, че „императорът бил огорчен“ (περιανλγύσας ὁ βασιλεὺς) от българския владетел. Тук българското сведение е по-близко до Теофановия продължител и до това на Георги Монах, които отбелязват, че византийският император се „изпълнил с гняв“ (καὶ θυμοῦ πλησθεὶς). В старобългарския превод на Амартоловата хроника имаме същото сведение: „БІДѢВЪ ЦРЬ, ІАРОСТИЮ ІСПОЛНИВСА“¹¹⁷.

Другото съществено различие се отнася до титулуването на българския владетел. Докато в гръцкия източник Симеон е назован с титлата „αρχων“¹¹⁸, в добавката той е упоменат като „цар на българите“. Не само у Йоан Зонара, но и в останалите византийски хронисти, компилирали Продължителя на

¹¹⁴ Мошин, Вл. Послание руского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи. — *Bizantinoslavica*, 1963, 1, 89 — 97.

¹¹⁵ Михайлов, Е. Българо-руски взаимоотношения. . . , с. 179.

¹¹⁶ *Theophanes Continuatus. Chronographia*. Ed. I. Bekker, ed. Bonn, 1838, p. 357.

¹¹⁷ Истрин, В. М. Хроника Георгия Амартола, с. 529.

¹¹⁸ *Ioannes Zonaras*. Цит. съч., с. 442.

Теофан, Симеон е посочен с титлата „ἄρχων“¹¹⁹. Ето защо това последно различие е с особена важност при определяне източника на добавката. Именно то ни позволява да предположим, че той е имал български произход. Ще отбележим и това, че в тази добавка за пръв път е употребена титлата „цар“ за български владетел. В предишните българските владетели се означават с титлата „княз“.

Симеон разбил многократно войската на Лъв VI. Тук косвено се загатва именно за българо-византийските военни действия от есента на 894 г. Възниква въпросът за смисъла, в който българският автор е употребил израза „многократно“. Всички византийски хронисти отбелязват големите загуби и унижението на византийския император. В сражението, загубено от ромеите, загинали видни пълководци. Но това не са били единствените удари, нанесени на Лъв VI от Симеон. Не по-малко значение има и жестоката разправа с хазарите. Така българският владетел не само намалил чувствително състава на императорската гвардия, но и опозорил византийския василевс. Отбелязаните събития, съпровождащи българския успех, позволяват да се даде отговор на поставения въпрос. Употребата на израза „многократно“ се е налагала не само от ограниченото място, с което авторът е разполагал върху съответния лист от хрониката, но и от стремежа по-ефектно да се подчертае военният успех на цар Симеон над император Лъв VI Философ. Всичко това показва, че в този случай авторът отново е подложил на преоценка събитията, посочени в първоизточника, с цел да се представи по-ясно българската концепция за тях.

Разбиването на Симеон от унгарците става към края на 894 или началото на 895 г.¹²⁰ Докато българският владетел бил зает в борбата срещу опасността от юг, унгарците с помощта на византийската флота се прехвърлили в българските територии южно от Дунав и разбили напълно слабите български отреди.

Пленяването на българите от унгарците станало при самото поражение на българската войска. Според византийските източници маджарите поискали от императора да откупи „пленените българи“, с което той се съгласил и изпратил хора от столицата да ги откупят¹²¹. Интересно е да се отбележи, че в гръцкия текст на Зонара се съобщава, „че били убити много българи, още повече били взети в плен“¹²². Докато в българското известие не се дават конкретни указания за тяхното количество.

Сведението за затварянето на Симеон в Дръстър по своя смисъл съществено се отклонява от данните на византийските хронисти, в т. ч. и от текста на Зонара. Всички единодушно твърдят, че след претърпяното от унгарците поражение българският владетел „едва се спасил в Дръстър“, а според Йоан Зонара „самият Симеон едва избягал в Доростол, т. е. Дристра“¹²³. Съпоставено с тези данни, българското сведение твърде меко е представило спасението на Симеон. По-точно в него е избегнато унижителното положение, в което е изпаднал той, но пресъздадено твърде безцеремонно от византийските летописци.

Повторната война на Симеон с унгарците идва след предложението му за мир, отправено към византийците. Войната се водила през

¹¹⁹ Georgius Monachus Continuatus. Chronicon. Ed. C. de Boor, Lipsiae, 1904, p. 772; Ioannes Scylitzes.

¹²⁰ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 239 — 294.

¹²¹ Theophanes Continuatus. Цит. съч., 358 — 359.

¹²² Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 443.

¹²³ Пак там.

първата половина на 896 г. Симеон, подпомогнат от печенезите, нанесъл голямо поражение на унгарците. За това свидетелствува следващото известие от добавката, според което в тази война българският владетел опленил тяхната земя и разбил самите унгарци. Това сведение отговаря почти изцяло на данните, които дава Йоан Зонара за въпросната война: „αὐτὸς δὲ τοῦρκους ἐλελθὲ καὶ ἐτρέφατό τε αὐτοὺς τῇ χφῶε ἐλύμηνάτο“¹²⁴. Изтъкването на факта, че Симеон именно е „опленил“ тяхната земя, показва, че авторът на добавката е използвал старобългарски източник, близък до гръцкия текст на Зонара, защото в хрониката на Георги Монах например вместо това е казано, че Симеон „избил всички“, така е и у Теофановия продължител¹²⁵.

Завръщането на Симеон от земята на унгарците е било последвано, както показват византийските източници, от сключването на временно примирие с Византия¹²⁶. Но наскоро отношенията между двете страни отново се влошават и примирието било нарушено.

Новото сражение с гърците и победата, която Симеон спечелил срещу тях, трябва без съмнение да се свържат с българския поход във византийска територия по посока на Цариград, организиран през лятото на 896 г. Срещата между двете войски станала при Булгарофигон. Самите византийски автори сочат, че в битката загинали всички византийци¹²⁷. Подобно на византийските хроники и в добавката нищо не се споменава за по-нататъшното настъпление на българската войска срещу Византия, за която известни данни се намират в източните арабски и персийски източници. Тази особеност е друго указание за това, че тя е била съставена въз основа на сроден на тях източник.

22.

Българският владетел Симеон влиза с мир в Цариград през месец август 913 г. Тази стъпка е била обусловена от факта, че предприетата по същото време обсада срещу византийската столица не ще постигне желаната цел — да принуди Византия сама да предложи мир¹²⁸.

Благославянето на Симеон от патриарх Николай Мистик се извършва официално при Влахернските врати. На церемонията според сведенията на византийските хронисти присъствували двама от Симеоновите синове, както и младият император Константин VII Багренородни. Ще отбележим, че както в предишната добавка, така и тук още в началото на текста Симеон е посочен със своята царска титла. В гръцкия текст на Зонара той е наречен само „българинът Симеон“ (ὁ δὲ Βούλγαρος Σίμεων)¹²⁹.

Според добавката, след като Симеон излезнал от там, т. е. от Цариград, започнал да пленява, станали срежения и гърците на два пъти били победени зле. Виждаме, че отбелязаните събития са поставени непосредствено след церемонията около благославянето на Симеон и от текста се добива представа, че те са се случили последователно в същата 913 г. Тази неяснота налага съпоставката на

¹²⁴ Пак там, с. 444.

¹²⁵ Theophanes Continuatus. Цит. съч., с. 359; Georgius Monachus Continuatus. Цит. съч., с. 774.

¹²⁶ Theophanes Continuatus. Цит. съч., с. 359.

¹²⁷ Пак там, с. 360.

¹²⁸ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 358 — 359.

¹²⁹ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 461.

българското известие с данните от византийските извори, за да може да се установи с кои събития трябва да се свържат. В нито един от тях не се отбелязва извършването на военни сражения от Симеон веднага след коронясването му в Цариград. Напротив, във всички се посочва, че Симеон и синовете му, почетени с многобройни и великолепни дарове, се върнали в своята земя, „като се разделили несъгласни относно казания мир“¹³⁰. Подновяването на военните действия срещу Византия Симеон започва едва в края на лятото през 914 г. Тогава българският владетел навлязъл в Тракия и достигнал до Одрин, като го обсадил. Походът бил предизвикан от отказа на императрица Зоя и нейното правителство да се сключи династичен брак между дъщерята на Симеон и Константин VII Багренородни¹³¹. Но при този поход на Симеон не се стигнало до решителни военни действия между двете войски. Одрин бил предаден от арменеця Панкратука. А Симеон, след като приел изпратените от императрица Зоя подаръци, се оттеглил с войските си в България. Краткото проследяване на този втори поход на Симеон в Тракия не позволява българското известие да бъде свързано с него.

След него до 917 г. хронистите не споменават за никакви военни действия в Тракия от българска страна. Ние имаме известия само че Симеон започнал усилено да се готви за война и през 916 г. изпратил отделни части да навлязат в областите на Солун и Драч с цел да попречи на евентуално нападение от страна на съюзниците на Византия — арабите¹³². В отговор на предприетите от него военни мерки Византия започнала активна дипломатическа и военна подготовка за война срещу България. На свой ред Симеон също усилено се готвел за предстоящата война. Решителното сражение между двете войски станало на 20. VIII. 917 г. при р. Ахелой. Византийците претърпели пълно поражение. Непосредствено след тази победа Симеон изпратил част от своята войска да преследва остатъка от византийската армия, а сам се върнал в Преслав. За кратко време българите се установили в близост до Цариград. Срещу тях се насочил Лъв Фока, който едва се спасил от битката при Ахелой. С остатъка от армията си той пресрещнал българската войска при село Катасирти, намиращо се близо до самата столица. Но в нощното сражение, предприето от българите, византийците били разбити повторно и обърнати в бяг¹³³.

Това, което е особено важно за тълкуването на последните известия в добавката, е, че именно тези две български победи, отразени от византийските хронисти, са непосредствено една след друга, в една и съща година. Точно това ни дава основание да свържем двете Симеонови победи срещу византийците, посочени в добавката, с българо-византийските военни действия при р. Ахелой и при с. Катасирти. Благодарение на тях България става пълновластен хегемон в Европейския югоизток. Поради това още по-оправдано е тъкмо тези победи да са намерили място в добавката. Прави силно впечатление, че основната част от нея е посветена на голямата почит, засвидетелствувана на българския владетел от цариградския патриарх и от византийския император. Това не е случайно. По този начин авторът се е постарал да посочи, че българският владетел вече е бил в положението на „духовен брат“ на василевса във византийското семейство. И за да оправдае по-добре неговата царска титла, той е отбелязал двете големи победи и чрез тях се е постарал да изтъкне, че титлата е отговаряла на реалното положение на Симеон спрямо Византия.

¹³⁰ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 361.

¹³¹ Пак там, 368 — 369.

¹³² Пак там, 373 — 374.

¹³³ Пак там, с. 382.

Женитбата между внучката на император Роман Лакапин — принцеса Мария¹³⁴, и българския цар Петър става по силата „политически брак“. Той е едно от главните условия на мирния договор, подписан от цар Петър и император Роман Лакапин във Влахернския дворец в началото на октомври 927 г. Венчалният обред е бил извършен наскоро след подписването на договора на 8. X. 927 г. в църквата „Св. Богородица“¹³⁵.

След известието за женитбата между Петър и Мария авторът отново се връща към българо-византийските отношения в периода между 921 — 927 г. На първо място се изтъква, че българският цар много пъти опленил до самия Цариград“. Това кратко известие всъщност е една релация на българската окупация на тракийските градове и крепости между Одрин и Цариград, осъществена през 921 — 922 г. Преки сведения за нея се съдържат в житието на св. Мария Нова. В него се казва: „Българският княз Симеон, след като тръгнал в поход против ромейската държава, опустошил цялата Тракийска област, като изтребил всичко до самите стени на Цариград и повечето градове сринал наравно със земята“¹³⁶.

В хрониката на Йоан Зонара подобно на останалите византийски източници се отбелязват направо военните действия, свързани със столицата и опожаряването на императорския дворец при Пиги.

За разлика от нея в българското известие се вижда опит да се даде една по-цялостна представа за военната политика на цар Симеон, застрашавала сериозно балканските владения на империята. Чрез нея авторът е искал да подчертае още веднъж превъзходството на Симеон над Роман Лакапин.

Известието, отнасящо се до опожаряването на царския двор, също едва ли буквално е взето от гръцкия текст на Зонара. Между двата текста има едно основно различие. В българския става дума за опожаряването на „царските дворци“ (ЦАРСКИИ ДВОРЪ). А в гръцкия ясно се говори за опожаряването на „някои царски дворци“ (τα οὐτα αραχτορα) при Пиги. Различието повдига въпроса, дали все пак в българското известие се сочи именно опожаряването на дворците при Пиги.

По-определено поставеният въпрос може да се реши, ако известието от добавката се сравни със сведенията от старобългарския превод на Логотетовата хроника, посетени също на двата Симеонови похода срещу Цариград. В тях опожарените през 921 г. дворци при Пиги са означени с израза „ПИГИСКИ ДВОРЪ“ вместо с „ΠΟΛΑΤΥ ΠΙΓΙΣΚΥ“, както е при други случаи в текста. От старобългарския превод на византийската хроника можем да приемем, че в добавката с израза „царски двор“ също се посочват Пигийските дворци, опожарени от Симеон през 921 г. Това се потвърждава и от миниатюрата, свързана с добавката.

Завладяването на Одрин от Симеон става през 922 г. като компенсация на неуспехите, свързани с организирането на българо-арабска коалиция срещу Византия. Българите успели да превземат града след продължителна обсада¹³⁷, но византийците скоро си го възвърнали. Това известие от добавката, както и последното, в което се отбелязва, че цар Симеон е умрял през времето на император Лакапин (27. V. 927 г.), няма съществени отклонения от текста на Зонаровата хроника.

¹³⁴ Дъщерята на император Христофор, син на Роман Лакапин. Срв. Златарски, В. История. . . Т. 1. Ч. 2, с. 509.

¹³⁵ Пак там, с. 511.

¹³⁶ Пак там, 419 — 421.

¹³⁷ Пак там, с. 413, 425.

Не можем да отменим мълчаливо едно друго различие, което е забелязано от изследвачите. То засяга последователността на събитията, отразени в двата източника. В гръцкия текст на Зонаровата хроника те са пресъздадени в техния хронологически ред, т. е. започва се с поход на Симеон от 921 г. и се завършва с женитбата на цар Петър и принцеса Мария през 927 г. В добавката последното събитие е поместено на първо място. По този начин в известна степен е нарушена хронологическата последователност в нейното съдържание. В старобългарския превод на Амартоловата и Логотетовата хроника женитбата между Петър и Мария е поставена след смъртта на цар Симеон. Следователно тази особеност в съдържанието на добавката отново не ни позволява да сложим пълен знак на равенство между нея и гръцкия текст. Трудно е да се обясни начинът на нейното възникване. Най-вероятно е тя да е дело на самия автор и явно има тенденция да изтъкне, че той самият придавал изключително голяма стойност на това събитие.

Сключването на династичния брак между принцеса Мария и цар Петър на практика е означавало нарушаване на традиционното правило във вековната византийска държавна политика, според което ромейските императори са нямали право да се сродяват с народи, чужди на държавата, освен с франките, поради тяхната знатност и благороден произход¹³⁸. Оценена в тази светлина, женитбата между цар Петър и принцеса Мария се е превърнала в израз на важната роля и място, които византийското владетелско семейство начело с Роман Лакапин е отредило на цар Петър, и на военно-политическото превъзходство на българската държава над Византия, потвърдено чрез Симеоновите успехи. Спирайки се върху тях, във втората част от нейното съдържание авторът сякаш е искал да обясни, че династичният брак между Петър и Мария е станал не по благоволенieto на византийския император, а в резултат на нанесените му от Симеон поражения. По този начин авторът се е опитал да обясни и действителната причина, довела до него. Явно, че той се е ръководил не само от силното си патриотично чувство, но и от своя верен исторически усет при оценката на отделни събития и явления. Оценка, която в повечето случаи се покрива със съвременните разбиращения за тях.

Коментарът върху трите добавки, посветени на успехите на цар Симеон срещу Византия, ни позволява да изтъкнем, че чрез тях авторът, опирайки се на реалната историческа действителност, се е опитал да превърне цар Симеон в символ на българското военно-политическо могъщество в Европейския югоизток.

24.

Смъртта на цар Петър неправилно е отнесена към управлението на византийския император Роман II (959 — 963). Същата хронологическа грешка е допусната и в старобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет¹³⁹. В действителност смъртта е настъпила на 30. I. 970 г.¹⁴⁰ Основен източник за края на Петровото управление са хрониките на Йоан Скилица и на Йоан Зонара, която е едно повторение на първата.

Според Златарски неправилното поставяне на Петровата смърт през управлението на император Роман II идва именно от данните, намиращи се в

¹³⁸ Пак там, с. 510.

¹³⁹ Пак там, с. 363, бел. 43.

¹⁴⁰ Петров, П. Образуване и укрепване на западната българска държава. — ГСУ ФИФ, 53, 1959, 2, 151 — 164.

хрониката на Йоан Скилица и Йоан Зонара¹⁴¹. В двата византийски източника в един общ разказ са отразени три важни събития, тясно свързани с българската история и станали в различни години: 1. Възобновяването на мирния договор между България и Византия след смъртта на българската царица Мария-Ирина; 2. Смъртта на цар Петър; 3. Звръщането на Борис и Роман в България, което се свързва с движението на комитопулите Давид, Мойсей, Арон и Самуил.

Синовите на цар Петър Борис и Роман са били заложници в Цариград в 968 — 970 г. Тяхното изпращане във византийската столица става след подновяването на мирния договор между двете страни през 968 г. То е било тактически ход, чрез който Византия е целяла да лиши България от всякаква възможност за самостоятелно политическо развитие¹⁴².

У Йоан Зонара, както и в останалите византийски хроники пускането на Петровите синове в България е отбелязано във връзка с движението на комитопулите Давид, Мойсей, Арон и Самуил, започнало през 970 г. В отговор на това движение по-големият от царските синове бил провъзгласен за цар под името Борис II. С този ход византийците искали да лишат комитопулите от евентуалните им претенции за престола и с това да ограничат действията им.

В добавката изпращането на Борис и Роман в България е поставено веднага след сведението за тяхното заложничество, без да е съпроводено с каквото и да е обяснение. В Логотетовата хроника на старобългарски език тези събития са предадени по разказа на Зонара¹⁴³.

Тогава по какъв начин трябва да се обясни мълчанието в добавката по въпроса за движението на комитопулите? Сходството на останалите сведения в нея с данните на Зонаровата хроника не ни дава право да го окачествим като проява на неосведоменост. Ако нейният автор е искал, а той е имал възможност, би почерпал необходимите данни от своя източник, така както това е сторил българският преводач на Логотетовата хроника. По-скоро бихме го определили като умишлено премълчаване на сведенията за това движение. То е резултат на несъгласието на автора с оценката, която византийците са давали за него като бунт срещу царската власт. Фактът, че в последната добавка Самуил е представен като пряк наследник на българската царска власт след отвеждането на Борис II в Цариград (972), е важно доказателство, подкрепящо изказаното мнение.

25.

Известието, според което русите пленили българската земя на два пъти в две години, посочва двата последователни похода на киевския княз Светослав срещу България, извършени през 968 и 969 г. В него определен интерес представлява изразът „ПО ДВАЦИ ВЪ ДВѢЮ ЛѢТѢ“. Според В. Златарски той трябва да се разбира в смисъл на „двете години“, следващи една след друга. Посоченият израз е интересен, защото изразява, макар и в кратък вид, българското средновековно схващане за времето на втория Светлославов поход. За него в чуждата средновековна историопис съществуват две основни данни: а) в „Повесть временных лет“, където той неправилно е поставен в годината 6479 от с. св. (971 г.); б) известието на Георги Кедрин, в което походът е поставен в шестата година от управлението

¹⁴¹ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 564.

¹⁴² Пак там, 568 — 570.

¹⁴³ Sreznevskij, V. I. Цит. съч., с. 146.

на Никифор Фока, т. е. 969 г.¹⁴⁴ От съпоставката с тях се вижда, че българското сведение е достоверно и съвпада с данните на Г. Кедрин за времето на втория Светославов поход.

Изразът показва, че авторът на добавката не го е взел пряко от гръцкия текст на Йоан Зонара. В него се отбелязва, че вторият поход на русите бил извършен „на следната година“ (καὶ τῷ ἐπὶόντι δ' ἐνιαυτῷ οὐχ ἥττον τῶν προτέρων οἱ Ῥῶς τὰ Βουλγάρων ἐκακώσαν)¹⁴⁵ Същият този израз от Зонаровия текст е употребен в старобългарския превод на Логотетовата хроника: „ВОЕВА ЕЖЕ ОУЕО НА БЪЛГАРЫ РАТЬ РЪСКАА, И ЗЕМЛА ИХ МНѠГЖ ПОПЛѠНИ, И КОРИСТ ѠТЖД НЕ МАЛЖ ВЪЗАТ;НЖ И НА ГРАДЖЩЕЕ ЛѠТО ВАШЬШИМИ БЪЛГАРЫ РЪСИ ПОПЛѠНИЦА“¹⁴⁶ | Съпоставен с тях, изразът от добавката е сходен само по смисъл със Зонара, което говори за определена редакторска работа върху оригиналния текст с цел да му се придаде по-самостоятелен облик.

Нахлуването на русите в българската земя според добавката е станало по причина на византийския император Никифор Фока (963 — 976), който извел Светослав срещу тях (българите — б. а., М. К.). В тази част известието не се различава съществено от Зонаровия текст, макар че има нюанси в употребата на глагола ἐξαγεῖν¹⁴⁷.

Но в добавката се говори за пленяването на „българската земя“ в смисъл на българската държава и нейната територия като цяло. А в гръцкия текст — за „опустошаване на голяма част от страната им“¹⁴⁸. Изразът „българска земя“, макар че може да бъде свързан с гръцкия текст, е употребен, за да се изтъкне голямата опасност, надвиснала над цялата българска държава и застрашаваща нейната независимост. Неговата употреба е типична за преводните византийски хроники на старобългарски език.

26.

Завладяването на Преслав от император Йоан Цимиски става през април 971 г. Най-подробно събитието е представено в хрониките на Лъв Дякон, Йоан Скилица и Йоан Зонара¹⁴⁹. Въз основа на това известие е трудно да се каже със сигурност, че добавката е съставена единствено по хрониката на Зонара. По-голямо значение за определяне на нейния източник има следващото известие. „Взе всички царски белези и отведе самия Борис в Цариград, съблече го там от царските дрехи.“ То доста се различава от текста на Йоан Зонара и е по-близо до сведенията на Лъв Дякон¹⁵⁰. В него липсват подробностите около тържественото посрещане на Йоан Цимиски в Цариград, характерни за Зонара¹⁵¹. Те са били спестени не само защото чрез тях се засилвало унижението, на което е бил подложен българският цар, но и защото не са отговаряли на самата действителност. За да тушира до известна степен тежката участ, сполетяла Борис II, авторът на добавката, след като съобщава, че Йоан Цимиски го е направил патриций, е пояснил, че това е голям сан у гърците. Това обяснение липсва в гръцкия текст на Зонара. То показва, че на автора са били известни функциите и ролята на тази византийска титла, но от друг източник.

¹⁴⁴ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 568, бел. 45.

¹⁴⁵ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 513.

¹⁴⁶ Sreznevskij, V. I. Цит. съч., с. 149.

¹⁴⁷ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 513.

¹⁴⁸ Пак там.

¹⁴⁹ Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 574 — 583.

¹⁵⁰ Пак там, с. 598, бел. 45.

¹⁵¹ Пак там.

В следващото известие, свързано с поражението на русите от Йоан Цимисхи при Дръстър, на първо място отново се изтъква, че руският княз Светослав бе пленил българската земя, бе я покорил и се намирал в Дръстър. По този начин той изразява за втори път ясно не само своето разбиране за завоевателния характер на Светославовите походи, но и българското средновековно схващане за тях. Тази оценка пряко не се среща нито в текста на Йоан Зонара, нито в останалите византийски източници. Разказът на Йоан Зонара е доста подробен, но неговата главна задача е да отрази победния триумф на византийците, поради това в него са малко данните, които биха спомогнали за оформянето на българската гледна точка върху руско-византийската война¹⁵². Като цяло той защитава византийската гледна точка, за да възвеличи героизма на ромеите, и поради това той оставя впечатлението, че тази война е съдбоносна не за българите, а за византийците. Докато в добавката сведенията са насочени в обратна посока. От тях става ясно, че тази война е довела до покоряването на „българската земя“ от русите.

Руско-византийските военни действия пред стените на Дръстър са отразени значително по-кратко в добавката: „Цимисхи отиде там с много войска, победи го и го отпусна на воля“. Тези сведения също не се намират у Зонара. Отбелязването на факта, че Светослав е бил „пуснат на воля“, не позволява да се мисли, че известието е било съставено пряко по гръцкия първообраз, защото в него този израз липсва.

Последните редове от добавката са посветени на гибелта на Светослав: „Той (Светослав), който дойде при печенезите, там погина с всички свои люде“. У Зонара текстът е подобен¹⁵³. С тях фактически завършват сведенията на автора за Светославовите походи срещу „българската земя“. Виждаме, че като цяло те са проникнати от чувство на неприязън към техния завоевателен характер. Те наваяват мисълта за оскърбеното народностно чувство на българите.

27.

Двете поражения, нанесени на българския цар Самуил от император Василий II, трябва да се свържат със събитията, развили се в периода 991—996 г. През 991 г., след преодоляване на вътрешните размирици във Византия, императорът насочил цялото си внимание срещу българската опасност. Той предприел организирани действия и пренесъл войната на българска територия. Още в същата година той сполучил да превземе редица погранични български крепости, а разположените във вътрешността на страната, като не успял да задържи, подложил на разрушения. Сред тях бил и Средец, опустошен в знак на отмъщение за византийското поражение през 986 г. при Ихтиманския проход. Войната срещу българите, която започнала с този бърз успех, продължила до 995 г. Тези победни действия на византийската армия са отразени по-подробно от източните, предимно

¹⁵² Ioannes Zonaras. Цит. съч., 525 — 526; Будовниц, И. У. Об исторических построениях М. Д. Приселкова. — Исторические записки, 35, 1950, 226 — 227. С удивителна лекота, пренебрегвайки сведенията във византийските и българските извори, изказва предположението, че „българското национално чувство не е било оскърбено от въдворяването на Светослав в България, а, обратно, то е било удовлетворено от това, че Светослав е нанесъл поражение на гърците — угнетители на българския народ“. На тази основа той погрешно отрича участието на старобългарски източник при написването на ПВЛ.

¹⁵³ Ioannes Zonaras. Цит. съч., с. 356.

арабски и арменски извори. По думите на Яхия Антиохийски именно през тази война българите били обвърнати в бягство, а техният цар Роман бил пленен от Василий II.

Втората значителна победа над Самуиловата армия била спечелена от Василий II през 996 г. в битката при р. Сперхей. Този успех е много подробно отразен в хрониките на Йоан Зонара и Йоан Скилица¹⁵⁴.

Именно тези две победи в голяма степен подпомогнали стремителното настъпление на император Василий II срещу българската държава през последните години на X и началото на XI век.

Конкретното споменаване на част от българските градове, превзети от византийците през този период — Бдин, Плиска, Велики и Мали Преслав, както и обяснението, че били завзети и много други градове, също може да се приведе в полза на това предположение. Защото според известието от добавката тяхното завладяване е последица от двете поражения, претърпени от цар Самуил.

Ю. Трифонов смята, че втората победа от известието е тази при р. Вардар, спечелена от Василий II през 1004 г. Но в подкрепа на своето мнение той не привежда никаква аргументация. По-скоро с това обяснение авторът иска да изтъкне сходството между данните в добавката и в гръцкия текст на Йоан Зонара. Поради това и той не търси никакви други странични сведения, които да покажат верността на неговото схващане. Но Трифонов изпуска един важен факт, който не позволява една от двете византийски победи да се свърже с тази при р. Вардар. Той се съдържа в самата добавка и се отнася до изричното споменаване на крепостта и превзетите преди 1004 г. български крепости. Този последен факт още по-убедително ни насочва към свързването на двете български поражения с българо-византийските военни действия от 991 и 996 г.

Ето защо мълчанието на Йоан Зонара по отношение на войната от 991 — 995 г. показва, че българското известие, посветено на двете български поражения, е било съставено чрез използването на друг източник. Това се потвърждава още от споменаването на Самуил като български цар. Със същата титла той е споменат в старобългарския превод на Логотетовата хроника. Провъзгласяването му за цар е станало след битката при р. Сперхей по всяка вероятност в началото на 997 г.¹⁵⁵ Йоан Зонара не само не споменава неговата царска титла никъде в своя разказ, а, напротив — става ясно, че византийският историк продължава да гледа на Самуил като на бунтовник, с когото Василий II трябва рано или късно да се справи. Използването на друг източник се потвърждава и от сведението, че българите царствували до Охрид и до Драч и по-нататък. Във връзка с тези редове от добавката Трифонов пише, че макар и те да липсват у Йоан Зонара, могат да се съставят въз основа на него, защото тези градове се споменават като български в хрониката му. Но това не изключва възможността за използването на източник от български произход.

След битката при р. Сперхей император Василий II започнал активна офанзива за покоряването на българската държава. Йоан Зонара представя неговата успешна военна дейност: „Императорът, като нападнал България, нанасял ѝ щети и я опустошавал.“ В известна степен византийското сведение е близко до българското, но българското е написано с по-силни изразни средства: „Този цар Василий извърши много и безчислени пленения на българи и им нанесе люти поражения.“ Както се

¹⁵⁴ Златарски, В. История. . . Т. I. Ч. 2, 650 — 664.

¹⁵⁵ Пак там, с. 664.

вижда, съдържанието свидетелствува отново за определена редакторска работа върху текста на Зонара.

Разбиването на цар Самуил от Василий II става в планината Беласица при с. Ключ през 1014 г. След тази битка византийският император ослепил 15 хиляди българи, оставил на стоте един с едно око и ги изпратил при Самуил. Тъкмо това известие в добавката дава сериозно основание да мислим, че част от нея е била съставена въз основа на хрониката на Йоан Зонара. Единствено в нея броят на ослепените българи възлиза на 15 хиляди. Скилица и Кекавмен споменават цифрата 14 хиляди. Но наблюденията върху двата текста и този в Логотетовата хроника показват, че авторът на добавките е използвал Зонаровата хроника в превод, а не в оригинал¹⁵⁶. В нея се отбелязва, че Самуил, „като ги видял (ослепените — б.а., М.К.), и не могъл да понесе мъката, загубил съзнание и паднал безчувствен на земята, а малко като се съвзел, заболял от сърце и умрял“.

От византийското сведение личи, че то е направено от автор, комуто Самуиловата смърт е останала чужда в сърцето. А сведението от добавката, макар и твърде кратко, е пропито със скръб: „като ги видя тези, умря от мъка“. То се намира в по-голямо сходство със сведението за смъртта на цар Самуил в старобългарския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. Там се отбелязва, че от жалост Самуил паднал на земята и умрял от болка в сърцето (ИХ ЖЕ УНѢ ВИДѢВ И НЕ СЪТРАПѢВѢ СТѢГѢ, РАЗБОЛѢ СЯ НА ЗЕМЛѢ И ЖАЛОСТИ ПАДЕ И, МАЛО ПОЛЕЖАВѢ, СРЪДЧЕЧНОЖ БОЛѢЗНИЖ ИЗНѢМОГѢ, ОУМРѢТ).

Последното известие от добавката също потвърждава предположението, че тя не е била съставена въз основа на гръцкия текст на Зонара, защото изложението в нея за световните събития свършва с възцаряването на Исак I Комнин в 1118 г., а в добавката събитията от българската история завършват с възцаряването на Асен I: „От този Василий българското царство бе под гръцка власт даже и до Асеня Първи, цар на българите“. Отбелязването на това значително събитие е сигурно доказателство, че е бил използван източник с български произход.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	124
Историографски обзор	125
Текст и превод на добавките	131
Исторически коментар	139

¹⁵⁶ Сравнителният анализ показва по-голяма близост с текста у Симеон Метафраст и Логотет, чието продължение представлява превод на Зонаровия текст. Срв. Златарски, В. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст Логотет, с. 25.

ПОНЯТИЕТО ЕРЕС — ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Рецензент: *Георги Сотиров*

Редактор: *Георги Бакалов*

Йордан Николов. ПОНЯТИЕ „ЕРЕСЬ“ — ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

При разработке настоящей студии перед автором стояли три основные задачи: 1) проследить возникновение термина „ересь“ в историографии; 2) раскрыть его внутреннее содержание и 3) рассмотреть его развитие в научной литературе.

Богатый документальный материал помогает выяснить, что понятие „ересь“ возникло в древнегреческой философской литературе для обозначения различных философских, идеологических, религиозных и др. понятий, направленных против официальной культуры. Доказывается, что церковь, которая формально воевала против старой языческой культуры, восприняла понятие „ересь“ и вложила в него новое смысловое содержание. Уточняется, что все отклонения от официальной христианской религии были связаны с понятием „ересь“. В заключении студии освещается эволюция термина в историографии. Критической оценке подвергнуты некоторые неправильные взгляды о ереси в существующей литературе.

Jordan Nikolov. THE CONCEPT OF HERESY — ITS ORIGIN AND DEVELOPMENT

The purpose of the author is to solve three main problems in this study: 1) to trace back the rise of the term in historiography; 2) to reveal its essence; 3) to examine its development in research literature.

On the basis of a great number of documents the author explains that the concept of heresy has its origin in the ancient Greek philosophical literature as a symbol of the various philosophical, ideological and religious ideas directed against the official culture. It is proved that the church which fights formally against the old pagan culture adopts the concept of heresy and gives a new meaning to it. It is specified that all the deviations from the official Christian religion are regarded as heretical. In conclusion the author explains the evolution of the term in historiography. Some of the incorrect statements about heresy are subject to critical evaluation.

Ересите са едно от най-сложните и противоречиви явления в историята на западноевропейското феодално общество. Те сравнително трудно се поддават на научно дефиниране, на критичен анализ, на цялостна оценка. Това се дължи на редица причини. Преди всичко терминът съществува не само в идеологическата система на господстващите класи, но и сред угнетените експлоатирани маси, поради което няма единна социална натовареност, еднородно класово звучене. От друга страна, противоречивата природа на

ересите, липсата на последователност у техните идеолози усложняват още повече картината на социалните конфликти. Понятието ерес притежава конкретно съдържание във всяка историческа епоха. Семантиката му, социалната му природа еволюирали в зависимост от развитието на историческия процес.

Ето защо през различните етапи от развоя на историческата наука терминът ерес, отразяващ борбите на обезправените маси, получавал различни модификации, нюанси на мисълта, свързани с методологическата зрелост на историографията, с нейните фактологически постижения. От възникването на ранното християнство до наши дни представителите на различните школи и направления се опитват да проникнат в неговата същност, да разкрият природата му, да очертаят характерните му своеобразия. Ръководейки се от своите мирогледни схващания, представителите на двете основни направления — материалистическото и идеалистическото — влагат в него различен смисъл. Ако апологетите на църквата — православна и католическа — по принцип оценяват негативно еретическите движения, историците на протестантизма се отнасят към тях другояче — една част от тях ги разглеждат положително, друга — отрицателно. Движени от определени интереси и съображения, понякога в защита на еретиците се обявявали и определени кръгове от феодалната аристокрация. В редица случаи свои становища, влизащи в противоречие с официалните позиции на господстващата класа, застъпвали и някои либерални историци от отделните клонове на буржоазната медиевистика. С други думи, докато намери своето научно изяснение в марксистко-ленинската медиевистика, понятието ерес преминава сложен, продължителен и противоречив път на развитие и утвърждаване.

Внимателният критичен анализ на документалните свидетелства дава възможност да бъде разкрита интересна закономерност в развитието на църковната и антицърковната мисъл през ранния, доникейски период от историята на християнството. Проучванията показват, че църквата, възприела значителна част от своите митове, морал и култове от старите езически религии, заела и понятията, с които започнала да обозначава враждебните на нея течения — „ерес“, „секта“ и пр. Тя тя приела от класическите езици — старогръцки и латински. Това обстоятелство не могло да не сложи отпечатък не само върху тяхната семантика, но и върху смисловото им съдържание.

Древногръцкото понятие „ерес“ било многозначно. Думата αἵρεσις означава вземам, хващам, улавям и др. Отначало у Херодот (IV, I гл.) и Тукидид (II, 58 гл.) се употребява в смисъл на завземане, превземане, завладяване на град. Използува се също така и със значение на хващам, улавям за ръка, обземам, пленявам, грабя, побеждавам, убивам. По-нататък терминът се среща със значение на избор, когато има колебание (Есхил „Прометей“, ст. 781, Херодот I, 11, Платон, Пиндар, Софокъл). Постепенно съдържанието му се разширява и изразява стремеж към нещо (Платон, „Горгий“, ст. 513), изучаване на нещо (Полибий, 40), склонност (Платон, „Федър“; Плутарх, „Галба“), предпочитание. Започва да означава убеждаване, но заедно с това и съответен начин на живот.

Едва през републиканската епоха думата „ерес“ се използва за означаване на философската школа, секта (Цицерон — *Ad familiares* XV, XVI). В периода на късната република се среща в смисъл на вземане на погрешна страна, неправилно решение. Налага се и за определяне на цялостна система от принципи, различаващи се от общоприетите, официалните. В известно

отношение се използва и като синоним на секта¹ — във връзка с изострянето на конфликтите, на противоречията в сферата на идеологията.

Що се отнася до αἵρεσις, терминът означава: 1) завземане, завладяване; 2) избор; 3) склонност, убеждение; 4) партия, секта — не само религиозна, но и философска.

Подобен смисъл притежавало и латинското понятие „секта“, получило разпространение в Римската империя. Така Сенека назовал основателя на стоицизма Зенон „велик мъж, създател на мощна и свята секта“ (Ad Luc. ep. 33). Сектата, с която бил свързан Зенон и от името на която проповядвал нов морал и ново богоразбиране, имала свои мъченици, в чест на които отправяла молитви на своите събрания — Сократ, Катон, Рутилий, Гай Юлиан. Според Сенека сектантът бил мъдрец, който, положил свещена клетва, виждал в живота изпълнение на свят дълг (Ad Luc., ep. 65)².

Като се ръководят от своите идеологически схващания, идеолозите на стария свят оценяват ранното християнство³, което се утвърждава на историческата сцена в борбата с господстващите религиозни системи като ерес или секта. Юдеите назовавали християнството „назорейска ерес“ (Деяния 24, 5). Според Фронто, живял през средата на II в., християнската секта възникнала „из най-долната част на народа“, голяма част от нея „търпи бедност“, оглупена от „работа и безпокойство“. Като изследва обстановката, сред която се заражда и разпространява ранното християнство, Енгелс прави известно обобщение: „секти и секти безкрай“⁴.

При това положение никак не е трудно да се разберат причините, поради които първоначалното християнство се отнасяло отрицателно към еретическите и сектантските групировки, свързани със старата езическа философия и религия. Като религия на робите и пуснатите на свобода то не могло да приеме идеологията на робовладелската аристокрация. От друга страна, ранното християнство било религия на необразованите (religio pauperum) и по тази причина не било в състояние да разбере философската аргументация на еретиците и сектантите, овладели най-големите културни постижения на класическата гръцко-римска древност. Това се потвърждава от редица свидетелства. „Гледайте, братя — пише ап. Павел, — какви сте вие, призваните: не мнозина сте мъдри по плът, не мнозина силни, не мнозина благородни; ала Бог избра онова, що е безумно на тоя свят, за да посрами мъдрите“ (I Кор. I, 26 — 27). Ако се съди по свидетелството на Целс, християните се отнасяли с пренебрежение към образованите хора и превъзнасяли невежите. Според Целс те казвали: „Нека не ни показват нито един образован човек, нито един мъдрец и въобще никакъв умник; за нас те представляват зло. Напротив, ако някой от нас е простоват, невежестен, недостигнал още пълнолетие — ето желаните от нас хора.“⁵ Това разбиране на първите християни се обяснява с образователното равнище на ранните християнски общини.

¹ Liddell, H. G., R. Scott. A Greek-English Lexicon. Oxford, 1968, p. 41.

² Виппер, Р. Ю. Рим и раннее християнство. М., 1954, 46 — 47.

³ Литературата за възникването на християнството е огромна. За ориентировъчна справка вж. Виппер, Р. Ю. Возникновение християнской литературы. М. — Л., 1946; Ленцман, Я. А. Происхождение християнства. М., 1958; Ранович, А. В. О раннем християнстве. М., 1959; Кубланов, М. Новый Завет, поиски и находки. М., 1968; Ковалев, С. И. Основные вопросы происхождения християнства. М., 1964; Кубланов, М. Возникновение християнства. М., 1974; Свищевская, И. С. Тайные писания на първите християни. С., 1981.

⁴ Маркс К., Ф. Энгельс. Соч., т. 19, с. 314.

⁵ Цит. по Виппер, Р. Ю. Рим и раннее християнство, с. 244.

Ето защо в контекста на новозаветните писания терминът ерес бил използван в неговия негативен смисъл. В Деяния на апостолите (5, 17; 15,5; 26, 5) като ерес са обозначени фарисейството и садукейството. В посланията на ап. Павел (I Кор. 11; 19; Гал. 5,20) така биват наричани възникналите в някои от християнските общини групи, партии, подразделения. В малко по-друг смисъл започва да се използва понятието в посланията на апостолите Петър, Йоан, Юда, където за ерес биват обявявани различните заблуди, от които трябвало да бъдат предпазвани вярващите (II Петрово, 2,1; 10, 22; 3, 3 — 4; I Йоан, 2, 18 — 19, 22 — 26; 4, I — 8; II Йоан, 7; Юда, 8, 10, 12, 16). В някои от цитираните послания се употребяват синоними, които фактически отразяват класическия смисъл на думите.

Във връзка с това заслужава да се отбележи известната оценка на ересите, прокарана във Второто съборно послание на ап. Петър. В него между другото се казва: „Имало е и лъжепророци между народа, както и между вас ще има лъжеучители, които ще вмъкнат пагубни ереси, и като се отричат от господ, който ги е изкупил, ще навлекат върху себе си скорошна погибел“ (2, I). За ненависта, с която църквата се отнасяла към тях, свидетелствува и едно друго изказване на ап. Петър, който ги нарича „безводни извори, облаци и мъгли, от бури разнасяни: за тях е запазен вечен мрак, защото, като говорят празни думи, прелъстяват с плътски похоти и разпътство онези, които напълно се отделят от живеещите в заблуда: обещават им свобода, когато те сами са роби на развалата; защото от когото бъде някой победен, от него бива поробен“ (II Петр. 2, 17 — 19). Такова — и враждебно, и непримиримо — било отношението на ранната църква към еретиците, които активизирали своята дейност и разширявали влиянието си сред гръко-римския свят.

По такъв начин древните термини „ерес“ и „секта“, съответно видоизменени и обработени, влезли в речниковия състав на християнската църква, която започнала да ги използва в идеологическите конфликти. Ново социално звучене придобило понятието „*haeresis*“, което вече означавало не само „завземане“, „завладяване“, „избор“, „убеждение“. Глаголът *αἱρέω* придобил по-целенасочено съдържание и се употребявал в смисъл на „вземам“, „хващам“, „достигам“, „завладявам“, „превземам“, „плениявам“, „грабя“, но и на „изобличавам“, „убеждавам“, „доказвам“, „избирам“, „желая“, „предпочитам и др.“⁶

На подобна обработка била подложена и латинската дума *secta*, която придобила няколко значения: 1) път, правило, начин на действие, начин на мислене, начин на живот, вървя по нечий стъпки, съм нечий привърженик; 2) учение, направление, школа; 3) секта в смисъл на ерес и 4) шайка⁷.

Затова никак не е случайно, че в латинския превод на Библията (Вулгата) в много случаи понятията „ерес“ и „секта“ се употребяват като синоними. Така например известното място в Деяния 24; 14, където се предава мнението на юдеите, наричащи християнското учение ерес, в латинския превод е предадено в следната форма: *quod secundum sectam, quam dicunt haeresim*⁸. Така двата термина започнали да служат за обозначаване на отделени се от официалната църква групи, които изразявали несъгласие с нейните догми, нравственост и управление.

⁶ Totius Latinitatis Lexikon. T. 3. Prati, 1854, p. 260.

⁷ Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь. М., 1976, с. 911.

⁸ Novum testamentum latine textum vaticanum. Stuttgart, 1936.

Теологическото съдържание на понятието „ерес“ окончателно се оформя на вселенските събори от IV до VIII в. С него започват да дамгосват всяко схващане или учение, които влизали в противоречие с догмите на църквата. Вероучението на църквата, изградено в стройна система, било оформено в трактата на Йоан Дамаскин „Точно изложение на православната вяра“. Поради това концепцията за ересите намерила своя най-кратък израз в присъдата на апостол Павел, който писал: „Всеки, който не вярва в църковното учение, се самоосъжда“ (αὐτοκατήκριτος) (Тит. 3.11).

Католическата църква използвала предимно думата ерес и отбягвала да употребява секта. Може би причината за това се кореняла в обстоятелството, че традициите на стоицизма и на различните философски системи, с които била свързана употребата на понятието, не са използвани за борба срещу църквата. Едва след разделянето на църквите през 1054 г.⁹, когато противоречията между Изтока и Запада се изострили, терминът бил поизоставен. При все това той бил използван редовно за назоваване на онези ереси, които се намирали във връзка с българското богомилство — албигойци, катарии и пр.

Всичко това било резултат от обстоятелството, че католическата църква започнала да облича в религиозна форма основните делитбени характеристики на двете основни антагонистични класи през средновековието — аристокрацията, от една страна, и зависимото селячество, от друга. В представите на християнските теолози светът вече се делил на две непримирими групи: християни и езичници, вярващи и невярващи. Макар на теория християнството да провъзгласило принципа: „Няма вече юдеин, ни елин, няма роб, ни свободен, а всички са едно в Исуса Христа“, на практика християнската църква изключвала от структурата на пълноправните хора всички, които не приемали нейното вероизповедание: мохамедани, езичници, еретици, схизматици и пр. Единственият законен свят, който духовенството приемало и бранело, бил феодалният свят, укрепван от папството¹⁰.

Ересите от доникейския, а до известна степен и от следникейския период от историята на църквата представлявали пъстра смесица от разнообразни групировки. В количествено отношение те трудно могат да бъдат уточнени, понеже в различните извори са показани различни данни. Така Августин Блажени изброява поименно 88 ереси, като започва със Симона Влъхва и приключва с пелагианите и целестинианите¹¹. Филастрий наброява 150¹², макар Августин да свидетелствува, че знаел 156. Тертулиан изчислява 200, Епифаний — 375, Винченцо — 434, Йоан Дамаскин — 103¹³.

⁹ Michel, A. Humbert und Kerularios. Bd. 1 — 2. Paderborn, 1925 — 1930; Jugie, M. Le schisme byzantin. Paris, 1941; Michel, A. Die Kaisermacht der Ostkirche. Darmstadt, 1959; Congar, Y. Zerrissene Christenheit. Wo trennten sich Ost und West? Wien, 1959; Bratsiotis, P. Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht. 2. Bd. Stuttgart, 1960.

¹⁰ Lietzmann, H. Geschichte der alten Kirche. Bd. 1 — 4. Berlin, 1961; Loewenich, W. v. Die Geschichte der Kirche. Bd. 1. Altertum und Mittelalter. München, 1964; Schnürer, G. Kirche und Kultur im Mittelalter. 3. Bd. Paderborn 1924 — 1929; Dannenbauer, H. Die Entstehung Europas. Von der Spätantike zum Mittelalter. 2. Bd. Stuttgart 1959 — 1962; Haendler, G. Das Frühmittelalter. Göttingen, 1961; Ullmann, W. Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter. Graz — Wien — Köln, 1960; Decarr J. Die Mönche und die abendländische Zivilisation. Wiesbaden, 1964; Haendler, G. Epochen karolingischer Theologie, 1958; Eichmann, E. Weihe und Krönung des Papstes im Mittelalter. München, 1951.

¹¹ Patrologiae Latinae, Ed. J. Migne (= P.L.), t. 42, col. 50.

¹² Ibidem, t. 12, col. 196 — 197.

¹³ Enciclopedia italiana. T. 14. Roma, 1932, p. 206.

Апологетите на християнството, движени от практическите потребности на църквата, делели ересите на две основни групи — дохристиянски, или езически, и християнски. Основният критерий, който определял техните позиции, бил свързан с вътрешното съдържание на еретическите групировки. В своя трактат „Панарион“ („Картотека за лекарства“) Епифаний си поставил за цел да опровергава 80 ереси, Филастрий наброява 150¹⁴. Това слагало отпечатък върху стратегията и тактиката на защитниците на официалното християнство.

Действително една част от еретическите учения били заети от древногръцките и древноримските философски системи. Според свидетелството на Иполит Ноет въвел ереста на модалистите, като я заимствувал от учението на Хераклит — едно обстоятелство, което Иполит издига като основно обвинение срещу римските модалисти. Като оценява тези известия, Хагеман подчертава, че общата фраза на Иполит би трябвало да се разбира в смисъл, че Ноет възприел възгледите не на стария йонийски натурфилософ, а възродената в стоическата философия и разработена от късната гръцка философия система на Хераклит, възпроизведена в материалистическото учение на стоиците¹⁵.

В Мала Азия модалистическото учение възникнало в края на II в.¹⁶, макар че, както се вижда от сведенията на съвременниците, нямало забележим успех. Източният свят със своите богати традиции в изучаването на диалектиката не приел схващанията, които не удовлетворявали неговите потребности от социална правда, научни знания и пр. В изворите от малоазиатските модалисти е известен само един-единствен, именно Ноет, наречен от Иполит началник (*ἀρχηγόν*)¹⁷ на модалистическото движение, родом от г. Смирна, прекарал целия си живот на Изток, осъден от местния събор на презвитерите¹⁸. Не намерили прием в Мала Азия, модалистите се отправили за Западна Европа, където привлекли свои последователи. Вече в края на II и началото на III в. в Римската църква пламнала ожесточена борба с учението на динамистите за Христос. В Рим в края на II в. Праксей проповядвал еретическите им възгледи. Той успял да спечели разположението на папа Виктор (189 — 198), като го настроил срещу монтанизма и го убедил да го осъди. „Две дяволски дела — по думите на Тертулиан — извърши Праксей в Рим: прогони Утешителя и разпъна Христа.“¹⁹

Имало религиозни секти, които се отличавали със своята интелектуална ориентация. Динамическото монархианство било свързано с определени научни интереси. Неговите последователи били повече философи, отколкото теолози, те бранели повече принципите на разума, отколкото на вярата. Основано повече на Аристотеловата метафизика, динамическото монархианство си служело със специализирана научна проблематика, която била недостъпна за масите. Неслучайно то обединявало хора от аристокрацията, от висшия клир, които притежавали солидна философска подготовка.²⁰

¹⁴ Донини, А. У истоков християнства (от зарождения до Юстиниана). М., 1979, с. 131.

¹⁵ Hagemann, K. Die Römische Kirche und ihr Einfluss auf Disciplin und Dogma in den ersten drei Jahrhunderten. Freiburg, 1864, 345 — 371.

¹⁶ Patrologiae Graecae. ed. J. Migne. (= P.G.R.), t. 10, col. 804.

¹⁷ Ibidem, col. 805.

¹⁸ Ibidem, col. 804 — 805.

¹⁹ P. L. t. II, col. 179.

²⁰ Harnack, A. Monarchianismus. — In: Real Encyclopaedia. Bd. 13. Stuttgart, 1927, p. 13.

Една част от еретическите системи като теодосинаните в Рим образували особен кръжок от хора, които притежавали значителна образованост, изучавали гражданските науки и коригирали текста на Библията. Теодосинаните, движени от своите схващания, изградени върху съвременната им наука, различавали висш от нисш Христос. Поради своята академическа ориентация и поради абстрактния характер на въпросите, с които се занимавали, те се оказали генерали без армия²¹.

С други думи, зараждането на еретически системи, свързани с по-нататъшното развитие на старите езически традиции, намерило отражение в самото съдържание на тяхното учение. Една част от тях водят своето начало от източните култове, друга — от философията на Елада и Рим. С източните култове и специално със зороастизма и юдейството било свързано манихейството, формирано през втората половина на III в. от персиеца Манес²². На базата на юдейството се зародили назарейството, евионитството, еклесиастството и др.²³ Гностицизмът пък бил продукт на опитите да се съчетае християнството с гръцката философия²⁴. Свое място в историята на ересите заемали монتانизмът, арианството, несторианството и др.

Както виждаме, ересите от първите векове отразявали до голяма степен древногръцките философски традиции, както и митовите, морала и култа на старите източни религии. Това повишавало тяхната аргументация, тяхното теоретическо равнище. Ересиярсите били философи, мислители, които в защита на своите идеи си служели със солидна аргументация, извлечена от най-големите интелектуални постижения на своето време.

В някои звена на християнската църква още през 60-те години на III в. били изоставени официалните теологически концепции, за да се издигнат еретическите разбирания за живота. Според свидетелството на Атанасий Александрийски „в Пентапол, в Горна Либия някои епископи тогава спазвали Савелиевия начин на мислене и това заблуждение придобило такава сила, че малко трябвало в църквата да престанат да проповядват за божия син“²⁵.

През време на своето заточение в Илирия²⁶ ересиархът Арий разпространявал своето учение и привличал последователи. Двама от епископите на Западната църква — Урзакий и Валент, още като презвитери били анатемосани, но успели да заемат епископски катедри. Урзакий заел катедрата в Сингидунум в Горна Мизия, а Валент в Мурс, Панония²⁷. Като последователи на Арий двамата епископи взимали участие в основните събития от живота на църквата, станали след Никейския църковен събор. Те се включили в дейността на събора в Тир, който осъдил учението на Атанасий Велики. Участвували и в комисията, пристигнала на събора в Марет, за да проучи обвиненията срещу Атанасий²⁸. Те влезли в групата на епископите, която наклеветила Атанасий пред император Константин Велики, че задържал превозването на хляб в столичния град²⁹.

²¹ Ibidem, col. 314.

²² Ангелов, Д. История на Византия. Т. 1. С., 1965, с. 117 и пос. лит.

²³ Събев, Т. Из историята на християнската църква (Религиозното и нравственото състояние на християните през първите три века). С., 1958, с. 151.

²⁴ Поснов, М. Э. Гностицизм II в. и победа християнской церкви над ним. Киев, 1917; История на християнската църква. Ч. 1 — 2. С., 1933, 137 — 140.

²⁵ P. Gr., t. 25, col. 485.

²⁶ Ibidem, t. 65, col. 624; t. 25, col. 553.

²⁷ Ibidem, t. 25, col. 553.

²⁸ Ibidem, col. 377.

²⁹ Ibidem, 401 — 408.

Наистина съборът в Сердика осъдил двамата епископи Урзакий и Валент за тяхната борба срещу Атанасий, нарекъл ги „безбожни и неопитни юнци“³⁰, но това не ги отклонило от разпространяването на арианството. След приключването на събора те трябвало открито да признаят своята вина и да осъдят арианството³¹. Когато Констанс починал и престолът бил зает от Констанций (351 — 361), положението се променило. Намирили подкрепа в дворцовата аристокрация, която открито симпатизирала на антиникейската партия, Урзакий и Валент възстановили своите позиции. През 350 г. Максенций пренесъл двореца си на запад и двамата епископи побързали да се представят на императора. В резултата от включването им в неговите политически планове те успели да спечелят доверието му. На 28. IX. 351 г. двамата настигнали Констанций при Мурс, епископския център на Валент, и участвували в първата му по-голяма битка с Максенций. Разтревожен от неизвестния край на сражението, императорът се уединил в една църква на молитва и напрегнато очаквал изхода. Без да осведомява императора, Валент поставил мрежа от съгледвачи, които трябвало да му съобщат незабавно за резултата от сражението. Узнал пръв за поражението на Максенций, Валент незабавно осведомил императора. Когато изуменият Констанций го запитал откъде знае, Валент безсрамно отговорил, че ангел господен му съобщил радостната вест. Подведен, императорът се предоверил на Валент и изпаднал под силното му влияние, бил дори убеден, че на него дължи благоприятния изход на сражението³².

След като император Констанций станал едновластен самодържец, борбата за утвърждаването на арианството продължила и двамата епископи Валент и Урзакий се активизирали още повече. Тласък на движението дала смъртта на Констанс, покровителя на никейската партия. На събора на източните епископи, проведен през 351 г. в Сирмимум при лагера на Констанций, било прието и оповестено ново вероизповедание, известно под името сирмийска формула³³. В нея открито се прокарвала идеята за субординацията в учението за Минай, остро се осъждало учението на Маркел, оправдано в решенията на Сардикийския събор.

Привържениците на Арий на Първия вселенски събор образували обособена партия, възглавявана от Евсейвий Никодомийски. Според Руфин³⁴ в групата привърженици на Арий влизали 17 епископи, а според Филосторгий — 22. В групата се откроявали епископи на големи градове — Теогнист Никейски, Минофан Ефески, Марий Халкидонски, а наред с тях и Атанасий Аназабарски, Антоний Тарски, Патрофил Скитополски, Павлин Тирски и др. Арианството било подкрепяно и от 8 либийски епископи и др.

Заради своите аномейски възгледи антиохийският дякон Аеций бил дълбоко ненавиждан от теолозите на църквата. Атанасий го нарича направо „безбожник“ (ἄθεος)³⁵.

Цариградските патриарси Сергей, Пир, Павел и Петър били привърженици на монотелитската ерес, поради което били осъдени от VI вселенски събор (680 — 681) като еретици³⁶. Това показва, че ересите намирали привърженици и в средите на висшето духовенство.

³⁰ P. L., t. 10, col. 641.

³¹ Ibidem, 647 — 648.

³² Corpus scriptorum eccles. lat. t. 1, Vindol, 1866, 91 — 92.

³³ P. Gr., t. 26, 746 — 740.

³⁴ P. L., t. 21, col. 472.

³⁵ P. Gr., t. 26, col. 686.

³⁶ Снегаров, Ив. Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 1. С., 1944, с. 398 сл.

В началото църковните полемисти, които воювали срещу еретическите движения, не притежавали необходимата подготовка, за да гromят аргументирано своите противници. Те се стремели да компенсират липсата на убедителни доводи срещу еретиците с всевъзможни измислици или с най-общи обвинения. Действителен прелом в това отношение настъпил след втората половина на II в., когато в християнските общини навлезли много образовани хора, между които се открояват Юстин Философ, Атинагор, Теофил Антиохийски, Климент Александрийски, Пантен и др. Но понеже по това време главната опасност за християнството произтичала не от ересите, а от старите езически религии — юдейство и пр., особено развитие получила апологетическата литература. Важна роля играли апологетите Тертулиан, Минуций Феликс, Киприан, Новациан, Арнобий, Лактанций, Амвросий Медиолански, Иероним и др.³⁷ При все това в процеса на по-нататъшното развитие на теологическата литература, подкопавана от нарастващите еретически групировки, появила се и съответна книжнина, насочена срещу ересите и еретиците.

Ако се съди по данните, приведени от Евсевий Кесарийски (ок. 260 — 340) в неговата „Църковна история“³⁸, по сведенията, привлечени от Блажени Иероним в „Каталог на църковните писатели“ и от Блажени Теодорит в „Опровержение на еретическите басни“, срещу еретиците били издавани редица произведения. Срещу ереста на Василид писал Агрипа Кастор, римски писател³⁹. Ереста на Маркион била предмет на критика от Юстин Философ, Теофил Антиохийски, Филип Горшински, Модест, Родон⁴⁰. Енкритите били атакувани от Музан, а монтанизма — от Аполинарий Иераполски, Милтиад, Аполоний, Серапион Антиохийски, Кай⁴¹. Трактатите на тези автори били разпространявани през IV и V в., но впоследствие са изчезнали.

В края на II и началото на III в. се появили някои съчинения срещу еретиците, достигнали до наши дни. Между тях на първо място трябва да се постави трудът на Иринея Лионски „Изобличение и опровержение на лъжливото знание“, преведен на латински под наслов „Contra Haereses libri quinque“⁴². Един от най-образованите хора на своето време, Иринея дава систематическо изложение на най-важните ереси, разпространени в по-ново време — валентиниани, маркосиани, маркионити и др. Друг автор, писал срещу ересите, бил Юстин Мъченик⁴³, трети — Тертулиан⁴⁴, четвърти — Киприан⁴⁵, пети — Епифаний⁴⁶. Важна роля играе Блажени Теодорит⁴⁷ и особено Блажени Августин⁴⁸.

По социалната си целенасоченост, по фанатичната си ненавист към еретиците ярко се откроява Тертулиан. За него ереста била синоним на

³⁷ Franzen, A. *Kleine Kirchengeschichte*. Wien, 1979, 38 — 42; Funk, F. X. *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. Paderborn, 1911, 134 — 139; Голенищев-Кутузов, И. Н. *Средновековная латинская литература* Италини. М., 1972, 73 — 85.

³⁸ Вайнштейн, О. Л. *Западноевропейская средневековая историография*. М. — Л., 1964, 39 — 42.

³⁹ Eusebii. *Histor. Eccles. lib. 4, cap. 7*.

⁴⁰ Ibidem, lib. 4, cap. 18, 24, 25.

⁴¹ Ibidem, lib. 6, cap. 27.

⁴² P. Gr., t. 7.

⁴³ Ibidem, t. 6, col. 549, 552, 553.

⁴⁴ P. L., t. 2, col. 14, 15.

⁴⁵ P. Gr., t. 3 — 4.

⁴⁶ Ibidem, t. 41.

⁴⁷ Ibidem, t. 83.

⁴⁸ P. L., t. 42.

погрешно разбиране, противостоящо на истината. „Но те не разбират — пише той за своите противници, отричащи вярата в троицата, — че единство, нерационално стеснено, прави ерес, а троицата, рационално разпространена, утвърждава истината.“⁴⁹ По такъв начин Тертулиан обосновава своите концепции, не допускайки никакво възражение.

Като оценява позициите на монархианите, Тертулиан пише: „Простите, за да не се каже, безразсъдните и невежите, съставляващи винаги голямата част от вярващите, ръководейки се от древност от предадените правила на вярата, настояват за единния истинен бог. . . , упрекат нас, че ние проповядваме двама и трима богове и се превъзнасяме като почитатели на единния бог, утвърждавайки, че те съхраняват монархията.“⁵⁰

В резултат от задълбочаването на противоречията между Изтока и Запада през време на кръстоносните походи апологетите на католическата църква, от една страна, и на православната, от друга, започнали да се обвиняват взаимно в еретичество. Така в началото на кръстоносните походи един от предводителите на кръстоносците — Боемунд, писал на друг феодал за византийците следното: „Мой възлюблени, знай, че ще имаш работа с най-опасни зверове, с най-недостойни люде, всичките им помисли са обърнати само към това, да погубят латинския народ. Аз познавам злобата и непримиримата ненавист на византийците към латинците.“ Като получил цитираното вече писмо на Боемунд, Готфрид отговорил следното: “За всичко това аз знаех и по-рано въз основа на общественото мнение, а сега в това се убедих на дело.“ При съществуващите конфликти, които непрекъснато се изостряли и разпалвали, взаимните нападки неизбежно взимали най-остри форми. Латинските хронисти започнали да назовават византийците еретици. От своя страна византийците пък окачествили латинците също като еретици⁵¹.

Интересно е да се отбележи, че Балдуин Фландърски, първият латински император в Константинопол, в едно писмо до папа Иннокентий III от 1204 г. прави следните съпоставки за взаимоотношенията между византийци и латинци: „Ние и занапред ще продължаваме да бъдем убедени, че всичко, което направим с византийците — това е дело Божие, а всичко, което византийците поради своето коварство ще предприемат срещу нас, е нужно да се счита за дело на дявола (*daemonum opera*).“⁵²

Наред с православните апологетите на католическата църква започнали да таксуват за еретици и последователите на исляма.

Известният Петър Преподобни съставил две противомохамедански съчинения, които носели изразителните заглавия „Обобщение против цялата ерес на Сарацините“ (*Summa totius haesis Saracenorum*) и „Книга против сектата или ереста на Сарацините“ (*Liber contra sectam sive haeresim Saracenorum*). Както виждаме, за католическия теолог ислямът е ерес или секта. Като се има предвид, че тези съчинения отбелязват началото на системната теоретическа борба на католическата църква срещу мохамеданството, може да се каже, че те формират основните схващания на западноевропейското феодално общество за религията на Арабския свят. Следвайки някои византийски теолози, П. Преподобни поддържал, че ислямът бил по-лош от ерес и мохамеданите трябвало да бъдат приравнени с езичниците. Коранът съдържал много лъжи, Мохамед не бил пророк, но

⁴⁹ Ibidem, t. 2, col. 180.

⁵⁰ Ibidem; col. 181.

⁵¹ Ibidem, t. 201, col. 260; Pichler. Geschichte der Kirchlichen Trennung. Bd. 1. München. 1864, p. 282.

⁵² P. L., t. 215, col. 447.

понеже основал нова религия, откровено поощрявал злото. По такъв начин Мохамед бил или оръдие, или пратеник на дявола. В светлината на тази постановка ислямът бил абсолютна противоположност на християнството⁵³.

Концепцията на католическата църква за исляма като лъжа и като съзнателно извращаване на истината била обоснована от Тома Аквински. В своя трактат *Summa contra Gentiles*, I, 6 Аквински назовава Мохамед основател на секта, който „извращава всички свидетелства на Стария и Новия завет“⁵⁴.

Централно място в историята на ересите в Европа заема богомилството, което разкрива в най-голяма степен тяхното вътрешно иманентно съдържание като религиозен по форма, но социален по съдържание протест срещу феодалната обществена система, утвърждавана от църквата. Със своя дуалистичен светоглед, със своите космогонични и есхатологични схващания, с критиката, която отправя срещу идеологията на църквата, богомилството изиграва огромна роля за разкрепостяване съзнанието на масите от господстващите догми на официалното християнство. В резултат от цял комплекс причини българското богомилство могло да отрази във възможните за средновековието размери недоволството на населението — в началото на селското, а след това и на градското — от господстващата феодална система⁵⁵.

Нов етап в историята на еретическите движения в Западна Европа настъпва през периода на развития феодализъм (XI — XV в.). Традиционната феодална изолираност и затвореност на отделните страни на континента започнала да се преодолява. Определена роля за това изиграла ислямската експанзия — политическа, идеологическа, общокултурна, особено след завоюването на Испания през 711 — 716 г.⁵⁶ Значение имали и кръстоносните походи⁵⁷. Свое място в комплекса от причини и следствия имали и търговските контакти между Изтока и Запада⁵⁸. Като резултат от закономерното развитие на феодалните обществени отношения еретическите движения в отделните страни на Запада в една или друга степен претърпели несъмненото въздействие на българското богомилство, което оказало значително влияние върху тяхната идеология, култ, организационна структура и пр.⁵⁹

Причините за масовизирането на еретическите движения в Западна Европа били много и най-разнообразни. Те достигнали върха на най-масовия си разцвет през периода на развития феодализъм във връзка с развитието на градовете, в които те намерили своята естествена социална среда и материална опора. Освен това немалко значение имало обстоятелството, че идеята за независимостта на църквата от държавата, издигната още от Амвросий Медиолански, осъществявана в една или друга степен, давала възможност да се разбере, че в обществения живот на Западна Европа имало сфери, които се намирали извън компетенцията на гражданската феодална

⁵³ Монтгомери Уотт, У. Влияние ислама на средновековную Европу. М., 1976, с. 98, 103.

⁵⁴ Пак там, с. 99.

⁵⁵ Най-сOLIDното завоевание на българската историография по тази проблематика представлява трудът на Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1981.

⁵⁶ Уотт, У. М., П. Какиа. Мусульманская Испания. М., 1976, с. 16 сл.; Монтгомери Уотт, У. Цит. съч.

⁵⁷ Заборов, М. Историография крестовых походов. М., 1971.

⁵⁸ Streit, L. Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges. Anklam, 1877; Kretschmayr, H. Geschichte von Venedig. Bd 1. Gotha, 1905; Heyd, W. Histoire du Commerce du Levant. 1. Leipzig, 1923.

⁵⁹ По този проблем ценни приноси в историографията направиха: Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 461 сл.; Примов, Б. Бугрите. С., 1970, с. 239 сл.; Топенчаров, Вл. Две жарави — един пламък. С., 1974.

власт. Това давало възможност на ересиарсите, една част от които произлизали от средите на духовенството, да се поставят над светските закони и да проповядват своето учение.

В условията на развития феодализъм тенденциите на полицентричност и многоезичност започнали да се налагат. Така през XIII в. италианците писали прозаическите си произведения на латински, френски, провансалски и на простонароден (*volgare*) език⁶⁰. Това давало възможност за взаимодействие между различните научни и културни центрове на континента. За това спомогнала възникващата система на „свободни градове“, „свободни университети“ и „свободни абатства“ (*abbatia libera*), които, макар формално да се намирили под патронажа на папския престол, фактически били независими от императорската, кралската и папската власт. В такива абатства, които през XII — XIII в. нараствали по брой не само в Германия, но и в цяла Европа, намирили радушен прием учените, преследвани от инквизицията.

От друга страна, вярата в непоклатимия авторитет на католическата църква била в значителна степен разклатена от съприкосновението на Западна Европа с мюсюлманската цивилизация. Техниката на страните от Арабския свят превъзхождала европейската. Равнището на науката и културата, на бита и живота в Западна Европа било много по-ниско, отколкото в Арабския изток. „В началото на XII в. — пише Уот — европейците предполагали, че светът се състои от три части: Азия, Африка и Европа. Най-голямата от тях, Азия, считали почти изцяло за мюсюлманска, така както и Африка, обаче далече не цяла Европа била християнска. Това пораждало у европейците чувство за малоценност.“⁶¹

Някои теоретици на католицизма наистина проявявали известно снизхождение към еретиците и не одобрявали безсмислената разправа с тях. Например Бернард Клервоски, взимайки акт от изгарянето на един привърженик на катаризма в Кьолн, по принцип одобрил проявената ревност, но осъдил самото убийство, мотивирайки се с обстоятелството, че „вярата трябва да се разпространява с убеждение, а не със сила“⁶². На въпроса, който му отправил Шалонския епископ, дали еретиците трябва да бъдат предавани на светската власт, Лиежкият епископ Вазон му отговорил, че „не трябва да се прави това и не бива да ги правим жертва на народната ярост“⁶³.

През периода на развития феодализъм понятието ерес станало предмет на усилените нападки от официалната християнска теология. В неговото съдържание се влага негативен смисъл, поради което трудно може да се намери произведение, което да говори за еретиците положително. Като идеология и движение ересите били обект на атаки в хрониките на различни историци⁶⁴, в произведенията на църковните полемисти⁶⁵, на схоластиците⁶⁶, на инквизиторите⁶⁷. Всички те свързват термина с отрицателните явления на

⁶⁰ Голенищев-Кутузов, И. Н. Цит. съч., с. 254.

⁶¹ Монтоммери, Уотт, У. Цит. съч., с. 108.

⁶² P. L., t. 182, col. ep. 172.

⁶³ Monumenta Germaniae historica. T. 7, p. 62.

⁶⁴ Glaber, Raoul. Les cinq livres de ses Histoires (900 a 1044). Collection de textes n. 1. Paris, 1886, III, 8, p. 76.

⁶⁵ Bernardus Claravallensis. Epistolae 241 — 242 — In: P. L., t. 182, col. 434 — 437; Sermones in Cantica — In: P. L., t. 183, col. 785 — 1198.

⁶⁶ Moneta Cremonensis. Adversus Catharos et Valdenses libri quinque. Rome, 1743, p. 245, 477.

⁶⁷ Bernard, Gui. Manuel de l'Inquisition. — In: Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age, t. 8 — 9, t. 1. Paris, 1926; Rainerii Sochoni. Summa de catharis et leonistis commentario critica. Programme. Roma, 1834.

своето време, хулят и обругават неговите носители. Според Т. Аквински „Ереста е безсъвестна идея, която засяга вярата в Христа и подкопава официалните догми“⁶⁸.

Суровата разправа с еретиците чрез изгаряне била организирана в тясно взаимодействие между светската и духовната власт. През 1022 г. по решение на поместния църковен събор в Орлеан, свикан по нареждане на крал Роберт II (996 — 1031), били изгорени десет ръководители на еретиците, които останали верни на своите разбирания и не се съгласили да се откажат от учението си⁶⁹.

В заседанията на църковните събори често започват да се вземат решения за наказателна разправа с еретиците. Това се вижда от 23-ия канон на събора в Тулуза през 1119 г.⁷⁰, от постановленията на Реймския събор от 1148 г.⁷¹, от актовете на Туринския събор⁷². Наистина това са по-редки решения, но те свидетелствуват за определена социална линия на преследване, на активна борба срещу привържениците на опозиционните течения.

В началния етап от развитието на борбата против ересите църковните събори решавали да се използват наказателни мерки в разправата с еретиците. Рейнският събор от 1157 г. се задоволява да ги подложи на отлъчване, а по-упоритите — на вечно заточение⁷³. Наистина папа Григорий VII (1073 — 1085) изразил недоволство от изгарянето на един еретик в г. Камбре и се разпоредил делото срещу него да бъде разследвано⁷⁴. Обезпокоен от разпространението на ересите в Лангедок, папа Александър III (1159 — 1181) през 1163 г. препоръчал еретиците да бъдат затваряни в тъмница, а имуществата им — конфискувани⁷⁵.

В края на XI в., когато папската съдебна система получила пълно развитие, всяко отклоняване от религията се осъждало по законодателен път с юридически средства. Наложило се разбирането, че ереста е оскърбяване на бога. По-късно Тома Аквински, следвайки аргументацията на Августин Блажени, препоръчвал смъртно наказание за еретиците⁷⁶.

В обстановка на изостряща се класова борба господстващата феодална аристокрация — светска и духовна — изгражда своето законодателство за борба срещу еретиците. През 1197 г. Педро II Арагонски включил в своя кодекс наказанието изгаряне за ерес. Това направил също така крал Людовик VII⁷⁷, а така също и Фридрих II, чиито закони оказали голямо отражение в борбата за смазването на еретиците. Статутът от 1220 г. заплашва еретиците с конфискация на имуществата и ги поставя извън законите. Конституцията от 1224 г. предвижда обвинените в ерес да бъдат подлагани на изгаряне или да им се отрязва езикът⁷⁸. Сицилийският кодекс от 1231 г. постановява изгарянето да се провежда като изключително наказание за ерес⁷⁹.

⁶⁸ Dictionnaire de droit canonique. T. 3 — 4. Paris, 1901, p. 208.

⁶⁹ Annales Benedictini, IV, p. 708.

⁷⁰ Mansi. Sacrorum conciliorum, t. 21, col. 226.

⁷¹ Ibidem, col. 718.

⁷² Ibidem, col. 1177.

⁷³ Ibidem, col. 843.

⁷⁴ Monumenta Germaniae historicae. T. 7, p. 200.

⁷⁵ P. L., t. 200, ep. 118, 122.

⁷⁶ Thomas Aquinatis. Summa theologiae, II, 2, 9, 11, art. 3, 4. ...

⁷⁷ Ordinances des rois de France, I, p. 51.

⁷⁸ Huillard-Breholles. Historia Diplomatica Frederici II, v. II, p. 421.

⁷⁹ Ibidem, t. 4, p. 5.

Въведена била практиката заподозрените в ерес да се очистват за своите прегрешения. В противен случай загубвали гражданските си права. Ако в продължение на години не се отказвали от разбиранията си, бивали подлагани на наказания като закоравели еретици. Имуществата им се конфискували. Децата на еретиците се лишавали от наследство и от граждански права. Домовете на еретиците бивали разрушавани до основи. Онези от еретиците, които се разкайвали за заблужденията си, били хвърляни в тъмница или изпращани на заточение. Феодален господар, който не спазвал законните разпоредби, попадал под суровите удари на закона: имуществото му се конфискувало и понасял всички наказателни последици⁸⁰.

В началото на XIII в. църквата вече била оформила своето враждебно отношение към еретическите движения, използвала инквизиционните средства за разправа с тях. В някои случаи обаче все още било проявявано снизхождение към враговете на църквата. Така големият ересарх Готшлак, който бил член на бенедиктинския орден, бил наказан не заради еретически схващания, а заради нарушаване регулите на ордена⁸¹. Действително членовете на монашеските ордени ревниво бранели вярата, но в техните уставы още не били включени правила за борба срещу ересите, за тяхното системно изкореняване. В заседанията на църковните събори действително бил издиган глас за преследване на еретиците, но той оставал „глас на викация в пустинята“⁸².

Папа Инокентий IV (1243 — 1254) използвал различни форми на мъчение. През 1245 г. той разрешил на инквизиторите да изменят предишните съдебни решения и изисквал при тяхното провеждане да се иска съгласието на свещениците⁸³. В свое писмо от 1251 г. Инокентий IV възнамерявал да предаде всички дела срещу еретиците, водени от инквизиторите, в ръцете на доминиканците. През 1254 г. папата задължава епископите и инквизиторите да действуват съвместно за смазването на ересите. Неговият приемник папа Александър IV (1254 — 1261) възстановил правата на пътуващите бедняшки ордени. През 1257 г. той увеличил пълномощията на инквизиторите и ги освободил от задължението да се съветват с епископите в организирането на процесите срещу еретиците⁸⁴.

В средновековна България църквата създавала обществено настроение против еретиците. Противоеретическият надпис на монаха Ананий, издълбан в основите на средновековна църква в г. Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, гласи: „... който прочете, което написах, да прокълне еретика. Ако ли не го прокълне, то сам да бъде проклет. . . А който прокълне еретика, то него бог ще помилва. Това написа монахът Анание.“ Открит от Т. Иванов, а обнародван от акад. Иван Гошев, надписът се отнася преди началото на XI в.⁸⁵ и свидетелствува за силата на социалните противоречия, за степента на непримиримостта, с която църквата воювала против еретиците. В беседата на Козма против богомилите теологическата аргументация срещу ересите получава нови социални нюанси.

⁸⁰ Ficker. Die gesetzliche Einführung der Todesstrafe für Ketzerei. — Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung. Bd. 1, 1880, 179 — 226.

⁸¹ Hinemari Remensis Opera I. Parisii, 1645, p. 552, 262; Opera II, p. 362.

⁸² Mansi. Op cit., t. 21, col. 226.

⁸³ Vaissette. Histoire du Languedoc. T. 3, p. 452; Lea. History of Inquisition. T. 1. New York, 1888, p. 333.

⁸⁴ Ibidem, t. 1, p. 334.

⁸⁵ Гошев, И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 80.

Колкото и невероятно да изглежда, още през втората половина на 11 в. е имало представители на православната църква, които са се отнасяли положително или търпимо към еретиците. Така основоположникът на Киевско-Печорския манастир Теодосий в своето писмо до киевския княз Изяслав Ярославич (1024 — 1078) изразил своите симпатии към тях. „Аще видиши нага, или голожна, или зимою или бедою одержима, еще ли будет жидовин, или сарацин, или болгарин, или еретик, или латинянин, или ото всех поганых — писал Теодосий, — всякого помилуй и от беды избави, яко же можеш.“⁸⁶ Това изказване говори за проява на снизхождение към мислите и чувствата на другояче разсъждаващите. Един акт, който контрастирал на традиционния фанатизъм на средновековната църква.

В руската държава традиционното враждебно отношение към ересите и еретиците било непрекъснато поддържано от княжеската, а след това и от царската власт и от руската църква. В своето известно послание до светогорските монаси великият московски княз Василий II Василиевич (1415 — 1462)⁸⁷, като говори за митрополит Исидор, който възприел католицизма, го обвинява, че се бил опил от ереста „горестию ереси напився“⁸⁸. Това означава, че по онова време в Кремъл продължавали да обявяват католическата църква за еретическа.

Към края на XV в. в Русия борбата против ересите била сравнително силна. В писмо от 1489 г. новгородският архиепископ Генадий пита ростовския архиепископ Йоасаф дали има някои книги, включително и „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма. „Да ест ли у вас в Кирилове или Фарапонтове или на Каменом книги: Селвестр папа Римски, да Афанасий Александрийски, да слово Козмы презвитера на новопоявильшуюся ересь на Богомилу, да послание Фотей патриарха ко князю Борису Болгарскому...“⁸⁹ Интересът на архиепископ Генадий бил породен от разпространяването на еретическите учения в Русия.

От краткия преглед могат да бъдат направени някои интересни изводи за съдържанието и еволюцията на понятието ерес както през ранното средновековие, така и през развития феодализъм. Със своето участие в класовите конфликти на Европейския континент еретическите движения изобщо и по-специално най-активните от тях — богомолство, албигойство, катаризъм, апостолски братя и пр. — развили в максимална степен своите възможности да се борят, макар и със специфични средства, срещу установените феодални отношения. Като социално движение еретизмът все повече се освобождава от своята религиозна аргументация и в условията на XIII — XIV в. разкрива своята същност като форма на съпротива. Това било свързано с по-нататъшното развитие на градовете, които спомогнали за усъвършенствването му като идеологическа система. Еволюцията на понятието завършила към края на развития феодализъм. Движението изчерпало своето позитивно социално съдържание.

В условията на късното европейско средновековие, когато новите обществени сили, възникващи върху основите на феодалното общество, разпръсвали „мрачните призраци на средновековието“, настъпил известен

⁸⁶ Цит. по Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 5. М. — Л., 1947, с. 172.

⁸⁷ Пересняков, А. Е. Образование Великорусского государства. Петербург, 1918; Тихомиров, М. Н. Средневековая Москва в XIV — XV вв. М., 1957; Черепнин, Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV — XV вв. М., 1960.

⁸⁸ Летопис занятий Археографической комиссии 1864. Вып. 3. СПб., 1865, с. 444; Срв. Ангелов, Б. Руско-южнославянски книжовни връзки. С., 1980, с. 110.

⁸⁹ Казкова, Н. А., Я. С. Лурье. Антифеодальные еретические движения на Руси XV — начало XVI вв. М., 1955, 319 — 320.

прелом в отношението към ересите. Като социално явление те постепенно излизали от сферата на съдебните процеси на инквизицията и навлизали трайно в историографията. Разбира се, това бил процес, който постепенно се разширявал и спомагал за формирането на правилно обществено мнение. Друг е въпросът, че оценката на ересите в ранната бюргерска историопис винаги била достатъчно диференцирана. По всяка вероятност това се дължало на силата на традициите, на инертността в мисленето и пр. В резултат на такъв подход субективните оценки на ранните историци винаги отговаряли на обективния характер на социалните процеси и явления. Но като тематика ересната проблематика се налагала в медиевистиката и привличала вниманието на все по-широки слоеве от научната и културната общественост. Това е особено важен факт, който изиграл голяма роля за поставянето и решаването на въпроса за произхода и същността на западноевропейските ереси.

Интересът към ересите нараснал и поради това, че през епохата на Реформацията възможностите на човешката личност да избира между вярата и разума, между науката и религията се разширили. Свободата на личен избор подкопавала до голяма степен господството на католическата църква и спомагала за формирането на едно по-правилно отношение към ересите и техните учения. Това обяснява причините, поради които в научните трактати от онова време започнали да проникват не само по-либерални, но и сравнително по-точни преценки за еретиците, осъдени от папството.

Отношението на Томас Мюнцер (ок. 1490 — 1525)⁹⁰, ръководителят на селско-плебейските маси в Селската война в Германия, към ересите и секитите е било отрицателно. За разлика от революционното учение на таборитите, което оказало върху него определено влияние, сектантските им схващания му били чужди. Той не приемал и раннохристиянското сектанство, което осъждал заради социалната му платформа. По собствените му думи древните църковници, които назовава иронично „нашите велики неотесани отци“, „предоставят целия свят (освен самите себе си) на дявола и никой не си е давал сметка за това, че по такъв начин е положено началото на всякакви секти и групировки, които се различават помежду си не по признака на истинската и измислената вяра, а по всякакви церемонии и църковни жестове“. По-нататък той окачествява сектантите като „високомерни дяволи и във висша степен проклети“⁹¹.

Не по-различно е мнението на Мюнцер и за сектантите от периода на развития феодализъм. Конкретно той осъжда учението на Амалрик Бенски, родоначалник на ереста на амалриканите. Не могъл да приеме тяхната пасивност, осъждал ги, загдето не се стремели към преобразяване на света, а към бягство от него и влизане в тяхната секта. В същото време Мюнцер ценял високо Йоаким Флорски, ересиархът, и се намирал под негово влияние⁹².

Интересно становище застъпва М. Лутер (1483 — 1546) за преследването на ересите и еретиците. Наскоро след като оповестява своите 95 тезиса върху вратите на дворцовата църква във Витенберг, той обосновава своята концепция за антицърковните движения. В противоположност на католическата църква, която застъпва разбирането, че светската власт трябва да

⁹⁰ Steinmetz, M. *Das Müntzerbild von Martin Luther bis Friedrich Engels*. Berlin, 1971; Meusel, A. *Thomas Müntzer und seine Zeit*. Berlin, 1966.

⁹¹ Müntzer, Th. *Schriften*, hrsg. Otto Brandt, Jena, 1973, p. 128, 141.

⁹² Смирин, М. М. *Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война*. М., 1955, 247 — 250.

подпомага духовенството при изкореняването на другояче мислещите, Лутер заявява, че гражданската власт не бива да протяга ръка на духовната и да ги наказва. „Изгарянето на еретиците — пише реформаторът — противоречи на волята на светия дух“. Както е известно, тази постановка била анатемосана в папската була от 1520 г., с която Лутер се отлъчвал от църквата⁹³. Като застанал на страната на преследваните, през август 1520 г. той застъпил разбирането, че с еретиците трябва да се разговаря с аргументацията на Библията. „Еретиците следва да бъдат побеждавани с помощта на Писанието, както правеха древните отци — убедено пише витенбергският мислител, — а не с огън. Ако побеждаването на еретиците с огън беше изкуство, то палачите биха се оказали най-учените доктори на земята.“⁹⁴

Своео разбиране по този въпрос той продължавал да отстоява и през 1521 — 1524 г. Според него светската власт не бивало да се меси в духовния живот на вярващите. „Светското управление — пише Лутер — има закони, които се простират не по-далече от тялото, имуществата и това, което е външно на земята. Бог не може и не иска да позволи никому да властвува над душата, освен самият той. Затова, когато светската власт се опитва да диктува законите на душата, тя нахълтва в божие управление, прелъстява и разваля душите.“⁹⁵ Това абстрактно теоретическо разбиране Лутер конкретизира по особен начин. „Ереста — продължава той разсъжденията си — е духовно дело: нея не можеш да я изрежеш с желязо, да я изгориш с огън, да я удавиш във водата.“ В заключение той пише, че насилието не само не изкоренява ереста, но я засилва и укрепва. Лутер мисли, че преодоляването на ереста могло да стане само с помощта на божие слово⁹⁶.

Едно сравнително хуманистично разбиране за ересите и еретиците отстоява видният представител на Северното възраждане, големият учен енциклопедист Еразъм Ротердамски (1466 или 1469 — 1536)⁹⁷. В своята забележителна сатира „Възхвала на глупостта“ той предава по един оригинален начин основните схващания на своето време за еретиците, но показва достатъчно ясно своите симпатии към тях. Осмивайки приктиката на теолозите „да разтягат небето, т. е. Священото писание, като кожа“, Ротердамски пише, че присъствувал на един богословски диспут. През време на разискванията някой задал въпроса: „Какви са основанията на Священото писание, че еретиците трябва да се изгарят, а не да бъдат убеждавани при публични разисквания?“ В отговор на зададения въпрос станал един строг старец, „дори само по веждите личеше, че е богослов“ — уточнява авторът, — и с голямо раздражение отговорил, че този закон бил предписан от апостол Павел, който бил казал: „Отбягвай еретика след първото и второто съветване.“ След като повторил няколко пъти тези думи, слушателите се чудели какво било станало на стареца, но той пояснил: „отбягвай“ значи еретикът да се лиши от живот“. Една част от присъстващите се изсмели, но друга част оценили изказването като съвсем богословско. Възникнал спор. Думата взел един „страшен богослов“, защитник на църквата. „Слушайте, казва — започнал той, — какво е писано в Священото писание: „Не позволявай на злодея да живее. Всеки еретик е злодей: следователно...“ и т. н.“⁹⁸

⁹³ Wappler, P. Inquisition und Ketzerprozesse in Zwickau zur Reformationszeit. Leipzig, 1908, p. 1.

⁹⁴ Luther, M. Sämtliche Werke. Bd. 67. Erlangen, 1832, p. 341.

⁹⁵ Ibidem, p. 82.

⁹⁶ Ibidem, p. 81, 90.

⁹⁷ Маркиш, С. П. Знакомство с Еразмом из Ротердама. М., 1971; Смирин, М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. М., 1978.

⁹⁸ Еразъм Ротердамски. Възхвала на глупостта. С., 1969, с. 163.

Като предава фанатичния дух, който господствувал на диспута, авторът отбелязва, че всички, които присъствували, се възхитили „от дарбата на човека и с войнишка крачка побързаха да се присъединят към неговото мнение“. В тази кратка забележка е показана дълбоката ненавист на учения хуманист към догматичната глупост, към невежеството и фанатизма. „Никому не дойде на ум — заключва той, — че този закон се отнася до предсказателите, заклинателите и магесниците, които евреите на своя език наричат „мехасефим“. В противен случай би трябвало да се наказва със смърт за прелюбодейание и пьянство.“⁹⁹

Колкото и невероятно да изглежда на пръв поглед, идеолозите на Немската реформация, на германската раннобуржоазна революция, общо взето, нямали положително отношение към ересите и еретическите движения. В основни линии те се отнасяли към тях отрицателно. В Магдебургските центурии¹⁰⁰, първата многотомна лутеранска история на църквата, написана в Магдебург под ръководството на далматинеца Матиас Флаций¹⁰¹, ересите се разглеждат като дело на дявола. „В това дело, ересите — казва се във втория том на центуриите, — дяволската злоба се разкрива по най-очевиден начин. С тези свои злословия те искат да затъмнят Христовата църква и да я опровергават в нейната основа, за да затруднят по такъв начин бога и да отчуждат множеството от истинското учение. И както добрите и спасителни учители на църквата са дарове божии, тъй и еретиците, обратно, са органи и страшни сили на дявола.“¹⁰²

В Магдебургските центурии се разглеждат редица средновековни ереси, в това число и богомолското движение, чиито предходници биват открити в лицето на манихеите и павликяните. Поддържа се, че манихейството възникнало през III в. в Месопотамия, разпространило се в Палестина, Гърция, Македония, Романия, под която авторите разбират Тракия¹⁰³. През X в. то имало последователи във Филипопол¹⁰⁴. Вниманието се отделя на богомилството, като се говори за процеса срещу богомила Василий, лекаря еретик, който бил изгорен на кладата в Константинопол заради идеите си¹⁰⁵.

Авторите на центуриите се отнасяли отрицателно, дори враждебно не само към ранните ереси като арианството, гностицизма, пелагианството и пр., но и към движенията от периода на развития феодализъм — албигойци, катарии, валденсии. Ако в лицето на папството те виждали най-голямо доказателство за външното разложение, извращение на църквата, в ересите откривали белезите на нейното вътрешно разтление¹⁰⁶. Посредством папството и ересите дяволът, „похищавайки небесната истина, влива и разпространява сред хората страшни заблуждения за гибел на хората“¹⁰⁷.

⁹⁹ Пак там, с. 164.

¹⁰⁰ Schaumkell, E. Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien. Ludwigs-lusr, 1898.

¹⁰¹ Центуриите излизат в 13 тома на латински език в Базел през 1559 — 1574 г. Всеки том обхваща по един век (от къснолатинското *centuria*, от лат. *centum*, сто) и достига до XIII в. вкл.

¹⁰² *Centuriae Magdeburgenses, seu ecclesiastica historia integram ecclesia catholicae ideam complectens etc., per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica, t. II, praefatio.*

¹⁰³ Ibidem, t. 3, 117 — 118.

¹⁰⁴ Ibidem, t. 8, p. 330, 351.

¹⁰⁵ Ibidem, t. 11, 247 — 248.

¹⁰⁶ Schulte, J. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien. Neisse, 1877, p. 74.

¹⁰⁷ *Centuriae Magdeburgenses. . . t. I. Epistola dedicatoria.*

Сравнително по-либерално отношение към ересите и еретиците проявявал Матей Флаций Илирик (1520 — 1575)¹⁰⁸, организатор на Магдебургските центурии, привърженик на М. Лутер, разпространител на лутеранството. В известния си „Каталог, свидетел на истината“ Флаций дава специални кратки очерци за такива ересари като Йоаким Калабрийски, Петър Валдес, Джон Уиклиф, Ян Милич, Ян Хус и др., за които се отзовава положително като борци срещу папската курия¹⁰⁹. Той пише също така и за някои еретически групировки като валденските братя¹¹⁰ и др., а оценките му са проникнати с любов и уважение към техните схващания. Заслужава да се отбележи, че Флаций се отнасял положително предимно към онези ереси, които според него били предшественици на лутеранството. Когато обаче влязъл в противоречие с лутеранската църква, бил наречен „манихейско-богомилски сектант“¹¹¹.

Макар и да написал своите „Църковни анали“ в отговор на Магдебургските центурии и да бил движен от контрареформационни подбуди, кардинал Цезар Бароний (1538 — 1607) не се различавал принципино от идеолозите на протестантизма в отношението си към ересите. В своето 12-томно съчинение, издадено през 1588 — 1607 г., той осъжда еретиците и им приписва — на византийците и еретиците — фабрикуването на фалшификата, известен под названието „Дарът на Константина“, с цел да се злепоставело папството. Според Бароний църквата не се нуждаела от фалшификата, понеже тя „не може да получи от човека това, което вече ѝ е било дадено в лицето на Петра, княза на апостолите, от Бога и Христа“¹¹². Бароний приписва също така на еретиците включването на папа Хонорий I (625 — 638) в актовете на VI вселенски събор, където той е представен като последовател на монотелитската ерес. Авторът поддържа, че еретиците включвали името на папа Хонорий в списъка на ересиарсите, за да изложат църквата, но в оригиналните актове на събора то липсвало¹¹³.

Въпреки че бил представител на радикалното направление в Немската реформация, Себастиан Франк (1499 — 1524)¹¹⁴ не съумял да преодолее традиционните средновековни представи и да изгради едно сравнително правдиво схващане за антицърковните борби. Наистина той отстоявал разбирането за пълна ликвидация на всякакви църковни организации — католическа, лутеранска и пр., защото мислел, че всяка църква сковава свободната мисъл и поради това е ненужна и вредна. Неслучайно Маркс, характеризирайки неговия пантеизъм, отбелязва, че той смятал „всички религии и секти като равноценни“¹¹⁵.

Като поставя знак за равенство между съществуващите религии и църкви, С. Франк се отнася отрицателно към еретическите групировки. „Който иска

¹⁰⁸ Twesten, A. Matthias Flacius. Berlin, 1844; Luciani, T. Mattia Flacio di Albona notizie e documenti. Pula, 1869; Mircovic, M. Falcus. Zagreb, 1939.

¹⁰⁹ Kattalog svedoka istine. Zagreb, 1960, 180 — 182, 251 — 254, 290 — 292.

¹¹⁰ Ibidem, 190 — 224.

¹¹¹ Николов, Й. Немската реформация и някои църковни дейци в българските земи. — В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 1. С., 1972, с. 30.

¹¹² Annales ecclesiastici. Т. 3. Antwerpen, 1602, 226 — 227.

¹¹³ Ibidem, т. 8, 547 — 548.

¹¹⁴ Левен, В. Г. Исторические взгляды Себастьяна Франка. — В: Средние века. Т. 6. М., 1955; К оценке народных восстаний в трактатах С. Франка. — Уч. зап. Рязанского государственного педагогического института, 16, 1957; Философские воззрения С. Франка. — Вопросы философии, 1958, № 10; Stupperich, R. S. S. Franck und das münsterische Taufertum. Münster, 1966.

¹¹⁵ Архив Маркса и Энгельса. Т. 7, с. 179.

да знае — пише той в „Историческа библия“ — какво представлява от себе си светът, като многоглав звяр — ниска тълпа — проявява своя колеблив нрав, напомняйки безразсъдна, бясна, дива свиня, той ще намери тук идолопоклонство, лекомислие, непостоянство, суеверие, ерес и тем подобни всякакви метежи.“¹¹⁶ Както виждаме, оценката за ересите не се отличава с положителни акценти.

В друго свое съчинение Франк влага също така негативно съдържание в термина ерес. Отчитайки, че църквата изживява своето време заедно с тиранията, той отбелязва, че някои се опитват да доказват правомерността на робството и крепостническата зависимост, като се опират на „старозаветното време“. Според него те замълчават, че „Старият завет за нас не е задължителен, че ние живеем във времената на Новия завет... По-вредна ерес от този стремеж за възстановяване на миналото — пише Франк — не съм забелязал в цялата световна история.“¹¹⁷

При все това С. Франк направил опит да преразгледа разбирането за еретическите движения, които започнал да оценява като нормално явление в историята на християнството. Като отхвърлял фанатизма на католическата църква, той се отнасял към иноверците като към свои братя. Франк пише: „Моето сърце на никого не е чуждо, мои братя се намират сред турци, паписти, юдеи и всички народи, не затова, че те са турци, юдеи, паписти и такива ще си останат (но затова защото), когато настане вечер, те ще бъдат призвани в лозята и ще получат такава заплата, каквата и ние.“¹¹⁸ Застанал на позициите на веротърпимостта, авторът отхвърля преследванията по религиозни причини.

В тази насока той стига до заключението, че всяка нова религия била еретична спрямо съществуващите дотогава. Така хуситите са еретици спрямо папистите, а папистите са еретици за хуситите. Христос и неговите апостоли били еретици по отношение на юдейството. По своята същност ереста се свързва с известни тенденции на християнството, с неговото развитие през вековете. По такъв начин терминът ерес загубва своя ненавистен смисъл. По неговите заключения истината била открита и на древните езичници, и на иноверците, и на еретиците¹¹⁹. С. Франк започва да включва ересите в кръга на законните групировки в историята на религията.

Не се отнасял положително към еретическите движения и Томас Мор (1478 — 1535)¹²⁰, големият английски хуманист, идеологът на утопическия комунизъм. Като осъждал Селската война в Германия (1525) и хвърлял отговорността за нея на М. Лутер, той писал, че в Швейцария, Саксония и някои други земи в Германия лутераните унищожавали истинската вяра. Мор уточнявал, че тълпи еретици отначало разрушавали храмовете, осквернявали олтарите, а след това се вдигали на борба, въставали срещу правителството, разпалвали междусобни разпри, избивали хиляди хора и превърнали страната в пустиня¹²¹. Както виждаме, за него понятието еретик било синоним на разрушител.

¹¹⁶ Franck, S. Zeitbuch und Geschichtsbibel von angaben biss in diss gegenwertig. . . , 1565, Bl. (IV).

¹¹⁷ Franck, S. Das verbütschert mit sieben Siegeln Buch. . . Weimar, 1539, Bl. 417.

¹¹⁸ Bainton, R. H. La riforma protestante. Torino, 1974, p. 124.

¹¹⁹ Ginzburg, C. Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell 'Europa del '500. Torino, 1970, 129 — 131.

¹²⁰ Осиновский, И. Н. Томас Мор, утопический коммунизм, гуманизм, реформация. М., 1978, 8 — 54 (преглед на източниците и историографията); срв. Томас Мор 1478 — 1978, коммунистические идеалы и история культуры. М., 1981.

¹²¹ The Wisdom and Wit of Blessed Thomas More; being extracts from such of his works as were written in English. London, 1892, 111 — 112.

Субективните схващания на Мор обаче влизали в противоречие с обществената действителност. В същото време, когато той осъжда идеите на анабаптистите за общност на имуществата, самите анабаптисти се вдъхновявали от неговата „утопия“¹²². Кралица Мария Кървава използвала неговата обосновка на правото на църквата и държавата да преследва еретиците и подложила на безжалостен гнет съмишленика му кардинал Реджиналд Пол, последовател на Еразъм Ротердамски. Теоретическите постановки на Мор за веротърпимост не могли да бъдат осъществени. Като противник на Реформацията той сам трябвало да оправдава религиозните преследвания. Опитите му да не участва в наказателните операции, да запази контактите с хуманистите, с които се разминал, останали безрезултатни. Усилията му да застане над религиозните конфликти не се увенчали с успех, защото през онези епохи социалните противоречия продължавали да се проявяват в религиозна форма.

Не се отнасял положително към ересите и еретиците и Максим Грек (ок. 1470 — 1556)¹²³, бележит писател публицист, играл важна роля в историята на руската култура през XVI в. Като осъжда учението на Аристотел, Грек го характеризира като „еретика и лестъца“, „учаща ложна“¹²⁴. За него определението „еретик“ имало отрицателни измерения. Воювайки против католическата църква¹²⁵, Грек се отнасял враждебно и към ересите. В V глава на своето „Изповедание“ той осъжда юдейството. В редица свои съчинения разобличава, води полемика с различните еретически групировки, с техните „заблуждения“¹²⁶, стремейки се да докаже своята ортодоксалност, която православната църква в Русия подлагала на съмнение.

Не било достатъчно избистрено и становището на Томазо Кампанела (1568 — 1639)¹²⁷ за ересите и еретиците. В своето забележително произведение „Градът на слънцето“ този ранен представител на утопическия комунизъм чрез един от героите си Ген поставя на една плоскост ересите, войните и глада. „С други думи, ересите, войните, гладът, които звездите предизвестяват — казва Ген, — обикновено връхлитат, понеже повечето хора допускат да се влияят по-скоро от сетивната подбуда, отколкото от разума, поради което вършат такива неща, които са противни на разума. Но понякога те разумно се поддават на страстта, когато (например) биват обхванати от справедлив гняв и започват справедлива война.“¹²⁸ Тази оценка не се нуждае от коментар.

По-нататък в своето произведение — пак чрез словата на Ген — авторът отново дава негативна оценка за ересите. „Навърдили са се — пише той — и злоезични поети, и еретици под влияние на тригълника на Марс и скорошното влизане на Мекурий в апогей. А под влиянието на Венера и на Луната те говорят винаги за блудство и извратености.“¹²⁹ Очевидно под влияние на своята астрологична концепция за влиянието на звездите върху

¹²² Cantimori, D. Umanesimo e religione nel Rinascimento. Torino, 1975, p. 268.

¹²³ Иконников, В. С. Максим Грек и его время. Киев, 1915; Иванов, А. И. Литературное наследие Максима Грека. Характеристика, атрибуции, библиография. Л., 1969; Казакова, Н. А. Максим Грек в советской историографии. — ВИ, 1973, 5, 149 — 157; Синицына, Н. В. Максим Грек в России. М., 1977.

¹²⁴ Максим Грек. Сочинения. Ч. 1. Казань, 1859, 249 — 250, 267 — 280.

¹²⁵ Синицына, Н. В. Цит. съч., 75 — 87.

¹²⁶ Максим Грек. Цит. съч. Ч. 2; Синицына, Н. В. Цит. съч., с. 187.

¹²⁷ Рутенбург, В. И. Кампанелла. Л., 1956; Firpo, L. Ricerche campanelliane. Firenze, 1947.

¹²⁸ Томазо Кампанела. Градът на слънцето. С., 1971, 123 — 124.

¹²⁹ Пак там, с. 128.

съдбата на хората Кампанела приписва на еретиците онези обвинения, които им отправя католическата църква.

Не се отнасял положително към ересите и Франсис Бейкън (1561 — 1626)¹³⁰, родоначалникът на английския материализъм. Ако и да нанесъл силен удар върху средновековната схоластика, авторът на „Нов Органон“ и „За достойнството и усъвършенствуването на науките“ не успял да се домогне до едно по-правилно разбиране за еретиците. В своите научни конструкции Бейкън включва еретиците в графата на онези философи, които се опитват да строят своята естествена философия върху Библията. По неговите заключения, докато рационалистическата философия и софистиката затъпявали разума, представителите на споменатата група смесвали естествознанието със суеверията. Като окачествява такъв подход като „равносилен на чума за разума“, той призовава своите съвременници да се предпазват от него, понеже „от безразсъдното смесване на божественото и човешкото произтича не само фантастическа философия, но и еретическата религия“. Бейкън заключава, че на такава вяра следвало да ѝ се предостави „само това, което ѝ принадлежи“¹³¹. В тази критична оценка е отразен мирогледът на философа хуманист, който оценява ценностите на миналото чрез критерия на ученияте от епохата на Възраждането.

В „Опити или нравствени и политически наставления“ в раздела „За единна религия“ Бейкън дава по-друга трактовка на ересите, която не се отличава от традиционните схоластически схващания. „Плодовете на единството — не говорейки вече за това, че то е угодно богу, а това е най-важно от всичко — на равни начала се ползват и тези, които не са приобщени към църквата — обобщава той, — и тези, които се намират в нейното лоно. Що се отнася до първите, то несъмнено ересите и разколите са най-величайша съблазън, по-лоши даже от развратността на нравите.“¹³² По такъв начин големият учен се солидаризира с нравствено-етичното разбиране за ересите, отстоявано от църквата.

В традиционния смисъл употребявал понятието и Стефан Герлах (1546 — 1612)¹³³, първият лутерански пастор, който установил по-тесни връзки между немските реформатори и православната църква в Константинопол и с българските земи под османска феодална зависимост. В своя „Дневник“ Герлах между другото споменава, че на 6 март 1574 г. патрирхът в Константинопол отлъчил с особени церемонии и публично всички еретици¹³⁴.

Цариградската патриаршия разглеждала Лутер като еретик, а неговото учение като еретическо. Цариградският патриарх Йоасаф II (1555 — 1565) благословил борбите на цар Иван IV Грозни (1530 — 1584) срещу Лутеровата ерес, разпространена в Ливония и Литовска Русия. В посланието, което изпратил до митрополит Макарий, Йоасаф II изобличил „злословимую и пагубную и богомерзкую люторскую ерес“ и скърбял, че в „Малой Руси некия отпадоша в погибел, в злослужение Люторско“¹³⁵.

¹³⁰ Городецкий, Н. Франсис Бэкон, его учение о методе и энциклопедия наук. Сергиев Посад, 1915; Шупина, В. М. Взгляды Фр. Бэкона на право, мораль и церковь — Уч. зап. Московского областного педагогического института, 22, 1955; Gibson, R. W. Francis Bacon. A bibliography of his works and of Baconiana to the year 1750. Oxford, 1950.

¹³¹ The Works of Lord Bacon. Vol. II. London, MDCCCLXXIX, p. 439.

¹³² Бэкон, Ф. Сочинения в двух томах. М., 1978, 357 — 358.

¹³³ Николов, Й. България и българите в съчиненията на Стефан Герлах и Мартин Крузиус. — ГСУ. ИФ., 68, 1979, с. 58 сл.

¹³⁴ Герлах, Ст. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. С., 1976. с. 80.

¹³⁵ Николов, Й. Немските реформатори, балканските провинции на Османската империя и мисията на Димитър Мизисца в Германия. — В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 2. С., 1979, с. 23.

Как оценявала испанската монархия еретиците, показва едно любопитно изявление на крал Филип II (1527 — 1598)¹³⁶. „Аз предпочитам да нямам никакви поданици — изявил веднъж монархът, — отколкото да имам в тяхно лице еретици“¹³⁷. Това изказване свидетелствува за фанатичната ненавист, с която били преследвани еретиците в тази страна.

В условията на късното средновековие отношението към ересите фактически не могло да се промени съществено. Наистина на 13. IV. 1598 г. френският крал Хенрих IV (1589 — 1610)¹³⁸ издал известния Нантски едикт¹³⁹, по силата на който католицизмът оставал господстваща религия в страната, но протестантизмът получавал относителна свобода на изповедание¹⁴⁰. Това решение обаче влизало в противоречие с принципите на католическата ортодоксия, поради което монахът фанатик Ревалек, изпълнявайки решението на клерикалните кръгове, убил Хенрих IV. На временното либерално отношение към религиозните групировки, влизащи в противоречие с папската курия, бил сложен край. През 1685 г. Людовик XIV (1643 — 1715)¹⁴¹ подложил на ожесточено преследване калвинисти, янсенисти и др. религиозни изповедания. На тържествената коронация Людовиг XVI (1774 — 1792) произнесъл клетва: „Кълна се от чисто сърце да употреба своята власт за изтребването на осъдените от църквата еретици във всички мои подвластни земи.“¹⁴²

При все това по времето на ранните буржоазни революции същностното съдържание на понятието ерес започва да се променя. Както отбелязва А. Неусихин, вече през XVI в. испанците знаели, че „ереста“, т. е. нидерландския калвинизъм, способствува за развитието на търговския дух. В съгласие с тях напълно правилно немският учен от ново време Готайн пише, че калвинистическата диаспора била „школа за капиталистическото стопанство“. Монасите, търговците и занаятчиите били компактна част във френските църкви на хугенотите. Специфична особеност на всички протестантски течения било „персоналното съвпадение на виртуозната капиталистическа деловитост с най-интензивните форми на набожност, произващи и регулиращи целия живот на дадените лица и групи“¹⁴³.

През времето, когато в Западна Европа бушува Английската буржоазна революция, в Русия продължавали да употребяват старото презрително съдържание в понятието ерес. В печатните листове за събитията в немските земи, Англия, Франция, Испания, Холандия, Венеция и др., издавани в периода юни — юли 1646 г., се говори и за еретици и богохулци в Лондон. В печатан лист от юни 1648 г. за събитията в Священата Римска империя става дума за еретици в Шотландия — Единбург. В друг документ, печатни листове за събитията в немските земи, Англия, Франция, Испания, Холандия, Венеция и др. от юни — юли 1646 г. отново се споменават еретици и богохулци,

¹³⁶ Altamira y Sreva, R. Ensayo sobre Felipe II hombre de estado. Mexico, 1950; Duberton, L. Philippe II. Paris, 1965; Braudel, F. L'Esagne au temrs de philippe II. Paris, 1965.

¹³⁷ История на дипломатията. Т. 1 С., 1961, С. 270.

¹³⁸ Ritter, R. Henri IV (Le Bearnais). Paris, 1945; Rene Taillandier S. Henri IV. Paris, 1938; Vaissiere, P. Henri IV. Paris 1928.

¹³⁹ Faurey J. L'edit de Nantes et la question de la tolerance Paris, 1929; Pages, G. Les pais de religion et l'adit de Nantes. — Revui d'histoire moderne, 1936, N 11.

¹⁴⁰ Лависс, Э. А. Рамбо. Всеобщая история. С IV столетия до нашего времени. Т. 5. Религиозные войны, 1559 — 1648, М., 1898, с. 290 сл.

¹⁴¹ Hautecoeur, L. Louis XIV. Roi-Soleil. Paris, 1953; Bertrand, L. Louis XIV. Paris, 1950.

¹⁴² Артамонов, С. Д. Вольтер и его век. М., 1980, с. 182.

¹⁴³ Wber, M. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Vd. 1. Tubingen, 1920, p. 26; Неусыхин, А. Проблемы европейского феодализма. М., 1974, с. 426.

обитаващи Лондон¹⁴⁴. Ще рече, официалните документи, представляващи немски ръкописни вестии, печатни тетрадки и др., съхранявани днес в ЦГАДА, Москва, запазват своето традиционно враждебно отношение към ересите и еретиците.

За преодоляване на предубежденията към ересите и еретиците, напастявани от официалната католическа историография, дали своя принос цяла плеяда протестантски историци. В борба с апологетите на папството те проучвали съществуващата документация и възстановявали ученията и дейността на еретическите общини не по протоколите на инквизицията, а по свидетелствата на осъдените. По такъв начин било поставено началото на нов период в историографията, който се отличавал с по-голяма широта на вижданията, с привличане на нови документални свидетелства. Забулвана и изопачавана от папските историци, истината за еретиците започвала да се възстановява, да формира общественото мнение.

За укрепване авторитета на ересите и еретиците спомогнали по-нататък изследванията на редица други автори. Между тях специално отбелязване заслужава трудът на берлинския пастор Исак дьо Бесобр (1659 — 1738) „Критическа история на Манес и манихейството“¹⁴⁵. В не по-малка степен това се отнася и за „Критическа история на философията“ на аугсбургския пастор Якоб Брукер (1697 — 1770)¹⁴⁶. Откроява се също така и монографията на професора по църковна история в Хелмштат и Гьотинген Йохан Лоренц Мосхайм (1694 — 1755)¹⁴⁷. Привличат вниманието и трудовете на проф. Паул Ернст Яблонски (1682 — 1757)¹⁴⁸ и на проф. Йохан С. Землер (1725 — 1791)¹⁴⁹. Всички те в една или друга степен разширяват знанията за еретическите системи и укрепват престижа на ересната проблематика. След появата на техните проучвания, които до известна степен подкопават фанатичните концепции на папистите, започва да се разговаря и пише по-спокойно и лоялно за средновековните еретици.

В историографията, посветена на еретическите движения в Германия, ценен принос дават двамата историци — баща и син — Йохан Георг Валх (1693 — 1775), теолог и историк на философията, и Кристиан Вилхелм Валх (1726 — 1784), професор по теология в Гьотинген. Й. Валх е автор на един компендиум по история на древната църква¹⁵⁰, а Кр. Валх — на една тритомна история на ересите¹⁵¹. В своите трудове двамата историци се стремят да обрисуват еретиците като фантасти мечтатели, които се борели за едно по-справедливо общество, като проповедници за настъпването на „царството божие на земята“. По такъв начин те възстановяват истината, изопачавана от апологетите на католическата църква.

В своята „Безпристрастна история на църквата и ересите“¹⁵² пиетистът Готфрид Арнолд (1666 — 1714), осъждайки едновременно католическата църква и протестантската ортодоксия, брани еретиците, преследвани от официалните власти и от църквата. Арнолд се стреми да отхвърли хулите и

¹⁴⁴ Вести-куранты 1645 — 1646, 1648 гг. М., 1980, с. 122, 198, 231.

¹⁴⁵ Beausobre, I. Histoire critique de Manichee et du Manichisme. Amsterdam, 1734 — 1739.

¹⁴⁶ Brucker, J. Historia critica philosophiae. T. 1 — 5. Leipzig, 1742 — 1744.

¹⁴⁷ Mosheim, J. I. Institutiones historiae ecclesiasticae antiquioris et recentioris. Helmstadt, 1755.

¹⁴⁸ Jablonski, P. E. Institutiones historiae christianae. T. 1 — 2. Frankfurt Q. O. 1766.

¹⁴⁹ Semler, J. S. Versuch christlicher Jahrbücher. . . , Bd. 1 — 2. Halle, 1783.

¹⁵⁰ Walch, J. G. Compendium antiquitatum ecclesiasticarum. Leipzig, 1773.

¹⁵¹ Walch, K. Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzerein Spaltungen und Religionsstreitigkeiten. T. 1 — 3. Leipzig, 1762 — 1766.

¹⁵² Arnolg, G. Unpartheysche kirchen-und Ketzehistorien vom Anfang des Neuen Test bis auf das Jahr Christi 1688. Bd. I — IV, 1966 — 1700.

клеветите, които се отправят срещу еретиците, да ги представи в тяхната действителна неподправена същност. В противоположност на официалната църква, в която „господства неверие и като негов резултат — гняв, ненавист, лъжа, пороци и убийства“¹⁵³, той оценява еретиците като истински християни. „Който се съгласява с дадената общоустановена формула и не се съмнява в авторитета и властта на епископите — пише този автор, — той се нарича православен, без да се гледа на това, действително ли е той истински християнин или не. Този, който не приема тези положения, мнения и хитроумни изречения, изобретени от клира, като противни на убежденията на неговата съвест, се смятал за еретик.“¹⁵⁴ Първият еретик, който получава реабилитация, е Симон влѣхва, от чието име са свалени редица заблуждения и предубеждения¹⁵⁵. Еретиците Валентин и Маркион, представени в традиционната историография като носители на зло, като хора, покрити с позор, са обрисувани като ересиарси, чието учение, достойно за всякаква похвала, било плод на дълбоки самостоятелни размисли за божествените дела¹⁵⁶. Според Арнолд манихейството заслужавало положителна оценка, противниците му не могли да разберат неговия смисъл и напразно се опитвали да го представят в най-черни краски¹⁵⁷. Отхвърляйки обвиненията, които се отправяли срещу арианството, той пише, че в арианските общини „процѣфтява най-строга нравственост и се установява най-точен ред; от цялата история на онези времена се вижда, че те в много отношения се оказвали много по-добри, отколкото всички други“¹⁵⁸.

Като се опитва да реабилитира еретиците, Арнолд отбелязва, че те често отстъпвали от истината, изпадали в заблуждения. Причината за това невинаги трябвало да се търси у еретиците, а в официалната църква, у нейните представители, които невинаги се отнасяли добре с тях, стигали до крайности, подлагали ги на преследване¹⁵⁹. Историкът се отзовава с възторг за Пелагий, който отхвърля учението за църквата за благодатта и прокарва схващането за възможността да се вършат добри дела със собствени сили, понеже идеолозите на християнството, теолозите, създали догмата за благодатта, за да прикрият своите пороци¹⁶⁰. По такъв начин авторът представя ересите и еретиците в нова светлина. Движен от хуманистични мотиви, той подлага на критична оценка историята на църквата, проучва внимателно документалния материал, изворите и представя еретическите движения като позитивно обществено явление. Действителен наследник на древната непоковарена църква Арнолд виждал в ересите, а за продължител на ересите издигал пиетизма¹⁶¹, онова мистическо течение в немския протестантизъм, което поставяло религиозните чувства по-високо от догмите и с което бил свързан сам той.

Не успял да преодолее напълно господстващото враждебно отношение към еретическите движения и италианският мислител Джанбатиста Вико (1668 — 1744)¹⁶², макар католическата църква да го подозирала в ерес. Той

¹⁵³ Ibidem, p. 199.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 154.

¹⁵⁵ Ibidem, 42 — 43.

¹⁵⁶ Ibidem, 71 — 75.

¹⁵⁷ Ibidem, p. 131.

¹⁵⁸ Ibidem, p. 203.

¹⁵⁹ Ibidem, p. 262.

¹⁶⁰ Ibidem, p. 258.

¹⁶¹ Начаев, П. Пиетизм и его историческое значение. М., 1873; Ritschl, A. Geschichte des Pietismus. . . , Bd. 1 — 3. Bonn, 1880 — 1886; Pinson, K. S. Pietism as a Factor in the Rise of German Nationalism, New York, 1934.

¹⁶² Киселъ, М. А. Джанбатиста Вико. М., 1980; Croce, B. Bibliografia vichiana. V. 1 — 2. Napoli, 1947 — 1948; Berlin, I. Vico and Herder. London. 1975.

възнамерявал да изследва и да напише коментар върху трактата на холандския юрист Хуго Гроций (1583 — 1645) „За правото на война и мир“ (*De jure belli ac pacis*, 1625), но след като размислил, се отказал, „защото не подобава на католика да украсява със забележки произведението на еретика“¹⁶³. Ако и да тръгвал от правоверни католически позиции и да се разграничавал от протестантската ориентация на Гроций, Вико се изказал полжително за неговия труд. При все това бележитият мислител не смогнал да преодолее традиционната враждебност към антицърковните учения.

Френският мислител Пиер Бейл (1647 — 1706)¹⁶⁴ подготвил почвата за усвояване на материализма и философията на здравия смисъл във Франция, се отнасял положително към еретическите движения и спомагал да се създаде едно по-правилно отношение към техните идеи и борби. „Всеки еретик — пише Бейл — признава истината, стига само да я разбере. Ала когато тя му се представя скрита под обвинката на безобразна и уродлива лъжа, той въобще не е длъжен да я признава. Той трябва да я избягва и оспорва. Значи еретикът следва преди всичко да се посъветва да търси истината и да не упорствува в утвърждаването на това, което вече е намерил.“¹⁶⁵ Това разбиране свидетелствува за едно позитивно отношение към онези, които отхвърляли официалната догматика на католическата църква, защитавайки своите идеи.

В същото време П. Бейл се отнасял конкретно-исторически към отделните еретически течения. В специална разработка той разглежда позициите на манихеите и прави критични оценки на тяхната система¹⁶⁶. Това показва, че той поначало не ги идеализирал, а ги разглеждал критически.

За доизграждане на буржоазнодемократическата концепция за ересите, обявена от полъха на Френската революция, важно значение имат трудовете на немския философ Йохан Готфрид Хердер (1744 — 1803)¹⁶⁷, един от идеолозите на Просвещението. Като тръгва от своите културологически възгледи за обществото, той ги оценява в контекста на историческото развитие, в тяхната борба с църквата. Според неговите заключения налагането на католицизма често било извършвано с огън и меч: духовенството освещавало завоевателните кървави походи, които превръщали завладените езически народи в християнски. Християнизацията била свързана със закрепостяване. „По такъв начин — пише Хердер — била създадена християнска Европа, а по-късно кръстът на Христа като символ на убийства бил пренесен и в други части на света. В Америка още дими кръвта на убитите, а също и в Европа поробените народи проклинат своите „покръстителите“¹⁶⁸.

Във връзка с това разбиране авторът оценява ересите като културно-историческо явление, което си поставя за цел да обясни, изтълкува и очисти цялата система на религията. В такъв смисъл той признава различните движения на донатистите, монтанистите, несторианите, арианите, албигойците, катарите и пр. Хердер изтъква, че след като били оформени каноническите книги на Новия завет, духовенството „започнало да доказва

¹⁶³ Джанбатиста Вико. Основания новой науки об общей природе нации. Л., 1940, с. 491.

¹⁶⁴ Пипков, В. Пьер Бэейль, М., 1933.

¹⁶⁵ Бейль, П. Исторический и критический словарь в двух томах. Т. 2. М., 1968, с. 326.

¹⁶⁶ Пак там, с. 152 сл.

¹⁶⁷ Гайм, Р. Гердер, его жизнь и сочинения. Т. 1 — 2. М., 1888; Гулыга, А. В. Гердер. М., 1975; Stople, H. Die Auffassung des jungen Herders vom Mittelalter. Weimar, 1955.

¹⁶⁸ Herder, J. G. Sämtliche Werke. Bellin, 1909, Bd. 14, p. 410.

недоказуемостта“. „Ересите от различните системи — допълва той — започнали да се множат и за да ги избегнат, прибегнали към най-лошото средство — към свикването на църковни събори или синоди. Колко много от тях опозорили християнството и здравия разсъдък! Гордост, нетърпимост — ето какво лежало в техните основи, джавкане, пристрастия, грубост, недостойни резултати — ето какво царяло в тези съборища и за цялата църква...“¹⁶⁹ Това заключение е показателно.

В същото време авторът разкрива и някои негативни страни в развитието на ересите. „Историята — обобщава той — ни учи на всичко — и на това, какви беди и безредици са извършили в християнския свят хилиасти и анабаптисти, донатисти, монтанисти, присцилионисти, циркумцелиони и тем подобни, на това, как пламенната фантазия на другите презирала и изкоренявала науката, разрушавала до основи паметниците на миналото, художествата, зданията, погубвала хора, на това, как очевидната заблуда или дори смехотворната случайност разтърсвали цели страни, как очакването на близкия край на света принуждавало хората да бягат от Европа в Азия.“¹⁷⁰

В известната „Енциклопедия“ Дени Дидро (1713 — 1784)¹⁷¹ и Жан Лерон д'Аламбер (1717 — 1783)¹⁷², двамата крупни представители на Френското просвещение, разграничават понятията „секта“ и „ерес“. Те говорят за „философски секти“, но към явлението се отнасят по-сдържано, докато към ересите проявяват по-голямо, макар и прецизирано доверие. След като излага своето становище за християнството като фактор, съдействащ за „блясъка на държавата“, единият от авторите (той е неустановен) излага по-нататък своите концепции. „Аз зная — пише той, — че понятието за християнството, което давам тук, не се нрави на някои секти; по пътя на преувеличения на неговите предписания те го направиха ненавистно за много хора, които винаги се стремят под всякакъв благовиден предлог да се отдадат на своите страсти.“ По такъв начин авторът дава да се разбере, че не споделя схващанията на сектантите за функциите на християнството в държавната система. В същото време той дава една по-разгърната и конкретизирана оценка за ересите. „За ересите — продължава авторът — са характерни както преувеличението на всичко, което засяга морала, тъй и умозрителната любов към всичко, което е свързано със свирепа суровост и кръвожадни нрави.“ В подкрепа на своята позиция той привежда примери от историята на новацианите и монтанистите. „Такива били валденците и хуситите — обобщава той, — подготвили пътя за протестантската реформация.“¹⁷³

За навлизането на ересната проблематика в хуманитаристиката на Европа дава своя принос и Г. Ф. Хегел. В своята „История на философията“ Хегел разкрива положителната роля на еретическите движения в развитието на обществената мисъл. По-специално той се спира на различните направления в историята на ересите — гностицизъм, манихейство и др. В същото време големият философ засяга идеологическите и философските възгледи на редица ересиарси, като Розцелин, П. Абеляр, Амалрих¹⁷⁴ и др. По такъв начин Хегел утвърждава темата за ересите като важна и перспективна в научната философия.

¹⁶⁹ Herders Werke in fünf Bänden. Bd. IV. Berlin und Weimar, 1978, p. 409.

¹⁷⁰ Ibidem, p. 415.

¹⁷¹ Луппол, И. К. Дени Дидро. Очерки жизни и мировоззрения. М., 1960; Казарин, А. И. Учение Дидро о государстве и праве. М., 1960; Влахов, Т. Дени Дидро. С., 1939.

¹⁷² Литвинова, Е. Ф. Даламбер. Его жизнь и научная деятельность. СПб, 1891.

¹⁷³ Дидро и д'Аламбер. История в энциклопедии. Л., 1978, с. 111, 116 — 117.

¹⁷⁴ Хегел, Г. В. Ф. История на философията. Т. 3. С., 1966, 124 — 127, 143, 157 — 158, 160, 167 — 168.

Интерес поражда схващането на буржоазния изследовател Фр. Маутнер (1849 — 1923), автор на четири томни труд върху историята на атеизма в Западна Европа¹⁷⁵, в който критикува традиционната догматика, но обосновава разбирането си за „мистицизъм без бог“¹⁷⁶. Според Маутнер през средновековието историята на атеизма била тясно свързана с историята на църквата, с историята на ересите, която включва определени атеистически мотиви¹⁷⁷. Маутнер, който оценява релятивистично обществените явления, поддържа тезата, че между истината и вярата не съществувала принципиална разлика, знанието се отличавало от вярата само в по-голямата степен на вероятност. Макар книгата на Маутнер „Атеизмът и неговата история на Запад“ да остава и до днес забележително явление в западноевропейската буржоазна литература, авторът не успява да изясни сложния и противоречив характер на еретическите системи.

В знаменития речник на Вл. Дал (1801 — 1872), оценяван от специалистите като изключително явление в лексикографията, терминът получава едно сравнително по-обективно обяснение, макар авторът да не е успял да се освободи напълно от традиционното теологическо разбиране. Според този голям познавач на „живия великоруски език“ ереста е „въобще различие в мненията за вярата; разкол или отцепничество, отстъпничество“. Дал приема, че да еретическуваш означава „да бъдеш еретик или да отстъпваш в нещо от основните догми на вярата“¹⁷⁸. Както виждаме, оценката, макар да се отличава с една нюансирана за времето трактовка на събитията, не отчита опозиционната, позитивна същност на явлението.

В известния етимологичен речник на Фасмер понятието ерес се обяснява традиционно. Според автора терминът имал два смисъла: 1. религиозно лъжеучение, лъжа, народна ерес; 2. сприхав, свадлив човек¹⁷⁹.

В един меродавен православен енциклопедичен справочник ересите са обяснени догматично. „В съвременната църковно-догматическа употреба — казва се в Богословската енциклопедия — с името ерес се обозначава такова християнско религиозно учение, проповедникът на което встъпва в съзнателно и явно противоречие с ясно разкритите и строго формулирани от църквата догмати на християнството“¹⁸⁰. Това определение изразява сравнително точно позициите на православната църква спрямо ересите, нейното учение за тях.

Не по-различно е оценено понятието и в един съвременен етимологически речник, където ерес е определена като „лъжеучение, религиозно заблуждение“¹⁸¹.

Движения дадоха класиците на марксизма-ленинизма Маркс и Енгелс. В своя забележителен труд „Селската война в Германия“ Енгелс аргументирано разкри три групи еретически движения. Към първата отнася патриархалната ерес на алпийските овчари, която била по съдържание консервативно реакционно явление. Втората група, това е ереста на бюргерството, която представлява опозиция на градските върхове против богатото духовенство. И най-сетне третият вид ерес била селско-плебейската, която изразявала

¹⁷⁵ Mautner, Fr. der Atheismus und seine Geschichte ein Abendlande Hildesheim. Bd. 1 — 5, 1963. Stuttgart — Berlin, 1920 — 1923.

¹⁷⁶ Ibidem, Bd. 1, p. 5.

¹⁷⁷ Ibidem, Bd. 1, p. 221.

¹⁷⁸ Даль, Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. М., 1981, с. 521.

¹⁷⁹ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2. М., 1968, с. 24.

¹⁸⁰ Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь. Т. 5. Петроград. 1904, с. 489.

¹⁸¹ Преображенский. А. Г. Этимологический словарь русского языка. М., 1958, с. 216.

интерсите на селската маса и градската беднота¹⁸². По такъв начин Енгелс показва не само социалната същност на еретическите движения във феодалното общество, но разкрива и тяхното единство и многообразие.

В марксистко-ленинската литература — философска, социологическа, атеистична и др. — се правят опити да се разкрие мястото на ересите в развитието на атеистическата мисъл: антиклерикализма, скептицизма, деизма, пантеизма, ниҳилизма, индиферентизма и пр. Един внимателен преглед на съществуващата литература показва известно разнообразие в концепциите, всяка от които притежава право на гражданственост, съдържа определени основания.

Една част от авторите, които разработват проблемите на свободомислието, не включват в неговото развитие ересите. „Ние трябва да се откажем от привличането в историята на свободомислието на религиозните ереси и сектантските движения — казва се в едно обобщаващо изследване, — тъй като тяхното свободомислие не отива по-далече от различните ограничения и опростяване на догматиката и култа.“¹⁸³ Това разбиране е очевидно несъстоятелно, защото подхожда към еретическите системи, които притежават различен идеологичен заряд и нееднаква степен на антифеодална и антикатолическа съпротива, твърде опростено и еднопосочно. То не отразява правилно единството и многообразието на обществените явления.

Аналогична, макар и не съвсем идентична позиция застъпва М. Григорян. „В нашата задача — отбелязва този автор — сега не влиза да покажем многобройните еретически движения в страните на Запада, насочени против религията и църквата.“¹⁸⁴

В някои курсове по история и теория на атеизма пък се отива в противоположна крайност. Като не се отчита спецификата на отделните ереси, както и конкретно-историческия характер на обществените явления, в историята на атеизма се обхващат такива ереси като монофизитството, арианството, несторианството и др., които притежават до голяма степен преимуществено теологически характер. Включват се иконоборството, Мартин Лутер и пр. В такива случаи не се проявява диференциран подход, социалните процеси не се виждат в тяхното единство и многообразие.

В българската хуманитаристика понятието ерес получава различни обяснения. Не могъл да преодолее традиционното средновековно отношение към ересите и еретическите движения и родоначалникът на Българското възраждане Паисий Хилендарски. В своята „Славянобългарска история“ Паисий употребява понятието в двойк смисъл — за обозначаване на действителните еретически системи — новацианството и арменската ерес, — проникнали в България, и за квалифициране на политическите домогвания на католическата църква в България след покръстването — „римската ерес“¹⁸⁵.

В традиционен дух оценява ересите и Блазиус Клайнер в своята „История на България“. Клайнер пише за разпространяване на албигойската ерес в България, за заблужденията на манихеите, за патарените и павликяните¹⁸⁶. В оценката за тях той следва познатите католически шампи.

В „Речник на български език“ на Найден Геров под ерес се разбира „Неправо учение за вярата, осъдено от църквата, разкол“, а под еретик —

¹⁸² Лившиц, Г. М. Критика идеализма и религии в трудах К. Маркса и Ф. Енгелса. Минск, 1982, 155 — 195.

¹⁸³ История свободомыслия и атеизма в Европе. М., 1966, 5 — 6.

¹⁸⁴ Григорян. М. м. Курс лекций по истории атеизма. М., 1974, с. 43.

¹⁸⁵ Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. С., 1980, с. 170, 179.

¹⁸⁶ Клайнер. Бл. История на България. С., 1977, с. 117, 134 — 135.

„Който държи, изповядва някоя ерес, отстъпил от правата вяра; еретик, отщепенец“¹⁸⁷. Това схващане отразявало равнището на знанията през времето, когато Геров създавал своя речник¹⁸⁸.

Не излиза извън рамките на традицията и Л. Касъров. В своя речник той определя ереста като „Разкол, отстъпничество от вяра, вероучение, противно на църковните догми. В преносен смисъл идея, мнение, противно на общоприетите. Еретик — разколник, отстъпник от догмите на църквата“¹⁸⁹.

В нашата страна дори след победата на Деветосептемврийската социалистическа революция в речниците продължава да се поддържа неправилно разбиране на ересите. Така според един тълковен речник ереста е „неправо учение, осъждано от църквата“, а еретик е „който провежда, следва, държи ерес; отстъпник, отщепник от правата вяра“¹⁹⁰.

Не е внесена достатъчна научна яснота в най-новите справочници, обнародвани в нашата страна. В някои речници под понятието „ерес“ се разбира „съзнателно отклонение от установените догми на официалната църква“¹⁹¹. Старото теологическо разбиране, обито в академически обективизъм, отново се възстановява. Не се отчита обстоятелството, че църквите у нас не се делят на официални и неофициални. Според чл. 53, ал. 2 на Конституцията „Църквата е отделена от държавата“¹⁹². Освен това в разглежданото определение се обръща внимание не върху позитивната, активна природа на ересите, която е съществена, а върху пасивната. Това определение противоречи на известното изказване на Енгелс, според което през средновековието „всички революционни, социални и политически учения трябвало да бъдат същевременно и предимно богословски ереси“¹⁹³. От друга страна, богословският характер на тезата става още по-ясен при анализа на понятието „еретик“, което се обяснява ни повече, ни по-малко като „привърженик на ерес; разколник, сектант“. Ясно е, че ни се поднася непълно, неточно и в много отношения погрешно обяснение на понятието ерес, над което тегне старата презрителна теологическа представа, наследена от миналото и възприета почти безкритично.

Не по-различно е оценено явлението ерес в „Речник на чуждите думи в българския език“, където е дадено следното определение: „(гр. αἵρεσις, „секта“) 1. Църк. Секта, разкол, вероотстъпничество; верско учение, което противоречи на църковните догми; понякога и форма на протест срещу социално-политическия строй. 2. Отстъпление от общоприетите възгледи и правила; заблуждение. 3. Прен. Отклонение от приети като истина правила и норми“¹⁹⁴.

Както виждаме, сравнително по-богата и нюансирана, разглежданата дефиниция не излиза извън рамките на традиционното богословие, макар в някои отношения да носи отпечатъка на еkleктизма. Ако и да признава, че „понякога“ ереста е „и форма на протест срещу социално-икономическия строй“, посочената оценка акцентира върху несъществени особености — отклонението от догмите, отстъплението от тях и пр. Това се вижда още по-

¹⁸⁷ Геров, Н. Речник на българския език. Ч. 2. С., 1976, с. 11.

¹⁸⁸ Както е известно, речникът бил замислен още в Одеса през 1845 г., но бил подготвян за печат в продължение на десет години, за да бъде допълван до самото му оповестяване. Вторият том излязъл в Пловдив през 1897 г.

¹⁸⁹ Касъров, Л. Енциклопедически речник. Първа част. А — К. Пловдив, 1899, с. 545.

¹⁹⁰ Български тълковен речник с оглед на народните говори. Т. 1. С., 1951, с. 656.

¹⁹¹ Български тълковен речник. А — Я. С., 1973, с. 206.

¹⁹² Конституция на Народна република България. С., 1971, с. 28.

¹⁹³ Енгелс, Ф. Селската война в Германия. С., 1952, с. 34.

¹⁹⁴ Милев, Ал., Б. Николов, Й. Братков. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1978, с. 259.

ясно при коментара на еретизъм, под което се разбира „разколничество, сектантство, отстъпление от общоприети правила“.

Не се отличава съществено от традиционното разбиране за ересите и оценката, която е дадена в съкратеното еднотомно издание на енциклопедията. В него терминът „ерес“ се обозначава като „название, с което черквата характеризира религ. учения, отклоняващи се от офиц. догматика и култ. Употребява се главно в християнството (аринство, павликянство — разпространено и в България, катарии, албигойци, анабаптисти; в Б-я богомилство, адамитство). Много е. се разрастват в обществени движения, израз на борбата на угнетените маси. Еретиците са подлагани на безпощадно преследване. За борба с е. са свиквани черковни събори, на които те са осъждани, а през XIII в. католическата черква създава инквизиция“¹⁹⁵.

Това определение не разкрива действителната социална същност на еретическите движения. То е твърде традиционно, за да може да отговори на съвременните научни изисквания. При това обобщаващата оценка отразява какво черквата разбира под ерес, но не е дадено достатъчно ясно съвременното научно разбиране по въпроса.

В наши дни католическата църква не е променила принципното си враждебно отношение към ересите и еретиците. В известния „Католически катихизис“ наред с еретическите движения през средновековието се осъждат „протестантските ереси на Лутер, Калвин и техните ученици“¹⁹⁶. В католическите справочници неизменно фигурират раздели, които са озаглавени многозначително „Ереси и заблуждения“. В новия т. нар. „Холандски катихизис“ католическата църква нарушава своята многовековна практика на непрекъснато заклинание на еретическите групировки, респективно на Реформацията. „Трудно е цялостно да се оцени колко много добро и свято е заложено в Реформацията и в самата същност на Реформацията за цялото християнство — казва се в катихизиса. — Католическата църква не може да се откаже от Реформацията.“¹⁹⁷ И по-нататък се дават ласкави оценки за М. Лутер, осъден някога като еретик, за Жан Калвин¹⁹⁸.

Вярно е, че Ватиканът посрещна отрицателно появата на „Холандския катихизис“, назначавайки незабавно комисия в състав от 6 кардинали, които трябвало да разгледат въпросите, засегнати в него. В изявлението на комисията, направено на 15. X. 1968 г.¹⁹⁹, се изтъква необходимостта от внасянето на редица изменения в текста — за съществуването на невидим свят, за първородния грях, за Богородица и Христос и пр. Препоръките на комисията не били приети от католическия институт при Нимвегенския университет, който издава катихизиса²⁰⁰. В заседанията на събора от януари 1969 г. църквата в Холандия одобрява първоначалния текст на „Новия катихизис“²⁰¹. Реакционните кръгове в католическата църква във ФРГ, Австрия, Швейцария и други страни на Западна Европа осъждат акта на Холандската църква и бранят каноните на папството, създадени по времето на Тридентския църковен събор.

¹⁹⁵ Енциклопедия. А — Я. С., 1974, с. 275.

¹⁹⁶ Тышкевич, С. Католический катихизис. Париж, 1929, с. 25.

¹⁹⁷ Glaubensverkündigung für Erwachsene. Deutsche Ausgabe des Holländischen Katechismus. Verlag Herder. Freiburg im Breisgau. 1969, p. 255.

¹⁹⁸ Ibidem, 251 — 252.

¹⁹⁹ Holländischer Katechismus. Ergänzung, p. 5 — 14.

²⁰⁰ Begegnung, 1969, № 1, p. 24.

²⁰¹ Begegnung, 1970, № 2, p. 26.

Италианският буржоазен историк Морген действително приема, че ересите са свързани с икономическия, социалния, политическия и пр. живот на обществото, но пренебрегва приемствеността в тяхното развитие²⁰². За разлика от него френският историк А. Донден, доминиканец, който се подвизава във Ватикана, игнорира социално-икономическите предпоставки за възникването на ересите, обяснява тяхната поява с „филиацията на идеите“²⁰³, теория, получила широко разпространение в буржоазната историография.

Всичко това показва, че самата еволюция на понятието ерес, преминала сложен и противоречив път, притежава интересна и съдържателна история. Нейното начало се корени в многобройните ереси (секти), върху основата на които възникнало и се оформило първоначалното християнство. По-късно от християнството и неговата институция — църквата, се обособяват и водят самостоятелен начин на живот много ереси, които се борели срещу установените обществени отношения и техния идеологически крепител. В тези два полюса на развитие — от ересите към църквата и от църквата към отделните еретически групировки — протекла сложна еволюция на ересите, които прераснали в диалектическа противоположност на официалното средновековно християнство.

Когато днес определяме съдържанието на понятието ерес, не би трябвало само или единствено да го противопоставяме на господстващата феодализирана църква, както традиционно постъпват буржоазните историци. В условията на социалистическия обществен строй, когато „Църквата е отделена от държавата и . . . правото на вътрешно устройство и самоуправление на различните верски общности се урежда със закон“²⁰⁴, категорията ерес придобива качествено ново социално звучене. Отношението ерес — господстваща църква има относителни, а не абсолютни измерения, зависещи от конкретното историческо съдържание на епохата, в която живеем. Сега употребата на термина ерес е напълно правилна, понеже вече е загубила предишния си отрицателен смисъл и приема нова социална натовареност. Ето защо стремежът на някои историци да изоставят традиционното понятие ерес и да го заменят с някакво ново, по-съвършено и по-точно понятие не намира сериозни обективни основания и представлява безуспешен опит да се модернизира историята.

Еволюцията на понятието ерес в историографията показва неговото многовариантно съдържание, обусловено в крайна сметка от идеологическите конфликти, от потребностите на културните взаимоотношения, от измененията в историческия процес. Става ясно голямото разнообразие на схващанията за еретическите движения, както и липсата на достатъчна яснота и последователност в съвременната литература за тях — не само историческа, но и философска, социологическа, езиковедска и др. Това доказва необходимостта от нови научни изследвания върху ересите за вътрешното им съдържание, които да отговорят по-пълно на ролята им в историческия процес. За тази цел е необходимо да се преодолеят разногласията в тълкуването му и да се постигне относително единство във възгледите, в оценките. Така ще бъде решен един проблем, очакващ своето окончателно придвижване, и ще се запълни съществена празнота в научната литература.

²⁰² Morghen, R. Problèmes sur l'origine de l'hérésie au Moyen Age. — *Revue historique*, t. 236, Jull.-Sept., 1966, p. 1.

²⁰³ Dondaine, A. L'origine de l'hérésie médiévale. A propos d'un livre récent. — *Rivista di storia della chiesa in Italia*, VI, 1952. Roma, p. 47.

²⁰⁴ Конституция на Народна република България. Чл. 53, ал. 2 и 3, с. 28.

АДМИНИСТРАТИВНА УРЕДБА И УПРАВЛЕНИЕ НА ЗАПАДНА ТРАКИЯ (1913 — 1915)

СТАЙКО ТРИФОНОВ

Рецензент: *Димитър Гоцев*
Редактор: *Величко Георгиев*

Стайко Трифонов. АДМИНИСТРАТИВНОЕ УСТРОЙСТВО И УПРАВЛЕНИЕ ЗАПАДНОЙ ФРАКИИ (1913 — 1915)

После Балканской войны Западная Фракия осталась в пределах Болгарии. Здесь был сформирован Гюмюрджинский, а впоследствии и Одринский округ.

Несмотря на то, что были допущены некоторые ошибки при оформлении новой административной системы, она далеко превосходила наследие, оставшееся от отсталой и полуфеодальной Турции.

За короткий период в Западной Фракии появилось множество новых школ и церквей. Началось строительство дорог и пристаней. Были открыты банки, общества торговцев и промышленников в основных административных и хозяйственных центрах. Таким образом Западную Фракию быстро приобщили к остальной Болгарии. Окрыленное верой в свободную жизнь, болгарское население с надеждой уповало на будущее.

Stajko Triponov. ADMINISTRATION AND GOVERNMENT OF WESTERN THRACE (1913—1915)

Following the Balkan War Western Thrace remained within the boundaries of Bulgaria. The Gumurdzinsky and subsequently the Edirne districts were formed there. Although some mistakes were made during the creation of the new administrative system, it was far surpassing the one, that it inherited from backward and semi-feudal Turkey. For a short time many new schools and churches appeared in Western Thrace. A construction of roads and ports was undertaken. In the major administrative and economic centres new banks were opened, merchants' and industrialists' organizations were set up. In that way Western Thrace joined quickly the rest of Bulgaria. Elated by the faith in the new free life, the Bulgarian population was looking hopefully towards future.

Балканската война ликвидира последните владения на Турция в Югоизточна Европа. Предстоеше нейните бивши провинции да бъдат поделени между съюзените държави. В избухналия между тях спор главно внимание се отделяше на Македония, по-голямата част от която попадна под окупацията на сръбските и гръцките войски. България, чиято основна цел във войната беше нейното освобождение, се чувствуваше измамена и трудно понасяше установения терор над българското население. Още повече че сръбското правителство, като използваше несъстоятелни аргументи, отказа да изпълни

условията на съюзния договор за разпределяне на освободените земи. С Гърция подобни споразумения изобщо не бяха постигнати. Свои претенции предяви и Румъния, въпреки че нейната армия не взе участие в разгрома на Турция. От всички страни България беше обкръжена с враждебно настроени съседни държави, които с непокрити омраза се отнасяха към нейната популярност, спечелена от доблестните ѝ синове по бойните полета на Тракия и Македония. Монархът и управляващата българска буржоазия не дооцениха тежкото дипломатическо положение на страната и пред единствената разумна алтернатива — преговорите, избраха пътя на авантюрите. Настръхналите съседни държави се възползуваха от предоставената им възможност и нападнаха България. Избухна Междусъюзническата война. България се оказа сама срещу пет противникови армии, неизтощени от предишни боеве, отпочинали и надъхнати с омраза към всички българи. Тя преживя своята първа национална катастрофа в новата си история, която с тежките си последици имаше съдбоносно значение за бъдещето на държавата и народа.

Бившите съюзници на България поробиха нови райони от Македония. Румъния заграби Южна Добруджа, а Турция окупира Източна Тракия, като подложи на целенасочено унищожение тамошните българи. След подписването на мирния договор в Букурещ на 28. VII. 1913 г. на България бяха оставени само Западна Тракия и част от Източна Македония. По волята на младотурското правителство в Цариград на 16. VIII. 1913 г. в Гюмюрджинско се установи „автономно управление“ под название „Временно тракийско правителство“, което наскоро взе друго официално име — „Независимо западнотракийско правителство“. Дейците на турското движение наричаха себе си революционери, но извършиха репресии на беззащитните българи. В тяхна подкрепа от Одрин пристигнаха добре обучени войници и офицери, голямо количество оръжие и боеприпаси. Постепенно след изтеглянето на гръцките части, окупирали някои райони на Западна Тракия, турците наложиха своята власт върху цялата област¹.

Повторното освобождаване на Западна Тракия от българските войски, нейната административна уредба и управление досега не са били изследвани. Повече от половин век тези моменти от историята ѝ стоят извън вниманието на българската историческа наука, въпреки че областта беше органическа част от територията на България близо седем години. Всичко, което е писано за Западна Тракия, се отнася до следвоенния период, когато тя стана обект на специално внимание от страна на Великите сили победителки. Дипломатическата борба на цяла поредица от мирни конференции (Ньой, Сан Ремо, Севър, Лозана и т. н.), които определяха нейната променлива съдба, естествено привличаха погледа на историци, икономисти, политически и обществени дейци. Многобройните проблеми от свободното съществуване на Западна Тракия като част от българската държава останаха в сянка и досега не са проучени.

Задачата на настоящото проучване е да бъдат изяснени част от посочените по-горе въпроси. Привлечените за градиво материали са от най-разнообразно естество, което позволява да се обхванат разни страни от историята на Западна Тракия през разглеждания период. Преобладават изцяло неизползвани досега архивни документи. Широко са проучени също „Държавен вестник“, Стенографските дневници на XVII ОНС, централният и местният печат и т. н.

¹ По въпроса за т. нар. Гюмюрджинска автономна република вж. Милетич, Л. Разоренето на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, 210—215.

Хронологически изследването обхваща времето от 1913 до 1915 г. Това са единствените мирни години, когато бяха изградени необходимите институции за приобщаването на Западна Тракия към останалите части на българската държава. Административната уредба на Тракия през Балканската война тук не се разглежда, тъй като тя е обект на специално изследване¹.

Внимателното проучване на документацията за административната уредба на т. нар. нови земи дава възможност за разкриване на интересни страници от българската история, които имат непосредствено отношение към историята на войните. Изследваните проблеми ни позволяват да видим по-цялостно националноосвободителния характер на Балканската война, както и класовите интереси и цели на българската буржоазия.

* * *

На 16. (29). IX. 1913 г. България и Турция подписаха в Цариград мирен договор. С него бяха дооформени резултатите от Втората балканска война. От освободените с толкова жертви български земи в пределите на България останаха само Западна Тракия и част от Източна Македония. Турците обаче продължаваха да контролират районите между Марица и Места. И така мирът с Турция беше подписан, но преговорите за съдбата на Западна Тракия продължаваха. Българските делегати ген. Савов, Григор Начович и Андрей Тошев уточняваха с турските ръководители последните условия, при които областта трябваше да бъде върната на България². И двете страни бяха склонни към компромиси. Подтиквани от Германия и Австро-Унгария, те търсеха сближение помежду си. Турция желаше да си възвърне Егейските острови от Гърция. България имаше нужда от турска подкрепа срещу своите бивши съюзници. Македония беше престанала да бъде проблем в българо-турските отношения. Тя започна да играе ролята на обединително звено в политиката на двете правителства. При такива настроения започнаха и се водиха преговорите в Цариград. Териториалните въпроси тук постоянно се преплитаха с проблема за бъдещия съюз между България и Турция³. Съгласието на младотурците да върнат Западна Тракия на България не може да се приеме просто като „бакшиш на храбрата българска армия“⁴, както беше казал Талаат бей на ген. Савов, а като тънка политическа сметка, която преследваше много по-далечни цели.

Част от условията за реокупацията на Западна Тракия от българските войски бяха посочени в Цариградския договор. По силата на чл. 6 правителството на България пое задължение да даде амнистия за всички извършени политически престъпления. Високата порта направи всичко зависещо от нея, за да запази от справедливо възмездие водачите на т. нар. Гюмюрджинска автономна република, които бяха изцапали ръцете си с кръвта на хиляди невинни българи. На мохамеданите се даде възможност да запазят своето турско поданство в срок от 4 години. Ако пожелаеха през това време да напуснат страната, те можеха да изнесат цялата си движима собственост без всякакви митнически налози. Онези мюсюлмани, които биха пожелали да се изселят в Турция, съхраняваха правата си и върху

¹ Настоящата студия е продължение на друго изследване, което се отнася до административната уредба на Тракия през Балканската война и се занимава с проблема на Тракийското военно губернаторство.

² Влахов, Т. Българо-турските отношения през 1913—1915 г. — ИПр, 11, 1955, № 1, 5—25.

³ Пак там, с. 28.

⁴ ЦВА, х. 20, оп. 1, а. е. 114, л. 2 („Из новите земи“. Пътни бележки на ген. Г. Вазов).

недвижимите имоти и можеха да ги управляват чрез трети лица. Подлежащите на военна служба се освобождаваха от армията до изтичане на въпросните 4 години (чл. 7)⁵.

Освен посочените в договора от българска страна бяха допуснати и други уговорки и отстъпки, които даваха големи привилегии на мюсюлманите. Правителството на България пое ангажимент да назначи за окръжен управител в Гюмюрджина турчин — български поданик⁶. В Западна Тракия имаше укрито огромно количество оръжие, внесено от Турция по време на т. нар. автономно управление⁷. С него беше въоръжена голяма част от мъжкото мюсюлманско население. Турците си осигуриха свобода на действие по този важен въпрос. След настаняването на българските войски в областта трябваше да се поиска от общинските кметове да го съберат и „съсредоточат в околийските центрове под охраната на местната милиция“⁸. Така събраните пушки щяха да служат на мюсюлманските комитети за организиране и изпращане на чети в Македония⁹. От българските военни власти, които предстоеше да се настанят в Западна Тракия, се искаше да бъдат „внимателни и хуманни в своите обноси към населението, първенците и бившите офицери“¹⁰. Ан. Тошев категорично настояваше от Цариград: „За войските нищо да не се взема по реквизиция, а всичко да се плаща. Войските в никой случай да не се разполагат на квартири. Там, где то няма такива, да се строят бараки. Да се забрани безусловно да се заемат за каквито и да било цели здания на турски училища. . . Уместно ще бъде още отсега да се пристъпи към отварянето на местните селски турски и български училища. . .“¹¹

Турция се възползува от тежкото международно положение на България и успя да ѝ наложи отстъпки, които при нормални условия не би приело никое правителство. Срещу фалшивите обещания на младотурците да разрешат на българските бежанци от Източна Тракия да се върнат по родните си пепелища, мюсюлманите на запад от Марица получиха такива привилегии, чието изпълнение можеше сериозно да урони престижа на българските власти и да постави под съмнение пълния суверенитет на България над Западна Тракия. В София разбираха размера на направените отстъпки, но бяха готови на всичко, за да заемат българските войски отново Егейското крайбрежие. Българското правителство нямаше намерение да изпълни всички поети ангажименти, още повече че най-важните от тях не фигурираха в договора. В същото време то не можеше напълно да ги отхвърли, защото разчиташе на Турция и нейните покровители от Берлин и Виена при провеждане на бъдещата си политика по македонския въпрос. Така още през есента на 1913 г. в Цариград се сложи началото на нова политика, която последователно, стъпка по стъпка, щеше да отведе България в лагера на централните сили.

Повторното освобождение на Западна Тракия и на отстъпените на турците райони на изток от Марица започна от началото на октомври 1913 г. Правителството на В. Радославов скри от българската общественост истинските причини за това закъсняло изпълнение на условията на

⁵ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 11—12 (Поверително окръжно № 3643 на МВРИ до Министерството на правосъдието, 31 окт. 1913 г.).

⁶ Пак там, ф. 313, оп. 1, а. е. 2287, л. 29 (Шифрована телеграма от ген. Савов до министъра на външните работи. Цариград, 15 окт. 1913 г.).

⁷ Милетич, Л. Цит. съч.

⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2287, л. 19 (Шифрована телеграма от българския посланик в Цариград Ан. Тошев до министъра на външните работи. Цариград, 10 окт. 1913 г.)

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

Букурещкия мирен договор. То публично заяви, че желае да се избегне излишното проливане на кръв, защото едни нови въоръжени стълкновения щели да се отразят „твърде зле върху болшинството от населението в Западна Тракия“¹².

За определяне на новата граница между Турция и България в района на Странджа министърът на войната ген. Климент Бояджиев назначи комисия под ръководството на началник-щаба на Трета Балканска дивизия полк. Бурмов. На 4 октомври тя се среща с турски представители и уточни последните подробности. През следващите 7—8 дни бяха заети градовете Мустафа паша (Свиленград), Малко Търново и Василико (Мичурин) заедно с техните околности¹³.

Навлизането на българските войски в Западна Тракия трябваше да започне на 5 октомври. То беше отложено по искане на гюмюрджинските първенци с три дни с цел да се избегнат стълкновенията с турския башибозук¹⁴.

За завземането на Западна Тракия бяха определени две дивизии — Осма Тунджанска и Втора Тракийска, под общото командване на ген. Тошев. Генералният щаб на армията съсредоточи Осма дивизия южно от Хасково. Тя настъпи в посока към Кърджали, Мъстанли (Момчилград) и Гюмюрджина. Втора дивизия беше разделена на две: от Пашмакли (Смолян) към Ксанти потеглиха полковете на Първа бригада, а Втора бригада от същата дивизия се отпрати към Ортакой (Ивайловград)¹⁵. Придвижването на войските на юг ставаше методично въпреки липсата на удобни пътища. На отделни пунктове турският башибозук се опита да окаже съпротива. Около старата българска граница край селата Еникьой, Айдърмуш и Елмалък отряди на турските автономисти обстрелваха колоните на Осма дивизия, но бяха енергично отблъснати с артилерийски огън¹⁶. Настъплението на останалите войски не среща почти никаква съпротива. Българските части бяха съпроводжани от турски офицери, които по сведения от правителствени източници оказвали „най-голямо съдействие при воденето и прехраната на нашите войски“¹⁷. Въпреки това често се срещаха опожарени български села и много трупове на избити мирни жители¹⁸.

Напредващите български войски достигнаха и завзеха на 12. X. 1913 г. градовете Гюмюрджина и Ксанти. През следващите няколко дни бяха повторно освободени Ортакой, Дедеагач Софлу, Фере и останалите населени места в Западна Тракия¹⁹.

Колоните на редовната армия бяха придружавани от български чети, които им оказваха активно съдействие. Турското правителство изказа своето неудовлетворение от този факт. Талаат бей протестира пред Ан. Тошев, като му заяви, че българска чета настигнала около 800 избягали от Кошукавак (Крумовград) турци и ги избила в района на Каратепе²⁰. Сочеха се и други

¹² Народни права, № 174, 8 окт. 1913 (Реокупацията).

¹³ Военни известия, 22, № 53, 5 окт. 1913 (Заповед № 152 от министъра на войната ген.-майор Бояджиев); № 53, 8 окт. 1913.

¹⁴ Народни права, № 174, 8 окт. 1913.

¹⁵ Военни известия, 22, № 54, 8 окт. 1913, с. 8; Народни права, № 179, 13 окт. 1913 (Бюлетин на Военното министерство).

¹⁶ Военни известия, 22, № 54, 8 окт. 1913, с. 8.

¹⁷ Народни права, № 179, 13 окт. 1913.

¹⁸ Военни известия, 22, № 56, 12 окт. 1913.

¹⁹ Народни права, № 180, 15 окт. 1913; № 181, 16 окт. 1913; Военни известия, 22, № 57, 15 окт. 1913.

²⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 3387, л. 32 (Шифрована телеграма от Ан. Тошев. Цариград, 17. окт. 1913 г.).

примери, които целяха да омаловажат страшните престъпления, извършени в Западна Тракия от оттеглящите се башибозушки шайки. Според една телеграма от Свиленград, публикувана в официоза „Народни права“, само в местността Козабияк край Арда българските войски намерили около 1000 души, предимно старци, жени и деца от село Харалагюн, Малгарска околия. Турските военни власти докарали тези българи чак от Източна Тракия и ги предали в ръцете на гюмюрджинския башибозук. В продължение на 15 дни нещастниците изпитали най-грозни мъчения. Жени и малки момичета били безчестени пред очите на техните мъже и бащи. Освирепелите турци избили повече от 60 души между по-будните от тях. Оцелелите се хранели с трева и листа. При приближаването на българските войски башибозуците ограбили дори и дрехите на децата и избягали. Тази маса от измъчени, изгладнели и голи хора бива открита, но мнозина се намирали в предсмъртна агония²¹. Изнесените потресаващи факти, които представляваха само част от тъжната действителност, правителството на България беше принудено да съобщи въпреки добрите му отношения с турските управници в Цариград.

Повторното освобождаване на Западна Тракия стана без сериозни военни стълкновения. Контролът, който упражняваха от Цариград върху „автономисткото движение“, най-добре се прояви в мисията на Джемал бей, един от влиятелните водачи на младотурците. По решение на своето правителство той пристигна в Гюмюрджина, където успя да внуши на местните първенци да се откажат от въоръжени акции²².

На 16. X. 1913 г., когато българските войски вече бяха заели цяла Западна Тракия, правителството се обърна с манифест към жителите на освободените земи. В него се съобщаваше за сключения с Турция мир и за присъединяването към България на бившите турски области. Българското правителство обяви, че то поема управлението на новите земи, „въодушевено от най-благородни чувства към жителите им, без разлика на вяра и народност“²³. В манифеста се съобщаваше, че се дава пълна и всеобща амнистия за всички лица, които са взели участие в „неприятелските действия или са се проявили в политическите събития, предшестващи мирния договор“²⁴. Мюсюлманите получиха уверения, че гражданските и военните власти ще почитат вярата и народността им, че ще пазят от всяко посегателство личната им свобода и неприкосновеността на жилищата и собствеността им²⁵. Правителството на България обеща на новите си поданици същите права, с които според Конституцията се ползуваха „всички граждани на Царството“²⁶. То ги прикани да се предадат на мирните си занятия, при упражняването на които те могли да разчитат на неговото съдействие.

Манифестът повтаряше в основни линии клаузите на Цариградския мирен договор, отнасящи се до Западна Тракия. Той целеше да внесе допълнително успокоение сред мюсюлманското население и неговите политически водачи, наплашени от преломните и бързо променящи се обстоятелства в областта.

Начинът, по който стана реокупацията на Западна Тракия, сочеше развитието на интересни и динамични процеси. На първо място предстоеше

²¹ Народни права, № 182, 17 окт. 1913.

²² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2287, л. 17 (Шифрована телеграма от Ан. Тошев. Цариград, 6 окт. 1913 г.); Народни права, № 175, 9 окт. 1913.

²³ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 3 (Манифест към жителите на новоосвободените земи. С., 16 окт. 1913 г.); ДВ, № 239, 22 окт. 1913 (Цит. манифест).

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там.

безкомпромисна борба за надмощие между разните етнически и религиозни общности. Силно пострадалият от турската реокупация български елемент, икономически разорен и обременен психологически от кървавата разправа над него, неминуемо щеше да търси реванш. Неговият стремеж към политическо господство се подхранваше и от самочувствието, че Западна Тракия е неделима част от българската държава. Турците, от друга страна, запазваха своята компактност, оръжие и силна нелегална военна организация. Надеждите им се уповаваха на очертаващия се съюз между Турция и България. В сравнително неблагоприятно положение изпаднаха гърците. Промененото политическо положение в Западна Тракия не беше по техен вкус. Силно компрометирани с участието си в антибългарското движение по време и непосредствено след Междусъюзническата война, те явно предпочитаха да напуснат домовете си, отколкото да се съобразяват с новите политически и икономически условия.

Сложната етническа и политическа обстановка в Западна Тракия беше фактор, който щеше да окаже въздействие върху формирането на административната система и уредбата на управлението в областта.

* * *

В края на септември 1913 г. правителството на България пристъпи към организиране на новоосвободените земи в административно отношение. Освободените части на Македония образуваха Струмешки окръг, в който влизаха околии: Струмешка, Петричка, Мелнишка, Неврокопска, Горноджумайска и Мехомийска²⁷. По силата на заповед № 934 на министъра на вътрешните работи и народното здраве Западна Тракия образуваше Гюмюрджински окръг, състоящ се от 10 околии: Гюмюрджинска, Скечанска (Ксантийска), Енидженска, Дедеагачка, Егридеренска (Ардинска), Даръдеренска (Златоградска), Пашмаклийска (Смолянска), Кошукавашка (Крумовградска), Софлийска и Ортакойска (Ивайловградска). Василикоска (Мичуринска) и Малкотърновска околия се присъединяваха към Бургаски окръг, Свиленградска и Кърджалийска към Старозагорски, а Дъовленска (Девинска) оставаше в Пловдивски окръг²⁸. Това разпределение се приемаше за временно. Окончателно административното деление трябваше да бъде оформено и довършено със специален закон²⁹.

Само след около три седмици бяха извършени първите промени в териториалното деление на Западна Тракия. Гюмюрджинска околия беше разделена на две първостепенни околии: Гюмюрджинска градска и Гюмюрджинска селска. Енидженска беше закрыта, като се присъедини към Ксантийска околия³⁰. Така оформеният Гюмюрджински окръг се запазва до есента на 1915 г.

Основна административна единица в рамките на околията беше, както и в останалите части на България, общината. Гюмюрджинска селска околия се състоеше от 26 общини: Булатовска, Ясъкойска, Мешеалска, Ортаджишка,

²⁷ Народни права, № 164, 26 септ. 1913 (Новите окръзи и околии); Свободна Тракия, № 3, 1 ноем. 1913.

²⁸ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 496, л. 2 (Заповед № 934 на министъра на ВРНЗ, 24 септ. 1913 г.); ДВ, № 229, 10 окт. 1913.

²⁹ Народни права, № 164, 26 септ. 1913.

³⁰ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 496, л. 4 (Заповед № 1073 на министъра на ВРНЗ, 12 окт. 1913 г.).

Ябелишка, Демир-беглийска, Чадърлийска, Томрукьойска, Ириджан-Хисарска, Дерекьойска, Химитлийска, Джанбашийска, Шех-Джумайска, Ахмедспахийска, Хатиболарска, Хаджиларска, Чакалийска, Терзиюренска, Ириджанска, Кушланлийска, Кючюккьойска, Гаргал-Сараджанска, Кирковска, Козлукебирска, Джабилоларска и Шапчанска. Всяка една от тях включваше от 4—5 до 10—12 и дори повече населени места. Центрове на общините бяха обикновено най-големите села: Кушланлъ (250 къщи); Чадърли (226 къщи); Кючюккьой (220 къщи); Ясъкьой (220 къщи); Хаджилар (170 къщи) и т. н. По името на централното село се именувахе и самата община.

В Гюмюрджинска околия населените места брояха около 245, много повече в сравнение с останалите околии в окръга. Те се различаваха както по броя на домакинствата, така и по броя на техните жители. Често явление бяха махалите от по 20—30 къщи и дори по-малко. Нерядко се срещаха и села, в които живееха по 50—60 семейства. Големи населени места с по 100 и повече къщи имаше съвсем малко³¹.

Значително по-малка беше Даръдеренска околия, с 10 общини. Големи села тук рядко се срещаха. Преобладаваха махалите, където домакинствата бяха от 7—8 до 30—40. Общият брой на населените места в тази планинска околия достигаше 75. Най-многолюдни бяха общинските центрове: Даръдере (812 къщи); с. Узундере (337 къщи); с. Шаин (247 къщи); с. Елехче (139 къщи); с. Угорли (200 къщи) и др.³²

В Дедеагачка околия имаше само 8 общини. Почти всички те бяха големи български села: Чобанкьой (470 къщи); Еникьой (255 къщи); Дервент (242 къщи); Домуздере (240 къщи); Балъкьой (215 къщи) и т. н. В околията имаше всичко 40 села. Разрушени и опожарени по време на войната в т. нар. Гюмюрджинска автономна република бяха селата: Боялък, Фандъджик, Халъкьой, Делезкьой, Доганджа и Малък Вакъф.

Егридеренска околия наброяваше 9 общини с центрове селата: Акбунар, Давудево, Долаштър, Егридере, Кючуквиран, Оташлъ, Тозезир, Чатъклар и Чатак Джадид. Мнозинството от населените места, чийто брой възлизаше на повече от 74, бяха големи и имаха по повече от 100 къщи. В Давудевската община например от 7 села само 1 беше с по-малко от 120 домакинства. Подобно положение съществуваше почти в цялата околия.

В Кошукавашка околия имаше 13 общини с центрове селата: Аврен (220 къщи); Адакьой (66 къщи); Гьок Виран (35 къщи); Дутлу (231 къщи); Ени Джумая (81 къщи); Кушукавак (74 къщи); Мъстанлъ (110 къщи); Ташлъгичилингир (53 къщи); Токачик (31 къщи); Кюркгюве (40 къщи); Чал (120 къщи); Чорбаджилар (63 къщи) и Юглюк (46 къщи). Всичко населените места в околията възлизаха на повече от 142. Преобладаваха селата с 20—50 домакинства. По селища с повече от 100 къщи се срещаха много рядко.

Ксантийска околия заемаше най-западната част на Гюмюрджински окръг. Тя се състоеше от 12 общини с центрове: Ксанти (3102 къщи); Балабънли (25 къщи); Болуистра (259 къщи); Гьокчилер (75 къщи); Атнаджилар (120 къщи); Ипанлъ (25 къщи); Исьорен (338 къщи); Енидже (250 къщи); Киретчилер (168 къщи); Куюнкьой (152 къщи); Мусафаклъ (60 къщи); Муставчево (250 къщи) и Окчилар (75 къщи). Селата в Ксантийска околия бяха повече от 100 с изключение на общинските центрове, предимно малобройни. Обикновено те достигаха не повече от 20—30 къщи, а често и по-малко.

На второ място в окръга по брой на населените места стоеше Пашмаклийска околия, която обхващаше около 150 села и махали, разпръснати

³¹ Пак там, ф. 945, оп. 1, а. е. 53, л. 2—11 (Сведения за населението и населените места в Гюмюрджински окръг от окръжния управител Ив. Златев. Гюмюрджина, 31 дек. 1914 г.).

³² ЦДИА, ф. 945, оп. 1, а. е. 53, л. 2—11 (Цит. доклад на Ив. Златев от 31 дек. 1914 г.).

в красивите планински вериги на Родопите. Центрове на 20-те общини бяха: Пашмаклъ (503 къщи); Райково (695 къщи); Левочево (245 къщи); Горно Дерекъой (425 къщи); Долно Дерекъой (160 къщи); Карлуково (192 къщи); Петково (277 къщи); Смилян (52 къщи); Аламидере (215 къщи); Арда (120 къщи); Устово (429 къщи); Палас (14 къщи); Янус дере (56 къщи); Трън (14 къщи); Лъджа (34 къщи); Тос Горун (60 къщи); Тикале (52 къщи); Чокманово (248 къщи); Союджик (108 къщи) и Тозлуджа (74 къщи). Почти всички многолюдни села се обитаваша от българи християни, докато българо-мохамеданите живеяха в голям брой махали, състоящи се от 3—4 до 20—30 къщи.

Софлийска околия заемаше източната част на Гюмюрджински окръг. Тя включваше 35 населени места, разположени по долината на Марица. Поради по-благоприятните природни условия селата тук бяха по-многобройни. Рядко някое от тях броеше по-малко от 100 домакинства. Центрове на шестте общини станаха: Софлу (1560 къщи); Кара Бунар (218 къщи); Бедикли (270 къщи); Каваджик (220 къщи); Малък Дервент (189 къщи); Голям Дервент (468 къщи) и Мекрикос (211 къщи).

Североиточната част на Гюмюрджински окръг заемаше Ортакъойска околия, която се състоеше от 7 общини. Техни центрове бяха: Ортакъой (900 къщи); Акалан (220 къщи); Долно Суванли (135 къщи); Мандрица (384 къщи); Пелевун (145 къщи); Покрован (106 къщи) и Попово (74 къщи). От 78 населени места 15 останаха необитаеми повече от една година. Бягащите турци бяха опразнили 11 и опожарили 4 села³³.

В Гюмюрджински окръг имаше около 1000 населени места, организирани в 112 общини. Населението им беше много пъстро в етническо и верско отношение. По официални турски сведения в края на XIX в. тази част на Западна Тракия са живеели приблизително 332 312 души³⁴. Поради голямата тенденциозност на официалната статистика не е възможно да се установи точно броят на различните народности. Още повече че при преброяванията турските власти са се ръководили не от етнически, а от религиозен признак. Ще направим опит, като използваме частни сведения, да установим поне приблизителния брой на българското население, живяло в тези околии до 1912 г.

По сведения на Българската екзархия в Западна Тракия под нейното ведомство е имало 44 665 души³⁵. Те обитавали по-компактно Ахъчелебийска каза — 14 947 души; Гюмюрджинска каза — 11 440 души; Дедеагачка каза — 11 329 души и т. н.³⁶ Осезателното преобладаване на мохамеданския елемент над християнското население идва от огромното число помохамеданчени българи. Според изчисленията на Ст. Н. Шишков, които заслужават доверие, в Одринския вилает са живеели не по-малко от 131 445 души българо-мохамедани³⁷. От тях само 9225 души са посочени в казите на Източна Тракия.

³³ Пак там.

³⁴ Стойков, Р. Административно устройство и народностен състав на Одринския вилает в края на XIX и началото на XX в. — ИИИ, 25, 1981, 135—142.

³⁵ ЦДИА, ф. 945, оп. 1, а. е. 53, л. 25 (Статистически сведения за българите-екзархисти в Дедеагачка епархия).

³⁶ ЦДИА, ф. 945, оп. 1, а. е. 53, л. 25; също: ЦВА, ф. 20, оп. 1, а. е. 91, л. 1 (Сведения за броя на населението в Тракийска губерния); ОДА — Пловдив, ф. 52, оп. 1, а. е. 152, л. 1 (Сведения за българите-екзархисти в Дедеагачка и 4 села в Софлийска каза от 1906 г.); л. 3 (Сведения за българите-екзархисти в Гюмюрджинска каза от 1912 г. — последните две сведения са от свещеник Т. П. Николов — б. а., С. Т.).

³⁷ Шишков, Ст. Н. Българо-мохамеданите (помаци). Историко-земелисен и народоучен преглед с образи. Пловдив, 1936, 32—34.

Следователно в районите на запад от Марица помохамеданчените българи са били най-малко 122 220³⁸. Ако към тях прибавим и българите екзархисти, ще получим 166 885 души. Но за да бъдат пресмятанията ни по-точни, нужно е да се отчетат най-малко още две обстоятелства. В Западна Тракия живееха, при това не малко, българи патриаршисти (гръкомани). Тях Рихард фон Мах изчислява към 1906 година на 11 976 души³⁹. Дори и да не са напълно точни, неговите сведения са приблизително верни. Другият факт, който трябва да се вземе под внимание, е този, че не всички освободени територии на запад от Марица бяха включени в пределите на Гюмюрджински окръг. Част от българомохамеданите останаха извън него — например онези, които населяваха Дьовленска околия. Димотишка каза, която беше разположена също в Западна Тракия, остана в пределите на Турция.

След Втората Балканска (Междусъюзническа) война етническата картина в Западна Тракия претърпя чувствителни промени. Гърците масово я напуснаха още през 1914 г. Подбуждани от правителството в Атина, те се надяваха да се настанят по къщите и имотите на прокудените българи от Егейска Македония. Изоставиха своите домове и част от турците, които до 1912 г. живеяха по долното течение на Марица. Според някои сведения, които могат да се приемат за приблизителни, вероятният брой на мюсюлманите, напуснали Западна Тракия след Балканската война, възлизал на около 30 000⁴⁰. Основната част бяха турци, но между тях имаше и много българомохамедани⁴¹. За емигрирането на част от мюсюлманския елемент допринесоха безспорно политически и религиозни съображения. Но тук е нужно да добавим и стремежа на младотурците да турцизират Източна Тракия, като на мястото на прогоненото българско население настанят турски мухаджири от Западна Тракия.

Преломните събития в Тракия засегнаха силно и християнското българско население. Десетки села бяха разрушени и опожарени, а техните мирни жители — безжалостно избити или прогонени от родните им огнища. Оцелелите намериха подслон и препитание в старите предели на България, откъдето правителството на В. Радославов ги изпрати по-късно в Гюмюрджински окръг. Общият брой на бежанците от Македония, Източна Тракия и Мала Азия, настанени в Западна Тракия, надхвърляше 60 000⁴².

През декември 1914 г. българските административни власти изготвиха подробна статистика на населението в Гюмюрджински окръг. Оказа се, че в десетте му околии живеят 342 373 души, разпределени по околии, както следва: Гюмюрджинска селска — 63 101; Гюмюрджинска градска — 31 720; Даръдеренска — 17 312; Дедеагачка — 27 026; Егридеренска — 41 536; Кошукавашка — 41 800; Ксантийска — 37 448; Ортакойска — 24 972; Пашмаклийска — 33 777 и Софлийска — 23 673 души⁴³. Тези сведения също са приблизителни, тъй като в момента на преброяването се извършваха големи етнически размествания, които трудно можеха да бъдат абсолютно точно регистрирани. Преброяването на населението стана не под ръководството на Дирекция на статистиката, а с тази трудна и деликатна работа беше натоварена администрацията, която нямаше необходимите кадри, опит, а и

³⁸ Всъщност броят на българомохамеданите е значително по-голям. Ст. Шишков прави своите изчисления, като има предвид, че в едно семейство живеят по 5 души, докато в действителност те са повече.

³⁹ ЦВА, ф. 42 в, оп. 1, а. е. 376, л. 7 (Сведения на Рихард фон Мах за християнското население в Западна Тракия към 1906 г.).

⁴⁰ Le Journal des Journaux, № 7, 4 март 1919.

⁴¹ Нова България, № 22, 4 юли 1914; № 68—69, 27 юни 1915.

⁴² ЦВА, ф. 22, оп. 3, а. е. 237, л. 362—363 (Шифрована телеграма от Ал. Греков до министъра на външните работи и изповеданията М. Маджаров, 22 окт. 1919 г.).

⁴³ ЦДИА, ф. 945, оп. 1, а. е. 53, л. 2—11 (Цит. доклад на Ив. Златев от 31 дек. 1914 г.).

подготовка за целта⁴⁴. Ето защо не е чудно, че пред мирната конференция в Париж през 1919 г. българското правителство предостави за същото преброяване данни, които не съвпадаха напълно с онези, съдържащи се в доклада на тогавашния окръжен управител Иван Златев. Според тях през декември 1914 г. в българската част на Западна Тракия са живеели 351 221 души (т. е. с 8856 повече). По народност те се разпределяха, както следва: 149 530 българи (86 363 християни и 63 167 мохамедани); 170 285 турци; 32 319 гърци; 1763 евреи и 3319 от други етнически групи⁴⁵. Най-много българи християни живеяха по долината на Марица и на самия Беломорски бряг, докато българомохамеданите преобладаваха в Централните Родопи (Пашмаклийско, Даръдеренско и Егридеренско). Турците доминираха в Гюмюрджинско и Кошукавашко. Основната част от гърците живеяха в Софлийско и Ортакойско. Това разпределение даваше предимство на българите, които владееха не само брега на Егейско море, но се и вклиняваха между гюмюрджинската група турци и Източна Тракия.

В посочената статистика очевидно силно е завишен броят на турците за сметка на българомохамеданите. Обяснението на този странен факт можем да потърсим в особеното вътрешно и международно положение на България и политиката на либералната коалиция. Под натиска на Турция правителството на В. Радославов разреши на покръстените българомохамедани да се върнат към предишната си религия. Либералите предпочетоха да не притесняват мюсюлманския елемент с оглед на свои корисни цели. При тази обстановка част от българомохамеданите се записаха за турци. Това твърдение се доказва от факта, че в статистиката от 1914 г. за Ксантийска околия не са посочени изобщо българомохамедани, а в Даръдеренска и Егридеренска околия техният брой е силно намален. Може да се приеме, че числото на турците е завишено с около 20 000 души за сметка на българомохамеданите. Следователно, за да бъде етническата картина в Западна Тракия по-точно очертана, то приблизително с толкова трябва да се намали броят на турците и съответно да се увеличи този на българите⁴⁶.

Изложените статистически сведения за населението на Гюмюрджински окръг показват колко неосведомени са били онези политици, които предлагаха човоосвободените земи да бъдат наречени „Тракийска колония“ и да се третират така, както англичаните и французите се отнасяха към своите задокеански владения. Достоеен отговор на писаното в този дух даде Антон Страшимиров, който го окачестви като „едно печално недоразумение, възможно само в България, където не се счита за срамно даже държавници да не познават родината си“⁴⁷. Изнесените от Страшимиров съображения и факти достойно защитиха освободителната мисия на българската армия и правото на българите от Тракия да живеят в своето отечество.

⁴⁴ Иширков, А. Западна Тракия и Договорът за мир в Ньой. С., 1920 г., с. 26.

⁴⁵ La Question bulgare et les Etats balkaniques: Exposé et Documents. S., 1919, p. 282.

⁴⁶ Направената етническа характеристика се отнася само за края на 1914 г. Динамиката на миграционните процеси се запази и през следващите години. Българският елемент продължи да се засилва, докато тоя на турците и гърците отслабваше. В края на българското управление на Западна Тракия само в 6 околии, а именно в Гюмюрджинска, Ксантийска, Караагачка, Дедеагачка, Димотишка и Софлийска, българите брояха 105 310 срещу 79 539 турци; 28 647 гърци и 10 922 разни. Вж. ЦВА, ф. 42 в, оп. 1, а. е. 376, л. 7 (Населението на Западна Тракия според резултатите от българското административно преброяване през 1919 г.).

⁴⁷ Народни права, № 206, 10 септ. 1914 (Антон Страшимиров беше за кратко време кмет на Ксанти. Той има възможност да изучи отблизо положението в Западна Тракия. Плод на неговите задълбочени наблюдения и проучвания стана книгата му „В южните земи“, публикувана през 1918 г.).

Положението, което българските власти завариха в Западна Тракия, не беше оптимизъм. Областта беше покрита с хиляди пресни гробове на избити българи и десетки разрушени и опожарени села. По-голямата част от прокудените бежанци все още скитаха без подслон и препитание из старите предели на България. Българският етнически елемент, морално покрусен, обезсърчен политически и икономически разсипан, не можеше в началото да бъде стабилна опора на установената нова власт. Точно в противоположно положение се намираха мюсюлманите. Те гледаха на Западна Тракия като на временно присъединена към България. На 20.X.1913 г. в Гюмюрджинското окръжно управление се проведе важна среща, на която присъстваха Сюлейман Обедим бей — ръководител на автономисткото движение, Хафуз Сали — председател на бившето временно правителство, и още 18 други първенци. Тук турците изложиха с високо самочувствие своите искания. По нареждане от Цариград те изявиха желание да работят „за взаимно споразумение и затвърдяване приятелството между двете държави“, но силно държаха на принципа за съвместно управление, и то в следната форма: официален език — турски и български; турски съдилища; окръжен управител — турчин; околийски началници — турци и т. н.⁴⁸ Турските първенци проявяваха нетърпимост в своите претенции и се опитаха „да диктуват за хода на положението“. Те не признаваха никаква българска власт, освен военните и назначения за градоначалник Мурад бей, когото възприемаха като „пратеник на турското правителство с права губернаторски — неограничени“⁴⁹.

Бившите водачи на автономисткото движение имаха право да ползват телеграфа, да провеждат събрания във всички населени места и т. н. Обяснение на изложените необичайни факти намираме в заявлението на Сюлейман бей, направено пред висш български чиновник в Гюмюрджина: „Дошъл съм тук по искане на Талаат бей и ген. Савов с поръка да дам съдействие за омиротворяване и успокояване духовете на мюсюлманското население и най-важното, ако това мога да го кажа на Вас, за уговаряне условията и начина на действията ни спрямо Гърция. Ето защо аз Ви моля, да ме запознаете с всички Ваши главатари — четници, за да мога да правя уговорки и с тях.“⁵⁰

Не беше по-различно положението и във втория по значение град и най-голям промишлен център на Западна Тракия — Ксанти. Пристигналият тук на 25.X.1913 г. околийски началник Борис Мандушев рисувахе една картина, която с нищо не се различаваше от онази в Гюмюрджина, освен че я допълваше. Ще приведем само един пасаж от обемистия му доклад, изпратен до окръжния управител, където най-ярко се характеризират състоянието на духовете и фактическото положение в най-западната околия на Гюмюрджински окръг: „В управлението заварих освен бившия началник, но и 62 души стражари, от които 43 турци, постъпили от Републиканското правителство, със своята униформа. Макар че получих заповед да уволня последните стражари, аз за да не възбудя турското население, от тактичност намерих за добре да ги оставя, за което добих разрешение, след като изложих причините. Въпреки това аз постепенно ги уволнявах, докато сега се намали числото им на 18 души.

⁴⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1957, л. 1—2 (Рапорт от гюмюрджинското окръжно управление до В. Радославов. Гюмюрджина, 20 окт. 1913 г.).

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Пак там.

Когато доход, се забелязваше възбуждение от страна на турското население, нещо, което да е резултат на това, че от времето на турското правителство бяха останали офицери и други, които твърде много влияят на населението. Вън от това, когато окупираха града, нашите войски, за да не възбудят населението, не се постараха да го обезоръжат и последното се чувствуваше силно. След това от военните власти се покани населението, без да се правят обиски, да предаде доброволно оръжието си, обаче в резултат се събраха 200 пушки, когато според моите положителни сведения то разполага понастоящем с повече от 20 000 пушки.⁵¹

Мандушев се опита да овладее положението, като се срещна с най-влиятелните турски първенци. Още на втория ден от престоя му в Ксанти той беше посетен от Мехмед паша, мюфтията, по-видните бегове, както и от всички турски офицери, останали от т. нар. републиканско правителство. Околийският началник искаше да им внуши, че българските власти желаят всички народности да живеят „в мир и любов“ и че целта била задружно да работят за преуспяване на „общото отечество“⁵². Мандушев си внушаваше, че Манифестът, който оповести с идването си в Ксанти, помогнал много да се достигне желанят резултат. Турците си даваха вид на примирени с положението, докато всъщност продължаваха да укрепват нелегалната си въоръжена мрежа и изчакваха развоя на събитията.

Да се достигне до това положение в Западна Тракия, най-много допринесе бездействието на българските военни власти, които заради договореностите за съвместна борба срещу Гърция не внушиха уважение към административните власти у това „зле настроено, криво осведомено и подигравателно държащо се население“⁵³.

Масшабите и силата на турската организация в Западна Тракия подробно са разкрити и в един обстоен доклад на П. Чаулев до министър-председателя на България В. Радославов. По нареждане на правителството Чаулев направи продължителна обиколка из Гюмюрджински окръг през февруари 1914 г., съпроводен от Сюлейман бей. Той има възможност на самото място да се запознае с положението и да прецени обстановката. Ето какво пише между другото в своето изложение популярният по онова време ръководител на ВМРО: „Господин Министре, считайки се за достатъчно компетентен да зная що значи гайна организация, ще Ви кажа, че турското население в Гюмюрджински окръг е така добре организирано, щото пред моите очи това представляваше като един човек. . . Не само това, има и нещо по-страшно: те са организирани в дружини, роти, взодове, нещо, което сами ни казаха, а още по-нагледно, че при посрещането и изпращането бяха строени в параден ред начело с офицерите им в цивилни дрехи. . . Турското население е въоръжено от главата до петите. Казаха ми, че имат няколко картечници, а по селата допускат да имат и топове.“⁵⁴

Във всеки град организацията имаше свое официално помещение, наречено комит-хане (комитетска къща — б. а., С. Т.). Тук турците провеждаха събрания, четяха вестници, доставени от Цариград. Правителствената кореспонденция от турските общини първо отиваше в съответния клуб и чак тогава се отнасяше на официалните власти. Същото ставаше и със заявленията, които тук се коригираха. Всички съдебни дела между турците се

⁵¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 1379, л. 133—144 (Доклад от околийския началник на Ксанти В. Чандушев до окръжния управител в Гюмюрджина. Скеча (Ксанти), 18 ноем. 1913 г.).

⁵² Пак там.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Пак там, л. 1—6 (Доклад от П. Чаулев до В. Радославов. София, 12 март 1914 г.).

разрешаваха пак в клубовете. Градоначалникът в Гюмюрджина Мурад Бей беше техен близък човек и доверено лице на турските министри Талаат бей и Джемал бей.

Начело на турската организация в градовете стояха комендантите, предимно офицери. Главнокомандуващ на турските сили в Западна Тракия беше Сюлейман бей, а негови най-близки помощници — Саид бей и Ариф бей. Коменданти бяха: Джемал Фанзи бей на Ксанти; Садък Емин бей на Гюмюрджина; Риза бей на Дедеагач; Джемал бей на Софлу и т. н. Организацията имаше свои интендантите, военни лекари и агитатори, които обикаляха селата. По начертана програма избрани офицери през два дни едни отиваха, а други се връщаха от Цариград⁵⁵.

Само малка част от офицерите, които стояха начело на организацията, произхождаха от Западна Тракия. Те се настаняха тук по нареждане на турското командване, след като бяха демобилизирани и преминаха в запаса. Повечето от висшите началници, чийто брой се изчисляваше на около 40, бяха родом от Цариград или от други места на империята, но не и от Тракия⁵⁶.

Редовете на въоръжената турска организация се погълваха от демобилизирани и преминали в запаса турски войници. Българското министерство на войната получи сведения, че турското правителство ги освобождава и изпраща в Западна Тракия с определена цел. Голяма част от тях не бяха родени в тази област и естествено тук нямаша никакви роднини, а идваха като „безделници, а може би и като бъдещи членове на някаква организация“⁵⁷. Въпреки и с известно закъснение, правителството на България се принуди да вземе мерки, като нареди на генералното консулство в Одрин да ограничи визирането на техните паспорти. По такъв начин то стесни легалните канали, които турците до този момент широко използваха.

Подробна и доста вярна представа за положението и настроенятия на турците в Западна Тракия намираме в обемистото и компетентно изложение на Ангел п. Киров — отначало кмет на Софлу, а след парламентарните избори и депутат в Народното събрание, изпратено до министър-председателя на България на 22.IV.1914 г. Тук ще предадем само малка част от него. След като отбелязва, че Втората балканска война, която донесла „толкова пакости на България“, сломила и гръцкия елемент в Западна Тракия, Киров продължава по-нататък: „Турската крепост, обаче, стои цяла и невредима, по-яка и по-крепка от всякой друг път. Турското западнотракийско население е здрава, непокварена земеделческа маса, фанатично и сляпо привързана към своите първенци и будители. Погледът и сърцето на туй население са обърнати към страната, отгдето слънцето за него изгрява — Цариград, и след Втората война то живее със затвърденото убеждение, че България е гостенка в Западна Тракия, отгдето скоро ще трябва да си върви. . . Все същата тази вяра, че скоро полумесецът пак ще изгрее над тяхната крепост Гюмюрджина, им дава кураж да се организират в тайни революционни организации, макар това и да не е по природата на турчина. При това туй население разполага с големи запаси от оръжия, то крие и храни в своята среда разни чатабашии и офицери от Турция, които живеят и в частни къщи, из кафенета, из текета и работилници под вид на чубукчиин, слуги или работници. Мои от добри източници сведения ми казват, че в две-три турски тютюневи работилници в Ксанти живеят като работници няколко стотин обучени турски войници и

⁵⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2144, л. 1—6 (Цит. доклад на П. Чаулев от 12 март 1914 г.).

⁵⁶ Мир, № 4193, 9 апр. 1914 (Тревожно състояние в Тракия).

⁵⁷ ЦДИА, ф. 336, оп. 1, а. е. 446, л. 9 (Тайно разпореждане на МВРИ до Българското генерално консулство в Одрин. София, 16 май 1914 г.).

чаталбашии. Цариградските агитатори кръстосват надлъж Западна Тракия и сноват постоянно между българска и турска Тракия. Българската власт, за жалост, не се опитвала сериозно да проникне в тия тайни и да залови нишките на противодържавните организации и действия, а това, струва ми се, се налага, за да не дойде един ден с груба сила държавата да се разправя със своите поданици, което при сегашното ни положение най-малко е от естество да ни компрометира и да послужи като лоша реклама за нашата цивилизаторска роля в новите земи.⁵⁸ Преценката на Ангел п. Киров е достатъчно ясна и убедителна, за да се нуждае от допълнителен коментар. Още повече, че тя е направена от човек, който беше добре информиран и отблизо следеше разволя на събитията в Западна Тракия.

С идването на българските войски в Западна Тракия т. нар. Гюмюрджинска република престана да съществува, но не и нейните органи, като милиция, съдилища и пр. От явни те се превърнаха в тайни и подмолно, по-скоро полулегално, продължаваха да действуват. Българските военни власти проявяваха търпимост по отношение на тях, тъй като се стряха да ги използват в борбата срещу Гърция. Със същата цел бяха формирани два големи отряда. Единият под командуването на Таяр бей имаше поставена задача да замине за Правище, а другият начело с Махсар Ефенди — за Драма (Македония)⁵⁹.

Западна Тракия беше база за въоръжената съпротива срещу гърците в Македония. По силата на тайни споразумения между България и Турция турското правителство имаше възможност да въоръжава мюсюлманите в Егейска Македония. Младотурците желяеха да превозват оръжието от Одрин през Димотика, Кърджали и Ксанти до българо-гръцката граница. Правителството на България се опасяваше, че ако се използва този канал, част от пушките ще бъдат укрити и в турските села на Западна Тракия. Ето защо то отхвърли един подобен вариант. Взе се решение оръжието да тръгва от Цариград с български параход и да се разтоварва на пристанището Порто Лагос недалеч от гръцката граница. Складирането и укриването ставаше в село Киречкьой, Ксантйско. Тъй като Ксанти беше най-добре организираният център на турците в близост до границата с Гърция, то П. Чаулев назначи тук за временен представител на ВМРО Ангел Попов, без чието знание турците не трябваше да вършат нищо⁶⁰.

Турската въоръжена организация в Западна Тракия по особен начин дублираше българската администрация. С изграждането на местното управление тя успя да проникне в него и да си създаде легални проявления. Нейни членове бяха избирани за кметове и помощник-кметове на градове и села, за помощници на околийските началници и пр. По този начин в първите месеци след формирането на Гюмюрджински окръг в него се установи своеобразно двувластие, което сложи отпечатък върху административната уредба и управлението на Западна Тракия през целия разглеждан период.

* * *

Многобройните и сложни въпроси в Западна Тракия можеха да бъдат решени само от ефикасна и дейна администрация. Тя трябваше да прояви не

⁵⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2105, л. 1—6 (Доклад върху положението в Западна Тракия от народния представител Ангел п. Киров. София, 22 апр. 1914 г.).

⁵⁹ Пак там, оп. 1, а. е. 2144, л. 1—6 (Цит. доклад на П. Чаулев от 13 март 1914 г.).

⁶⁰ Пак там.

само умение, но и високо чувство за патриотизъм, като дълбоко осъзнае своята отговорност.

За окръжен управител на Гюмюрджински окръг беше назначен Недялко Свинаров от с. Златица, Софийско, известен партизанин на Либералната партия. Правителството на България не се реши да изпълни даденото в Цариград обещание и не утвърди на този пост Мурад бей, депутат в Народното събрание от Айтос⁶¹. Секретар на окръжния управител стана П. Мутафов⁶².

За околийски началници в новоосвободените земи Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) командироваше привърженици на управляващата либерална коалиция от старите предели на България. Поради вършени злоупотреби или несправяне с работата те често се сменяха, особено през първата година от създаването на Гюмюрджински окръг⁶³. Ето защо не е възможно, пък и не е необходимо да се изреждат всички промени. Ще отбележим само онези околийски началници, които се задържаха по-продължително време в Западна Тракия, въпреки че понякога се разменяха начело на околиците. За градоначалник на Гюмюрджина правителството назначи, както вече отбелязахме, Мурад бей. Начело на околиците стояха следните околийски началници: Гюмюрджинска селска — Ив. Минев; Даръдеренска — Ат. Попов; Дедеагачка — Ст. Толтуков; Егридеренска — Н. Бояджиев; Кошукавашка — М. Каймаков; Ортакьойска — М. Манев; Пашмаклийска — Ст. Манолов; Софлийска — Д. Коларов и Ксантийска — Б. Мандушев. В Западна Тракия бяха назначени и около 25 полицейски пристави⁶⁴.

Неуреденото положение в новите земи и наличието в тях на значително въоръжено инородно население изискваше бързи мерки за формирането на полицейската стража. Към МВРНЗ 65 беше създадена специална служба начело с инспектор от полицията. На 25. X. 1913 г. за Гюмюрджина замина конна стража от 100 души⁶⁵. Около месец и половина по-късно, на 11 декември същата година, за там беше отправен още един новосформиран ескадрон⁶⁷. По щата за 1914 г. в новоосвободените земи трябваше да има 75 старши и 600 млади стражари. В сравнение с 1913 г. имаше намаление съответно с 25 и 200 души⁶⁸. По преценка на полицейския инспектор Ив. Златев, който през май 1914 г. направи обиколка из Гюмюрджински окръг, полицията била добре комплектувана, но „гола, изпोकъсана и лошо въоръжена“. Златев настояваше пред Радославов да се увеличат заплатите на служителите в полицията, защото в противен случай всички щели да „напуснат и се върнат в стара България“⁶⁹. Направената от полицейския инспектор констатация се отнасяше

⁶¹ Пак там, а. е. 2287, л. 34 (Шифрована телеграма от Ан. Тошев до В. Радославов. Цариград, 17 окт. 1913 г.).

⁶² Пак там, а. е. 2017, л. 1—4 (Списък на окръжните управители, околийските началници и полицейските пристави в стара и нова България, 7 май 1914 г.).

⁶³ Тракия, № 2, 24 окт. 1913; Нова България, № 10, 16 май 1914; Народни права, № 103, 8 май 1914; № 112, 20 май 1914; № 113, 21 май 1914; № 121, 31 май 1914; № 131, 12 юни 1914; № 203, 6 септ. 1914 и др.

⁶⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2017, л. 1—4 (Цит. списък от 7 май 1914 г.).

⁶⁵ Пак там, л. 5 (Списък на чиновниците и служещите в МВРНЗ и подведомствените му учреждения, 15 февр. 1914 г.).

⁶⁶ Народни права, № 190, 26 окт. 1903 (Заминаването на гюмюрджинската конна стража).

⁶⁷ Народни права, № 230, 12 дек. 1913 (Полиция в новите земи).

⁶⁸ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2185, л. 27 (Рапорт от инспектора на полицията Ив. Златев до В. Радославов, 1913 г.).

⁶⁹ Пак там, л. 17—18 (Рапорт от инспектора на полицията Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 17 май 1914 г.).

за провинцията. В значително по-добро положение беше стражата в окръжния център. В Гюмюрджина на работа били останали само онези, които желали да служат. „Що беше дошло за кражба, що мислеше, че тук службата ще бъде башибозуклук, то се изчисти“ — пише Ив. Златев. В Гюмюрджина имаше 100 полицаи, между които и 18 турци⁷⁰.

Друга важна задача на правителството беше местното самоуправление в Западна Тракия. То прецени, че условията не са благоприятни за провеждане на общински избори. Навсякъде по градовете и селата бяха назначени тричленни комисии. Кмет на Гюмюрджина стана Георги п. Анастасов⁷¹, на Дедеагач — Никола Мустаков⁷², а на Софлу — Ангел п. Киров. За председател на тричленната общинска комисия (кмет) в Ксанти беше назначен Антон Страшимиров⁷³. На този пост той остана само 3—4 месеца. Неговата будна гражданска съвест не му позволи да гледа спокойно на вършените от административните власти злоупотреби. В Ксанти цареше обстановка на интриги и преследвания. Партизаните на Либералната партия успяха да издействуват пред В. Радославов уволнението на Ан. Страшимиров. На негово място беше назначен Н. Перелингов⁷⁴.

Почти навсякъде, където имаше турци, те бяха привличани в управлението. На много места като помощници на околийските началници правителството назначи мюсюлмани. В общинските управления те често бяха членове на тричленните комисии. В самия окръжен център Гюмюрджина заместници на Георги п. Анастасов бяха Реиф Ефенди и Хаджи Мустафа Сюлейманов⁷⁵.

В началото на ноември 1913 год. Министерският съвет възложи на генерал Савов да направи обиколка и да проучи положението в Западна Тракия. Той посети основните административни центрове на областта. В няколко рапорта до правителството беше направена обстойна преценка на обстановката в Гюмюрджински окръг. Бившият помощник-главнокомандуващ на българската армия създаде впечатление, че „успокоението накрая с твърде малки изключения е достигнато; установен е така също до известна степен и редът“⁷⁶. Започнало да се чувства постепенно и доверието на местното население към новоустановените власти. В рапортите беше обърнато внимание върху един сериозен проблем, който се чувствуваше почти навсякъде в новоосвободените земи. Съществуваха много противоречия и недоразумения между военните и гражданските власти. „Всичко това, заедно взето, съставлява една сериозна пречка за пълното омиротворяване на края, за пълното възстановяване на реда и спокойствието в него, както и за създаването на пълно доверие към нашата власт“⁷⁷ — продължаваше в преценките си генерал Савов. Българските военни се чувствуваха пълни господари, тъй като в Западна Тракия имаше установено военно положение.

⁷⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2485, л. 31—32 (Рапорт от инспектора на полицията Ив. Златев до В. Радославов. Гюмюрджина, 24 май 1914 г.).

⁷¹ Пак там, а. е. 428, л. 3233 (Рапорт на Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 18 септ. 1914 г.).

⁷² Народни права, № 180, 15 окт. 1913 (Кмет на Дедеагач); № 183, 18 окт. 1913 (Управлението на Дедеагач).

⁷³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2244, л. 11—14 (Протокол № 4 на анкетната комисия начело с ген.-лейтенант Кутинчев. Скеча, 13—17 дек. 1913 г.).

⁷⁴ Пак там, а. е. 844, л. 7—8 (Писмо от Н. Перелингов до В. Радославов. Ксанти, 1 март 1914 г.).

⁷⁵ Народни права, № 189, 25 окт. 1913 (Назначени общински комисии); № 194, 27 авг. 1914; № 199, 2 септ. 1914.

⁷⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2247, л. 1—4 (Рапорт от ген.-лейтенант Савов до В. Радославов. Дедеагач, 11 ноем. 1913 г.).

⁷⁷ Пак там.

Някои офицери си позволяваха своеволия и не зачитаха гражданската администрация. Административната власт нямаше достатъчно авторитет и влияние, а и често беше дадена в ръцете на неспособни и неподготвени чиновници. Нерядко на повърхността излизаха остри противоборства и между самите граждански власти.

По време на своите обиколки генерал Савов проведе обширни разисквания с турските първенци в Гюмюрджински окръг и констатира тяхното неудовлетворение от това, че българското правителство нарушило някои поети в Цариград ангажименти. На първо място те отново поставиха въпроса Мурад бей да бъде назначен за окръжен управител, понеже населението го искало и такива били „дадените в Цариград обещания.“ Самият генерал Савов възприе гледището на турците и настояваше пред Радославов за същото. Той смяташе, че за помощник на окръжния управител турчин трябвало да се назначи вместо Свиначов друго лице, което да знае добре турски език⁷⁸.

Генерал Савов разработи цялостна и обстойна програма, която според него можела да допринесе много „тия земи да се поставят в пътя на тяхното правилно развитие, та да може впоследствие държавата да използва всичките им богатства. . .“⁷⁹ Тъй като въпросната програма засяга почти всички основни проблеми, отнасящи се до административната уредба и управлението на Западна Тракия, ще се спрем малко по-подробно на нея.

На първо място беше предложено военното положение в Западна Тракия да остане в сила в продължение най-малко 3 години, като се запази пълният състав на заелите я войски за година и половина. Запазването на военното положение за дълго време не беше приемливо за правителството на либералната коалиция, понеже противоречеше на неговите вътрешнополитически цели, а именно да използва населението на Гюмюрджински окръг в предстоящите парламентарни избори. Това нямаше да бъде посрещнато благоприятно и в Цариград, а правителството на България държеше много да запази приятелските си отношения с Турция. Поддържането на силни военни гарнизони в Западна Тракия се налагаше от съществуването в тази област на многобройна и добре въоръжена турска организация. Централната българска власт не отслаби в продължение близо на две години настанените тук войсковы части.

Едно от предложенията предвиждаше да бъде изработен специален закон за управлението на новоосвободените земи, който да бъде в сила дотогава, докато се запази и военното положение в тях. През това време трябвало да се създаде и действа „една заповедна и контролна инстанция, на която да се даде пълна власт и инициатива да разрешава самостоятелно всички въпроси, отнасящи се до новите земи в кръга на известни рамки“⁸⁰. Очевидно ген. Савов желал да бъде използван опитът на тракийското и македонското военно губернаторство, създадени и съществували по време на Балканската война.

Особено внимание ген. Савов отделяше на чиновничеството. Според него в разните ведомства и служби трябвало да бъдат подбрани способни и честни служители, добре заплатени (с по-големи заплати, отколкото в стара България), а изслуженото време в новите земи да се смята двойно за пенсия. За тези земи се предлагаше въвеждането на специална данъчна система, като се даде възможност на населението „да се посъвземе“ от тежките последици

⁷⁸ Пак там, а. е. 2059, л. 1 (Писмо от ген.-лейтенант Савов до В. Радославов. Гюмюрджина, 8 ноем. 1913 г.).

⁷⁹ Пак там, а. е. 2247, л. 1—4 (Цит. рапорт на ген.-лейтенант Савов от 11 ноем. 1913 г.).

⁸⁰ Пак там.

на войната. Нещо повече, населението в Западна Тракия имаше нужда от работен добитък и семе за посев. И понеже то нямаше собствени средства да ги закупи, държавата можеше да поеме задължението да им ги достави даром.

В предложенията се предвиждаха комплекс от мерки със стопански характер: устройване на жп и пощенски съобщения между София и беломорските градове; бързо откриване на пристанищата в Порто Лагос и Дедеагач. Прокарване на удобни шосейни пътища по линиите Ксанти — Даръдере — Чепеларе и съответно Гюмюрджина — Кърджали — Хасково; откриване на банкови клонове в основните административни центрове на Западна Тракия и пр.⁸¹ Радикални мерки било нужно да се вземат по отношение на „три четвърти от състава на сегашните чиновници“, като те се уволнят — едни поради абсолютна неопитност в работата, а други поради факта, че били силно компрометирани пред населението със своите кражби и злоупотреби. Всички тези хора трябвало да се заменят „час по-скоро“ със стари, опитни и с доказана честност чиновници.

Генерал Савов предложи на правителството една политика по отношение на турските първенци, която на практика вече се прокарваше в Западна Тракия и която силно засягаше националните чувства на българите: „Изобщо в това отношение предпочително е да следваме английската колониална система, като вземем мерки да привлечем на своя страна турските първенци, било като на някои от тях се дадат ордени, на други служби, било в кметствата, било в окръжните комисии и съвети, било пък по администрацията.“⁸²

Населението в Гюмюрджински окръг имаше безспорна нужда от болници, училища, читалища и т. н. Генерал Савов препоръча да се обърне особено внимание на учителите и свещениците. Първите да не се вземали измежду „крайните елементи“, а вторите да били „измежду най-интелигентните“. Трябвало да се прегради достъпът до новите земи на разни нездрави елементи, тъй като краят бил пълен с такива аферисти, които, злоупотребявайки със своето положение в България, незаконно се обогатявали.

Като се стремеше на всяка цена да омаловажи съществуването на силна турска въоръжена организация, генералът завърши изложението си до Министерския съвет с една неотговаряща напълно на действителното положение констатация: „Краят иначе е напълно спокоен. Населението се е предало на занятията си. Всички сведения за съществуването на турски въоръжени чети и жандарми на революционното правителство са лишени от всякаква основа, понеже са безусловно неверни. Даже и през краткото време, откогато пълната окупация е изпълнена, краят е взел вече пълен външен вид на една земя, съставляваща част от Българската държава.“⁸³

Много от изводите, съдържащи се в изложението на ген. Савов, бяха възприети от правителството на В. Радославов. Не всички от тях обаче можеха да бъдат прокарани в живота. Безспорно обяснение за това трябва да търсим както в краткото мирно време (само две години), с което разполагаше, така и в порочната и неотговаряща на българските национални интереси политика на централната българска власт.

Сложното положение в Западна Тракия и нуждата да бъде внесена яснота по редица въпроси принудиха правителството да изпрати тук специална анкетна комисия. Тя беше назначена на 30.XI.1913 г. и включваше високопоставени личности. Неин председател беше ген.-лейтенант В. Кутин-

⁸¹ Пак там.

⁸² Пак там.

⁸³ Пак там.

чев, а членове Г. Пасаров — инспектор на Министерството на външните работи, и Ив. Златев — инспектор в полицията. Комисията замина за Гюмюрджински окръг на 5 декември и до 19 същия месец посети градовете Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти. Нейната задача беше да разследва нередностите, вършени от длъжностни лица, и да се занимае с някои въпроси, които засягаха „мероприятията за въвеждането и стабилизирането на реда в новозавладения Гюмюрджински край“⁸⁴. Основният извод, който комисията направи за Западна Тракия и който отговаряше на действителното положение, беше, че властта на българското правителство, ако и напълно възстановена, „не е още почувствувана от населението, а най-повече в селата, гдето още на много места няма представители на властта и почти всички гръцки и турски села не са снабдени със секретар-бирници, с писари, с горски стражари и др.“⁸⁵. На много места околийските началници не бяха обиколили още населените места в своите околии и населението не беше получило нужните упътвания.

В Гюмюрджина членовете на анкетната комисия изслушаха секретаря на окръжния управител П. Мутафов, председателя на тричленната общинска комисия Г. п. Анастасов и началника на гарнизона полковник Пашинов. И тримата единодушно заявиха, че градският околийски началник Мурад бей е „неблагонадежден и в услуга на бившето временно правителство“. Тези най-видни представители на военната и гражданската власт в централния град на Западна Тракия настояваха да не се дава свобода на действие на „агентите и видни членове на временното Гюмюрджинско правителство“⁸⁶. Точно противоположни бяха желанията на турските първенци, които комисията също изслуша. Те формулираха следните искания: Мурад бей да бъде назначен за окръжен управител с всички права и привилегии на това му качество; да се възстанови бившият мюфтия Ариф Ефенди; да се даде свобода на действие на членовете и агентите на бившето временно правителство да се интересуват, да покровителствуват и ходатайствуват за турското население в окръга⁸⁷.

Въз основа на обширната информация, която успя да получи, комисията направи следните изводи: поради близостта на Одрин и Цариград оттам прониквали разни проповедници, ходжи, агитатори и др.; след демобилизацията на турската армия в Западна Тракия са се задържали голямо количество редифи; в Гюмюрджина, Дедеагач и Ксанти останали да живеят много запасни турски офицери; в турското население се намирало несъбрано „значително количество оръжие“. Всичко това, а така също враждебно настроеното турско население тревожеше много чиновниците и представителите на българската власт. Разколебаваше се вярата на местното християнско население в „стабилността и трайността на нашата власт в новозавладения край“⁸⁸.

Анкетната комисия разследва и някои други въпроси, свързани с извършени злоупотреби от страна на административните власти. Тя констатира, че почти във всички къщи на забягнали гърци имало „претършувания и разпилявания движимостите в тях“⁸⁹. Комисията установи със сигурност, че околийският началник в Ксанти Б. Мандушев е вземал подкупи, главно от

⁸⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2244, л. 1—6 (Доклад от анкетната комисия до министър-председателя В. Радославов. С., 23 дек. 1913 г.).

⁸⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2244, л. 1—5 (Цит. доклад на анкетната комисия от 23 дек. 1913 г.).

⁸⁶ Пак там, л. 8—9 (Протокол № 2 на анкетната комисия. Гюмюрджина, декември 1913 г.).

⁸⁷ Пак там.

⁸⁸ Пак там (Цит. доклад от 23 дек. 1913 г.).

⁸⁹ Пак там, л. 11—14 (Протокол № 4 на анкетната комисия. Ксанти, 13—17 дек. 1913 г.).

гърци, и поиска неговото уволнение⁹⁰. Наскоро тази препоръка беше приета и за нов околийски началник на този важен икономически и административен център беше назначен Д. Грозев.

След като приключиха своята работа в Западна Тракия, ген. Кутинчев и неговите колеги направиха препоръки пред Министерския съвет, чието изпълнение целеше да бъде укрепена властта на българското правителство в Гюмюрджински окръг, да се премахнат злоупотребите и да се отслабят силата и влиянието на турските първенци и ръководената от тях нелегална въоръжена организация. Управляващата либерална коалиция в България обаче се подготвяше за нови парламентарни избори. Нейното положение беше много нестабилно и имаше голяма вероятност тя да бъде отстранена от власт. Ето защо В. Радославов и другите участници в правителствената коалиция решиха да използват съществуващото положение в Западна Тракия в интерес на своите користни и тяснопартийни цели. Съюзът с Турция, който те подготвяха в ущърб на българските национални интереси, им даваше големи предимства пред техните политически противници от съглашенофилските партии в борбата за спечелване гласовете на мюсюлманите в България.

* * *

Ярка представа за положението в Западна Тракия дадоха изборите за XVII ОНС, проведени на 23.II.1914 г. Около тях в продължение на повече от 2 месеца се води упорита борба между управляващата либерална коалиция и опозиционните политически партии. Месеци след като изборите бяха отминали, коментариите и анализите продължаваха, като Западна Тракия остана поради стечение на ред обстоятелства в центъра на тяхното внимание. Във връзка с това българската общественост, колкото разностранна и с противоречиви интереси да беше тя, успя да се изкаже доста обстойно върху хода на събитията в новоосвободените земи и най-вече в Гюмюрджински окръг.

На 24.XI.1913 г. бяха проведени избори за XVI ОНС. Правителството на В. Радославов желаше да узакони и стабилизира своето положение, като получи мнозинство в парламента. Резултатите не бяха благоприятни за либералната коалиция. От общо 204 места правителството спечели само 95, а опозицията, съставена от 7 партии — 109⁹¹. След продължителни комбинации В. Радославов разпусна Народното събрание, което просъществува само около един месец, и насрочи нови законодателни избори⁹². Сега правителството имаше намерение да включи в предизборната кампания и новоосвободените земи, като се възползува от някои предимства, които имаше в тях, по отношение на опозицията. Никой още не можеше със сигурност да установи точния брой на населението в тези земи, тъй като преброяване все още не беше извършено. Правителството можеше да назове една произволна цифра и като се възползува от нея, да определи също така произволно броя на депутатските мандати. В новоосвободените земи липсваше напълно установен правов ред, още повече че там имаше наложено военно положение. Във връзка с изборите органът на БРСДП (ш. с.) писа, че Западна Тракия била

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Народни права, № 218, 28 ноем. 1913 (Новата камера).

⁹² Велева, М. Нарастане силите на демокрацията след Междусъюзническата война и борбите на партиите за власт. — ГСУ, ФИФ, 1—4, 1963, № 2, 329—334.

пълна с въоръжени турски войски в гражданско облекло, които свободно се разхождали по градове и села. „Там животът се нормира от турските закони, защото въоръженото население тях признава. Тракия още не е българска и българските власти там само се търпят. Какви избори ще се прави при тия обстоятелства, един бог само знае“⁹³.

Освободените земи в Тракия правителството обособи в Гюмюрджинска избирателна колегия, в която бяха включени освен околиците от Западна Тракия още и Василикоска, Малкотърновска, Свиленградска, Дювленска и Кърджалийска⁹⁴. Населението им се изчисляваше на 476 021 души и трябваше да избере 24 народни представители⁹⁵. Списъкът на либералните кандидати в Гюмюрджински окръг се оглавяваше от самия председател на Министерския съвет д-р Радославов. В него бяха включени 12 българи и 12 турски първенци⁹⁶. Народната партия чрез в. „Мир“ прецени, че обявените цифри за населението в новоосвободените земи били „твърде много надуты“. Както НП, така и останалите опозиционни сили смятаха, че там не трябва да се правят парламентарни избори, преди да е избрана общинска власт и преди да има време, след като бъде вдигнато военното положение, да се организират политически партии. В противен случай това щяло да бъде „едно политическо мошеничество, целящо единствено да се добие правителствено болшинство“⁹⁷.

На 22.1.1914 година правителството вдигна военното положение в Гюмюрджински и Струмешки окръг⁹⁸. С този акт официално беше открита предизборната кампания в новоосвободените земи. Управляващата либерална коалиция започна многопосочна дейност в Западна Тракия, която трябваше да ѝ осигури на всяка цена така желаната победа. Залогът беше много голям, тъй като от предстоящите избори зависеше не само съдбата на правителството, но и бъдещата политическа ориентация на България. Ето защо още на 23 януари лично В. Радославов, придружен от министъра на финансите и шеф на младолибералната партия Д. Тончев, потегли за Гюмюрджински окръг. На следващия ден той беше тържествено посрещнат в Софлу от ген. Кирков, окръжния управител Н. Свиначев и кмета на града Ангел п. Киров, съпроводени от много граждани⁹⁹. Обиколката на министър-председателя в Западна Тракия продължи една седмица, през което време той посети всички основни административни центрове в Беломорието — Гюмюрджина, Дедеагач, Ксанти, Фере и т. н.¹⁰⁰ Навсякъде Радославов се стремеше да убеди българското население да гласува за правителствените кандидати. В Дедеагач министър-председателят завърши своята реч пред събраното на митинг население с думите: „Ние вярваме, че гражданите на Дедеагач и всички граждани в Нова България ще оценят усилията на правителството да им даде всички права на пълноправни граждани, призовавайки ги на 23 февруари пред изборните урни.“¹⁰¹ Това беше опит да се използва в интерес на чисто партийни цели едно право, което не можеше да не даде, малко по-рано или по-късно, което и да е българско правителство.

⁹³ Народни права, № 5, 9 ян. 1915 (Избори в новите земи).

⁹⁴ ДВ, № 28, 4 февр. 1914 (Постановление на Министерския съвет от 20 ян. 1914 г.).

⁹⁵ ДВ, № 10, 14 ян. 1914 (Указ № 15).

⁹⁶ Народни права, № 36, 18 февр. 1914 (Кандидати либерали в Гюмюрджински окръг).

⁹⁷ Мир, № 4116, 16 ян. 1914.

⁹⁸ ДВ, № 18, 23 ян. 1914. (Указ № 1 от 22 ян. 1914 г.).

⁹⁹ Народни права, № 20, 25 ян. 1914 (Министър Радославов в Нова България); Мир, 20, № 4125, 25 ян. 1914.

¹⁰⁰ Народни права, № 21, 26 ян. 1914 (Министър Радославов в Нова България); Мир, 20, № 4126, 26 ян. 1914.

¹⁰¹ Народна политика, № 656, 26—28 ян. 1914 (Доктор В. Радославов и Д. Тончев в новите земи. Дедеагач, 24 ян. 1914 г.).

Особено тържествено посрещане на министрите бе устроено в Гюмюрджина от около 20 000 души от разни националности. Речи произнесоха митрополит Борис и кметът на града Г.п. Анастасов. На 25 януари Радославов се срещна с турските първенци начело с мюфтията¹⁰². Очевидно той лично искаше да уточни с тях условията на изработените предизборни споразумения.

По време на обиколката им в Западна Тракия В. Радославов и Д. Тончев бяха придружавани от кореспондента на в. „Таймс“ Баучер и кореспондента на „Кьолнише цайтунг“ Рихард фон Мах. Впоследствие и двамата публикуваха обстоятелни материали за положението в областта¹⁰³.

Правителството схващаше, че в предстоящите избори на всяка цена трябва да има на своя страна местните общини. Административните власти в Гюмюрджина свикаха кметовете от целия окръг и взеха декларация от тях, че приемат да работят в изборите за правителствените кандидати¹⁰⁴.

Както вече отбелязахме, либералната коалиция разчиташе изключително много на турските гласове. За тяхното обезпечаване правителството не пожали усилия. То реши да действа както пред младотурците в Цариград, така и в самата Западна Тракия. Радославов установи контакт с турския консул в София и чрез него влезе в преговори и с двете страни¹⁰⁵. В самата Западна Тракия той изпрати непосредствено преди изборите двама свои емисари — инспектора в полицията Ив. Златев и известния български революционер, ползуващ се с добри връзки с турците, Петър Чаулев¹⁰⁶.

Иван Златев имаше намерение да обиколи всички околийски центрове в Гюмюрджински окръг. Поради малкото време, което оставаше до изборите, той и окръжният управител Н. Свинаров си разделиха територията на две части. На 7 февруари Златев потегли към западната част на окръга, а именно в посока към направление на Егридере, Пашмаклъ, Даръдере и Ксанти, а Свинаров пое по маршрута Кърджали, Кошукавак, Ортакьой, Софлу и Дедеагач. Обиколката им продължи 12 дни и на 19 февруари двамата се завърнаха отново в Гюмюрджина. През цялото време те се съпровождаха от двама турци, които бяха „не само хора на турските бегове, но и хора на младотурския комитет, извикани сега от Димотика“¹⁰⁷. Полицейският инспектор Златев беше придружаван от Ибрахим бей, който навсякъде говореше пред турското и българомохамеданското население, че България и Турция са вече приятели и че „днешното правителство е, което прави това, затуй всички да го подкрепят“¹⁰⁸. Техният маршрут предварително се съобщавахе и те имаха възможност да дават подробни инструкции на кметове, секретар-бирници и стражари, как да закарат всички избиратели до един да упражнят правата си; как да оформят книжата от избора и т. н. В заключение на своя рапорт до министър-председателя, като прецени положението в Гюмюрджински окръг, Иван Златев написа: „Обходеното от мен място в политическо отношение е добро. Само в Пашмаклъ, предполагам, да прошарим съвсем незначително, а тъй също малко повече в Скеча. Наредих и на двете

¹⁰² Народни права, № 22, 28 ян. 1914 (Министър Радославов в Нова България).

¹⁰³ Мир, 20, № 4121, 27 ян. 1914 (Министрите в новите земи).

¹⁰⁴ Мир, 20, № 4117, 17 ян. 1914 (Вербуване либерали в новите земи).

¹⁰⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 1473 (Писмо до В. Радославов (б. д. — за преговори по въпроса за изборите с турския консул в София).

¹⁰⁶ П. Чаулев беше един от главните ръководители на въстанието, подготвяно от българското и турското население във Вардарска Македония през лятото и есента на 1913 г. (Вж. Гоцев, Д. Г. Националноосвободителната борба в Македония 1912—1915. С., 1981, 122—125).

¹⁰⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2185, л. 3—4 (Рапорт № 16 от инспектора на полицията Ив. Златев до В. Радославов. Гюмюрджина, 19 февр. 1914 г.).

¹⁰⁸ Пак там.

места какви мерки да се вземат, за да няма хич шарено. . . Слушам, за Дедеагач същото положение, но не съм се виждал с окръжния управител, за да науча какво е.“¹⁰⁹ По негова преценка никоя от опозиционните партии нямала шансове да се добере до депутатски мандат в Гюмюрджински окръг.

В навечерието на изборите гюмюрджинските първенци се обърнаха с позив към мюсюлманското население, подпечатан от Гюмюрджинското джамийско настоятелство и носещ подписите на влиятелните турци Бекир Ситки и Мехмед Джемал. Позивът започваше с думите: „По случай предстоящите избори за народни представители събраните в Гюмюрджина ваши първенци и бегове, като взеха предвид интереса и доброто ви, вписаха в листата 12 души мюсюлмани за депутати и решиха да работят наедно с днешното правителство, което е в добри отношения с нашия халиф.“¹¹⁰ Понататък турските първенци даваха подробни указания по отношение на предизборната агитация и за самите избори: населението да не се поддава на външни агитатори; да не допуска да бъде подкупено с пари; да слуша и да се подчинява само на хора, които те му изпращат; да изпъжда всички, които идвали с книжки, неподпечатани от джамийското настоятелство, от мюфтията или от някой бивш комендант; всички да се впишели в избирателните списъци и т. н. В позива на няколко пъти се срещат предупреждения към ония, които биха се осмелили да не изпълнят дадените указания. За такива хора бил затворен „пътят на доброто и спасението“. Турските първенци предупреждаваха, че не биха търпели и онези свои сънародници, които се въздържат от гласуване, тъй като в такъв случай имало опасност да пропаднат мюсюлманските депутати: „Тъй че, който не гласува за нас, той е изменник на вярата ни“¹¹¹, продължаваше позивът. Първенците завършваха своето обръщение с думите: „Настоящото възвание да се чете и проповядва в джамиите и на ходжите, като при прочитането всички да си отварят ушите.“¹¹²

Активната подкрепа, която даваха на либералното правителство турските първенци от Западна Тракия, се допълваше и от официалните кръгове в Цариград. Техни агенти и емисари обикаляха между турското население и го увещаваха да гласува за привържениците на В. Радославов. В своята агитация те често използвана и несъстоятелни аргументи като този, че ако правителството не спечелело, турците щели да бъдат изгонени от Западна Тракия¹¹³. Цялата тази кампания се ръководеше от младотурския комитет в Одрин, който прокарваше официалната политика на своето правителство. Това даде основание на в. „Мир“ да пише: „Ако правителството добие болшинство от 5—6 гласа, както се хвали, то с право може да се нарече правителство на Негово Величество Султана.“¹¹⁴

Опозиционните партии нямаха нито достатъчно време, нито пък възможности да се противопоставят на правителствените кандидати в Гюмюрджински окръг. Само Демократическата партия успя да си създаде опора пред българското население. За това допринесе нейната агитация в Западна Тракия, която се ръководеше от членовете на нейното ръководство М. Такев и Ан. Ляпчев¹¹⁵. Благоприятна почва за агитация сред българското население имаше. Десетките хиляди бежанци силно страдаха от недостатъч-

¹⁰⁹ Пак там, л. 4.

¹¹⁰ Мир, 20, № 4149, 20 февр. 1914 (Позив към мюсюлманите в Тракия).

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Народ, № 41, 21 февр. 1914 (Агитацията на предателите).

¹¹⁴ Мир, 20, № 4154, 26 февр. 1914 (Протестът на новите земи).

¹¹⁵ Народ, № 29, 6 февр. 1914 (Полицейски терор в Гюмюрджинско).

ните грижи на правителството по тяхното настаняване и прехрана. Местните българи пък не можеха лесно да се примирят с факта, че турските първенци, които носеха главната вина за разорението на техните села и избиването на хиляди българи, са на почет и уважение пред правителството¹¹⁶.

Опозиционните агитатори биваха подлагани на гонения и преследвания от страна на административните власти. Председателят на либералната партия в Софлу Г. Гарилов в писмо до В. Радославов без стеснение отбелязва: „Агитатори от противния лагер капят като круши, но веднага, като ги узная, предавам ги на околийския началник, който веднага ги изпраща, откъдето са дошли.“¹¹⁷ Самият окръжен управител беше заявил на всеослушание, че на всяка цена ще попречи на опозицията да агитира в неговия окръг¹¹⁸.

Ярко описание на предизборната „агитация“, която водеше правителствената коалиция в новоосвободените земи, прави „Работнически вестник“, който отправя остри обвинения срещу властта заради нейните своеволия¹¹⁹. Тесните социалисти с възмущение протестираха срещу действията на градоначалника Мурад бей, който с терор и заплашвания осуетяваше събранията на опозицията¹²⁰.

Положение на терор и насилие цареше и в Ксанти. Тук БРСДП (т. с.) беше успяла да създаде своя организация сред тютюноработниците, които брояха 8000—10 000 души. Още на 12. I. 1914 г. социалистическата група в този град проведе събрание, на което бяха обсъдени предстоящите задачи, свързани със законодателните избори. Стигна се до заключението, че нейните членове трябва да започнат усилен агитация сред тютюневите работници, които били подложени на „една чудовищна, от никого неограничена експлоатация, за да ги спечелим за Тютюноработническия съюз и за социализма“¹²¹. Срещу действията на БРСДП (т. с.) властите си послужиха с полицейски мерки. Кметът отказа да даде избирателни книжки на 30 привърженици на тесните социалисти под предлог, че били загубени¹²².

В предизборната борба правителството на Радославов не се поколеба да използва и тежкото положение, в което се намираха хиляди бежанци. Тези хора, оставени без покрив, без работа и препитание, се тъгчеха по чужди жилища. Те жадно протягаха ръка за къшей хляб пред разни правителствени комисии. Властта използва за свои цели тези нещастни хора, като заедно с парчето хляб им подаде и правителствената избирателна бюлетина¹²³.

Голяма стойност за правителството имаше обиколката в Западна Тракия на П. Чаулев. Той влезе в Гюмюрджина на 21 февруари, „тържествено посрещнат от турското население“. Негов придружител беше лично Сюлейман бей. В деня на изборите двамата посетиха на няколко пъти избирателните секции. На турците беше издадена заповед от техните коменданتي, и „тежко болните, ако не могат пеш, то със специална кола да отидат и гласуват“¹²⁴.

Изборите на 23. II. 1914 г. дадоха така необходимата победа на либералната коалиция. Правителството спечели 126 депутатски мандата срещу 119 на

¹¹⁶ Народ, № 14, 19 ян. 1914 (Изборите в новите земи).

¹¹⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 258, л. 1—3 (Писмо от Г. Гарилов до В. Радославов за предизборната агитация на либералите в Софлу, 4 февр. 1914 г.).

¹¹⁸ Мир, 20, № 4129, 29 ян. 1914 (Шайкаджалък в новите земи).

¹¹⁹ Работнически вестник, № 230, 8 февр. 1914 (И в новите земи полицейски насилия).

¹²⁰ Пак там.

¹²¹ Работнически вестник, № 218, 26 ян. 1914 (Организационно събрание в Скеча (Ксанти)).

¹²² Работнически вестник, № 244, 25 февр. 1914 (Телеграми от Ксанти).

¹²³ Народ, № 21, 28 ян. 1914 (Изборите в Нова България).

¹²⁴ ЦДИА, а. е. 2144, л. 1—6 (Цнт. доклад на П. Чаулев от 12 март 1914 г.).

опозицията и с това мнозинство от 7 гласа в XVII ОНС¹²⁵. Най-много гласове от всички 14 избирателни колегии в страната то получи в Гюмюрджински окръг. Поради изключителната важност на тези резултати ще се спрем малко по-обстойно на тях. От проведените избори в Западна Тракия правителството се сдоби с 22 мандата, точно толкова, колкото във Видински, Кюстендилски, Врачански и Варненски окръг, взети заедно. Тук то не успя да вземе само два мандата, които бяха спечелени от Демократическата партия¹²⁶.

В Гюмюрджински окръг имаше записани 99 259 избиратели, от които гласуваха 83 538. Процентът на взелите участие в изборите тук беше много по-висок в сравнение с който и да е от останалите окръзи на България. В Пловдив например срещу 110 373 записани избиратели имаше подадени само 75 196 бюлетини; в София съответно 120 444 срещу 71 916; в Търново — 113 601 срещу 66 387; в Стара Загора — 109 459 срещу 79 194, и т. н.¹²⁷ Гюмюрджински окръг стоеше на пето място по броя на записаните да гласуват избиратели и на първо по подадени бюлетини. Гласувалите тук избиратели далеч надхвърляха избирателите от останалите окръзи в страната. От 83 538 бюлетини за либералната коалиция бяха подадени 71 440 (85,5% от действителните бюлетини). За останалите окръзи тези цифри бяха: Бургаски — 19 443; Варненски — 11 440; Видински — 12 439; Врачански — 17 054; Кюстендилски — 14 599; Пловдивски — 33 545; Плевенски — 20 818; Русенски — 20 519; Софийски — 30 520; Старозагорски — 20 228; Струмишки — 18 776; Търновски — 21 043, и Шуменски — 24 936¹²⁸. От опозицията единствено Демократическата партия успя да получи по-значителен брой гласове — 8214. За Прогресивно-либералната партия бяха подадени 2364 бюлетини, за БРСДП (ш. с.) — 631 и за БРСДП (т. с.) — 170. Останалите опозиционни партии не получиха никаква подкрепа от избирателите в Гюмюрджински окръг¹²⁹.

Обяснението на тези резултати се крие в организираното и компактно участие в изборите на мюсюлмански елемент, състоящ се от турци и българомохамедани. Имаше общини, където бяха гласували абсолютно всички записани в избирателните списъци. Кирковска община — записани 585 души, гласували 585; Устрелска — записани 408, гласували 406; Томрукъйска — записани 540, гласували 534; Чакалска — записани 520, гласували 516; Карамусалийска — записани 346 избиратели, а гласували 348 (!) и т. н.¹³⁰ Живописната картина пред избирателните урни е описана много точно от дописника на в. „Народ“ в Гюмюрджина: „През целия ден секциите бяха задръстени от турци, които се стичаха към вратите на изборното място, гласкаха се, псуваха, а на места се и биеха кой по-напред да влезе да гласува. Тук бяха дошли сакати, болни, немощни, идиоти, слепи. . . В една секция неколцина турци, изгубили надежда, че ще дойде и тям ред да гласуват, се промъкват през прозорците.“¹³¹

В XVII ОНС бяха избрани всички 12 турски кандидати от Гюмюрджински окръг: Махмуд бей Шукриев, Едхем Рухи бей, Хашим бей, Мехмед паша, Хафуз Сали, Салим Хаджи Ахмедов, Хюсни Хюсеинов, Мехмед Абедин, Исмаил Хаккъ бей, Теффик Хаджихахмедов, Хаджи Юсуф Ибрамов

¹²⁵ Народни права, № 58, 12 март 1914 (Окончателни резултати от изборите); Мир, № 4154, 26 февр. 1914 (Резултатите от изборите).

¹²⁶ Пак там.

¹²⁷ Статистически годишник на Българското царство. 1913—1922 г. С., 1924, 13, с. 58.

¹²⁸ Пак там.

¹²⁹ Народни права, № 73, 30 март 1914; Статистически годишник. . . , С., 1914, 13, с. 58.

¹³⁰ Народ, № 52, 6 март 1914 (Изборите в Западна Тракия).

¹³¹ Пак там.

и Мехмед Кемал¹³². От други краища на България бяха избрани още 4 представители на мюсюлманското население. Така групата на турските депутати в българското Народно събрание достигна 16 души¹³³.

Гюмюрджинските турски депутати в XVII ОНС образуваха компактна група, която по волята на Цариград подкрепяше правителството на В. Радославов. Благодарение на тях либералната коалиция се задържа на власт и управлява България в решителни за народа и държавата години. Турските депутати енергично действаха за по-тясното обвързване с Турция и нейните съюзници — Германия и Австро-Унгария. Те бяха поддръжници и крепители на онази политика, която доведе България до втория национален погром.

Гюмюрджинските депутати играеха определена роля и в административната уредба и в управлението на Западна Тракия. Без тяхното благоволение беше трудно да се задържи дори окръжният управител. Само за няколко години в резултат на енергичните им усилия бяха сменени няколко окръжни управители в Гюмюрджински окръг. Заслужава да бъде отбелязан поради неговата особена важност и още един факт. Като се възползуваха от възможностите, които им даваше Цариградският мирен договор, турските депутати в Народното събрание се уговориха с правителството да запазят старото си поданство в продължение на 4 години¹³⁴. Гюмюрджинските депутати турци получаваха пари и инструкции от Цариград. Тази публична тайна накара група българи от Западна Тракия да пишат на В. Радославов: „За забелязване е, че те след Камарата никой път не стоят в България 1—2 месеца наред, а само сноват до Цариград и обратно. Там даже са и семейства им. . .“¹³⁵ Мнозина от тях не били от Западна Тракия, а от други краища.

Въпросът за турските депутати беше широко обсъждан в печата на политическите партии. На правителствените обяснения, че и в предишните състави на българското Народно събрание имало почти същия брой представители на мюсюлманското население, бяха противопоставени неопровержими документи от страна на опозицията. Спореше се не колко, а как са избрани. В миналото мюсюлмани се избираха само за членове на различните политически партии, а не като бивши управители на Западна Тракия и „чрез агитация на турските консули и младотурски емисари“, както писа в. „Мир“¹³⁶.

Като привлече в своя подкрепа мюсюлманското население, правителството на Радославов отблъсна българите от Западна Тракия. Между подадените за опозицията повече от 11 000 гласа нямаше нито един турски. Възврънатото самочувствие на мюсюлманите, тяхното осезателно присъствие в органите на местното и дори на централното управление действаха угнетяващо върху българите¹³⁷. Поведението на българското население в Западна Тракия по време на изборите изненада правителството. Почти навсякъде то даде вид, че ще гласува за либералите. Привикнало при управлението на турците да действа конспиративно, то не бързаше да даде израз на своите чувства и настроения. Мнозинството от българите

¹³² Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 20 март 1914, 2—3.

¹³³ Пак там.

¹³⁴ Мир, № 4164, 7 март 1914 (Една пирова победа).

¹³⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 2132, л. 1—3 (Изложението до министър-председателя В. Радославов за положението в Гюмюрджинско. Гюмюрджина, 22 юни 1915 г.).

¹³⁶ Мир, 20, № 4156, 28 февр. 1914 (За депутатите-турци).

¹³⁷ Народ, № 49, 2 март 1914 (Терорът в новите земи).

разкри своето отношение към играта на правителството с турските водачи едва пред избирателните урни¹³⁸.

Правителството на В. Радославов не можеше да не бъде обезпокоено от създаденото положение в Западна Тракия. Иван Златев, един от приближените на министър-председателя и шеф на полицията, излезе с обширни статии в официоза на Либералната партия в „Народни права“. Той се опита да обясни и да оправдае поражението на либералите пред българското християнско население в Гюмюрджински окръг със стремежа на българите да доминират над турците — нещо, което правителството не допускало и било за равноправие между различните народности. На твърденията на Демократическата партия, че политически по-съзнателното българско население гласувало за тях, Ив. Златев отговори: „Аз ще кажа тъкмо противното: че турците, повечко политически съзнателни, гласуваха напълно съзнателно за либералната листа, за нея гласуваха и повечко съзнателните политически българи, а част от тия последните гласуваха несъзнателно за демократическата, без оглед на каквото партизанство, а просто като руска листа, противотурска листа.“¹³⁹ Инспекторът на полицията не можеше да не си дава сметка за истинските причини за създаденото в Гюмюрджински окръг положение. Именно той беше един от пратениците на Радославов, както вече отбелязахме, развеждан от емисаря на младотурския комитет Ибрахим бей из турските и българомохамеданските околии на Западна Тракия. Без да съзнава, Ив. Златев обаче се беше изпуснал и каза една очевидна истина. Мнозинството от българите в Гюмюрджински окръг, както и в останалите части на България, не одобряваха правителствената политика, която постепенно обвързваше страната с Централните сили и я противопоставяше на нейната освободителка Русия. А това съвсем не беше политическо късогледство.

* * *

Един от основните въпроси, който непрестанно вълнуваше българската общественост, засягаше чиновниците и тяхната служба в новоосвободените земи. Тъй като в Тракия нямаше достатъчно добре подготвени хора, службите в различните ведомства се попълваха с командировани служители от старите предели на България. Условието за живот на новите местожители бяха много тежки. Тъй като Западна Тракия стана непосредствено или косвено в продължение на близо една година обект на военни действия, скъпотията тук беше извънредно голяма. По тази причина почти всички държавни чиновници и служители искаха да бъдат преместени обратно в старите предели на България. Преживяването с обикновени заплати беше много трудно особено за онези, които получаваха ниски възнаграждения. В много случаи трябваше да се апелира „пред съзнанието за дълг към държавата и отечеството“¹⁴⁰, за да бъдат те задържани по местата им. Тъй като животът в новите земи беше „неимоверно скъп“, поради липса на средства повечето от чиновниците и служителите не можеха да доведат своите семейства и правека двойни разходи. Мнозина от тях бяха дошли в

¹³⁸ Народ, № 531, 7 март 1914 (Изборите в Западна Тракия).

¹³⁹ Народни права, № 59, 13 март 1914 (Ив. Златев. Изборите в Гюмюрджинска колегия); № 60, 14 март 1914; № 63, 19 март 1914; № 68, 23 март 1914.

¹⁴⁰ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 458, л. 3 (Мотиви към законопроекта за плащане дневни пари на държавните служители в новите земи. С., юни 1914 г.).

Западна Тракия, подведени от обещаните им дневни пари съгласно с постановлението на Министерския съвет от 18.X.1913 г. Бяха изминали близо 8 месеца оттогава, а окончателно решение по въпроса нямаше. Последваха масови протести от страна главно на телеграфопощенските служители. На 29.V.1914 г. от всички краища на Западна Тракия постъпиха протестни телеграми, подписани от десетки служители. Телеграфопощенци от Мъстанли например пишеха: „Нуждите и гладът ни карат да отидем докрай.“ От Ортакой съобщаваха, че останали само на заплатите си, отделени от своите семейства, потънали в „дългове и болести“. Телеграми с идентично съдържание постъпваха от Софлу, Порто Лагос, Ксанти, Гюмюрджина, Фере, Пашмакълъ и т. н.¹⁴¹ Акцията на телеграфопощенските служители даде очаквания резултат. На 23 юли XVII ОНС гласува закон за плащане дневни пари на държавните служители в новите земи. Всички получиха дневни пари в следния размер: служители с годишна заплата до 1200 лева — по 1 лев; до 2400 лева — по 1.50 лв. и от 2401 лева нагоре — по 2 лева на ден. Законът трябваше да бъде в сила 2 години, като се счита от 1.I.1914 г.¹⁴² Въпреки че внесе известно облекчение сред чиновниците, коренна промяна не настана. Мнозина от тях живееха и работеха на „временни начала“ и с надеждата за скорошно завръщане при своите семейства¹⁴³.

Докато обикновените служители изнемогваха, мнозина от онези, които упражняваха властта, бяха дошли в Западна Тракия с нечисти намерения, водени от стремежа за леко обогатяване. Управляващите либерални партии изпратиха тук онези от своите партизани, които не бяха успели да устроят на удобни служби в старите предели на България. Техните деяния станаха обект на остри атаки в целия опозиционен печат. Компрометиращи материали бяха публикувани във в. „Народ“¹⁴⁴. Особено силни и разобличителни статии за администрацията в новоосвободените земи намираме по страниците на в. „Нова България“, който се списваше и редактираше от Ст. Н. Шишков¹⁴⁵. Безпощадни материали често се появяваха и в органа на БРСДП (т. с.) „Работнически вестник“¹⁴⁶. Острите бележки в партийния печат носеха белега на политическите пристрастия и се влияеха от политическата борба след преживяната от българския народ национална катастрофа. Но в тях се съдържаше и в голяма доза истина за онези хора, в чиито ръце българската буржоазия постави управлението на освободените след толкова жертви и страдания земи. Техните недостойни прояви дадоха основание на уважавания учен А. Т.-Балан с възмущение да пише: „Там сякаш липсват дейците с по-твърди нравствени начала, а изобилствуват ония, за които началата се подчиняват на личната изгода, па макар за пакост на народ и държава. Това е нещастие за новите ни земи, както и за старите.“¹⁴⁷

Докато десетки хиляди български бежанци, прокудени от Македония, Мала Азия и Източна Тракия, често биваха оставени на произвола на съдбата, то някои представители на властта заграбваха и безогледно си

¹⁴¹ ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 453, л. 10, 13, 15—23 и пр.

¹⁴² ДВ, № 177,8 авг. 1914 (Закон за плащания дневни пари на държавните служители в новите земи).

¹⁴³ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2105, л. 1—6 (Доклад върху положението в Западна Тракия от народния представител Ангел п. Киров. С., 22 април 1914 г.).

¹⁴⁴ Народ, № 108, 15 май 1914 (Беззаконията в новите земи).

¹⁴⁵ Нова България, № 19, 21 юни 1914 (Нашата администрация в новите земи).

¹⁴⁶ Работнически вестник, № 207, 12 ян. 1914 („Културната“ дейност в Нова България).

¹⁴⁷ Нова България, № 24, 12 юли 1914 (Писмо на д-р А. Теодоров-Балан до редакцията на в. „Нова България“. С., 8 юни 1914).

присвояваха „безстопанствени и стопанствени лозя“¹⁴⁸. Безстопанствените имоти на забягнали гърци и турци станаха „златна мина“ за някои от тях. На този въпрос нееднократно се връщаше в „Нова България“: „Стражари, пристави, околийски началници, секретар-бирници, тричленни комисии и разни други органи с десетки има там, отдавна провинени с нечестните си дела и деяния, и те продължават да се ширят навсякъде. Да се посочват факти е излишно, па и невъзможно, защото те са толкова много и тъй добре известни на всички, плюс и на върховните власти.“¹⁴⁹ И действително правителството беше добре информирано за деянията на своите представители в Западна Тракия. Самият министър-председател получаваше редовно сведения от свои лични пратеници, че дори върховните органи на властта в Гюмюрджински окръг „вземат пълномощия за имоти, чифлици, крави, волове, овце, сено, слама на избягали гърци и турци, продават ги и грабят много пари“¹⁵⁰. Част от изселващите се богати инородци успяха да дадат пълномощия за управление на къщите и имотите си „под наем“ на частни лица, чиновници и офицери. Поради слабия контрол, който общественото мнение и централната власт упражняваха, някои от „адвокатите и адвокатуващите“ представляваха по 20—30 имота. В това число влизаха както градски, така и полски имоти (лозя, посеви и т. н.). Този начин на забогатяване привлече много хора и от стара България, които дойдоха тук под благовидния предлог да видят новите земи, а други пък изпратиха свои агенти¹⁵¹. Правителството беше принудено да вземе мерки срещу тези спекулативни сделки. Народното събрание прие закон, който забраняваше незаконните продажби на недвижими имоти в новите земи, а имотите по всички сделки, извършени след 5. X. 1912 година, можеха да бъдат отчуждени¹⁵².

Отначало в Западна Тракия нямаше редовни, по законен ред избрани общински власти. Тук правителството направо си назначаваше свои хора, най-често партизани на коалираните либерални партии¹⁵³. Пренебрегването на местната интелигенция, до каквата степен я имаше, държането ѝ настрана от управлението, въпреки че тя най-добре познаваше своя роден край, предизвика основателни протести сред българското население в Гюмюрджински окръг¹⁵⁴. Последваха изложения до правителството, в които те негодуваха срещу общинските власти. Заслужава да бъде отбелязано по този въпрос мнението на група гюмюрджински жители, които от името на своите съграждани изпратиха подробно изложение до В. Радославов. В него те отбелязваха, че натрапените им управници смятат родния им край за „Африканска провинция, която може да удовлетвори безропотно техните хищнически намерения и лично добруване“¹⁵⁵. В продължение на цяла година общинските окръжни постоянни комисии не предприели не само нищо положително, но направили местните българи, които със „свръхчовешки усилия сме се стремели тук, по време да издържаеме българщината и да накараме турско правителство да признае нашето съществуване като

¹⁴⁸ Народ, № 217, 25 септ. 1914 (Грабежи в новите земи).

¹⁴⁹ Нова България, № 30, 29 авг. 1914 (Пак по нашата администрация в новите земи).

¹⁵⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 428, л. 32—33 (Рапорт от Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 18 септ. 1914 г.).

¹⁵¹ Пак там, ф. 242, оп. 2, а. е. 491, л. 56 (Телеграма от окръжния управител в Гюмюрджина Н. Свиначов до В. Радославов. Гюмюрджина, 19 юни 1914 г.).

¹⁵² Пак там, л. 103 (Постановление на Министерския съвет от 22 апр. 1915 г.).

¹⁵³ Народ, № 20, 27 ян. 1915 (Управлението в новите земи).

¹⁵⁴ Нова България, № 9, 9 май 1914 (По уволнението на Дедеагачкия околийски началник).

¹⁵⁵ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2080, л. 1—2 (Изложение от група гюмюрджински граждани до министър-председателя В. Радославов. Гюмюрджина, февруари 1915 г.).

нация, да се червим пред другите нации, населяващи града ни“¹⁵⁶. Гюмюрджинските граждани настояваха пред Радославов, който беше и министър на вътрешните работи, да уволни съставите на общинската и окръжната постоянна комисия, като ги замени с местни, честни и популярни хора, които не за заплати да служат, а за „благосъстоянието на гражданите, както и за повръщане престижа на тези две учреждения, най-зле уронен от сегашните им представители“¹⁵⁷.

Между властите често липсваше разбирателство, доверие и единодействие. Съществуваха непрестанни боричкания за власт и държане на първенство. Това се чувствуваше най-осезателно в Гюмюрджина: „Прави впечатление, че там окръжният управител е нещо като крал, генералът — император, финансовият началник — лорд, съдиите и прокурорът — непогрешими папи и пр. Никой с никого не се среща и счита за обидно да се посъветва, да се разбере с другите органи на властта“¹⁵⁸ — писа в своя рапорт до Министерския съвет началникът на Отделението за държавни имоти при МЗДИ К. Доцев след една продължителна командировка в Западна Тракия.

Авторитетът на административните началници беше много нисък. Самият окръжен управител Н. Свинов водеше със себе си свои привърженици от с. Златица, които назначи като кметове, секретар-бирници, старши стражари и т. н. Неговият брат беше кмет на Макри, шурейт му — секретар на кметството, бащата на П. Мутафов — секретар на окръжния управител, стана също кмет, единият му син — секретар-бирник, другият — писар и пр.¹⁵⁹ По този повод в „Беломорски глас“ с ирония писа: „Зер, в този край не са се родили ербап хора да изпълняват тия „деликатни“ служби.“¹⁶⁰ Петър Чаулев, който, както отбелязахме, също направи обстойна обиколка из Западна Тракия и подробно се запозна с обстановката в този край, обърна внимание в своя рапорт до В. Радославов, че Свинов нямал вече авторитет и „колкото един стражарин“¹⁶¹.

Турските депутати ловко се възползуваха от противоречията и безсилието, които царяха в различните служби. Пред тях се откриваха големи възможности да налагат своите желания и да упражняват натиск срещу централната власт.

Песимистичното настроение, което човек добиваше от държанието на властите в Западна Тракия, се разведряваше от поведението на българския войник: „Той, клетникът, е едничкото изключение. Горд, стегнат, винаги буден и със зорко око изпълняващ своя дълг към отечеството. Войнишката стегнатост, веселост, честно и безкористно служене е една утеха, една насмешка над пигмеите — користолюбци. Във войнишката чистота и непоковареност населението вижда българската мощ. Веселото и охотно прииждане на новобранците с песни и викове: „Ура, да живее България“, е най-милата картина в новите земи“¹⁶² — отбелязва и в обширния си рапорт К. Доцев.

¹⁵⁶ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2080, л. 1—2 (Цит. изложение от февруари 1915 г.).

¹⁵⁷ Пак там, л. 2.

¹⁵⁸ Пак там, а. е. 2109, л. 4 (Рапорт от началника на отделението за държавни имоти Кр. Доцев до Министерския съвет за положението в новите земи, 5 юни 1914 г.).

¹⁵⁹ Пак там, а. е. 428, л. 2 (Писмо от Ив. Златев до В. Радославов. Ксанти, 18 септ. 1914 г.); Беломорски глас, № 5, 18 май 1914 (Семейна трапеза).

¹⁶⁰ Беломорски глас, № 6, 31 май 1914 (Из владенията на Свинов).

¹⁶¹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2144, л. 1—6 (цит. доклад на П. Чаулев от 12 март 1914 г.).

¹⁶² Пак там, а. е. 2109, л. 15 (цит. рапорт на Кр. Доцев от 5 юни 1914 г.).

Начинът, по който се формира администрацията в Гюмюрджински окръг, и пакостните деяния на част от чиновниците най-ярко разкриват противоречивия характер на Балканската война. Българското население в Турция, включително и това в Западна Тракия, с надежда и упование гледаше на България и възторжено посрещна освободителните войски. Нещо повече, неговите най-добри синове се сражаваха по бойните полета, в редовете на Македоно-Одринското опълчение и в многобройните чети, които действуваха в тила на турската армия. Стотици от тях отдадоха живота си за освобождението на своя роден край.

В освободените земи управляващата буржоазия не успя да изгради такова управление, което напълно да отговаря на нуждите и очакванията на българското население. Много фактори допринесоха за това, но един от тях заслужава особено внимание. Преди Балканската война всички в България мислеха за освобождението на своите събратя в Тракия и Македония, но малцина бяха онези, които си даваха сметка за цялата сложност на този проблем. В програмите на буржоазните политически партии липсваха ясни идеи. Очевидно войната ги завари неподготвени и те нямаха изработени конкретни възгледи за организацията и управлението на новоосвободените земи. При тези условия котерийните борби и партизанските боричкания играеха голяма роля. Решаването на жизненоважния национален въпрос се оказва в плен на тесногърдите и ограничени класови интереси на българската буржоазия, тъй като установилата се традиция в стара България беше пренесена и в освободените земи.

* * *

След изборите турските водачи укрепиха своето положение. Като депутати в Народното събрание те имаха по-големи възможности да упражняват влияние върху управлението на Гюмюрджински окръг. Редактираният от Ст. Шишков в. „Нова България“ с основание се възмущаваше: „Ако не са тези бееве, с малки изключения от тях турското население отдавна би се примирило и заловило за своите мирни занимания. Сега то е под тяхното влияние: продължава мълчаливият бойкот и се вторачва на българските пари. Тук, на турските сватби и сюнети, разнасят турското републиканско знаме. Струва ми се, че това пак по вдъхновението на беевете — членове на младотурския комитет, за да се повдига националният дух на турското население.“¹⁶³ Полицията бездействуваше, въпреки че с тези прояви се провокираше националното чувство на българите, особено на бежанците, оголени и ограбени от башибозука през изминалата война. Обстановката се изостряше и криеше опасности от стълкновения и дори кървави разпри. Инцидентите не закъсняха. През втората половина на май 1914 г. в Гюмюрджинско беше убит български войник. Войската се залови „с голяма енергия да потуши вълненията на турците“¹⁶⁴. Мюсюлманските депутати протестираха пред Радославов, който натовари Джемал бей да проведе анкета за случая и да му докладва.

Очевидно под влиянието на събитията в Гюмюрджинска околия и като желаете да отслаби влиянието на турските ръководители в управлението на Западна Тракия, правителството на България уволни градоначалника Мурад

¹⁶³ Нова България, № 7, 29 апр. 1914 (Пишат ни от Гюмюрджина).

¹⁶⁴ Народ, № 119, 30 май 1914 (Големи скандали в Гюмюрджина).

бей, а на негово място назначи Рашид бей Салиев¹⁶⁵ (заменен наскоро от Шами бей). Въпреки че важният административен пост се зае отново от мюсюлманин, турските първенци трябваше да почувствуват над себе си властта на българското правителство. Получи се обратен резултат. Три седмици след уволнението на Мурад бей беше отстранен от своя пост и окръжният управител Свиначаров¹⁶⁶. За това може да е имало много причини, но една от тях се оказа решаваща. През средата на септември 1914 г. в Гюмюрджина се събраха почти всички турски депутати. Телеграфически бяха повикани от Цариград и онези, които се намираха в Турция. На 17 септември те разискваха дълго, като правиха „много остри и ултимативни телеграми“ до В. Радославов. Накрая се спряха на една по-умерена, която и изпратиха. В нея те предупреждаваха, а това означаваше и заплашване, че ако до предстоящата сесия на Народното събрание Свиначаров не бъде уволнен, те няма да дойдат в София¹⁶⁷. Моментът за натиск беше добре избран. Ако турските депутати откажеха да дойдат в София, то либералната коалиция губеше мнозинството си в парламента в един решаващ за нейната политика момент. Правителството на Радославов не пожела да рискува. При тази сложна обстановка Н. Свиначаров беше заменен на 1. X. 1914 г. от инспектора на полицията Ив. Златев¹⁶⁸.

С отстраняването на Свиначаров турските депутати преследваха и един психологически ефект. Те искаха да подсказват както на турското, така и на българското население: „ето, пак сме ние; в турско бяхме ние и сега пак ние диктуваме: махаме мютесарифина“¹⁶⁹ (окръжния управител — б. а., С. Т.)

Още в първата си заповед, с която съобщи за своето назначение, Ив. Златев поиска да остави впечатление, че ще се бори за изкореняване на беззаконията в окръга. Той нареди на административните и полицейските власти да не вършат беззакония, безправия, своеволия, грабежи, да не вземат рушвети и т. н.¹⁷⁰ В специален рапорт до Радославов той направи преценка на всички свои околийски началници и полицейски пристави, като поиска подмяната на някои от тях. Тъй като преценките на Златев допълват и доизясняват характеристиката на административната власт в Гюмюрджински окръг, ще цитираме някои от тях. Ето какво пише той за околийския началник в Софлу Ст. Толтуков, преместен на новия си пост от Дедеагач само преди няколко месеца¹⁷¹: „Отличен наш приятел, но много неумен администратор. Не се държи добре, обича да попейва и скоро става мезе на сериозните хора. Да можеше да му се намери друга работа!...“¹⁷² И същият този Толтуков, понеже беше „отличен наш приятел“, беше последователно преместван начело на 3—4 околии. За околийския началник на Ортакъой М. Манев новият окръжен управител дава малко по-различна характеристика: „Добър е администратор. Държи се добре и с военните, и с всички. Малко ръката му е дължка. Понаправи някои работи при изселването на гърците. Няма незадоволство от никоя страна. Може да си

¹⁶⁵ Народни права, № 207, 11 септ. 1914 (Уволнен градоначалник).

¹⁶⁶ Народни права, № 221, 28 септ. 1914.

¹⁶⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 428, л. 32—33 (Цит. рапорт от Ив. Златев, 18 септ. 1914 г.).

¹⁶⁸ Народ, № 220, 28 септ. 1914 (Нов окръжен управител на Гюмюрджина); Народни права, № 221, 28 септ. 1914.

¹⁶⁹ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 428, л. 33 (Цит. рапорт на Ив. Златев от 18 септ. 1914 г.).

¹⁷⁰ ОДА — Пловдив, ф. 52, оп. 1, а. с. 1308, л. 1 (Заповед № 1362 на окръжния управител в Гюмюрджина Ив. Златев).

¹⁷¹ Народни права, № 225, 3 окт. 1914 (Административни промени).

¹⁷² ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. с. 1958, л. 3 (Рапорт от окръжния управител Ив. Златев до В. Радославов. Гюмюрджина, 2 ноем. 1914 г.).

остане.¹⁷³ Подобно на Толтуков Ив. Златев прави преценка и на кошукавашкия околийски началник М. Каймаков: „Добър е като приятел и като човек. Но пък некадърен да се постави авторитет. . . От (с.) Църква (Софийско) шоп, културата му малка. Дори в Кошукавак не може да се постави. Мисля — стига му.“¹⁷⁴ Не по-ласкава беше характеристиката и за пашмаклийския околийски началник Ст. Манолов: „Некадърен човек. Добро впечатление ми правеше в началото. Сега изучавам, че много е забъркал. Купил каруца, впряга стражарски коне, карат я стражари и взема кирия. . . Инак е за съжаление, но не е за тази работа.“¹⁷⁵

Направените от окръжния управител в Гюмюрджина преценки се отнасяха за онези хора, в чиито ръце беше съсредоточена реалната административна власт в Западна Тракия. Тях той изпрати на министър-председателя и министър на вътрешните работи д-р В. Радославов и в автентичността им не можем да се съмняваме. Като бивш полицейски инспектор Ив. Златев на няколко пъти обикаля Гюмюрджински окръг и отблизо познаваше състоянието на административните власти. Още повече че неговото мнение се потвърждаваше и от много други източници.

Околийски началници из околията в Гюмюрджински окръг в края на 1914 г. бяха: Гюмюрджинска селска — Ст. Стоянов; Даръдеренска — Ат. Попов; Егридеренска — Ив. Попов; Кошукавак — М. Каймаков; Ортакойска — М. Манев; Пашмаклийска — Х. Шуков; Софлийска — С. Толтуков и Ксантийска — Д. Грозев. В Гюмюрджинска, Ксантийска, Егридеренска и Кошукавак околия началниците имаха свои помощници мохамедани съответно: Юсеин Молла Хюсеинов, Т. Х. Джамалиев, Садък бей Исмаилов и Юсуф Шех Кямилов¹⁷⁶. Назначението им беше оформено по искане на турските депутати в Народното събрание¹⁷⁷. През 1915 г. настъпиха някои промени в административното ръководство на околията, но те не бяха от такъв характер, че да променят из основи нейния облик¹⁷⁸.

За председател на Окръжната постоянна комисия в Гюмюрджина правителството назначи Коста Георгиев, човек с високо образование и култура, бивш деец на ВМОРО¹⁷⁹. С това управниците на България направиха, макар и със закъснение, стъпка към привличането в управлението на новите земи на известни местни дейци. За членове на комисията бяха утвърдени Димитър Катерински, също българин от Тракия и бивш участник в националноосвободителното движение, Димитър Петрунов и Раиф бей. Председатели и членове на градските тричленни комисии станаха, както следва: Гюмюрджина — Тодор Паскалев (председател), Раиф бей и Ахмед бей; Даръдере — Спиридон Димитров (председател), Ахмед Мемов и Вангел Гочев; Дедеагач — В. Шуков и Петко Бобев (тук председателят е неуточнен — б. а., С. Т.); Егридере — Фета Ахмедов (председател), Мемин Ибрямов и Сали Юсеинов; Кошукавак — Яни Попов (председател) и Муса Кезимов (третият член е неуточнен — б. а., С. Т.); Ксанти — Димитър Кудев (председател), Наум Пенчев и Ан. Попов;

¹⁷³ Пак там.

¹⁷⁴ Пак там.

¹⁷⁵ Пак там.

¹⁷⁶ Пак там, а. е. 2017, л. 13—15 (Списък на окръжните управители, околийските началници, техните секретари и полицейските пристави в стара и нова България).

¹⁷⁷ Мир, № 4310, 11 авг. 1914.

¹⁷⁸ Народни права, № 63, 19 март 1915 (Административни промени); № 107, 16 май 1915 (Промени в администрацията); № 193, 27 авг. 1915 (Административни промени).

¹⁷⁹ К. Георгиев е роден в с. Енимахла, Бабаескйско (Илт. Тракия). През 1906 г. завършва математика в Швейцария. До Балканската война е учител последователно в Битоля, Цариград и Одрин.

Пашмакль — Христо Палагачев (председател), Мехмед Мончов и Васил Милушев; Софлу — Д. Бъчваров (председател), Петър Д. Петров и Христо Илиев, и във Фере — Кирил Янков (председател), Кръстю Бодуров и Трифон Димитров¹⁸⁰.

Прави впечатление, че през 1915 г. в градските общини бяха привлечени в повечето случаи хора от местното българско и мюсюлманско население. Гърците не намериха място в тях, тъй като в Западна Тракия техният елемент почти изчезна. Промяната в политиката на правителството внесе известно успокоение сред българите. За това безспорно допринесоха два фактора. България влизаше във войната и централната власт имаше нужда от спокойствие и сигурност в новоосвободените земи. От друга страна, трябваше да бъде намалено влиянието на турските първенци в Западна Тракия, тъй като то ставаше опасно за българската държава в тежките военни години.

* * *

През лятото на 1915 г. в Западна Тракия настъпиха събития, които отново привлякоха вниманието на българската общественост. На 14 и 15 юни се появили турски чети, които завзеха няколко села и извършиха убийства на български държавни служители¹⁸¹. Правителството ги обяви за разбойнически и изнесе сведения, че в Софлийско се появила една банда от 45 души с цел грабежи. Административните власти вземали мерки и заловили 20 ятаци¹⁸². Те заявиха, че липсват улики четниците да са преминали от турска територия. Като единствен признак за политическата им насоченост се сочеше все пак фактът, че след появяването на чета в с. Химитли, Гюмюрджинско, местните жители се присъединили към нея. Официалната версия беше, че четническото движение се появило само в две села и веднага било потушено. От обвинените 40 души властите заловили 39, като липсвал само главният водител Декме Мехмед Хасанов¹⁸³. Населението доброволно предало оръжието си, за да докаже, че нямало лоши намерения. Само в с. Химитли, където на 15 юни се явила четата на Декме Мехмедов, са били предадени 350 пушки. Както депутатите, така и останалите турци се мъчеха да представят станалото за „разбойническа работа“¹⁸⁴.

Въпреки че в официалната версия имаше известна истина, то тя не беше напълно вярна. Опозицията се възползува от случая и изнесе пред българската общественост нови факти. В. „Дума“, издаван от среди, близки на Народната партия, писа: „В Гюмюрджинско върлуват турски чети. Те са няколко. Не са разбойнически, но агитационни и терористични, органи на турския революционен комитет. Някои от четите идват от Турция през Димотишко, а други се рекрутират от местното турско население... Четниците са въоръжени твърде добре, както и турското население. Цялото революционно движение в тоя нов български край се вдъхновява от

¹⁸⁰ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2201, л. 1 (Списък на личния състав на окръжните постоянни и градските тричленни комисии в новите земи и в Добруджа).

¹⁸¹ Пак там, х. 242, оп. 2, а. е. 821, л. 25 (Шифрована телеграма от прокурора на Гюмюрджинския окръжен съд до министъра на правосъдието. Гюмюрджина, 13 ноем. 1919 г.).

¹⁸² Народни права, № 141, 25 юни 1915 (За положението в Гюмюрджинско).

¹⁸³ Дума, № 15, 16 юни 1915 (В новите земи).

¹⁸⁴ Пак там.

Цариградския младотурски комитет и се ръководи от негови емисари, които тайно и явно сноват по села и градове. Тайни куриери постоянно минават Димотишката и Софлийската граница и разнасят нови нареждания на енвер-пашовци и талаатбейовци.“¹⁸⁵

Опозицията се възползва от безгрижието на правителството и му припомни добре познати истини. То бездействувало, понеже се крепяло на власт благодарение на турските депутати из Гюмюрджинския край. Правителството на България действително се опита в края на 1914 г. да обезоръжи турското население, но „от Стамбул му се намръщица, посочиха му някакви клаузи от Цариградския договор и то забрави, че е българско правителство“¹⁸⁶. Най-близко до истината стоеше органът на БРСДП (ш. с.), в. „Народ“, който се опита да свърже раздвижването на турците в Западна Тракия с преговорите, които се водеха между турското и българското правителство за поправка на южната граница на България около Марица. Затова, явно по инструкции от Цариград, на 10. VI. 1915 г. в Одрин се проведе голям протестен митинг. Няколко дни след него в българска територия преминаха турски емисари, които проведоха съвещание в с. Мерикос с по-видните жители на селата Кез Веран, Каванлъ, Ешекдере, Коздере, Челеби, Козурен, Мерикос и Химитли. Тук беше решено на 15 с. м. да се обяви бунт в крайграничните общини на селата Химитли и Мерикос¹⁸⁷. И действително на обявената дата турците започнаха планираната акция. Енергичните действия на българските войски обаче бързо ограничиха и пресякоха бунта. Почти всички участници бяха заловени веднага. Те единодушно се разкайваха, като се оплакваха, че са били подведени от младотурски агенти за пристигането на турски войски. Българските власти подведоха под съдебна отговорност всичко 119 души. След Първата световна война делото им беше прекратено по Закона за амнистията¹⁸⁸.

Тъй наречената „Химитлийска афера“ беше политическа маневра на управляващите кръгове в Цариград, които чрез митинга в Одрин и четническото движение в Западна Тракия целяха да упражнят натиск върху правителството на България. Не може да се приеме като случайност фактът, че те подозрително съвпадаха с началото на преговорите за поправка на южната българска граница. Българското правителство беше поставило въпроса да му се отстъпят земите на север и запад от линията Мизия — Енос. Турските ръководители се стремяха да ограничат териториалните отстъпки до възможния минимум. В тези свои домогвания те използваха като средство за натиск и мюсюлманското население в Гюмюрджински окръг.

Събитията от юни 1915 г. направиха окръжния управител Ив. Златев прицелна точка на опозицията. Той беше обвинен в сътрудничество с турците. Изнесоха се факти за връзките му със Сюлейман бей, който вече заемаше отговорния пост секретар на младотурския комитет в Цариград. Опозиционният печат обнародва много доказателства за вършени от окръжния управител злоупотреби с властта¹⁸⁹. На предприетата срещу него атака от страна на

¹⁸⁵ Дума, № 131, 14 юли 1915 (Положението в Гюмюрджинско).

¹⁸⁶ Пак там.

¹⁸⁷ Народ, № 172, 11 авг. 1915 (Последиците от хунското нашествие в Гюмюрджина).

¹⁸⁸ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 821, л. 53 (Писмо от военно-съдебния отдел на армията до ВМРП, 18 дек. 1919 г.).

¹⁸⁹ Народ, № 155, 22 юли 1915 (Окръжен управител, който краде); Дума, № 21, 28 юли 1915 (Корупцията в новите земи).

опозицията Златев отговори с няколко статии в официоза в. „Народни права“¹⁹⁰. Въпреки това на 1. IX. 1915 г. той беше уволнен от заемания пост¹⁹¹. На негово място правителството назначи Ив. Хаджиев, до този момент окръжен управител в Стара Загора. Преценките на новия окръжен управител за положението в Гюмюрджински окръг, изпратени до В. Радославов, най-добре характеризират резултатите от управлението на неговия предшественик: „Тук, в Гюмюрджина, аз заварих едно безвластие, или по-добре една дискредитирана власт. Когато ставаше дума за администрация, полиция и кметове, всеки гледаше с отвращение. . . Управителят на една страна заграбил палат, напълнил го с мебели, каквито вие не сте сънували, това направил секретарят му, това същото сторили градските кметове, полицейските пристави, секретар-бирници, кметове налагали данъци на глава, коминпарасъ, що още не. Когато заговорите с някого за властта, той се обръща и бяга. Управител, депутат — всичко бърза да скъта нещо за черни дни. . .“¹⁹² Възможно е новият окръжен управител в известна степен да сгъстява боите с цел да zlepостави своя предшественик, но той в основни линии правилно отрази поведението на част от административните власти в Западна Тракия.

* * *

Важен елемент в административната организация на Западна Тракия беше уредбата на съдебното дело. От поставянето му на добра основа, насищането му с подготвени и с високо съзнание кадри зависеше как ще бъдат решени многобройните и сложни проблеми от най-разнообразен характер.

С указ № 24 от 17. X. 1913 г. беше създаден Гюмюрджински окръжен съд със съдебен район, който обхващаше всички околии на окръга. За негов председател министърът на правосъдието назначи дотогавашния председател на Плевенския окръжен съд Н. П. Георгиев, а за членове К. Кънчев — адвокат, и Ал. Казански — пирдопски миров съдия¹⁹³. За прокурор на Гюмюрджински окръжен съд беше назначен адвокатът Ст. Шиваров¹⁹⁴, а за съдебни следователи — Т. Вълков — член на Пловдивския окръжен съд, В. Петров — съдебен следовател при Софийския окръжен съд, и Д. Динков — съдебен следовател при Кюстендилския окръжен съд¹⁹⁵.

В Западна Тракия бяха открити десет мирови съдилища начело с мирови съдии: Гюмюрджина — Ат. Попов, адвокат; Ксанти — Щерю Атанасов, адвокат; Софлу — Г. Радев, бивш миров съдия; Ортакьой — Н. Коев, адвокат; Енидже (наскоро присъединена към Ксантийското мирово съдилище) — А. Чилингиров, адвокат; Пашмакль — Вл. Казанджиев, адвокат; Дарьдере — Ив. Руневски, адвокат; Егридере — Ив. Кантарджиев, бивш миров съдия; Кошукавак — К. Попов, адвокат, и Дедеагач — Т.

¹⁹⁰ Народни права, № 195, 29 авг. 1915 (Ив. Златев. Управлението в новите земи); № 196, 30 авг. 1915.

¹⁹¹ Народ, № 181, 1 септ. 1915.

¹⁹² ЦДИА, ф. 313, оп. 1., а. е. 1137, л. 10—14 (Писмо от окръжния управител в Гюмюрджина Ив. Хаджиев до В. Радославов. Гюмюрджина, 2 ян. 1917 г.).

¹⁹³ ДВ, № 272, 30 ноем. 1913.

¹⁹⁴ Народни права, № 184, 19 окт. 1913.

¹⁹⁵ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 496, л. 6 (Разпореждане на Министерството на правосъдието до председателя на Гюмюрджинския окръжен съд, 22 окт. 1913 г.).

Кукумявков, софийски миров съдия¹⁹⁶. В началото на декември 1913 г. в Гюмюрджина беше открито второ мирово съдилище, начело на което беше преместен мировият съдия от Кърджали Д. Константинов¹⁹⁷.

На едно от първите си заседания, проведено на 14. XI. 1913 г., Гюмюрджинският окръжен съд, като взе под внимание местоположението на околията, броя на населението им и съобщителните средства, раздели Гюмюрджинския съдебен окръг на три следствени участъка. Първи следствен участък имаше седалище в Гюмюрджина. В неговия район влизаха Гюмюрджинска, Даръдеренска и Кошукавашка околия. Той се завеждаше от съдебния следовател Д. Динков. Вторият следствен участък, състоящ се от Дедеагачка, Софлийска и Ортакойска околия, имаше седалище в Дедеагач и се оглавяваше от съдебния следовател Б. Петров.

Третият следствен участък обхващаше околията Ксантийска, Пашмаклийска и Егридеренска. Той се завеждаше от съдебния следовател Т. Вълков и имаше за седалище Ксанти¹⁹⁸. След около седем месеца в това разпределение бяха нанесени някои корекции. В района на първи участък се включваше най-многобройно население. Тук влизаха и самият гр. Гюмюрджина с голям гарнизон. От друга страна, Даръдеренска околия граничеше с Ксантийска. Материалните интереси на нейното население бяха свързани с Ксанти. Жителите ѝ, за да дойдат до Гюмюрджина, трябваше да минат през Ксанти, а с това губеха време и средства. По тези съображения Даръдеренска околия беше присъединена към трети съдебен район¹⁹⁹.

Съгласно с чл. 1 от Закона за следствените пристави при Гюмюрджинския окръжен съд бяха открити 11 изпълнителни участъка²⁰⁰.

Съдилищата в Западна Тракия срещаша големи затруднения, тъй като тяхната дейност се натъкваше на много препятствия. На първо място липсваха помещения и персонал. Само за няколко месеца се смениха 3—4 председатели на Гюмюрджинския окръжен съд. Още на 1. XI. 1913 г. първият му председател Н. П. Георгиев беше преместен по собствено желание за председател на Хасковския окръжен съд. Неговото място зае, само за един месец, председателят на Струмишкия окръжен съд В. Д. Стойков²⁰¹. С указ № 38 от 30 ноември Стойков също по собствено желание беше назначен за председател на Бургаския окръжен съд и напусна Гюмюрджина. Мястото му трябваше временно да заеме членът на Търновския окръжен съд Г. Тачев²⁰². До неговото пристигане работата беше възложена на Б. Златев, член на Гюмюрджинския окръжен съд.

Членът на Окръжния съд К. Кънчев отказа да заеме мястото си и именно вместо него министърът на правосъдието назначи Б. Златев. По същия начин постъпиха и мировите съдии в Даръдере Ив. Руневски, в Софлу — Г. Радев, и в Кошукавак — К. Попов. На тяхно място бяха назначени съответно Т. Петков, кандидат за съдебна длъжност при Татарпазарджишкия съд, и адвокатите П. Брайнов и А. Чилингиров²⁰³.

¹⁹⁶ Пак там.

¹⁹⁷ Пак там, л. 75 (Предписание на министъра на правосъдието до председателя на Гюмюрджинския окръжен съд, 2 дек. 1913 г.).

¹⁹⁸ Пак там, л. 44—45 (Определение № 1 на Гюмюрджинския окръжен съд. Гюмюрджина, 14 ноем. 1913 г.).

¹⁹⁹ Пак там, л. 50, 51 (Определение № 18 на Гюмюрджинския окръжен съд. Гюмюрджина, 7 юни 1914 г.).

²⁰⁰ Пак там, л. 61 (Заповед № 908 на министъра на правосъдието, 3 дек. 1913 г.).

²⁰¹ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 496, л. 23 (Разпореждане на Министерството на правосъдието до прокурора на Гюмюрджинския окръжен съд, 2 ноем. 1913 г.).

²⁰² Пак там, л. 75 (Предписание на министъра на правосъдието до Б. Златев, член на Гюмюрджинския окръжен съд, 2 дек. 1913 г.).

²⁰³ Пак там, л. 21 (Предписание на министъра на правосъдието до председателя на Гюмюрджинския окръжен съд, 2 ноем. 1913 г.).

Почти всички съдебни длъжности се заемаха от адвокати и съдии, идващи от старите предели на България. Това, от една страна, създаваше усложнения, свързани с тежестта на кадрите, а, от друга — обръкването в самото съдопроизводство. Те слабо или изобщо не познаваха условията в Западна Тракия, създадените традиции въз основа на старото турско законодателство. Тук може да бъде добавено и едно допълнително съображение. Част от дошлите в Гюмюрджински окръг съдебни служители бяха партизани на управляващите партии от либералната коалиция и преследваха лични и користни сметки.

В Западна Тракия имаше десетина българи, завършили правни науки в турските университети с право на адвокатска и съдийска практика. Същите права имаха и онези, които бяха учили право и бяха служили най-малко една година като членове на санджашки или вилаетски апелативни съдилища, около 35 души. Според българските закони, за да постъпят на работа по специалността си, те трябваше да бъдат подложени на държавен изпит и стаж или да се анулират придобитите им права. Последното би свело до нула похарчените от Българската екзархия средства по тяхната издръжка в турските и другите училища. В този случай, както самите те отбелязваха в едно заявление до министъра на правосъдието, би значело още да им се откаже и „всичката заслуга, която ние сме имали нещастieto да носим, като доброволно сме се съгласили да се движим сред непоносимите условия в Турция, само и само да се намираме като интеллигентни единици измежду сънародниците ни там“²⁰⁴.

Юристите българи от бившите турски съдилища можеха да бъдат полезни, тъй като предстоеше още дълго да се борави по необходимост и със старите закони. Никой по-добре от тях не познаваше местните условия. Между тях имаше хора, които бяха служили преди Балканската война като хонорувани адвокати при Българската митрополия в Сяр, при митрополията в Битоля и т. н.²⁰⁵

Тези юристи се обръщаха многократно устно или писмено към министъра на правосъдието, а накрая и към самия В. Радославов. Те настояваха да им бъде запазена придобитата адвокатска правоспособност и получиха „устни обещания“ от министър-председателя още през 1913 г. да бъдат допуснати да пледират пред съдилищата в новоосвободените земи. Гюмюрджинският окръжен съд обаче отказа да признае техните права и ги подведе по Закона за адвокатите в старата България. На 14. III. 1914 г. осем от тях се обрнаха отново с писмена молба до Радославов. След като му напомниха, че според Хагската конвенция и Цариградския мирен договор придобитите им права трябва да се запазят, те продължаваха: „Прогонени от сърби, гърци и турци, оставихме родните си огнища, преобърнати в пепелища от нашите врагове, ние се прибрахме в пределите на майка България, като хора със силно желание да допринесем нещо за нейното преуспяване не заслужаваме ли повече внимание?“²⁰⁶

Не след дълго въпросът за съдбата на българите юристи от новоосвободените земи беше уреден. В началото на юни 1914 г. XVII ОНС обсъди и прие законопроекта, с който се допълваше Законът за адвокатите. Към чл. 4 на последния бяха направени две забележки: 1. Адвокати можеха

²⁰⁴ Пак там, а. е. 481, л. 1 (Заявление от юристите и съдиите българи в Турция до министъра на правосъдието, 16 авг. 1913 г.).

²⁰⁵ Пак там, л. 3—4 (Заявление от българските адвокати на служба в Турция до 1912 г.).

²⁰⁶ Пак там, л. 5 (Молба до министър-председателя В. Радославов от бившите в Турция съдии и адвокати. Гюмюрджина, 14 март 1914 г.).

да бъдат и лица, владеещи писмено и устно български език, които са свършили правни науки преди 17. IX. 1912 г. и като турски поданици са упражнявали адвокатство или са заемали съдийска длъжност в пределите на Европейска Турция преди същата дата; 2. Лица, владеещи писмено и устно български език, които нямат юридическо образование, но до 17. IX. 1912 г. са упражнявали адвокатство или са били съдии в пределите на Европейска Турция, можеха да бъдат помощник-адвокати. Споменатите в двете забележки лица щяха да се ползват с тези права, без да полагат държавен изпит, ако в „двумесечен срок от влизане в действие на настоящия закон подадат молба до съответния окръжен съд съгласно с чл. 9.“²⁰⁷

Множеството сложни дела силно затрудняваха и усложняваха работата на Гюмюрджинския окръжен съд. Като се ръководеше от съображение да облекчи тяхното решаване, българското правителство създаде още в началото на януари 1915 г. нов окръжен съд в Западна Тракия — Ксантийски. Неговият район обхващаше Ксантийска, Даръдеренска, Пашмаклийска и Егридеренска околия. Под ведомството на Гюмюрджинския окръжен съд останаха Гюмюрджинска, Софлийска, Ортакьойска, Кошукавашка и Димотишка околия²⁰⁸. Създаването на окръжен съд в Ксанти беше пряко свързано и с особеното стопанско значение на този град. В неговата околия се произвеждаше голямо количество най-висококачествен тютюн. В Ксанти имаха свои складове десетки чуждестранни експортни фирми, които бораваха с огромни капитали. Техните съдебни дела обикновено се отнасяха за големи суми, влизащи в компетенцията на окръжните съдилища. Експортборите на тютюн изложиха тези свои съображения пред пловдивската Търговско-индустриална камара, в чийто район влизаше и Гюмюрджински окръг. Тя излезе със съответно предложение пред правителството, което го възприе и реализира²⁰⁹.

* * *

С постановление на Министерския съвет от 17. X. 1913 г. беше формирана десета пехотна дивизия²¹⁰. Западна Тракия образува съответна Десета Беломорска дивизионна област с четири полкови военни окръжия (ПВО): 37-о ПВО обхващаще Ксантийска, Даръдеренска и Пашмаклийска административна околия; 38-о ПВО — Кошукавашка, Кърджалийска и Ортакьойска административна околия; 39-о ПВО — Гюмюрджинска и Егридеренска административна околия, и 40-о ПВО — съответно Дедеагачка и Софлийска административна околия²¹¹. В основните административни центрове бяха настанени силни военни гарнизони.

Като следствие от новото териториално деление Кърджалийското полево военно съдилище се преименува в Тракийско и се установи в Гюмюрджина. На него бяха подсъдни чиновете от частите, управленията и учрежденията, разположени по всички околии на освободените земи в Тракия: Василикоска, Малкотърновска, Свиленградска, Кърджалийска, Ортакьойска, Софлийска,

²⁰⁷ СД на ХVІІ ОНС, I ИС, т. 2, с. 1395 (Законопроект за допълнение закона за адвокатите).

²⁰⁸ Народни права, № 2, 4 ян. 1914 (Нов окръжен съд).

²⁰⁹ Пловдивски търговски вестник, № 123, 12 апр. 1914 (Из новия район на Пловдивската търговско-индустриална камара).

²¹⁰ СД на ХVІ ОНС, I ИС, 16 апр. 1914, с. 277.

²¹¹ ДВ № 126, 9 юни 1914 (Указ № 28 за военно-териториалното деление на Царството).

Дедеагачка, Кошукавашка, Пашмаклийска, Егридеренска, Даръдеренска, Гюмюрджинска, Енидженска, Ксантийска и Дъовленска²¹².

Десета дивизионна област при мобилизация предстоеше да се попълни със запасни чинове изключително от населението в споменатите околии, което не беше преминало военно обучение в редовете на постоянните кадри. За да се подготви обучен запас за Десета пехотна дивизия и да се допълни запасът на втора, трета, седма и осма дивизионна област, в районите на които бяха включени части от новите земи, беше наложително да се проведе военна подготовка за годното да носи оръжие мъжко население. По предложение на министъра на войната генерал-майор Бояджиев XVII ОНС прие закон на 1. VII. 1914 г. По силата на неговия чл. 1 военните власти получиха възможност да събират периодически на учебни сборове „всичко способно за военна служба население (с изключение на мохамеданите) в новите земи на възраст от 26 до 46 години включително, догдето населението получи необходимата военна подготовка“²¹³. Обучението ставаше в околийските и общинските центрове под ръководството на офицери, подофицери и войници от постоянните кадри.

Ръководството на Военното министерство обръщаше специално внимание на Западна Тракия. На 15. VIII. 1914 г. лично министърът на войната генерал Бояджиев замина за Гюмюрджински окръг, където направи инспекция на войските и наблюдава резултатите от военното обучение на тамошното население. По време на обиколката си, придружен от окръжния управител Свиначев и генералите Тошев, Янков и Дялов, той посети Гюмюрджина, Дедеагач, Ксанти и т. н., тържествено посрещан навсякъде от гражданството, духовенството, военните и административните власти²¹⁴. Впоследствие традицията беше продължена и от новия военен министър генерал Фичев, който отново посети Западна Тракия през януари 1915 г.²¹⁵

* * *

Западна Тракия имаше сравнително добре развита пътна мрежа. През нея минаваше жп линията Солун — Одрин, която свързваше основните административни и икономически центрове, като Ксанти, Гюмюрджина, Дедеагач и Софлу, които бяха разположени на самото Егейско крайбрежие или в близост до него. При прокарването на границата между България и Турция част от жп линията по долината на Марица остана в турска територия. Цялата Димотишка околия, както вече отбелязахме, също се владееше от турците. При реокупацията на Източна Тракия те се бяха постарали да изместят границата по-далеч от Одринската крепост. По този начин жп линията между Софлу и Свиленград остана в техни ръце. България беше лишена от единствената си транспортна артерия, която я свързваше със Западна Тракия. Турците се съгласиха да пропускат през нея български влакови композиции, но често създаваха затруднения и имаха възможност да упражняват натиск върху България в зависимост от желанията и интересите си. Границата около Одрин беше така прокарана, че усложняваше

²¹² Военни известия, 22, № 59, 19 окт. 1913 (Заповед на ген.-майор Бояджиев по военно-съдебната част, 18 окт. 1913 г.).

²¹³ ЦДИА, бр. 173, оп. 3, а. е. 548, л. 6 (Закон за повикване на обучение всички способни за военна служба християни в новоприсъединените към царството земи).

²¹⁴ Народни права, № 184, 15 авг. 1914; № 190, 22 авг. 1914; № 194, 27 авг. 1914.

²¹⁵ Народни права, № 9, 13 ян. 1915 (Министър Фичев в Гюмюрджина).

много комуникациите и съобщителните връзки в цялата североизточна част на Гюмюрджински окръг. Връзките между Свилецград, Ортакьой и Софлу минаваха през неудобните планински пътеки на Източните Родопи, тъй като удобните пътища останаха в турска територия. Някои общини бяха силно изолирани и почти откъснати от околните центрове²¹⁶.

Откъснати от Беломорския бряг, а и от останалата част на България бяха всички околии на Гюмюрджински окръг, разположени в Централните и Източните Родопи: Пашмаклийска, Даръдеренска, Егридеренска, Кошукавашка и Ортакьойска. Тук единственият удобен път, шосето Ортакьой — Папазкьой — Кошукавак, макар и в отлично състояние и с дължина над 60 км, имаше местно значение. Него турците бяха построили като част от една система, която имаше военно значение и свързваше Одрин с околните по-големи административни центрове²¹⁷.

Поради това в ранната есен на 1913 г. пред българското правителство възникна неотложната задача да осигури комуникации в новоосвободените земи в Тракия и със стратегическите си пристанища на Бяло море. В края на септември с. г. беше разработен първият проект за построяване на жп линията Раковски — Хасково — Кърджали — Порто Лагос. Нейната дължина щеше да възлезе на 175 км и да струва около 25 млн. лева. Изучаването на трасето започна незабавно, но за постройката ѝ бяха необходими 3 — 4 години²¹⁸. Ето защо по същото време Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството (МОСПБ) получи разрешение да извърши поправка на част от пътищата и изкуствените съоръжения в новоосвободените земи. За целта Министерският съвет му отпусна 11 500 000 лв. от бюджета за 1913 г.²¹⁹

Двата най-важни пътя, които свързваха старите предели на България с Гюмюрджински окръг и Егейското крайбрежие, минаваха през труднопроходимите планински вериги на Родопите. Единият започваше от Асеновград и продължаваше през Чепеларе към Пашмакль — Ксанти — Порто Лагос. През февруари 1914 г. излезе указ, с който се разрешаваше на МОСПБ да предприеме строителни работи, за да направи този път проходим²²⁰. През пролетта започна усилено строителство, което трябваше да привърши в основни линии към края на лятото²²¹. Главните препятствия се намираха между Чепеларе и Пашмакль, където през зимата пътят ставаше непроходим. В началото на юни официозът в „Народни права“ съобщи, че шосето Чепеларе — Пашмакль — Ксанти е „окончателно привършено“ и пощата до Ксанти можела да се разнася с автомобил²²². По същото време усилено се работеше и върху другия важен път, който преминаваше през Източните Родопи: Хасково — Кърджали — Гюмюрджина²²³.

През август 1914 г. Народното събрание гласува специален закон за извънреден кредит от 10 млн. лв. за строителство, поправка и поддържане на пътищата. Най-големите суми се предвиждаха за строителство на нови пътища по Беломорското крайбрежие и за възстановяване на пътната мрежа в новите земи. За пътя Пловдив — Чепеларе — Пашмакль — Ксанти се отделяха 400 000 лв. Същата сума се предвиждаше и за другия важен път

²¹⁶ Народ, № 130, 12 юни 1914 (Българска Тракия).

²¹⁷ Военни известия, 22, № 80, 10 дек. 1913, 6—7.

²¹⁸ Народни права, № 163, 25 септ. 1913 (Новият път за Дедеагач. Проектът на правителството).

²¹⁹ ДВ, № 240, 23 окт. 1913 (Указ № 43).

²²⁰ ДВ, № 33, 11 февр. 1914 (Указ № 8).

²²¹ Нова България, № 13, 30 май 1914 (Шосета в новите земи).

²²² Народни права, № 125, 5 юни 1914.

²²³ Нова България, № 13, 30 май 1914; Народни права, № 130, 11 юни 1914.

Хасково — Кърджали — Гюмюрджина²²⁴. В самата Западна Тракия трябваше да се подобри пътят Гюмюрджина — Порто Лагос — Ксанти, за което бяха отпуснати 100 000 лв.²²⁵

За възстановяване на съществуващите пътища в Западна Тракия и за да станат проходими по всяко време и за всякакъв вид коли, за направа и поправка на изкуствени съоръжения, като подпорни стени, мостове, водостоци и т. н., правителството отдели нови 2 000 000 лв. от горепосочения десетмилионен кредит. Всички работи в новите земи поради спешния си характер се извършваха по стопански начин²²⁶.

През пролетта на 1914 г. правителството прие постановление, одобрено от Народното събрание, с което се отчуждаваха „за държавна и обществена полза всички частни имоти, находящи се между езерото Бору-гьол и Караагачкия залив и местата на изток от залива Караагач“²²⁷. Земите, подлежащи на отчуждение, бяха необходими за построяване на пристанището Порто Лагос и неговите съоръжения. Чрез взетото решение правителството предотврати една голяма спекулативна операция, подготвена от група влиятелни личности, зад които по преценка на председателя на комисията за настаняване на бежанците в Гюмюрджина Н. Колушев стояла „някоя европейска финансова група“²²⁸. Целта на комбинацията беше да се откупят на безценица огромни парцели земя от турските чифликчи и земевладелци от район, където се предвиждаше да се построи голямо пристанище, а след това да се препродадат на баснословни цени на държавата.

Западна Тракия беше гранична провинция на България с изключително важно географско и стопанско значение. Тук правителството откри няколко митници, които имаха голямо значение за икономическото развитие както на Гюмюрджински окръг, така и на цялата страна. На основание Закона за митниците такива бяха открити още през октомври 1913 г. в Дедеагач (с клонове в с. Макри и с. Мароня); в Порто Лагос (с клон в с. Окчилар) и в Софлу. Митницата в Харманли се премести в Свиленград, а митническият клон в с. Любимец — в Ортакьой, като остана в района на свиленградската митница²²⁹.

За да се осигури нормалното развитие на стопанския живот в Западна Тракия, още в края на 1913 г. бяха открити банкови клонове в Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти. Техни филиали започнаха да работят по същото време в Софлу и Ортакьой²³⁰.

Основна, доминираща монета в новоосвободените български земи като бивши провинции на Турция беше турската лира. Нейното заместване от лева се налагаше, но то не можеше да стане изведнъж. Предвид на установените от векове традиции в личните и търговските отношения на тамошното население предстоеше за неопределено време още лирата да запази „преобладаващо значение в паричната търговия на оня край“. Ето защо тя трябваше да бъде приспособена към новите условия на това тържище. Затова Министерството на финансите се разпорежи всички клонове и агентури да

²²⁴ ДВ, № 179, 11 авг. 1914 (Закон за извънреден свръхсметен кредит от 10 000 000 лева за направа и поддържане държавни пътища и принадлежностите им).

²²⁵ Пак там.

²²⁶ Пак там.

²²⁷ ДВ, № 57, 12 март 1914 (Указ № 3).

²²⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 3, а. е. 134, л. 110 (Шифрована телеграма от Н. Кошулев до В. Радославов).

²²⁹ ДВ, № 234, 16 окт. 1913 (Заповед № 676).

²³⁰ Народни права, № 232, 14 дек. 1913.

уредят при себе си разменна служба. Тя имаше задача да се занимае с покупко-продажба на турски лири, като златните монети се събират от обращения²³¹.

Новоосвободените земи бяха включени в данъчната система на България. Облогът на най-важния данък — поземления, за 1914 г. възлизаше на 4 969 062 лв. Той се разпредели, както следва: 4 269 062 лв. върху земите без лозята и градините; 300 000 лв. върху лозята и 400 000 лв. върху горите²³².

Пред правителството на България възникна въпросът и за организацията на новоосвободените земи в икономическо отношение. Имаше спор върху това, дали там да се създаде нова търговско-индустриална камара, или земите да бъдат поделени между вече съществуващите. Беше решено районите на Малко Търново, Василико и Свиленград да се придадат към Бургаската, Гюмюрджински окръг към Пловдивската и Струмишки окръг към Софийската камара. За част от тези територии това разпределение беше естествено. Що се отнася до Западна Тракия, някои логично поставяха въпроса за нейното обособяване в отделна търговско-индустриална камара поради изключително голямото ѝ икономическо значение. По-конкретно такова мнение застъпваха търговците от Ксанти, които телеграфически поискаха от Министерството на търговията „по надлежен ред създаване на специална Търговско-индустриална камара в Гюмюрджинско“²³³. Окончателно решаване на този въпрос очевидно щеше да се търси в най-близко бъдеще, на което обаче попречи наскоро избухналата Първа световна война.

За нормалното развитие на търговията в новоосвободените земи се пристъпи към създаването на търговски дружества. Първото възникна в началото на юли 1914 г. в Гюмюрджина. Негови членове станаха търговци от всички националности. Дружеството провъзгласи за свой почетен член най-стария и крупен български търговец в Гюмюрджина Рафаил Петров. За негов председател беше избран дългогодишният банков чиновник, а впоследствие предприемач Ст. Чакъров, за зам.-председател — крупният търговец от Солун К. Станишев, за касиер — банкерът Жак Карасон и за секретар Мардев. Членове на ръководството станаха също Афуз Ефенди, Радивоев и Манасян²³⁴.

Поредицата от мероприятия, невинаги достатъчни, целяха да включат Западна Тракия, този толкова важен в икономическо и търговско отношение район, в стопанския живот на България и да го направят неразделна част от нея.

Особени грижи поради настаняването на десетки хиляди бежанци в Гюмюрджински окръг изискваше организацията на медицинското обслужване на населението. Тук нерядко избухваха епидемии, които вземаха все по-широки размери поради абсолютно недостатъчния медицински персонал и лекарства²³⁵. По решение на аптечната комисия при Дирекцията на общественото здраве през декември 1913 г. в Гюмюрджина и Дедеагач бяха открити аптеки, поддържани от държавата²³⁶. Направеното беше крайно

²³¹ ДВ, № 230, 11 окт. 1914 (Окръжно на Министерството на финансите. С., 7 окт. 1914 г.).

²³² ЦДИА, ф. 173, оп. 3, а. е. 488 (Закон за разпределяне облога на поземления данък в новоосвободените земи за 1914 г.); ДВ, № 80, 11 апр. 1915 (Указ № 9).

²³³ Търговски фар, № 540, 13 апр. 1914 (Търговска камара в новите земи).

²³⁴ Народни права, № 152, 6 юли 1914 (Търговско дружество в Гюмюрджина); Търговски фар, № 583, 13 юли 1914; Нова България, № 24, 12 юли 1914.

²³⁵ Народ, № 217, 25 септ. 1914 (Епидемии в новите земи).

²³⁶ Народни права, № 230, 12 дек. 1913.

недостатъчно и налагаше по-сериозни грижи за здравето на хората в новите земи. Ето защо Министерският съвет наскоро взе решение да бъдат открити държавни болници в Софлу, Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти²³⁷. Този проект се натъкна на сериозни затруднения, тъй като в тези градове нямаше подходящи здания, които да се приспособят за тази цел. Липсваше и достатъчно медицински персонал. На първо време болницата в Гюмюрджина остана с двама лекари, а тези в Ксанти, Дедеагач, Софлу — с по един. Тук бяха командироваани от старите предели на България и участъкови лекари²³⁸.

Цялостната уредба на Западна Тракия имаше нужда от духовни институции. Без да навлизаме в подробности, ще се спрем накратко на по-важните от тях. На първо място безспорно трябва да се постави учебното дело. Въпреки големите затруднения от най-разнообразно естество — стопанската разруха, опожарени села и училища, напливът на десетки хиляди бежанци и т. н., до края на учебната 1913—1914 г. в Гюмюрджински окръг бяха открити повече от 80 народни първоначални училища²³⁹. През следващата учебна година вече имаше 102 първоначални училища (94 селски и 8 градски), в които 166 учители и учителки обучаваха 9900 български деца. Броят на училищата, учителите и учениците непрекъснато се увеличаваше²⁴⁰.

Министерството на просветата отделяше специално внимание на прогимназиите в новоосвободените земи. Те даваха сравнително високо за времето си образование и задоволяваха основните нужди от кадри за нисшия чиновнически персонал. Още през есента на 1913 г. бяха открити пълни смесени прогимназии в Гюмюрджина и в Дедеагач²⁴¹. Същата учебна година отвориха вратите си нови пет — в Ксанти, Пашмаклъ, Райково, Карлуково и Даръдере. В началото на учебната 1913—1914 г. в тези прогимназии се обучаваха и възпитаваха под грижите на 27 учители и учителки 386 деца (289 момчета и 97 момичета)²⁴². По-късно прогимназиални класове бяха открити в Софлу и в голямото българско село Дервент, Дедеагачка околия. През 1915 г. общият брой на прогимназиите в Западна Тракия достигна 10, като в тях 32 учители и учителки обучаваха 617 ученици²⁴³.

В целия обширен Гюмюрджински окръг нямаше нито едно средно училище. Нуждата подтикна група гюмюрджински граждани, които през лятото на 1914 г. се обърнаха с молба към МНП. Те настояваха да се открие в техния град пълна мъжка гимназия и непълна девическа²⁴⁴. Постъпките на гюмюрджинските граждани бяха в съответствие с изискванията на чл. 111 от Закона за народната просвета, който изискваше във всеки окръг да има поне две средни училища — по едно мъжко и девическо. На 22. XI. 1914 г. Министерският съвет прие постановление, въз основа на което XVII ОНС гласува специален закон на 19. I. 1915 г. Съгласно неговите постановления откритата няколко месеца преди това частна смесена гимназия в Гюмюрджина се превърна в държавна. На МНП беше възложено да открие от 1. IX.

²³⁷ Народни права, № 243, 29 дек. 1913 (Болници в новите земи).

²³⁸ Народни права, № 6, 9 ян. 1914 (Болници в новите земи).

²³⁹ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 542, л. 6—25 (Списък на училищата и учителите в Гюмюрджински окръг); Нова България, № 43, 29 ноем. 1914 (По издръжката на училищата в новите земи).

²⁴⁰ Народ, № 183, 1 септ. 1915 (Учителското дело в Гюмюрджинско).

²⁴¹ Нова България, № 39, 1 ноем. 1914.

²⁴² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 542, л. 29 (Статистически сведения за учебното дело през 1913—1914 г.).

²⁴³ Народ, № 131, 1 септ. 1915 (Учителското дело в Гюмюрджинско).

²⁴⁴ Нова България, № 30, 29 авг. 1914 (Гимназия в Гюмюрджина).

1915 г. непълна смесена гимназия и в Ксанти. Двете гимназии трябваше постепенно да се развият в „пълни смесени държавни училища (гимназии и педагогически училища)“²⁴⁵.

Първата българска гимназия в Западна Тракия беше наименована на големия наш възрожденец Паисий Хилендарски. Откриването ѝ стана малко след началото на учебната 1914—1915 г. Много ученици бяха заминали вече да учат по други училища. Ето защо на занятията се явиха само 31 младежи (22 момчета и 9 момичета)²⁴⁶. През следващите години гюмюрджинската гимназия „Отец Паисий“ се разви в пълно средно учебно заведение.

По силата на гласувания закон през септември 1915 г. беше открит гимназиален клас и в Ксанти. През първата учебна година учениците наброяваха около 20, а през втората — вече 42. Гимназиалните класове съществуваха към прогимназията, в която се учеха и възпитаваха над 180 деца²⁴⁷. Съществуваше солидна основа за превръщането на ксантийската непълна гимназия в пълно средно учебно заведение.

Откритите в Гюмюрджина и Ксанти гимназии имаха голямо значение за укрепване културното и политическото влияние на българската държава. В тях младежите можеха да получават по-високо образование, без да напускат Западна Тракия. Издигна се и ролята на двата града като административни и културни центрове. След преживените ужаси местните българи и настанените тук бежанци се надяваха да заживеят спокойно, отдавайки се на мирен и съзидателен труд.

Историята и наследените традиции особено в новоосвободените земи бяха отредили на църквата особено важна роля. Още по време на Възраждането, а по-късно и след руско-турската освободителна война от 1877-1878 г. Българската екзархия стоеше неотменно в защита на националните интереси, укрепваше съзнанието на българския етнически елемент, отбиваше посегателствата на чуждите пропаганди в Тракия и Македония. Несигурното положение в Западна Тракия изискваше бързо възстановяване на нейните институции. По предложение на Екзарх Йосиф Светият синод назначи още през октомври 1913 г. за временно управляващ Маронийската епархия охридския митрополит Борис. За епископи в Ксанти и Дедеагач бяха определени съответно нишавския епископ Иларион и епископ Варлаам (заменен впоследствие от протосингела на Гюмюрджинската митрополия Инокентий)²⁴⁸.

На 22. XI. 1913 г. митрополит Борис пристигна в Гюмюрджина, тържествено посрещнат на гарата от административните и военните власти начело с окръжния управител Свиначев и генерал Кирков²⁴⁹.

Светият синод назначи архиерейски наместници по всички околийски центрове на Западна Тракия. Това бяха предимно прокудени от Македония свещеници, които месеци наред прекараха в София без работа и средства за препитание²⁵⁰. Назначените църковни служители развиха енергична дейност. Епископите и архиерейските наместници по нареждане на митрополит

²⁴⁵ ДВ, № 27, 2 февр. 1915 (Закон за откриване на държавни средни училища в Гюмюрджина и Ксанти).

²⁴⁶ ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 642, л. 78 (Статистически сведения за Гюмюрджинската непълна смесена гимназия за 1914—1915 г.).

²⁴⁷ Пак там, а. е. 542, л. 81—81а (Статистически сведения за учениците и учителите при Ксантийската непълна смесена гимназия през уч. 1916—1917 г.).

²⁴⁸ Народни права, № 193, 31 окт. 1913; Нова България, № 32, 13 септ. 1914 (Новоназначен архиерей в Дедеагач).

²⁴⁹ Народни права, № 213, 22 ноем. 1913 (Посрещането на митрополит Борис).

²⁵⁰ Нова България, № 2, 4 апр. 1914 (Архиерейски наместници в новите земи).

Борис обикаляха българското население по градове и села. Техните проповеди имаха не само чисто религиозен смисъл. Те целяха преди всичко да укрепят вярата на българите в трайността на българското присъствие край бреговете на Бяло море. Навсякъде църковните архиереи бяха посрещани възторжено от населението, което постепенно се успокояваше след преживените трагедии²⁵¹.

Наред с училището и църквата в Западна Тракия постепенно започнаха да възникват читалища, юнашки и благотворителни дружества. В Гюмюрджина под ръководството на режисьора Донев се събра група „от най-добрите наши свободни артистични сили“, които положиха основите на тамошния театър²⁵².

В Гюмюрджина, Ксанти и Дедеагач започнаха да излизат местни вестници, които се печатаха най-често в Пловдив или в други градове на стара България. В Ксанти за кратко време излизаха последователно „Беломорско ехо“, „Ксантийски обществен вестник“ и „Беломорска България“. Макар и мимолетни издания, те внасяха колорит в общественно-политическия живот на града и околията. Заслужава да бъдат отбелязани още в. „Свободна Тракия“ и „Беломорски глас“, които излизаха в Гюмюрджина и Дедеагач. Не може да бъде подминат без особено внимание в. „Нова България“, който се печаташе в Пловдив в продължение на близо две години (1914—1915). Негов редактор, а и автор на повечето от материалите бе големият български краевед и отличен познавач на Западна Тракия Ст. Н. Шишков. Вестникът не само отразяваше, но и по своеобразен начин документираще педантично всички основни обществени изяви в новоосвободените земи. Вестник „Нова България“ съхрани много от фактите, вълнували тогавашната българска общественост.

* * *

На 24. VIII. (6. IX.) 1915 г. между България и Турция беше подписана конвенция за ректификация на съвместната граница в Тракия. Правителството на либералната коалиция искаше да представи нещата пред българската общественост само откъм едната им страна. Посредством придобитата територия около Марица, през която преминаваше жп линията за Дедеагач, България си осигури така необходимите ѝ удобни и сигурни комуникации с Гюмюрджински окръг²⁵³. За малкото парче земя обаче правителството на В. Радославов пое тежки ангажменти и направи последната стъпка по пътя към войната и втората национална катастрофа.

Придобитата от България територия беше около 2000 км². В нея имаше около 160 населени места, между които градовете Караагач (Одрин), Димотика и Кулели-Бургас. Завареното тук население се състоеше предимно от гърци, евреи и малко българи и турци²⁵⁴. По-голямата част от българите

²⁵¹ Нова България, № 17, 15 юни 1914 (Пасторски проповеди из новите земи); № 23, 9 юли 1914 (Архиерейска служба в Софлу); № 28, 16 авг. 1914 (Една архиерейска обиколка).

²⁵² Народни права, № 189, 22 авг. 1915 (Гюмюрджинският общински театър); Нова България, № 5, 19 апр. 1914 (Женско благотворително дружество „Зора“ в Дедеагач); № 7, 29 апр. 1914 (Ново читалище в Софлийско); № 12, 24 май 1914 (Юнашко дружество в Гюмюрджина); № 24, 12 юли 1914 (Софлийското читалище).

²⁵³ ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 563, л. 23—24 (Списък на новоотстъпените градове и села от Турция към България и групирането им в общини. Одрин, февр. 1916 г.).

²⁵⁴ Пак там, ф. 336, оп. 1, а. е. 455, л. 16 (Рапорт от окръжния управител в Одрин М. Розентал до В. Радославов. Одрин, 1 авг. 1916 г.).

бяха прогонени от тия места още след Междусъюзническата война. Турците от своя страна след подписването на конвенцията не пожелаха да останат в пределите на България и се изтеглиха в Турция²⁵⁵.

На 28 септември (ст. стил) българските войски завзеха отстъпените от Турция територии. Още същия ден беше съобщено официално за образуването на новия Одрински окръг от пет околии: Одринска градска, Одринска селска, Димотишка, Ортакьойска (която беше отцепена от Гюмюрджински окръг) и Свиленградска (която беше отцепена от Старозагорски окръг)²⁵⁶.

Пак в края на септември 1915 г. беше формирано и административното управление на новия окръг. За окръжен управител в Одрин правителството на България назначи опитния и интелигентен чиновник Манол Розентал. Преди да получи новата си служба, той беше работил продължително време в Западна Тракия като председател на комисията за настаняване на бежанците в Дедеагач, а след това и като околийски началник в същия град. Розентал си беше извоювал име на енергичен и добросъвестен администратор. Неслучайно той се задържа като окръжен управител в Одрин почти до края на българското управление в Западна Тракия. За секретар на окръжното управление беше назначен Велико Пукалов, а за градоначалник — Ангел Бинков. Околийте оглавиха: Одринска градска — В. Михайлов (до този момент пловдивски градски началник); Одринска селска — Стою Овчаров; Димотишка — Киро Стоянов (заменен наскоро от Л. Лазаров); Ортакьойска — М. Монеv и Свиленградска — Ст. Толтуков²⁵⁷. Кмет на Одрин (Караагач) стана Г. Манев — адвокат от Брезово²⁵⁸, а председател на тричленната общинска комисия в Димотика — Д. Балджиев, също юрист²⁵⁹. Местният димотишки жител Хасан бей беше назначен като помощник-кмет на града²⁶⁰. За уредба на финансовите въпроси в Одрински окръг Министерството на финансите командирова своя инспектор Никола Пенев²⁶¹.

Окръжната постоянна комисия в Одрин се оглави от Миленко Попов, а нейни членове бяха Димитър Милев и Давид Толедо. В околийските центрове веднага започнаха да действуват градски тричленни комисии: Димотика — Вълчан Чакъров (председател), Васил Ангелов и Хасан бей; Одрин — Димитър Начев (председател), Вълчо Бакалов и М. Балтов; Ортакьой — Колю Митев (председател), Калин Григоров, Иван Грудев и Атанас Кръстев (временен член) и в Свиленград — Драгия Ненчов (председател), Георги Стоев и Димитър Сидеров²⁶².

Докато градските административни служители в окръга бяха назначени веднага, то по селата си останаха временно старите общински власти.

Десет дни след завземането на споменатата територия в Одрин (Караагач) вече функционираха окръжно и околийско управление, градоначалство, кметство, акцизно управление, телеграфопощенска станция и ветеринарен лекар²⁶³. Поправката на южната българска граница

²⁵⁵ ДВ, № 219, 28 септ. 1915 (Указ № 405).

²⁵⁶ Народни права, № 218, 26 септ. 1915 (Административният персонал за Одрински окръг); Народ, № 202, 26 септ. 1915.

²⁵⁷ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2202, л. 1 (Списък на административния персонал в новите земи); Народ, № 202, 26 септ. 1915; Народни права, № 218, 26 септ. 1915.

²⁵⁸ Народ, № 205, 30 септ. 1915 (Кмет на Одрин).

²⁵⁹ Дума, № 71, 7 окт. 1915 (Самоуправлението в Димотика).

²⁶⁰ Народ, № 207, 2 окт. 1915.

²⁶¹ Пак там.

²⁶² ЦДИА, оп. 1, а. е. 2201, л. 11 (Списък на личния състав на окръжните постоянни и градските тричленни комисии в новите земи и Добруджа 1915 г.).

²⁶³ Дума, № 72, 8 окт. 1915 (Управлението в новите земи); Народни права № 231, 12 окт. 1915 (Телеграфопощенски станции в Одрин и Димотика).

наложи известна промяна на митническата служба около Турция. Харманлийската митница се премести в Кулели-Бургас. Софлийската митница се превърна в митнически клон със същото име и беше поставена в служебно подчинение на кулелибургската. Свиленградската се премести в Одрин (Караагач), а митничарският клон в Ортакой се закри и вместо него се откри клон при с. Верантеке. Константиновската митница се установи в с. Хаджиево (Хаджикой). Споменатите митници и митнически клонове трябваше да бъдат открити още на 28. IX. 1915 г., т. е. в деня, в който отстъпените територии преминаваха към България²⁶⁴.

На 3. XI. 1915 г. с Указ № 50 беше утвърдена временна наредба за съдебно разпределение на отстъпените от Турция земи. По нейна сила в Караагач се откри окръжен съд със съответните му подведомствени учреждения и съдебен район в рамките на новосъздадения Одрински административен окръг. В Караагач и Димотика бяха формирани мирови съдилища. Съответните мирови съдилища в Софлу, Ортакой и Свиленград се отделиха от районите на Гюмюрджинския и Хасковския окръжен съд и преминаха под ведомството на Одринския окръжен съд. До назначаването на съдебния персонал делата на Одринска градска и Одринска селска околия се разглеждаха от свиленградския миров съдия, респективно от Хасковския окръжен съд, а делата на Димотишка административна околия — от софлийския миров съдия, респективно Гюмюрджинския окръжен съд²⁶⁵.

Чрез създаването на Одринския окръг България укрепи и усъвършенствува своето управление в Западна Тракия. Съществуващият до този момент Гюмюрджински окръг беше твърде голям и поради наличието в него на разнородно по етнос и религия население трудно можеше да бъде обхванат и ръководен според изискванията и нуждите. На мястото на изселените се турци по долното течение на Марица в следващите години бяха настанени хиляди нови български бежанци. По този начин по протежение на границата с Турция се създаде един етнически пояс, който отдели турците в Източните Родопи и Гюмюрджинско от Одрин и Цариград. Създаденото положение можеше да изиграе в бъдеще благоприятна роля за нормализирането на обстановката и управлението в цяла Западна Тракия.

* * *

Западна Тракия имаше огромно икономическо и военностратегическо значение за България. Тя не само че се намираше в близост до проливите, но и осигуряваше свободен достъп до Егейско море, а чрез него и до световните морски пътища. Нейното приобщаване към българската държава криеше големи преимущества и от гледна точка на народното стопанство. Благоприятният климат, плодородната земя и удобните пристанища вещаеха бърз икономически напредък на Западна Тракия, а и на цяла България. Всичко това беше достойна цена за обилно пролятата народна кръв по време на Балканската и Междусъюзническата война.

Административната уредба на Западна Тракия, както и на всички новоосвободени земи, беше неотменна задача на българската държава.

²⁶⁴ ДВ, № 217, 25 септ. 1915 (Заповед № 443 на министъра на финансите Д. Тончев).

²⁶⁵ ЦДИА, бр. 173, оп. 3, а. е. 890, л. 8 (Решение за одобрение временната наредба за съдебно разпределение на новопридобитите от Турция земи, утвърдено с Указ № 50 от 3 ноем. 1915 г.; ф. 242, оп. 2, а. е. 563, л. 3 (Разпореждане на Министерския съвет до Министерство на правосъдието, 8 ноем. 1915 г.); ДВ, № 267, 24 ноем. 1915).

Предстоеше територията и населението ѝ да бъдат включени в икономическия, политическия и културния живот на България. Българските войски и администрацията завариха в Западна Тракия сложна етническа и политическа обстановка, резултат от току-що преживяната национална катастрофа. Мюсюлманският елемент отново беше надигнал глава, докато българите все още не можеха да се съвземат напълно от преживения кошмар по време на турската реокупация.

Към сложното положение в Западна Тракия се добавяше острата политическа криза в България. Между буржоазните политически партии се водеше безкомпромисна борба за надмощие и власт. Управляващата либерална коалиция се възползува от преимуществата, които имаше като представителка на властта в новоосвободените земи. Правителството на Радославов постави партийните интереси над общодържавните. При администрирането и управлението на Западна Тракия проличаха ограничеността и неподготвеността на българската буржоазия да решава големите национални въпроси.

Тежкото международно положение на България беше другият важен фактор, който се отрази силно върху уредбата на т. нар. „нови земи“. Българското правителство се ориентира към сближение и съюз с Турция. Западна Тракия се превърна в разменна монета в ръцете на либералите. На Високата порта в Цариград бяха направени големи отстъпки, които не само укрепиха положението на мюсюлманския елемент в областта, но и дадоха възможност на турските първенци да играят значителна роля в политическия живот на България през съдбоносните години в навечерието и по време на Първата световна война.

Въпреки изключително сложното вътрешно и международно положение на България българският елемент в Западна Тракия постепенно набираше сили. Към местното население се присъединиха десетки хиляди бежанци, прогонени от родните си огнища в Източна Тракия, Мала Азия и Македония. Областта се осея с много нови училища, между които и две гимназии. Възстанови и укрепи своите позиции националната църква. Върху Западна Тракия бързо разпростряха своята организация и дейност българските административни, военни и стопански институции. Въпреки някои недостатъци в новата административна система тя многократно превъзхождаше онова, което беше унаследила от изостанала и полуфеодална Турция.

Веднага се пристъпи към строителството на нови пътища и пристанища, откриха се банкови клонове в основните административни и икономически центрове. Тъй като Западна Тракия беше гранична българска провинция, през която предстоеше да минава основният търговски трафик, тук бяха организирани едни от най-важните митници на страната. Интересът на българските и чуждестранните търговци и индустриалци към беломорските територии на България стимулираше появата на нови търговски дружества.

Важен момент в административната организация на Западна Тракия внесе българо-турската конвенция от 1915 г. Посредством присъединените към България земи областта беше още по-тясно приобщена към нейните стари предели. Освен това възникна необходимостта от формирането на нови окръзи, каквито и бяха създадени. По този начин беше усъвършенствувано както административно-териториалното деление, така и управлението на новоосвободените земи. Възродено и окриляно от вярата за свободен живот, българското население вече с надежда гледаше на бъдещето.

ФОРМИРАНЕТО НА НАУЧНИЯ СВЕТОГЛЕД НА УЧЕНИЦИТЕ И ОБУЧЕНИЕТО ПО РОДНА ИСТОРИЯ

МАРИЯ РАДЕВА

Рецензент: *Йордан Шопов*
Редактор: *Георги Георгиев*

Мария Радева. ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ И ОБУЧЕНИЕ РОДНОЙ ИСТОРИИ

Студия изследует проблема формирования научного мировоззрения при обучении истории болгарского народа в школе. Автор обосновывает актуальность проблемы в научной литературе. Необходимость исследования аргументируется результатами констатирующего эксперимента.

Исходным положением методической работы является утверждение, что формирование научного мировоззрения имеет две стороны: усвоение мировоззренческих знаний и их превращение в убеждения. Обоснованы методические условия этого процесса.

Обобщая результаты исследования, автор делает основной вывод, что теоретические знания о закономерностях общественного развития углубляют познание родной истории.

Подчеркивается значение усвоения познавательных подходов для развития исторического мышления школьников.

Maria Radeva. FORMATION OF SCIENTIFIC OUTLOOK AND NATIONAL HISTORY EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

The author investigates the problems of forming a scientific outlook in the students of the second grade of the Comprehensive Secondary Polytechnic School through the study of national history. The actuality of the research is determined by the achievements in the field of didactics, theory of historical knowledge, and methods of teaching history.

The author discusses the methodical conditions of forming a scientific outlook in the students. The essence of the paper is concentrated on the experimental demonstration of the possibility of mastering and using the idea of the determinative role of the law of the correlation between the productive forces and productive relations on the basis of study of Bulgarian history of the period of the Middle Ages, the Renaissance and capitalism up to the end of the 19th century.

В етапа на изграждане на социалистическото общество в България БКП пристъпни към разработване на цялостна научнообоснована стратегия за развитието на идеологическия фронт. В обстановката на новите задачи и тяхната специфика се подчертава „тенденцията на непрекъснато нарастване

ролята на идеологическия фронт в цялостния живот на обществото¹. В условията на засилващата се идеологизация на обществения живот идеологическата практика застава пред нови изисквания особено по отношение на възпитанието на новата социалистическа личност.

В нашето общество закономерно съобразно с природата на социализма се подобряват условията за изява на личностните качества и черти. В концепциите на БКП за идеологическото възпитание се подчертава „необходимостта от идейни опори, от миروгледен център, около който да се обединят във вътрешно единство и хармония многообразните интереси, стремежи и качества на личността“². Изтъква се, че „без мирогледно осмисляне на човешкия живот биха пресекнали стимулите за многоостранна и пълноценна изява на личността, би угаснал великият стремеж към съвършенство на човека и усъвършенствуване на социалните отношения. Без стройно изграден диалектикоматериалистически мироглед, без съзнателна комунистическа убеденост на личността биха настъпили сериозни деформации в осмислянето на жизнената ѝ активност. Ето защо сега, когато нашата страна изгражда развитото социалистическо общество, при което се осигуряват условията за комплексно и рационално задоволяване на материалните и духовни потребности на човека, с още по-голяма сила изпъква значението на правилното мирогледно възпитание на личността.“³

Миροгледното възпитание се налага като първостепенна задача на идеологическия фронт във връзка със състоянието на международната класова борба. Съвременната буржоазна идеология и пропаганда се стремят да пречат на научното мирогледно възпитание на трудещите се и на младежта в социалистическите страни. Всички усилия на днешната буржоазна идеология имат за цел да разрушат устоите на нашата система на възпитание, опираща се на единството на научен мироглед и класово-партийна позиция. „Тя има за цел да отнеме, да лиши науката от класова база и по съвкупност да разграничи два типа личности в нашето общество: невежествени фанатици на делото на работническата класа, на партията и хората на научното мислене и познание, без идейно-емоционална връзка с комунизма.“⁴ Тези особености на класовата борба в наши дни, както и някои нейни конкретни прояви в хода на социалистическото строителство определят първостепенното място на мирогледното възпитание в системата на комунистическото възпитание.

Разкриването на същността на светогледа, на неговата структура и функции има определящо значение за мирогледното възпитание на младежта, на трудещите се, на цялото наше общество. През 70-те години в педагогическата наука, в психологията, в областта на методиката на обучението по история се появиха ценни изследвания върху различни страни на мирогледното възпитание в процеса на обучението⁵.

¹ Идеологически процес и възпитание на личността. С., 1977, с. 6.

² Пак там, с. 10.

³ Пак там.

⁴ Семов, М. Марксистко-ленинският мироглед и класово-партийните позиции на социалистическата съзнателност на личността. — В: Идеологически процес и възпитание. . . , с. 103.

⁵ Менчинская, Н. А. Формирование коммунистического мировоззрения как психолого-педагогическая проблема. — В: Воспитать ленинцев. Калининград, 1976; Гапочка, М. Г. Формирование основ диалектико-материалистического мировоззрения учащихся в процессе обучения. — Советская педагогика, 1973, № 10; Дайри, Н. Г. Как подготовить урок истории. М., 1969; Лебедев, О. Е., К. М. Никонова, П. М. Рубенова. Вопросы коммунистического воспитания на уроках истории. М., 1975; Лихачев, Б. Г. Теория коммунистического воспитания. М., 1974; Основные пути формирования коммунистического мировоззрения учащихся средней

Изследването на педагогическите и психологическите аспекти на проблема засягаше самия процес на формиране на светогледа, на педагогическите и методическите условия за неговото формиране, на специфичните възрастови особености на миогледното възпитание, на ролята на различните социални фактори.

В областта на методиката на обучението по история през 70-те години у нас се наблюдава определено внимание към миогледните страни на обучението както в областта на теорията, така и в педагогическата практика. Интересът към тази проблематика намери израз в някои научни публикации⁶. Определено постижение в усилване на миогледното въздействие на историческите знания в българското социалистическо училище бе теоретичната обосновка⁷ на синхронния принцип при изработване на учебните програми. Основателно се смяташе, че „този подход позволява да се схване универсалният характер на историческите закономерности“, че „синхронното изучаване на историята дава най-добри възможности за разкриване на нейните методологически акценти“. Макар че в практическото приложение на синхрона се проявиха някои недостатъци, те не поставиха под съмнение неговата миогледна значимост.

Но в теорията и методиката на обучението по история у нас все още остават неизследвани редица проблеми на пътищата и средствата за формирането на научния светоглед на учениците. Един от тях е въпросът за овладяване на водещите миогледни идеи през различните възрасти чрез различните исторически курсове.

В настоящата студия си поставяме следните задачи: 1. Да обосновем теоретичното формирането на светогледа като проблем на обучението по история. 2. Да покажем резултатите от експерименталните наблюдения, извършени върху разработена от нас историко-методическа основа, при овладяване на една от миогледните идеи — ролята на диалектичното взаимодействие между производителни сили и производствени отношения за формирането на миогледа на учениците. База за наблюденията ни бе обучението по родна история в X и XI клас⁸.

школы. М., 1974; Проблемы формирования коммунистического мировоззрения. Минск, 1975; Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников. М., 1968; Сухомлинский, Р. А. О воспитании. М., 1973; Сысоенко, И. В. Формирование коммунистического мировоззрения учащихся старших классов. М., 1973; Теория и методика коммунистического воспитания в школе. М., 1974; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1977; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 2. М., 1978, 205—248.

⁶ Толев, Л. Методологически и диалектически въпроси на миогледното възпитание на учащите се чрез обучението по история. — Теория и практика на обучението по история. Кн. 1, 1977, 213—235; Бояджиев, Г. Знанията за ролята на народните маси. С., 1976; Цопанов, Ив. Ролята на историческото знание за формирането на комунистическите убеждения. — Теория и практика на обучението по история. Кн. 2, 1977, 176—201; Радева, М. За разкриване закономерностите на общественото развитие чрез обучението по история. — История и основи на комунизма, 1975, № 6; Формиране на научен миоглед чрез обучението по история. — Векове, 1980, № 4, 76—85; Насоки за усъвършенствуване на учебния процес по история в средните училища. С., 1980, 18—21.

⁷ Шопов, И., Г. Георгиев. Нови постановки за изработване на учебните програми по история за средните училища. — История и основи на комунизма, 1972, № 1.

⁸ През учебната 1982—1983 г. основните положения и резултати от експеримента бяха потвърдени в IX—X кл., където според действащите преходни програми се изучава системен курс по българска история. В новите програми това ще се осъществява в X кл. чрез комедиум по история на България и в свободно избираемата специалност.

1. ФОРМИРАНЕТО НА СВЕТОГЛЕДА КАТО ПРОБЛЕМ НА УЧЕБНО-ВЪЗПИТАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

Овлабяването на общественонаучните знания е един от основните пътища за възприемането на марксистко-ленинския мироглед. Но за да може „личността да осъзнае цялата система на обществения живот... на всички елементи на социалната структура в тяхната взаимна връзка, субординация и взаимодействие“, е необходимо познание на действителността на теоретическо равнище⁹. В този смисъл марксистко-ленинските мирогледни знания са предпоставка за социалната ефективност на действията и поведението на личността. Като идеологически и възпитателен институт социалистическото училище има първостепенно значение за овладяване на мирогледното съдържание на научното образование. Издигането на теоретичното равнище на обучението е важно условие за общо усъвършенстване на идейно-възпитателния ефект от съвременното образование по обществените дисциплини.

В съвременните концепции за учебния процес все повече се налага тенденцията за синтез на знанията, стремеж към научно обобщаване и системност. На първо място се изтъква необходимостта от изясняването на учениците на значението на основните научни идеи и теоретични концепции, обобщаващи принципите и определящи развитието на закономерностите на дадена наука. В оформящия се нов подход към учебния процес се откроява мисълта за потребността от възпитание на вкус към теоретичните проблеми на научното знание. Подчертава се, че „сега теоретичните основи на знанията и общата подготовка на личността имат по-голямо значение от професионалната подготовка по тесен профил“¹⁰.

Издигането на теоретичното равнище на обучението е необходимо при изучаването на основите на обществените науки в училище. То е резултат от нарасналото практическо значение на обществените науки изобщо, на тяхното теоретико-методологическо съдържание. Това съдържание изпъква едновременно като инструмент на научно познание и практическо действие¹¹. В училището при изучаването на основите на обществените науки се използва огромна информация от социалните науки не само за познавателни, но преди всичко за възпитателни цели, за формиране на необходимите идеологически качества — убеждения, оценъчни критерии, идеали и т. н. у личността.

Идеологическият процес, осъществяван в училище, е част от идейно-възпитателния процес в нашето общество като цяло. Формирането на идеологическите качества на младата личност се постига в процеса на изграждане на научния мироглед чрез изучаване на основите на науките за обществото.

В дидактически план днес учените се стремят да разработят ефективна теория за формиране на светогледа. Като педагогически проблем тази социално-възпитателна задача се отличава с редица специфични страни. Сред тях са въпросите за структурата на мирогледа, средствата и пътищата за неговото изграждане, критериите за неговото формиране и диагностика. Тези общи задачи се пречупват по своеобразен начин в обучението по различните учебни дисциплини. Особеностите на историческото

⁹ Семов, М. Цит. съч. . . , 109—110.

¹⁰ Илина, Т. А. Към въпроса за учебния процес в съвременните условия. — Нар. просвета, 1973, № 1, с. 17.

¹¹ Момов, В. Приложна теория и идеологическо възпитание. — В: Идеологически процес и възпитание. . . , с. 82.

познание и закономерностите на учебния процес в училище дават основание за специално изучаване и изследване формирането на светогледа на учениците в процеса на историческото образование. Изучаването на историята е тясно свързано и в голяма степен обуславя идейната, политическата и нравствената подготовка на младата личност в нашето общество. Това са характеристики, които са условие за правилната социална изява на младежта.

Значението на идейно-възпитателния потенциал на обществените науки, една от които е историята, за формирането на социалистическата личност е ярко открито в партийните документи. Юлският пленум (1979) по въпросите на образованието подчерта, че е „наложително... коренно да се засили тяхното мироследно-идеологическо и възпитателно въздействие“¹². Още по-категорично са изразени тези изисквания в постановките на ЦК на БКП за съдържанието и организацията на учебния процес. Изтъква се необходимостта основите на науките „да включват преди всичко знания за законите, които движат природата, обществото и човека, за формите на живота, най-значимите духовни и материални ценности“, а на тази основа „да се повиши научно-теоретичното равнище на учебното съдържание, което да отразява по подходящ начин постиженията и тенденциите на отделните клонове на науката, да съдействува за развитието на ума и интелектуалните способности на индивида, на неговите умения за труд“¹³. Утвърждава се възгледът, че „учебното съдържание трябва да има висока възпитателна стойност, да формира възгледи, убеждения, идеали, да изгражда мироследа на личността“¹⁴.

Партийните насоки за развитието на българското образование в следващите две десетилетия легнаха в основата на държавната програма и политиката в тази област¹⁵. Първият конгрес на народната просвета през 1980 г. подчерта органичното единство на обучението и възпитанието, както и концепцията за възпитанието като единен процес, който се реализира в образуването на цялостен марксистко-ленински мирослед¹⁶. Тези постановки отразяват съвременното равнище на марксистко-ленинската педагогическа наука.

През последните две десетилетия укрепна схващането за възпитаващия характер на обучението. Изтъква се, че овладяването на знанията за основите на науките се съпътствува с формирането на идейно убедени, знаещи и можещи личности, способни за творчески труд, съзнателни борци за комунизъм¹⁷. Единството на обучението и възпитанието се основава на програмните цели на социалистическата държава за оформяне на социалистическата личност и на нейното комунистическо съзнание.

Акцентът върху възпитаващите функции на обучението днес се свързва тясно с необходимостта от комплексен подход към различните страни на комунистическото възпитание.

¹² Живков, Т. За развитието на образователното дело в НРБ. С., 1979, 71—72.

¹³ Пак там, с. 87.

¹⁴ Пак там, с. 88.

¹⁵ Живкова, Л. Високата линия на образованието — отговорност пред бъдещето. — Народна просвета, 1980, № 7; Фол, Ал. Непосредствените задачи на просветните органи за развитието на образованието. — Народна просвета, 1980, № 7.

¹⁶ Фол, Ал. Цит. съч., с. 35.

¹⁷ Ягодкин, В. Н. Об органическом единстве учебного и воспитательного процессов. — Советская педагогика, 1980, № 8.

Комплексният подход е добре обоснован в педагогическата наука¹⁸. Той отговаря на природата на развитото социалистическо общество, на програмните цели за формиране на многостранно, а в бъдеще на всестранно развита личност. Комплексният подход съдействува за оптимизиране на възпитателния процес, т. е. „позволява за едно и също време да се решават много възпитателни задачи, да се извлича от едно и също възпитателно въздействие по-широк кръг резултати“¹⁹. Този подход предполага да се развиват всички страни на комунистическото възпитание в тяхното единство, взаимовръзка и взаимопроникване; да се осигурява единството на целите, задачите, принципите, съдържанието, методите, средствата, формите на възпитание; единство на възпитаващото влияние на училището, социалната среда, семейството.

В педагогическата наука днес се смята, че синтезът на различните аспекти на възпитанието ориентира възпитателния процес към две основни задачи: формирането на комунистически светоглед и изграждането на активна жизнена позиция на личността в живота и в труда. Изграждането у младото поколение на марксистко-ленински мироглед и идейна убеденост се сочат в партийните документи като първостепенни задачи в общия възпитателен комплекс на българското училище днес и в бъдеще²⁰.

За учащите се най-важният вид дейност, в процеса на която те овладяват основите на научния светоглед, е ученето.

2. СЪЩНОСТ НА СВЕТОГЛЕДА

В определението на това понятие в научната литература съществуват различни гледища. У нас се употребяват като синоними два термина: „светоглед“ и „мироглед“, като второто има по-широка гражданственост. В разбирането на това понятие през 60-те и 70-те години се наблюдава определена еволюция. Наложил се схващането, според което светогледът представлява обобщена система от възгледи, убеждения и идеали, чрез които човек изразява своето отношение към обкръжаващата го природна и социална среда²¹. Важно и отправно методологическо значение за обществените науки има определението на спецификата на мирогледното знание в това, че „то отразява човешкия свят от гледище на значението му за човека, за неговите потребности, интереси и идеали и го ориентира в познанието, оценките и социалните му дейности“²².

¹⁸ Смирнов, Г. Л. К вопросу о комплексном подходе к воспитанию. — Советская педагогика, 1976, № 12; Чернев, С. Управление на възпитателния процес. С., 1977; Балясная, Л. К. Комплексный подход к проблемам коммунистического воспитания. — Советская педагогика, 1978, № 5; Бабанский, Ю. К. Некоторые методологические проблемы комплексного подхода к воспитанию. — Советская педагогика, 1980, № 8; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1978, 3—8.

¹⁹ Бабанский, Ю. К. Цит. ст., с. 20; Филонов, Г. Н. Проблемы эффективности воспитания личности в условиях развитого социализма. М., 1978, 120—132.

²⁰ Живков, Т. Цит. съч., с. 65.

²¹ Формиране на комунистически мироглед у учениците. С., 1981, с. 16; Менчинская, Н. А., Т. К. Мухина. Формирование научного мировоззрения как предмет психологических исследований. — Советская педагогика 1976, № 4; Смоленцев, Ю. М. Дидактические условия успешного формирования коммунистического мировоззрения. — Советская педагогика, 1976, № 5; Моносзон, Э. И. Состояние и задачи исследования процесса формирования мировоззрения школьников. — Советская педагогика, 1976, № 4; Огурцов, Н. Г. О формировании коммунистического мировоззрения старшеклассников. — Советская педагогика, 1977, № 3, с. 14; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 1. М., 1978, с. 195; Сухомлинский, В. А. Рождение гражданина. М., 1979, с. 118.

²² Саркисян, С. Идеологически процес и комунистическо възпитание. С. 1980, с. 11.

Ядрото на светогледа са философските знания. Освен тях в светогледа се включват природонаучните и общественонаучните знания за отношението човек — природа. Важна съставна част на светогледа са хуманитарните знания, убеждения, оценки, идеали. Знанията за характера на историческите епохи, за историческата система на обществените отношения, за развитието на обществото, за обществените идеали — социални, политически, етически, естетически и пр. — са неразделна част на миросгледа²³. Тези възгледи за миросгледа имат методологическо значение за възпитанието.

В съветската педагогическа наука се прие становището, че възгледите и убежденията са основни структурни елементи на светогледа²⁴.

Важно методологическо значение има също постановката, че като съдържателно знание миросгледът функционира и като метод на познание и действие, когато се прилага за решаване на нови теоретически и практически задачи. Сред функциите на светогледа от особено значение за педагогическата практика са неговата ориентираща и оценъчна функция.

В науката са познати различни класификации на типовете и видовете миросглед²⁵: по съдържание (научен и ненаучен), по функции (реакционен, консервативен, прогресивен, революционен), по предмет на отражението (политически, правен, религиозен и пр.), по степен на отражение на обекта на миросгледа (емпиричен, теоретичен), според обществено-икономическите формации (родовообщинен, робовладелски, феодален, буржоазен, комунистически). Съвременният научен светоглед е от най-висш тип. Той е марксистко-ленинският или комунистическият светоглед.

Във философската, социологическата и педагогическата литература понятията „комунистически миросглед“, „научен миросглед“, „диалектико-материалистически миросглед“, „марксистко-ленински миросглед“ се употребяват като равнозначни. Тези понятия разкриват „единната същност на революционния миросглед на работническата класа и всички трудещи се — неговата комунистическа насоченост, научния, диалектико-материалистически подход към явленията на обективния свят“²⁶. Комунистическият светоглед е диалектикоматериалистически по своята философска основа, той е строго научен, защото обобщава данните на конкретните науки за природата, обществото и мисленето. Научният миросглед на строителя на развитото социалистическо общество се отличава с класов подход към всички обществени явления²⁷. Той отразява класовата структура на обществото и неговата идеология²⁸.

Тези постановки за същността на миросгледа, за неговата структура и функции имат определящо и отправно значение за миросгледното възпитание. Педагогическите и психологическите аспекти на самия процес и на условията на формирането му, специфичните особености в зависимост от възрастовите особености, индивидуалните различия, ролята на различните социални фактори и пр.

Учените — педагози и психолози, подчертават особеното място на миросгледа в цялостната структура на личността. Изтъква се, че той едновременно е свързан с различните подструктури на личността (насоченост, отношения, морални качества, знания, умения и пр.). Както подчертава Н. А.

²³ Пак там, 11—12.

²⁴ Формиране на комунистически миросглед. . . , с. 16.

²⁵ Саркисян, С. Цит. съч., с. 21.

²⁶ Формиране на комунистически миросглед. . . , с. 4.

²⁷ Усвоение основных идей марксизма-ленинизма при обучении общественным дисциплинам. С., 1979, с. 2.

²⁸ Пак там.

Менчинска, ми­ро­г­ле­дът е „по-об­ща, по-ин­те­гра­тив­на осо­беност на лич­но­ста, сто­яща ка­то че ли над от­дел­ни­те под­струк­ту­ри и в съ­що­то вре­ме ре­а­ли­зи­ра­ща ги в се­бе си, пре­чу­пени в сло­жна ця­лост­на си­сте­ма от вза­имозави­симо­сти“²⁹. След­ва­те­лно той е та­къв еле­мент на лич­но­ста, който на­п­рав­ля­ва по­ве­де­ни­ето на чо­ве­ка, не­го­вата по­зна­ва­те­лна и твор­ческа дей­ност, не­го­во­то от­но­ше­ние към най-важ­ни­те яв­ле­ния в жи­вота. По думите на В. А. Су­хо­м­лин­ски „ми­ро­г­ле­дът на чо­ве­ка това е не­го­во­то лич­но от­но­ше­ние към истин­ни­те, за­ко­но­мер­но­сти­те, фак­ти­те, яв­ле­ния­та, пра­ви­ла­та, иде­ите“³⁰.

На­ла­га се из­во­дът, че в струк­ту­ра­та на лич­но­ста ми­ро­г­ле­дът из­пъл­ня­ва гно­се­оло­гически функ­ции и в съ­що­то вре­ме той е сред­ство за со­ци­ал­ната ре­а­ли­за­ция на лич­но­ста, оп­ре­де­ля ак­тив­но­ста на жи­з­не­ната ѝ по­зи­ция³¹.

Раз­гле­да­ни­те на­к­рат­ко основ­ни по­ло­же­ния на со­ци­ал­ната и пе­да­го­гическата за­на­чимост на про­бле­ма за фор­ми­ра­не­то на ми­ро­г­ле­да на лич­но­ста, на мла­де­ж­та в наши дни оп­ре­де­лят не­го­во­то място в учеб­но-въз­пи­та­те­лния про­цес в учил­и­ще. За­на­че­ни­ето на ми­ро­г­ле­да за со­ци­а­ли­за­ция­та на со­ци­а­ли­стическата лич­ност, фун­да­мен­тал­ното му за­на­че­ние за оп­ре­де­ля­не на ней­ното со­ци­ал­но по­ве­де­ние оп­рав­да­ват за­си­ле­ното вни­ма­ние към този про­бле­м и в об­уче­ни­ето по ис­то­рия.

3. МИРОГЛЕДНО ЗНАЧЕНИЕ НА ИСТОРИЯТА КАТО УЧЕБНА ДИСЦИПЛИНА. ОБОСНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Ис­то­ри­чес­ки­те за­на­ния, по­лу­ча­ва­ни от учениците в един­ното сред­но по­ли­тех­ни­чес­ко учил­и­ще, съ­дър­жат бо­гат иде­йно-въз­пи­та­те­лен по­тен­ци­ал. Чрез учил­и­щ­ното съ­дър­жа­ние по ис­то­рия се фор­ми­ра ди­алек­ти­ко­ма­те­ри­а­ли­стичес­ки въз­г­лед вър­ху ис­то­ри­чес­ко­то раз­ви­тие на чо­ве­че­ство­то. Ис­то­рия­та ка­то учеб­ен пред­мет да­ва въз­мож­ност да б­ъ­де ус­во­ена си­сте­ма от иде­и за со­ци­ал­ната дей­ствителност във връз­ка с мя­сто­то на чо­ве­ка в нея. Създава основ­ни­те ус­ло­вия за осъ­зна­ване на дру­гите со­ци­ал­ни дис­ци­пли­ни, ко­ето ѝ оп­ре­де­ля място на из­ход­на, т. е. ба­зо­ва дис­ци­пли­на в учил­и­щ­ния ху­манитарен цикъл от пред­мети³².

За­на­ния­та по ис­то­рия, по­лу­ча­ва­ни в учил­и­ще, от­раз­я­ват за­ко­но­мер­ната смяна на об­ществени­те фор­ма­ции и заедно с об­ществоз­на­ни­ето осигуряват ус­во­я­ва­не­то на основ­ни­те за­ко­но­мер­но­сти за раз­ви­тие на об­ществото³³. В оп­ре­де­лен смисъл съ­дър­жа­ни­ето на учил­и­щ­ното об­ра­зо­ва­ние по ис­то­рия съв­па­да с про­бле­ма за фор­ми­ра­не у учащите се на на­у­чен мар­к­си­ст­ко­ленин­ски светоглед за об­ществото. Заедно с дру­гите ху­манитарни пред­мети ис­то­рия­та е сред­ство и из­точ­ник за це­ле­на­со­че­но овладяване на мар­к­си­ст­ко­ленин­ските иде­и за об­ще­ственото раз­ви­тие.

Ми­ро­г­ле­д­на­та роля на ис­то­ри­чес­ки­те за­на­ния е тяс­но свър­зана със същ­но­ста на ис­то­рия­та ка­то нау­ка. Пред­метът на ис­то­ри­чес­ката нау­ка е из­уча­ва­не­то на за­ко­но­мер­но­сти­те на об­ще­ствен­ния жи­вот в кон­крет­ни форми и про­стран­ствено-вре­ме­ви кри­те­рии³⁴. Те­о­ре­тич­ното ми­ро­г­ле­дно за­на­ние в

²⁹ Менчинская, Н. А. Пути реализации в психологии принципа единства воспитания. — Советская педагогика, 1975, № 3, с. 12.

³⁰ Сухомлинский, В. А. Рождение гражданина. . . , с. 118.

³¹ Огурцов, Н. Г. Цит. съч., с. 17.

³² Основные пути формирования коммунистического мировоззрения учащихся средней школы. . . , с. 37.

³³ Боголюбов, Л. Н. Идею воспитание на уроках истории. М., 1981, с. 3.

³⁴ Иванов, В. В. Исторические знания как фактор коммунистического воспитания. Изд. Казанского университета, 1978, с. 6.

процеса на историческото познание е непосредствено свързано и се намира в единство с емпиричното знание. Историческите знания³⁵ са мощен фактор за формиране на мирогледа на личността.

Разкриването на възпитателните функции на историята и на мирогледната ѝ функция предполага преди всичко задълбочено познаване на марксизма-ленинизма като условие за изучаване на обективния социален процес. Едновременно с това е нужно умение да се прилагат общите принципи на марксистко-ленинското учение при анализа на конкретните исторически факти в определени педагогически условия. Тези изисквания правят проблема за формирането на научен мироглед за общественото развитие чрез обучението по история твърде сложен за цялостно изследване³⁶.

Богатият педагогически опит на социалистическото училище свидетелства, че научната концепция за общественото развитие е проверено средство за комунистическото възпитание на учащите се. Това се доказва в многобройните изследвания и публикации по въпросите на обучението по история и обществознание³⁷.

Историческите знания влияят силно върху формирането на личността. Чрез тях човек усвоява опита на своите предшественици и формира свое отношение към социалните явления от миналото и съвременността. Социалистическото историческо образование се основава на научния, диалектико-материалистически подход към анализа на историческите явления. Ето защо изграждането и развитието на историческото съзнание на учащите се е важен елемент на научния светоглед³⁸. В условията на съвременната класова идеологическа борба буржоазните теоретици създават нови или актуализират стари антиисторически концепции, за да деформират историческото съзнание преди всичко на младото поколение. Предмет на целенасочена идеологическа манипулация е националната история на народите от социалистическите страни с основен прицел вътрешна социално-политическа ерозия на социалистическия строй. Надценяването и фетишизирането на националните особености в историческото развитие, подценяването и пълното отричане на общите закономерности на историческия процес — това са основните пътища на буржоазната историография и пропаганда към идейното разрушаване на социалистическото общество.

Тези съображения още веднъж подчертават идейно-политическата значимост на проблема за мирогледното изграждане на младата личност със средствата на историческото знание, както и потребността от усъвършенстване на учебно-възпитателния процес в тази насока.

Посочените по-горе теоретико-методологически постановки ни насочиха към изследване на методическите аспекти на мирогледното възпитание при изучаването на системния курс по история на България.

³⁵ Понятията „исторически знания“ и „историческа наука“ се употребяват като синоними, доколкото историческите знания са „функциониращи в живота на обществото резултати на историческата наука, съставляващи неотделима част от общественото съзнание“. Вж. Иванов, В. В. Цит. съч., с. 6.

³⁶ Шопов, Й., Г. Георгиев. Методика на обучението по история. С., 1978, с. 34.

³⁷ Вагин, А. А. Методика обучения истории в школе. М., 1972, 17—74, 171—229; Факультативные знания по истории и обществоведению. М., 1979; Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. М., 1972; Сысоенко, И. В. Цит. съч.; Формирование основ научного мировоззрения у учащихся на уроках истории. М. 1976; Боголюбов, Л. Н. Формирование мировоззрения при изучении истории. — Народное образование, 1975, № 2; Лейбенгруб, П. С. О повторении на уроках истории СССР в VIII—X классах. М., 1977; Методика обучения истории в средней школе. Ч. 1. М. 1978, 194—248; Формирование коммунистического мировоззрения школьников. М., 1978; Формирование основ научного воззрения учащихся на уроках истории. М., 1976; Пути формирования научного мировоззрения на уроках истории. М., 1977.

³⁸ Иванов, В. В. Цит. съч., с. 30.

Известно е, че мирогледът се формира най-активно в горната училищна възраст (VIII—XI кл.). За този процес спомагат редица обстоятелства, между които разширяването на познавателния и социалния опит на учащите се, техният стремеж за индивидуална изява и личностно самоопределение. В горната училищна възраст познавателните интереси на учениците и дейността им в определена област на знанията се съчетават с по-широко познавателно отношение към действителността, с потребността за нейното осмисляне³⁹. Тази психическа особеност на възрастта е предпоставка и за по-голям интерес към теоретичното обобщение и осмисляне на учебния материал по история на българския народ, изучавана в системен курс досега на 17—18, а в бъдеще на 16—17 години.

При изграждане на работната хипотеза на изследването имаме предвид, че работата върху формирането на светогледа е неделима от издигането на теоретичното равнище на обучението. Тази идея и тенденция през последното десетилетие получи популярност в теорията и практиката на обучението по история особено в СССР⁴⁰.

В практиката се забелязва, че учениците овладяват теоретичните обобщения до голяма степен формално. Този недостатък се подсилва от липсата на единна система за овладяване на основните теоретико-мирогледни идеи в целия курс на обучението по история в училище, както и от недостатъчната приемственост в това отношение между отделните исторически курсове. Малко внимание се отделя на обучаването на учениците в умението да прилагат теоретичните си знания при изучаването на историческите факти. В резултат на несистемната работа за усвояването на идейно-теоретичното съдържание на преподаваните исторически знания в заключителния курс на историческото образование учениците са с ограничен запас от теоретични и методологически знания за историческото познание. Обстоятелството, че с родната история се приключва историческото образование на учащите се в средното училище, поставя пред обучението изключително отговорни задачи — както познавателни, така и възпитателни.

Овладяването на програмния материал по родна история трябва да води преди всичко към развитие на националното съзнание, нравственото изграждане на младата личност, към формиране на нейния светоглед. Системният курс по българска история и по структура, и по съдържание има всички възможности да съдейства за окончателното завършване на разбирането за закономерния характер на историческия процес.

Знанието за общите закони на историческото развитие от учениците е предпоставка за по-пълно и научно разбиране на конкретните закономерности на отделни етапи или периоди в родната история. От друга страна, използването на теоретичните знания за закономерностите на обществе-

³⁹ Формирование коммунистического мировоззрения школьников. . . , с. 14.

⁴⁰ Боголюбов, Л. Н. Факты и теория в обучении новейшей истории. — Преподавание истории в школе, 1975, № 1; Горелик, Ф. Б. Раскрытие закономерностей общественного развития в курсах истории. М., 1968; Дайри, Н. Г. Современные требования к уроку истории. М., 1978, 15—27; Пунский, В. О. Цит. съч.; Кинкулькин, А. Т. Опыт работы школы по изучению ленинского идейного наследия. — Советская педагогика, 1975, № 12; Клокова, Г. В. Изучение социалистических революций в курсах истории. М., 1967; Кревер, Г. А. Эмпирический и теоретический путь познания при обучении истории. — Преподавание истории в школе, 1973, № 5; Винокурова, М. М. К методике формирования понятий „производительные силы“ и „производственные отношения“. — Преподавание истории в школе, 1986, № 6; Клокова, Г. В. Раскрытие основ ленинской теории социалистической революции в курсах истории IX класса. — Преподавание истории в школе, 1974, № 2; Лейбенгруб, П. С. Методические пути формирования понятий о классовой борьбе. — Преподавание истории в школе, 1972, № 3.

ното развитие като средство и метод за познанието на историческото минало позволява на личността да усвои критерии за ориентиране в съвременността. Знанието за обществените закони като неделима част от възгледа на учениците за обществото утвърждава у тях убеждението за неизбежната победа на комунистическата обществена формация. Това убеждение има важно социално значение като един от основните регулатори на социалното поведение на социалистическата личност.

Ние разглеждаме издигането на идейно-теоретичното равнище на обучението като предпоставка за мирогледното възпитание на учащите се. В заключителния етап на историческото образование в училище едновременно с овладяването на конкретните исторически факти трябва да се разкрива действието на социалните закони на базата на научната им формулировка. Знанията за законите на общественото развитие могат да се използват при изучаването на нов учебен материал за неговото осмисляне на достъпно теоретично равнище. Обстоятелството, че се усвоява специална мирогледна дисциплина, в която се учат между другото и най-общите закони на общественото развитие, както и някои конкретни закономерности (на капиталистическата формация, на социалистическата революция и на социалистическото строителство), не може да бъде сериозен аргумент против формулирането и използването на обществените закони в обучението по история. Обществознанието като учебен предмет са основава на обобщението на целия изучен историко-социологически материал. Трудно е да се отрече, че непосредствено в хода на изучаване на историческия материал е възможно по-доброто усвояване на проявлението на обществените закономерности. В обучението по история, както бе показано в някои съветски изследвания за изучаването на нова история, действието на законите се разкрива с помощта на богат конкретен материал; знанията на учениците могат да се формират, закрепват и развиват постепенно върху много уроци; в процеса на изучаване на историята има широки възможности за обучаване на учениците в умението да прилагат знанията за обществените закони при анализ и обобщение на изучаваните исторически явления⁴¹.

Проблемът за изучаването на законите на общественото развитие — показването на тяхното действие, формулировката и използването им за придобиване на нови исторически знания в процеса на обучението, е тясно свързан с такива въпроси като: предмета на историята, същността на социалните закони, съотношението между фактите и теорията. Тези проблеми са широко и задълбочено обсъждани в обществознанието и философията, в теорията на историческото познание⁴².

При определянето на предмета на историята се набляга преди всичко на въпроса за характера на законите, които историята открива в общественото развитие, за мястото на теорията и теоретичните обобщения в нейния предмет. „Задачата на историята като наука, пише Н. Ирибаджакков, е да възпроизведе и да ни представи реалния процес на историческото развитие на човешкото общество или на дадено общество, или на отделни страни и процеси на обществения живот — икономика, социална структура, изкуство, наука, философия, политика, религия и т. н. — като взаимосвър-

⁴¹ Пунский, В. О. Вооружать учащихся знанием законов общественного развития. — Преподавание истории в школе, 1965, № 1.

⁴² Ирибаджакков, Н. Клио пред съда на буржоазната философия. С., 1970; Стефанов, Н. Теория и метод в обществознанието. С., 1965; Стефанов, Н. и др. Структура и методология на историческото познание. С., 1971; Стоянов, Ж. Философски проблеми на историческото познание. С., 1982.

зан, причиннодетерминиран и закономерен процес в неговото конкретно многообразие.“⁴³ Същият автор казва, че „призванието на историята не е да служи като илюстрация или като експериментална база на социологията и на другите обществени науки“, а опирайки се върху познанието на закономерностите, установени от тези и другите теоретични науки, „да ни даде научно вярно познание не само за необходимото, но и за случайното, не само за общото, същественото, закономерното, но и за особеното и за единичното, за конкретното в обществения живот — в тяхното диалектическо единство и в тяхното развитие“⁴⁴.

Н. Стефанов изтъква, че без да е теория, историята не е безразлична към законите на обществения живот. „Самият конкретно хронологически ход на историята, който се изучава от историческата наука, подчертава той, не е нищо друго освен обективната логика на общественото развитие, „облечена“ . . . в „плът и кръв“. В зависимост от това, разкривайки конкретната хронология на събитията, богатото многообразие на историческия процес, историкът показва историческото битие на самите закони. В този смисъл в литературата все повече се утвърждава схващането, че историческата наука изследва закономерния ход на историческия процес в конкретно хронологическа форма.“⁴⁵

Тези схващания се споделят от представителите на съвременната марксистко-ленинска историография. В съветската историография, в която методологическите проблеми се разработват твърде активно⁴⁶, се утвърждава гледището, че историческата наука осмисля и обобщава миналото от гледна точка на възникването, действието и видоизменението на едни или други закономерности на общественото развитие. Процесът на познание на миналото се разглежда като „процес на познание на обективните закономерности на развитието на обществото в цялото многообразие и променливост на тяхното проявление“⁴⁷.

Тези методологически положения за диалектиката в предмета на историята имат изключително значение за правилното разбиране на съотношението между фактите и теорията в обучението. За учебния процес, както и за историческото познание, са особено вредни емпиризмът и схематизмът. Емпиризмът се проявява както в увлечението по фактическата страна на процесите без едновременно разкриване на действието на съответните закони, така и в неспособността да се прави подбор на съществените исторически факти, да се разграничат правилно важните от несъществените исторически факти.

Схематизмът като „резултат от несполучлив опит да се преодолее емпиризмът“ превръща историческото изследване в сбор от общи теоретически схеми, в които конкретният фактически материал играе просто и само илюстративна роля⁴⁸. В крайна сметка схематизмът на практика означава пренебрежително отношение към фактите, налагане на схеми, противоречия на конкретния ход на историята.

Върху основата на научните постановки за същността на историческата наука в методиката на обучението по история в СССР през 70-те години

⁴³ Ирибаджак, Н. Цит. съч., с. 585.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Стефанов, Н. и др. Цит. съч., с. 72.

⁴⁶ История и общество. — Вопросы истории, 1977, № 1; Гельман, Л. Н. Ф. Энгельс и некоторые проблемы исторического познания. — Вопросы истории, 1976, № 3; Жуков, Е. М. Очерки методологии истории. М., 1980.

⁴⁷ История и общество. . . , с. 21.

⁴⁸ Стефанов, Н. и др. Цит. съч. . . , с. 74.

настойчиво се доказва необходимостта от повишаването на теоретичното равнище на преподаването. Главната причина за увеличаването на теоретичните знания се търси в задачата на историческото образование — да изгражда и развива научния, диалектикоматериалистически светоглед на подрастващите поколения⁴⁹. Във връзка с това в историко-методическата литература се разкрива същността на миогледните знания по история като знания, които отразяват най-дълбоките процеси и най-важните страни в живота на обществото и помагат да се разбере социалният живот като цяло. Те отговарят на миогледните въпроси⁵⁰: коя е движещата сила на развитие на обществото, могат ли хората да променят насоката на неговото развитие, може ли да се отстрани социалната несправедливост, може ли човек да бъде свободен в своята дейност, каква е ролята на идеите в живота на обществото и много други.

Решаващо значение за формирането на научния светоглед на учениците има усвояването на понятия, идеи с високо равнище на обобщение. Към тях се отнасят на първо място социологическите понятия, законите на общественото развитие. При това се има предвид тяхното „усвояване не в изолиран вид, а в система, доколкото цялостността, системността — това са най-важните признаци на научния миоглед“⁵¹.

Като подчертаваме мястото на теорията в учебното познание, се опираме на дълбоката вътрешна връзка между теорията и историята в познавателния процес. В историческото изследване историческото и теоретичното познание се намират в единство. „Историческата наука разкрива закономерния характер на историческия процес не посредством нещо друго, а именно чрез понятията, категориите, законите, теориите, прийомоте и т. н. на различните теоретически науки и преди всичко на марксистко-ленинската философия“⁵².

От друга страна, „характерът на историческото познание, което достига до възможно най-голямата степен на конкретност, предполага необходимостта от теоретическо осмисляне на конкретността на базата на проявяващите се чрез нея общи закономерности. Изучаването на закономерностите от своя страна е немислимо без съответния конкретно-исторически фундамент като своя изходна база и научен критерий“⁵³.

Важно е и обстоятелството, че „в областта на историческите изследвания общите истини на теорията играят само ролята на оръдие на научен анализ. От тези истини, колкото и те да са верни, не може по дедуктивен път да се изведе конкретното решение на даден въпрос. Това е възможно само тогава, когато... се изследват и обобщят конкретните исторически факти.“⁵⁴

Като познаваме тези методологически постановки, ние се присъединяваме към схващането, че в обучението „същността на изучаваните явления не може да се достигне, ако не се опираме на теоретичните понятия, закони на науката и т. н.; без теорията е невъзможно да се разкрие

⁴⁹ Коровкин, Ф. П. За далнейшес повишение идейно-теоретического уровня обучения истории — Преподавание истории в школе, 1976, № 6; Горелик, Ф. Б. Раскрытие закономерностей общественного развития в курсах истории. М., 1969; Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. М., 1972; Дайри, Н. Г. Современные требования к уроку истории. М. 1978.

⁵⁰ Боголюбов, Л. Н. Идеёное воспитание на уроках истории. М., 1981, с. 12.

⁵¹ Пак там, с. 13.

⁵² Стефанов, Н. и др. Цит. съч. ., с. 105.

⁵³ Пак там, с. 129.

⁵⁴ Пак там, с. 251.

връзката на явленията, да се осъзнае историческата необходимост. Съответните теоретични знания ученикът трябва да получи или преди изучаването на историческите явления, същността на които е отразена в тези знания, или в процеса на изучаване на явленията.⁵⁵ Теоретичните знания изграждат основата на светогледа.

Изучаването на законите на общественото развитие заема особено място в работата по формирането на светогледа. Историко-методическите изследвания по този проблем в СССР показваха, че при усвояване на знанията за законите на историята в училище се обособяват три етапа: V—VII кл., VIII—IX, X (XI) кл.⁵⁶, валидни в общи линии и за българското училище. При изучаването на първия период на новата история чрез въвеждането на понятието „закон на общественото развитие“ се извършва качествен скок в изучаването на историческите събития, тъй като то се осъществява на по-висока теоретична база. Теоретичните знания и методологическите умения, овладени от учениците при изучаване на новата и най-новата история, оказват определено и трайно влияние върху усвояването на идейния и познавателния потенциал на курса по българска история.

През периода VII—VIII—X кл. се създават условия за обяснение на събитията чрез законите на общественото развитие, за опериране с понятието „закон“, както с някои научни формулировки. По такъв начин може да се осъществява и многократното практическо прилагане на получените знания за законите с цел разкриването на причините и същността на разглежданите събития.

Тези възможности на учебния процес до голяма степен остават встрани от вниманието на голяма част от учителите по история.

Според нас теоретичното равнище на преподаването на историята в училище по своеобразен начин се демонстрира при изучаването на системния курс по българска история във втората степен на ЕСПУ.

Засилването на възпитателното въздействие на курса по родна история е свързано с решаването на много проблеми. Ние съсредоточихме вниманието си върху методическите условия за разкриването на основните закономерности на историческото развитие на българския народ през епохата на феодализма, а така също при съзряване, утвърждаване и развитие на капитализма до края на XIX в.

Основните въпроси за изследване бяха следните: кои най-общи закони на общественото развитие могат да бъдат „открити“ от учениците, формулирани и използвани при изучаване на учебното съдържание; какви методически пътища и средства се оказват оптимални при тази дейност в определени условия; как трябва да се организира дейността на учениците за осъществяване на поставените познавателни и възпитателни цели.

Направеният от нас опит за изследването на тези страни на миогледното възпитание не може да претендира за окончателно и едновариантно решение на поставените въпроси.

При избора на темата на изследването сме се ръководили от актуалните педагогически схващания за същността, структурата, функциите на диалектикоматериалистическия светоглед, което вече посочихме, и от това, че възгледите и убежденията са основните структурни елементи на цялостния светоглед на личността. Те са двете степени за осъзнаване на

⁵⁵ Боголюбов, Л. Н. Идейное воспитание. . . , с. 14.

⁵⁶ Пак там, 28—29.

света. Възгледите изразяват определена гледна точка за същността на най-важните явления на природата, обществото и човешкото съзнание, а убеждението разкрива увереността на човека в правилността на неговите възгледи, съчетано с готовност за тяхното осъществяване. Възгледите и убежденията намират своя израз в идеалите като крайна цел на стремежите и дейността на личността.

Осъзнаването на законите на историческото развитие като сърцевина на научния светоглед има определящо значение за формирането на учениците като комунистически личности. Овлабяването на знанията, на научната истина за общественото развитие са необходима основа на комунистическите възгледи и убеждения.

Исходно значение в постройката на изследването имаше определянето на системата от основни мирогледни идеи, която може да бъде оптимално усвоена, затвърдена и използвана в изучаването на родната история в заключителния етап на училищното образование. Ръководно методологическо начало в тази дейност бе овлабяването на мирогледните знания да не води до каквото и да било пренебрегване на конкретното богатство на историческия процес или до приспособяване на фактите към идейно-теоретичните знания. Това съображение изискваше максимално съобразяване с особеностите на националното историческо развитие в определените епохи.

За да се постигне ефективно идейно развитие на учениците, преди всичко е необходимо да се създадат условия за целенасочено възприемане на мирогледните знания, които в процеса на изучаването на дадения исторически курс биха съдействували за утвърждаването на диалектико-материалистическото разбиране на общественото развитие.

Курсът по история на България в средното училище има широк спектър на идейно-възпитателно въздействие. Без да подценяваме резултатите в нравственото възпитание и особено в патриотичното, на сегашния етап не се използват в необходимата и достатъчна степен възможностите на учебното съдържание за мирогледно въздействие. Потребността от засилване на това въздействие се определя от редица съображения, някои от които ще подчертаем.

Изучаването на родната история е завършващ етап в изграждането на светоглед на ученика в условията на училищното обучение. Учебното съдържание дава възможност да се покаже диалектическото единство между общите закони на историческия процес и специфичното в националното историческо битие. Посочването на историческите закономерности в българската история и разкриването им в процеса на изучаване на историческите знания дават възможност да се приведат в една относително завършена система възгледите на учащите се за историческото развитие на човечеството изобщо. Така диалектикоматериалистическият възглед за общественото развитие води до разбирането за обективната реалност на обществените закони на всички равнища — общочовешко и национално, до осъзнаването за неотделимостта на националната история от световния исторически процес. Едновременно с това чрез показването на националното своеобразие в общите закономерности се задълбочава възгледът на учениците за богатството на историческите варианти в конкретното проявление на историческия живот на народите.

Определянето на системата от основни мирогледни знания — идеи и понятия — при изучаването на българската история изисква наблягането най-малко върху два фактора: мирогледното съдържание на включения в програмата материал и достигнатото равнище от учениците в усвояването на

знанията за закономерностите на общественото развитие наред с достигнатата степен на познавателните им умения.

Марксистко-ленинската философия на историята се опира на гениалните открития за същността на историческия процес, направени от създателите на историческия материализъм. На К.- Маркс и Ф. Енгелс принадлежи разкриването, формулирането и научното обяснение на редица закони и закономерни връзки на обществото и на историята. Между тях са законите за ролята на труда и производството в обществото, за зависимостта на производствените отношения от степента на развитие на производителните сили, за историческата необходимост от социалните революции, за приемствеността в историята, за ролята на хората, на класите и класовата борба, за идеологическата борба като израз на класовата борба, закономерностите на капиталистическата формация, на социалистическата революция и пр.

Курсът по история на България, пък и който и да е от другите училищни курсове, не може да разкрие и формулира в учебни условия всички открити от научното познание закони на общественосторическия процес най-малко поради това, че техният брой е „толкова голям, че да се изложат даже в най-сбити формулировки, ще е необходима цяла книга“⁵⁷. Според разбирането, че обучението по българска история представлява адаптираните в определена степен основи на българската историография, оправдано е вниманието да се съсредоточи върху онези закономерности, които са защитени с достатъчно исторически материал. Важно дидактическо съображение е също така равнището на овладяването на знанията за закономерностите като резултат от обучението в по-долните класове.

Определянето на това равнище направихме въз основа на анкета сред изследваните ученици⁵⁸. Анкетата включваше следните въпроси:

1. Каква е основната тенденция на общественото развитие от най-дълбока древност до наши дни?

2. Кои са най-дълбоките причини за смяната на обществените формации?

3. Коя е основната движеща сила на развитието на класовоантагонистичните общества?

4. Какви закони на историческото развитие на човечеството познават?

5. Кои са основните идеи, формулирани от К. Маркс и Ф. Енгелс в Комунистическия манифест?

Въпреки несъвършенствата, които би могла да има тази система от въпроси, тя дава възможност да се добие представа за историко-теоретическите знания за закономерностите на общественото развитие, придобити от учениците след системното изучаване на общата история от древността до наши дни в периода V—IX клас.

Най-силно впечатление от проверката прави убеждението на учениците в прогресивната тенденция на общественото развитие. Като доказателство за прогреса те посочват последователността на обществените формации от първобитнообщинната до комунистическата с нейната първа фаза социализма. Пълното единомислие на учениците в изследваните класове по този въпрос дава основание да смятаме, че те осъзнават тази тенденция като закон на историческото развитие и са убедени в неговото действие във всички времена.

⁵⁷ Ирибаджакков, Н. Цит. съч., с. 399.

⁵⁸ Изследването бе проведено с участието на 200 ученици от 7 ЕСПУ (базов учител В. Топалова) и Софийската математическа гимназия (базов учител Г. Панайотова).

Дали учениците свързват прогреса на човечеството с най-дълбоките изменения в материалните условия на живота — това трябва да покаже отговорът на втория въпрос на анкетата. Идеята за ролята на материалните условия в историческото развитие на човечеството е централен методологически акцент в цялото учебно съдържание по обща история, изучавана в продължение на 4—5 години. Логично е да се очаква, че този продължителен срок на обучение може да изгради възгледа за решаващата роля на материалните условия за обществените промени. Но близо 1/3 от анкетираните (41 ученика) дават неясни и неопределени отговори на този въпрос. Характерни в тази неопределеност са съждения от типа на: „Дължи се на потребностите на народа“ (И. Р.), „Остаряването на строя, неотговарянето на новите изисквания, които поставя развитието на обществото“ (А. М.), „Нуждата от развитие и прогрес“ и т. н. Ако към тези неопределени и неясни съждения прибавим и тези на учениците, които не са отговорили на въпроса (11), тогава числото на ония, които не осъзнават връзката между обществения прогрес и прогреса в материалния живот на обществото, нараства значително.

Част от анкетираните ученици (18) изказват мисълта, че двигател на прогреса е „жаждата на човека за нещо ново, стремежът към усъвършенстване и по-добър живот“. Макар че тази особеност на човешката личност, както и въобще нейните творчески способности са сериозен фактор в обществения прогрес, свеждането на процеса до любознателността на човека не отговаря на същността на диалектикоматериалистическия възглед за най-дълбоките корени на постъпателното развитие на човечеството. Че усъвършенстването на оръдията на труда и настъпващите на тази основа изменения в стопанството са главна причина за прогреса, намират 18 ученика, т. е. 9% от анкетираните. Близо една трета (27) пишат, че това е противоречието между производителните сили и производствените отношения. Има и такива, които са на мнение, че острите противоречия между противоположните класи движат напред човешкото общество (8%).

Ето някои от дадените отговори: „Замяната на обществените формации се извършва по икономически и социални причини (И. И.), „Причина за смяната на общественно-икономическите формации е основното противоречие между производителните сили и производствените отношения“ (Г. И.), „Причините за смяна на обществените формации са икономически — усъвършенстването на оръдията на труда — и произтичащите от тях обществени промени“ (Я. Н.), „Причините за смяната на обществените формации са: усъвършенстването на оръдията на труда и изостряне до крайност на класовите противоречия (И. П.), „Обществените формации се смянят вследствие на дълбоките противоречия, които настъпват в резултат на новите обществени отношения, продиктувани от техническия прогрес“ (П. Г.).

Най-близо до правилния отговор са ония ученици, които посочват като причина за обществения прогрес развитието на оръдията на производството и противоречието между производителните сили и производствените отношения, без да достигнат до обобщената постановка за ролята на материалните условия в живота на обществото.

Третият въпрос насочва учениците към формулировката на закона за ролята на класовата борба като двигател в развитието на обществата с антагонистичнопротиворечива социално-класова структура. Оказва се, че тази закономерност се разбира от твърде малък брой ученици (16 от всички анкетирани). По-точно мнозинството от учениците (70) 46% трансформират по своеобразен начин тази закономерност, твърдейки, че движеща сила на обществения прогрес са потиснатите класи. Във връзка с това отговорът на

този въпрос в работите на учениците изглежда така: „Движеща сила на общественото развитие са потиснатите класи“, „Движеща сила на класово-антагонистичните общества са експлоатираните класи“ или „Движеща сила на развитието на класовоантагонистичните общества са най-бедните и онеправдани обществени слоеве“. Следователно учениците недостатъчно ясно виждат разликата между проблема за движещата сила и за творците на историята.

Една част от учениците свеждат отговора само до закономерностите в развитието на буржоазно-капиталистическия строй. Те посочват, че „работническата класа“ (13) или „борбата на работниците против буржоазията“ (4), или „комунистическата партия“ (8) са движещи сили на общественото развитие изобщо. Значителен в тази група е броят на учениците, които дават неясни, неточни, неопределени и погрешни отговори (41) — около 20%. Между тях има такива: „Движеща сила на общественото развитие са робите, зараждащата се буржоазия“ (Г. И.), „Това е класата, която се организира, за да събори властта на другия строй“ (С. Г.), „Движеща сила са хората, които са решили да се отърват от консервативното“ (В. Г.), „Движеща сила е надмощието на една класа, която се стреми да промени обществения строй“ (И. И.), и т. н.

Ако преценяваме отговорите на учениците като своеобразно обобщение на техните знания за ролята на класовата борба в общественото развитие, оформени в резултат на системното изучаване на световната история, то с основание можем да заключим, че в техните понятия цари неопределеност, неточност⁹⁹. От друга страна, става очевидно, че хронологическата близост на изучаването на капиталистическата формация (чрез курса по нова и най-нова обща история), както и проявите на класовата борба в Европа през XVIII — XIX в. оказват определящо въздействие върху съзнанието на учениците и представите и понятията им за класите и класовата борба.

Тези три въпроса са насочени към обобщението на ученическите знания за някои от основните закономерности, достъпни за осъзнаване и усвояване на базата на изучените исторически курсове. Четвъртият въпрос е насочен пряко към систематизиране на знанията за законите на общественото развитие. Въпросът предполага, първо, яснота върху понятието „закон на общественото развитие“ и, второ, опит за систематизиране на някои закони. Оказва се, че около 20% от учениците заявяват, че не знаят, не могат да формулират закони или пък не дават никакви отговор. Без да абсолютизираме този факт, можем да твърдим, че тази голяма част от учениците пристъпват към изучаването на родната история с крайно бедни теоретични знания за историческия процес изобщо. Те не осъзнават мястото на теоретичните знания за историята като непосредствена част от историческите знания, които притежават.

Казаното по-горе за преобладаващото значение на знанията за капиталистическата формация тук се изяснява категорично. Близко 20% от учениците се насочват към отъждествяване на общите исторически закони с тези на капитализма или социализма. Като закони на капитализма учениците правилно посочват стремежа към получаване на максимална печалба, неравномерното развитие на отделните страни, безплановостта в стопанството, неизбежността на класовата борба между буржоазията и пролетариата. Грижата за човека, все по-пълното задоволяване на потребностите, плановостта се изтъкват в отговорите като закони на социализма. По същество посочените отговори се отклоняват от поставения въпрос, но те са

⁹⁹ Тук трябва да отбележим, че в предходните класове учениците са обучавани от други учители.

показателни в други отношения. Преди всичко трябва да се отбележи съществуването на определени теоретични обобщения, които са влезли в съзнанието на учениците като закономерни връзки, присъщи на капитализма и социализма. Освен това тези връзки, макар и непълно, отразяват същностни черти на тези формации.

Голяма част от учениците се насочват към разкриване на ония най-общии исторически закони, които действуват във всички обществени формации. На първо място, това е постъпателното развитие, изразено в последователната смяна на обществените формации. Учениците изразяват това по следните начини: „Замяната на един строй с друг по-прогресивен“, „Всеки нов обществен строй е по-прогресивен от предходния“. В този смисъл дават отговор 40% от учениците. Мнозина са тези, които свързват закона за смяната на обществените формации със закона за неизбежността на класовата борба между потисници и потиснати (14%) и със закономерността на революциите (8%). В отделни работи се сочи, че „човечеството непрекъснато се усъвършенствува“ или че „човешкото развитие е по възходяща линия“ (около 5%). Някои ученици отбелязват, че „елементите на новия строй се зараждат в недра на стария строй“ (4%). Други (7%) пишат, че „народът е създател на историята“, добавяйки, че „личността може да повлияе върху историческия ход, но не и да го измени“. Единични са отговорите, в които като закони на общественото развитие се отбелязва диалектическото взаимодействие между производителните сили и производствените отношения, неизбежната гибел на капитализма.

Връзката между четвъртия и петия въпрос е очевидна. В отговора на петия въпрос учениците трябва да посочат най-общите закони на общественото развитие, основавайки се на теоретичните постижения на създателите на научната философия, политическата икономия и научния комунизъм. Въпросът съдържа и определен акцент върху закономерностите на капитализма. Неговият отговор показва при това не само и не толкова запомненото от учениците при изучаване на темата „Възникване на научния комунизъм“, колкото оперативността на тия знания, тяхното използване за обясняването на световноисторическия революционен процес през XIX—XX в. и като резултат — степента на тяхното усвояване.

Голям е броят на учениците (около 43%), които не отговарят или отговарят погрешно. Твърде малко са онези, които посочват някои от най-общите закони, открити от Маркс и Енгелс (10%). Между тях са: „обществото се развива прогресивно, по възходяща линия“, „замяната на един строй с друг, по-прогресивен е закономерна, естествена“, „класовата борба е характерна и неизбежна за всяко общество с противоположни класи“.

Значително по-трайни се оказват знанията, отразяващи постиженията на марксистското обществознание за развитието на капитализма и на революционния процес. Неизбежната гибел на капитализма се осъзнава като исторически закон от 11% от учениците. В техните отговори това звучи по следния начин: „капитализмът е последен експлоататорски строй“, „капитализмът не е вечен, ще бъде заменен със социализъм“, „социализмът е неизбежен, исторически закономерен“, „гибелта на капитализма е неизбежна“, „историческа неизбежност от падането на капитализма“.

Част от учениците осъзнават закономерността на социалистическата революция. „Социализмът може да победи единствено чрез революция“, „социалистическата революция е исторически необходима“ — пишат 18% от анкетираните. В същото време в толкова отговори се изтъква, че Маркс и Енгелс са доказали, че „работническата класа е основна движеща сила, хегемон на социалистическата революция“ (в друг вариант — „работничес-

ката класа единствена може да събори капитализма“). Ако към тия отговори прибавим и ония, в които се пише „работническата класа е гробокопач на капитализма“, стигаме до заключението, че в съзнанието на близо 40% от учащите се тази мирогледна идея се е утвърдила като една истина със значение на обществен закон, правилно свързан с научния принос на К. Маркс и Ф. Енгелс за същността на общественото развитие.

Учениците правилно свързват революционната активност на пролетариата със задължителното ръководство на комунистическата партия. Според 24% от тях К. Маркс и Ф. Енгелс са доказали, че „комунистическата партия трябва да бъде авангард на работническата класа“. Анкетата показва, че се разбира закономерността на идеята за установяване на диктатурата на пролетариата като задължително условие за победата на социалистическата революция (20%). Сочи се, че „диктатурата на пролетариата е задължителна“, „диктатурата на пролетариата е главна цел на пролетариата в социалистическата революция“, „диктатурата на пролетариата е главна сила в организиране и укрепване на новата социалистическа държава“.

Обобщението на отговорите дава основание да се направят някои важни заключения за равнището, на което учениците овладяват мирогледните идеи за закономерността на общественото развитие.

1. Историческият материал, включен в курса на училищното историческо образование, въпреки съществуващите и трудно преодолими несъвършенства дава възможност за овладяване на мирогледни знания за основните закономерности на общественото развитие от древността до наши дни.

2. Резултатите от експеримента върху овладяването на мирогледните идеи след изучаване курса по най-нова история на света показват, че учениците притежават недостатъчни по количество и качество системни знания за общите закони на историческия процес. Единствената мирогледна идея, усвоена и отразена като теоретично знание от учениците, е законът за смяната на обществените формации. Фундаменталното значение на тази идея в развитието на марксистко-ленинската историческа наука и в обучението по история е несъмнено много важно, но това не може да компенсира отсъствието от историческото съзнание на учениците на познание за другите основни закони на общественото развитие.

3. В запаса от теоретични знания на учениците върху общественото развитие определен акцент имат знанията за някои закономерности на капиталистическата формация. Това е разбираемо, като се има предвид, че този учебен материал има решаващо значение за формирането на комунистическия светоглед и относителната по време близост на неговото изучаване. Но в същото време е очевидно неумението на учениците да разграничават специфичните закономерности на тази формация от действието на общите за всички формации социални закони.

4. Ограничените знания на учениците върху основните мирогледни идеи са следствие от редица причини, но сред най-важните от тях трябва да отбележим недостатъчната целенасочена работа на учителите по история за тяхното овладяване. Непълно се осъзнава потребността от издигането на теоретичното равнище на преподаването в достъпна за учениците форма. Подценяват се възможностите на учениците особено при изучаване на нова и най-нова история на света да овладяват теоретичните знания за действието на обществените закони.

5. За системния курс по българска история, с който завършва училищното историческо образование, теоретичните знания за историческия процес са условие, без което е трудно да се очаква пълноценно изграждане на историческо съзнание за българското минало. Тези знания не могат да се

разглеждат откъснато от една обща ми­рогледна концепция за историческото развитие на българския народ, основана на марксистко-ленинската философия на историята. Основните закономерности на общественото развитие, от една страна, са идеи, които учениците трябва да овладеят в процеса на историческото познание, а, от друга страна, те са средство за по-дълбокото познаване на същността на историческите факти. Тази ми­рогледна и методологическа роля на теоретичните знания за закономерностите на общественото развитие изисква овладяването им при изучаването на българската история да бъде предмет на организираната познавателна дейност на учениците.

6. Овладяването и използването на основните ми­рогледни идеи при изучаването на историята на българския народ трябва да заемат значително място в учебния процес във втората степен на ЕСПУ. Такъв подход е в съответствие с възможностите за по-пълно реализиране на възпитателния потенциал на научните исторически знания.

4. МЕТОДИЧЕСКИ УСЛОВИЯ И СРЕДСТВА ЗА ФОРМИРАНЕ НА НАУЧЕН СВЕТОГЛЕД

Установеното равнище на овладяване на ми­рогледните знания, както и степента на осъзнаването им в техния обобщен теоретичен вид преди изучаването на курса по родна история ни насочиха към няколко основни задачи.

Първата от тях бе да определим системата от ми­рогледни идеи, достъпни за усвояване на базата на конкретния програмен материал. Към това ни насочва постановката, че процесът на формиране на научния светоглед като учебно-възпитателен процес включва две важни страни: 1. Установяването на ми­рогледни знания; 2. Превръщането на знанията в убеждения⁶⁰. Определянето на системата от ми­рогледни идеи, достъпни за усвояване от учениците върху основата на програмното съдържание, е изходно начало в целенасочената работа при овладяване на идейно-възпитателния потенциал на историческото образование. Осъзнаването на ми­рогледните идеи е крайната цел, до която трябва да стигнат учениците в процеса на учебното историческо познание. Определени за конкретен исторически материал, тези идеи в същото време трябва да бъдат свързани с общата ми­рогледна насоченост на историческото образование в социалистическото ни училище.

Осъзнатите и исистематизирани ми­рогледни идеи от учителя са основа за определянето на идейно-познавателните цели на учебните теми и на отделните методически единици. Според определените ми­рогледни идеи учителят е в състояние целенасочено да организира познавателната дейност на учениците, да ги води към „откриване“, осъзнаване и научно формулиране на основните закономерности на историята.

Съветските учени, изследващи теорията и конкретната методика на преподаването на историческата наука в училище, доказаха, че ръководно място в целия курс на обучението по история заемат следните ми­рогледни идеи⁶¹:

— определящата роля на материалното производство в живота на обществото;

— взаимодействието на производителните сили и производствените отношения и смяната на обществените формации;

⁶⁰ Формирование коммунистического мировоззрения школьников. . . , с. 15.

⁶¹ Пак там, с. 153.

- зависимостта на съзнанието (идеите, културата) от социалните условия, материалистическо обяснение на обществените явления;
- прогресивността на социалното развитие;
- класовата борба — движеща сила на общественото развитие;
- народните маси — решаваща сила в историческото развитие;
- историческата неизбежност на социалистическата революция.

Кокретизирани по исторически курсове, те се превръщат в средство за насочване на обучението към разкриване миросгледното съдържание на изучаваните исторически знания.

Решаващо значение за миросгледното формиране на учениците има курсът по нова история. Наред с възможностите за осъзнаване и формулиране на редица идеи, свързани със същността на буржоазно-капиталистическата формация (закономерност на буржоазните революции, неизбежност на класовата борба между пролетариата и буржоазията, неизбежност на победата на социалистическата революция), при изучаването на курса по нова история се натрупва нов доказателствен материал за усвояване на основните миросгледни идеи за определящата роля на материалното производство, за значението на класовата борба в класовоантагонистичното общество като двигател на прогреса, за решаващата роля на народните маси в историческото развитие на човешкото общество.

Обучението по нова история е определящо за формулирането на понятието „закон на общественото развитие“, както и на някои други закони (за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения, закона за класовата борба в обществата с антагонистични противоречия)⁶².

Резултатите от проверката непосредствено преди изучаването на родната история показват, че възможностите на учебното съдържание и потенциалните интелектуални и психологически възможности на учениците в това отношение остават недостатъчно използвани. Знанията на учениците за миросгледните идеи не се открояват като същностна черта на тяхното историческо съзнание. Учениците трудно осмислят обществените закономерности като ръководни начала в познанието на историческото минало на човечеството.

Наблюденията върху учебно-възпитателния процес по история говорят, че по различни причини учителите не насочват преподаването към теоретични заключения за историческия процес.

Струва ни се, без да стигаме до абсолютизация, че учениците трябва да завършат училищното си образование с една относително завършена система от миросгледни идеи. Тези миросгледни идеи са методологически ориентирани в бъдещото битие на учениците като граждани на социалистическото общество.

От друга страна, знанията за основните миросгледни идеи са неразделна част и от знанията за българското минало, основа на неговата научна интерпретация. Осъзнаването на единството на националното и световното историческо развитие едва ли е мислимо без използване на историко-материалистическите миросгледни идеи за разбиране и обяснение на историческото развитие на българския народ. Наблягането само върху специфичните проблеми на отделните епохи в живота на българския народ и българската държава без разкриването на ония общи закономерности, които са свойствени за развитието и на други или на всички народи при близки исторически условия, би могло да доведе до деформации на историческото

⁶² Тези възможности са експериментално доказани в книгата на Пунский, В. О. Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса. Из опыта по изучению курса новой истории в 8-ом классе. М., 1972.

съзнание или до празнини, които биха навредили на комунистическата идейна насоченост на личността, биха подхранили идеи, чужди на тази насоченост. Тези деформации се проявяват в отстъплението от основните принципи на марксистко-ленинското обществознание, от научността и партийността на историческото познание.

Давайки си сметка за миогледното съдържание на курса по родна история, смятаме, че първото методическо условие в работата на учителя за формиране на научния светоглед на учениците в процеса на обучението е да се определи системата от миогледни идеи, достъпни за овладяване и използване.

Пристъпвайки към определянето на системата от миогледни идеи и експерименталното доказване на възможността за тяхното разкриване, научната формулировка и използването им при изучаване на българската история през епохата на феодализма и при зараждането и утвърждаването на капиталистическата общественно-икономическа формация до края на XIX в., би трябвало да се имат предвид няколко фактора и обстоятелства.

Определящо значение при разкриването на обхвата на усвояваните миогледни идеи има конкретното съдържание на програмния материал. Българското историческо развитие през посочените епохи потвърждава както действието на общите закономерности, така и проявлението на специфичните национални особености. Българската марксистка историография научно-обосновано доказва проектирането на особеностите върху фона на общите закономерности на развитието на човечеството⁶¹. Учебникът по българска история до 1981 г. въпреки някои недостатъци от научно-педагогическо естество, общо взето, реализира високото научнометодологическо равнище на българската историография. Учебниците по българска история утвърждават марксистко-ленинския подход към общественно-икономическото развитие. Той е защитен с нови историко-познавателни аргументи в новия учебник по история на България за единните училища. Учебникът съдържа достатъчно конкретен материал за основа на теоретични заключения във връзка с проявата на общите исторически закономерности.

Важно и особено съществено значение при обмисляне на достъпната за усвояване система от миогледни идеи при изучаването на родната история е миогледното равнище на учениците, получено в предходните етапи на историческото образование чрез изучаването на общата история. Структурата на историческото образование у нас се изгражда върху основните методологически принципи на марксистката историческа наука. Цялото учебно съдържание доказва закономерния и прогресивен ход на общественото развитие от най-дълбока древност до наши дни. Учениците имат възможност от учебниците и под ръководството на учителите да овладеят част от историческите понятия и да усвоят научните формулировки на някои основни обществени закони.

Пристъпвайки към нашето изследване, ние установихме, че учениците имат оформена нагласа за теоретични обобщения на историческия процес. Те са разбрали определени научни формулировки, отразяващи действието на някои закономерности.

От посочените по-горе фактори — съдържание на материала, равнище на овладяване на теоретичните знания, познавателни възможности на учениците, ние се насочихме към ония миогледни идеи, които според нас разкриват в

⁶¹ Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1972; Първи конгрес на БИД. Т. 1. С., 1972; България от древността до наши дни. Т. 1. С., 1978; Т. 2. С., 1979; България 1300. Институции и държавна традиция. С., 1981.

най-висока степен диалектикоматериалистическия възглед и подход към историческия процес, имат относително пълна конкретно-историческа аргументация в учебника и учебната програма, разкриват възможности за оперативно използване на получените знания при изучаване на нов учебен материал. В разработката на работната хипотеза приехме тезата, че системният курс по българска история дава възможности за сравнително пълно овладяване и използване на следните водещи идеи:

— развитието на производителните сили е основна причина за прогресивното развитие на обществото, за смяната на общественно-икономическите формации;

— народните маси са истинските творци на историята; историческите личности съдействат за общественния процес тогава, когато техните действия съвпадат с обективните исторически потребности;

— историческата база на обществото има определящо значение за развитие на идеите и културното творчество. Идеите утвърждават базата, която ги е породила.

Определянето на основните мирогледни идеи и ориентирането на учебно-възпитателния процес към тяхното разкриване не бива да създават впечатление за насочване на обучението по история към теоретични заключения за сметка на вникването и осмислянето на отделните исторически факти⁶⁴. Овладяването на мирогледните идеи изисква равновесие между теорията и фактите в обучението. Откриването на историческите закономерности и тяхното използване при обясняването на историческите факти не бива да води до грубо схематизиране и социологизиране на обучението. Максималното използване на богатството на конкретния исторически факт, съобразено с логиката на националното ни историческо развитие — това са едни от основните и задължителни ръководни начала при овладяването на мирогледните знания в училище при изучаване на родната история. Методиката на преподаването трябва да се опира на една оптимална при дадени педагогически условия конкретизация. Запознаването с конкретните събития в тяхната взаимна връзка трябва да води до разбиране на обобщаващите изводи за закономерностите на историческото развитие на българския народ.

Сред определящите методически условия за овладяване на мирогледните идеи ние поставяме широката и конкретна обосновка на теоретическите изводи. Натрупването на необходимите факти, точното въвеждане на теоретичен материал трябва да бъдат своеобразна „методическа норма“ за учителя по история, който се стреми да формира научния светоглед на своите ученици.

Ние смятаме, че работата за изграждането на диалектикоматериалистически светоглед за общественото развитие чрез изучаване на родната история изисква специални грижи за познавателната активност и самостоятелността на учениците. Основните мирогледни идеи могат да се превърнат в част от историческото съзнание на учениците при условие, че учителят се стреми към създаването на такава обстановка в урока, която да съдействува най-пълно за разгръщането на познавателната му активност. Към познатите средства за стимулиране на мисловната самостоятелност при формирането на светогледа ефектна роля играят разкриването на борбата на идеите в науката,

⁶⁴ За същността на историческия факт вж. Шопов, Й., Г. Георгиев. Методика на обучението по история. . . , 72—106.

разглеждането на различните концепции⁶⁵. Един поглед върху българската историография ни убеждава, че в основата на научните дискусии най-често лежат методологически, мирогледни проблеми⁶⁶. Съпричастието на учениците, изучаващи системно българската история, към идеологическите проблеми задълбочава тяхното историческо познание, интензифицира учебния процес, засилва творческия характер на обучението. Творчеството на учениците в урока е изключително благоприятно психологическо и познавателно условие за възприемането и осъзнаването на мирогледните идеи като непосредствена страна на научната интерпретация на историческите факти. Поради това създаването на проблемни ситуации в урока, дискусиите върху проблеми с мирогледен характер разширяват възможностите на учителя за ефективно мирогледно въздействие и формиране на учениците.

Така се издига творческото равнище на излагането на историческите знания, учениците се приобщават към сложния процес на развитието на историческата наука. Раждането на научните истини в резултат на борбата на идеи, концепции, възгледи потвърждава пред учениците верността на марксистко-ленинския подход към историческия процес.

Важно средство за усвояване на мирогледните идеи е решаването на познавателни задачи с мирогледно-познавателен характер. Тук особено значение придобиват различните форми на доказателство⁶⁷. Решаващо значение имат доказателствата, изискващи самостоятелно дирене на аргументи за обосноваване на определена мирогледна теза. Например: „Докажете, че през първата половина на IX в. в България се утвърждава феодализмът“, „Докажете, че същността на възрожденската епоха е преходът от феодализъм към капитализъм в българските земи“, „Докажете прогресивната роля на българската буржоазия в епохата на националноосвободителното движение“, „Докажете буржоазнодемократичната природа на идеологията на В. Левски“ и т. н. В процеса на доказателствата се създават условия за прилагане на усвоените мирогледни знания при обяснението и оценката на нови, неизвестни на учениците исторически факти от българското минало. Използват се знанията за характерните белези на феодалния строй, за закономерностите на буржоазните революции, за ролята на класите и класовата борба в обществения прогрес, за взаимодействието между идеите и икономическата база, което ги поражда, и пр.

Но формирането на мирогледа при изучаването на родната история в училище не се свежда само до „разпознаване“ на мирогледните идеи и концепции. Като завършващ курс на историческото образование то изисква и дава възможност за научното формиране и определяне на посочените основни закони на общественото развитие наред с доказването на тяхното действие в исторически живот на българския народ. Учениците могат да се убедят в универсалността на най-общите социални закони, а заедно с това „да наблюдават“ различните исторически възможности и варианти на тяхното проявление.

Откриването на мирогледната същност на историческите знания е сложна теоретична дейност. Тя не се възприема лесно от учениците, а още по-трудно се изработва уменията да се открива действието на социалноисторическите закони. В процеса на тази познавателна и идейно-възпитателна дейност те се нуждаят от методологически знания, т. е. от знания за методите на научното

⁶⁵ Ягодкин, В. Н. Об органическом единстве... , с. 33.

⁶⁶ Например сред тях са: каква е същността на богомилството; кои са границите на Българското възраждане; кои са ръководните сили в националнодемократическата революция; каква е ролята на църковните и революционните дейци в нея и пр.

⁶⁷ Основные пути формирования коммунистического мировоззрения... , с. 69.

историческо познание. Сред придобитите от учениците умения и навици за историческото познание особено значение имат „онези, които се отнасят до развитието на историко-мирогледното мислене на учениците и до тяхното идеологическо социализиране“⁶⁸.

При методическата организация на учебно-възпитателния процес за усвояване на мирогледните идеи особено важна е онази страна от работата, която се осъществява във всеки отделен урок. На първо място това е запознаването на учениците с основните теоретични и методологични принципи на историческата наука, които стоят в основата на идеологическото въздействие на историята. Това са „редица операции, свързани с методите на работа. . . и с приложение на теоретическите и методологическите понятия при анализиране на историческите факти“⁶⁹.

Естествено и логично е да предположим, че при изучаването на отделните курсове на общата история (стара, средновековна, нова и най-нова) според психическите и интелектуалните особености на отделните възрасти у учениците се оформя определен методологически подход при определянето на типичните ситуации: оценка на въстания, социални движения и революции, идейни течения, личности, състоящие на обществото и пр. Но практиката показва, че трайното затвърждаване на методологическите умения може да се осъществи само върху основата на многократното повторение и възпроизвеждането на последователността на действията от учениците. Тази психологическа особеност на формирането на уменията и навиците, както и обстоятелството, че в изучаването на българската история се извършва своеобразно повторение на изучени вече основни етапи в общочовешката история, налагат учениците да получават информация за методологическите похвати. Тази информация трябва да се дава в съответствие с характера на изучавания материал. Тук имаме предвид методологическите знания за определяне етапа на развитие на обществото, идеите и идейните течения, културните прояви, социалните движения, историческите личности.

Към знанията за методите и принципите на историческата наука прибавяме и теоретичните знания за същността на избраните мирогледни идеи в съответните научни определения. Комплексът от тези знания съдействува за интензифициране и оптимизиране на учебния процес по история, подпомага съзнателното реализиране на диалектикоматериалистическия подход на учениците към историческото развитие на българския народ.

Междупредметните и вътрешнопредметните (между отделните исторически курсове) връзки също заемат съществено място сред условията за усвояване на мирогледни идеи. Актуализирането и включването на знания от други научни области или исторически курсове при овладяването на мирогледните знания подпомага пряко усвояването на мирогледните понятия и идеи. По този начин се създава една по-цялостна социална картина на света в условията на обучението в училище. Учениците се насочват към осъзнаването на единството на общественото развитие, на взаимните връзки и обусловеността на историческите явления. Така междудисциплинния подход се превръща в средство и път за мирогледно формиране на личността.

В научната литература се налага схващането за многостранно проявление на междупредметните и вътрешнопредметните или циклови връзки. Тези връзки са част от съдържанието на училищното образование и имат силно изразена възпитателна функция. Обединяването и координирането на съдържанието на учебните предмети е основа на научния светоглед.

⁶⁸ Шопов, Й. Уроците-упражнения по история. С., 1979, с. 4.

⁶⁹ Пак там, с. 5.

С оглед формирането на светогледа връзките между историята и другите учебни дисциплини се проявяват по различни начини. Характерна и най-често срещана е тяхната реализация на равнището на общите исторически факти (робски въстания, антифеодални въстания, буржоазни революции, социалистически революции и пр.). Но в осъществяването на възпитаващата роля на обучението по история особено актуална и значима е втората линия: свързването на знанията с общите мирогледни идеи и категории.

Мирогледните идеи, произлизащи от учебното съдържание по история на България в Х—ХІ (ІХ—Х) кл., могат да бъдат основа за решаване на познавателни задачи, водещи до убеждението за единството на световния исторически процес, за необходимостта от диалектикоматериалистически подход в интерпретацията на миналото като най-верен и обоснован път към научните исторически истини.

Курсът и обучението по българска история дават възможност за интегриране на знанията по отделни въпроси със старата, средновековната, новата и най-новата обща история, с историята на Русия и СССР, с обществознанието и литературната история, с географията.

Важна роля в мирогледното възпитание има изучаването на произведения или откъси от произведения на класиците на марксизма-ленинизма. Редица публикации в нашата⁷⁰ и в съветската методическа литература⁷¹ насочват учителите към използването на произведения (или откъси от тях) на К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Ленин, Г. Димитров в обучението.

Тясното обвързване на работата с произведенията на класиците на марксистко-ленинското учение с усвояването на мирогледните знания дава възможност за комплексно идейно-възпитателно въздействие върху учениците. Макар учебният материал по обща история да предлага по-голямо разнообразие в тази насока, системният курс по българска история особено в периода ХІХ—ХХ в. открива пред учителя различни варианти за целенасочено използване на отделни произведения в учебния процес. Например запознаването с оценките на Д. Благоев за общественно-политически явления в България в първите десетилетия след Освобождението приобщава учениците към неговото диалектикоматериалистическо разбиране за същността на промените в националното развитие през този период. Съвпадането на тези оценки с интерпретацията на историческата наука в много отношения не само засилва доверието на младежта в изводите на Д. Благоев, но допринася за овладяването на теоретичната същност на учебното съдържание и по този начин прибавя съществена брънка в техния светоглед. Разбира се, научният анализ на редица исторически явления в периода на българското средновековие и на новото време предлага различни варианти за запознаване на учениците с историкоматериалистическия подход на К. Маркс и Ф. Енгелс, на В. И. Ленин към миналото, при което се разкрива успешно единството на общата и националната история.

⁷⁰ Станчева, Зл., Г. Георгиев. Методически аспекти на работата с печатни текстове при обучението по история. — История и основи на комунизма, 1975 № 6; Георгиев, Г. Звуковите илюстрации при обучението по история. — История и основи на комунизма, 1966, № 2; Гласът на Г. Димитров в часовете по история. — История и основи на комунизма, 1962, № 2; Даков, Т., М. Маринов. Маркс, Енгелс, Ленин в обучението по история. С., 1973.

⁷¹ Рахманова, И. П. Изучение в школе жизни и деятельности К. Маркса и Ф. Энгельса. М., 1977; Кинкулькин, А. Т. Опыт работы школы по изучению ленинского идейного наследия. — Советская педагогика, 1975, № 12; Организация и методика изучения произведений В. И. Ленина. — Преподавание истории в школе, 1975, № 2; Изучение в средней школе произведений В. И. Ленина. М., 1975; Изучаване на Лениновите идеи в уроците по история и основи на комунизма. — Теория и практика на обучението по история, кн. 2, 1977; Боголюбов, Л. Н. Раскрытие роли В. И. Ленина как вождя мирового пролетариата. — Преподавание истории в школе, 1969, № 6.

Ориентирайки се към разкриването на основните методически насоки в работата за овладяване на миогледните идеи в процеса на обучението по история, не бива да забравяме, че учителят има ръководна и определяща роля в реализацията на идейно-възпитателния потенциал на историческите знания. Комунистическата партийност и идейността на учителя, усвояването на марксизма-ленинизма в съчетание с доброто познаване на материала, който преподава, и със съвременната теория на обучението по история — това е най-обобщеното определение на условията за изграждането на основите на научния светоглед на учениците за историческото развитие. Тази цел за възпитаващото обучение е немислима без обогатяване на научната, идейно-политическата и методическата подготовка на учителя по история. Без ръководната роля на учителя е трудно постигането на такава организация на учебно-възпитателната работа, която да подпомогне учениците в усвояването на миогледното съдържание на историческите знания, давани чрез учебния процес.

5. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ И ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ, СМЯНА НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ФОРМАЦИИ

След определянето на основните миогледни идеи трябва да се посочат онези теми и методически единици, чието учебно съдържание дава най-добри възможности за осмислянето на съответните идеи.

Законът за диалектически противоречивото взаимодействие на производителните сили и формираните на тяхна основа производствени отношения отразява материалните условия за обществения прогрес, осъществяван като смяна на обществените формации. Неговото теоретико-методологическо значение за историческото познание му отрежда първостепенно място и в методиката на организация на учебния процес.

В уводната част, посветена на „Възникването и развитието на родоообщинния строй в българските земи“, съсредоточаваме вниманието на учениците върху най-продължителната в развитието на човешкото общество формация — родоообщинната. Така върху основата на предходните знания могат да бъдат систематизирани основните критерии за характеристиката на обществените формации: състоянието и взаимодействието на производителните сили и производствените отношения. Тези две понятия влизат в историческия речник на учениците още при изучаване на буржоазните революции.

Но наблюденията и проверката показаха, че само отделни ученици могат да посочат, и то несистемно, отделните елементи на производителните сили (например: „оръдията на труда“, „хората със своя труд“) и най-общо да характеризират производствените отношения (обикновено определени като „отношението между експлоатирани и експлоататори“). Това наложи след беседата върху характерните белези на производителните сили и производствените отношения учителят да даде техните научни определения⁷² на

⁷² „Производителните сили — средствата за производство и хората със своя производствен опит и трудови навики — изразяват отношението на хората към предметите и силите на природата, използване на производството на необходимите материални блага“. . . „Производствените отношения — това е понятие на марксистко-ленинската наука за обществото, което отразява съществуващите във всяко общество обективни, материални, независещи от съзнанието на хората отношения, които са създават в процеса на производството, размяната и разпределението на материалните блага“ — Вж. Философски речник. С., 1968, с. 441, 387.

учениците. Обръща се внимание, че тези понятия имат реални съответствия в общественно-икономическото развитие на човечеството, на отделните народи. Тези две понятия са инструмент на историческата наука, чрез който може да се проникне в най-дълбоката същност на историческия процес, до неговото научно обяснение и до научната интерпретация на историческите факти. Оформят се следните заключения: „Производителните сили и производствените отношения са свързани помежду си в закономерна връзка. Във всяко общество намираме определени производствени отношения, които са свързани с определена степен на развитие на производителните сили“. Взаимодействието между тях се проявява в закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили. Този закон е отрит от К. Маркс. Производителните сили са определящият, най-революционният и подвижен елемент на производството, докато производствените отношения са по-устойчив елемент. В известен период от развитието на обществото възниква противоречие между новите производителни сили и остарелите производствени отношения. Рано или късно производствените отношения влизат в съответствие с производителните сили. В обществата, разделени на антагонистични класи, противоречието между порасналите производителни сили и старите производствени отношения винаги води до конфликт, който се разрешава чрез социална революция.

В учебната тетрадка се записват елементите на производителните сили и производствените отношения и основната формулировка на закона за тяхното взаимодействие. По този начин знанията за това взаимодействие, формирани на базата на обучението по стара, средновековна, нова и най-нова обща история, получават своя теоретичен израз. В обяснението и интерпретацията на историческите факти от предстоящия за изучаване курс по родна история учениците могат да използват теоретични формулировки. Теоретичното обобщение отговаря на познавателните възможности на учениците.

Това се потвърждава при изучаването на праисторическата и античната епоха в българските земи. Информацията на учителя за неолита, мезолита и енеолита се групира около три основни акцента: развитие на оръдията на труда, обществена организация и духовна култура. Обработката на тази информация се извършва със следната познавателна задача: „Като имате предвид измененията в развитието на производителните сили, покажете отражението им върху производствените отношения.“

Учениците умело използват полученото научно определение на понятията в началото на урока и под ръководството на учителя „откриват“ съответствието между равнището на производителните сили и производствените отношения. Те подчертават укрепващата сила на човека във взаимодействието с природната среда. Сочат, че усъвършенствването на средствата за производство и развитието на общественото разделение на труда водят до промени в обществената организация на обществото — преход към патриархат и наенки на разложение на родовата община.

Този начин на работа чрез търсене на доказателства за съответствието между равнището на материалните производителни сили на обществото и производствените отношения може да продължи и при разглеждането на бронзовата епоха. Уместно е в този урок да се даде допълнителна информация за високоразвитата култура в българските земи — например за археологическите находки във Варненския некропол⁷³. Тези допълнителни сведения внасят нов нюанс в основната познавателна задача — връзката

⁷³ В новите учебници тази информация е включена в текста на учебната единица.

между производителните сили, обществената организация и развитието на културата.

При днешното състояние на българската историография за културната и политическата история на траките учебният материал по тази тема дава разнообразни научни концепции. Тук учителят разполага с доста богати възможности (в рамките на учебното време), за да разкрие диалектичката връзка между развитието на материалните производителни сили на тракийското общество, неговата политическа и социална структура и богатата духовна култура. Ясно очертаното взаимодействие между производителните сили и производствените отношения позволява да бъде решена следната задача за доказателство: „Докажете, че развитието на производителните сили в тракийското общество обуславя разложението на родовообщинния строй и формирането на робовладелските отношения“. Тази задача задължава учениците да подберат нужните факти и да обосноват социалната диференциация на обществото като резултат от обективните изменения в материалния живот. Достига се до извода, че социално-политическата еволюция на древните траки е потвърждение на разглеждания обществен закон. След беседа, в която се осъвременяват най-типичните социално-политически белези на древна Гърция в античната епоха, се прави заключение на единството на най-общите закономерности в историческото развитие на народите на Балканския полуостров през тази епоха. Към този извод учениците се връщат в заключителната работа по темата след разглеждането на тракийската култура. Учителят подчертава, че историческата наука открива редица специфични за траките социално-политически явления, специфични белези на културното им творчество, както и влиянието им върху гръцката култура, но това не отменя действието на общите исторически закони.

Посочените в учебника исторически факти за процесите и явленията в периода на късната античност и разположението на робовладелския строй в българските земи са основа за съсредоточаване на учебната работа по тази тема върху характеристиката на робовладелската формация и белезите на прехода към нови производствени отношения, типични за феодалното общество. Опирайки се на старите знания и на систематизираните нови историко-теоретични положения, привличаме вниманието на учениците към характеризирането на материално-техническата база на обществото и неговата социално-икономическа структура в периода на разцвета, а след това — на упадъка на робовладелската формация. Това правим с въпроса: „Кои исторически факти показват елементите на разложение на римския робовладелски строй в балканските територии на империята?“. Възраждането на свободната селска община, преходът към колоната наред с новия етнико-културен приток са аргументи, чрез които опитният учител насочва учениците към възприемането на новите прогресивни изменения. В заключителната част на урока намира място следното доказателство: „Като имате предвид икономическото и социалното развитие на народите, населявали българските земи от праисторическата епоха до IV в. от н. е., докажете, че това развитие се осъществява по прогресивна линия!“ Тръгвайки от техническата революция през първобитнообщинния строй, обобщавайки знанията на учениците за еволюцията на материалните производителни сили, учителят достига до систематизация на един достъпен минимум от мирогледни знания за най-дълбоките причини на обществения прогрес. Пристъпвайки към изучаването на българската история в епохата на феодализма, учениците използват тези знания като база за научен анализ на новите исторически явления.

Многообразното идейно-образователно въздействие върху научното съзнание на учениците на темата „Славяни и прабългари“ позволява да се

направи още една крачка към овладяването на разглежданата мирогледна идея. След различните схващания за историческото битие на двата народа до образуването на българската държава ние акцентираме на изводите, които разкриват обществено-икономическите предпоставки в славянското общество за появата на държавна организация. Този акцент на темата се реализира в проследяване на промените в обществено-политическата организация на славяните. Овладяването на историческата информация и нейната обработка става чрез разглеждането на откъси от „История на войните“ от Прокопий⁷⁴ и от „Стратегикона“ на Псевдомаврикий⁷⁵, дадени за работа на всеки ученик. Дейността на учениците се съсредоточва главно около проблема за определянето на етапа на общественото развитие на славяните и характера на тяхната обществена организация през V—VI в.

За пръв път в този урок даваме на учениците своеобразен модел на работа за определяне състоянието на обществото, който включва: 1. Състоянието на производителните сили; 2. Формата на собственост; 3. Отношенията между обществените групи. От тези показатели учениците заключават: началото на славянските нападения на Балканския полуостров съвпада с разложението на робовладелския строй; земеделието и скотовъдството били техен основен поминък, което показва, че те водели уседнал начин на живот; важно място в живота на славяните заемали военните набези и в продължение на един век те нападат Византийската империя. Общинната собственост заема основно място в славянското общество, но изворите дават основание да се говори за началото на имуществено и социално разделение. Характерна за славяните е „военната демокрация“, свойствена и на други народи в епохата на великото преселение на народите. Тук даваме и научното определение на тази форма на обществена организация⁷⁶.

Икономическите и обществените промени в славянското общество след заселването на славяните на Балканския полуостров се проследяват по откъси от документи за славянските нападения през 597⁷⁷, 620⁷⁸, 622 г.⁷⁹ Получената информация се обработва чрез задачата: „Направете сравнение между производителните сили в славянското общество през V и VII в. и тяхното отражение върху обществените отношения. С аргументи от разгледаните документи докажете: 1) По-високото им равнище през VII в.; 2) Задълбочаването на социалните различия; 3) Посочете белезите на военно-племенната организация и нейната същност“. Учениците откриват по-високото равнище на производителните сили в развитието на военната техника, в усъвършенствването на военната тактика. Отбелязват, че военната организация е косвено свидетелство за задълбоченото поляризиране на социалните класи в славянското общество. Сред главните белези на военно-племенната организация се откроява публичната власт на племенния вожд. По евристичен път под ръководството на учителя се заключава, че това е непосредствен преход към държавата.

При разглеждането на ранната политическа история на прабългарите, на тяхното социално-икономическо и културно развитие под непосредственото ръководство на учителя се подчертават ония белези на политическа организация и културни достижения, които свидетелствуват за процеса на социалното разделение — следствие на материалните възможности на

⁷⁴ Христоматия по история на България. С., 1965, 56—57.

⁷⁵ Пак там, 66—67.

⁷⁶ Философски речник. . . , с. 84.

⁷⁷ Христоматия по история на България. С., 1965, 80—81.

⁷⁸ Пак там, с. 83.

⁷⁹ Пак там, с. 84.

обществото. Напредналите държавнообразователни процеси се аргументират с наличието на обособена публична власт — обединител на прабългарските племена и организатор на тяхната съпротива срещу външния натиск, с монотеистичния култ, със своеобразната еманация на ханската власт и др.

Проблемът за създаването на българската държава несъмнено се откроява със своите идейно-образователни задачи в целия курс на обучението по родна история. Научното схващане за образуването на българската държава има два основни аспекта: славяно-българската държава се разглежда като закономерен резултат от вътрешното социално-икономическо развитие на славяните и прабългарите, образуването на държавата е ускорено от общата борба срещу Византия: двата народа сплотяват силите си за противодействие срещу империята, поставяйки по този начин началото и на етническото си обединение.

Тази концепция има подчертан мирогледен характер. Марксисткото схващане за държавата разглежда нейното възникване като естествен исторически процес, основан на социалната диференциация на обществото вследствие на неговото икономическо развитие. Външните фактори могат да ускорят или да забавят този процес.

В курса по българска история има възможност да се докаже единството на историческия феномен и общата закономерност, отразена в научната постановка за възникването на държавата. Мирогледно значение има интерпретацията на отношенията между славяни и прабългари в момента на образуването на държавата. В работата си по овладяването на тези мирогледни знания учителят е улеснен от научната литература по тези въпроси⁸⁰.

За овладяване мирогледното съдържание на темата предлагаме за разискване следните въпроси: 1. Защо стана възможно образуването на първата нова държава на Балканите — българската, през VII в.? 2. Определете нейния характер, като имате предвид степента на социално-икономическото развитие на славяните и прабългарите в момента на образуването на държавата и взаимоотношенията между двата етноса. В друг вариант задачите могат да бъдат поставени във формата на доказателства: 1. Докажете, че образуването на българската държава е закономерен исторически явление. Разграничете закономерностите от случайните причини за този акт! 2. Докажете, че това е раннофеодална, съюзна държава!

При така поставените задачи въвеждането в темата изисква актуализирането на ученическите знания върху теорията на държавата и систематизирането на историческите факти за състоянието на славянското и прабългарското общество през VI—VII в. Набляга се върху вътрешните и външните функции на познатите държавни образувания в античността и средновековието. Така се формулира научното определение за държавата: политическа организация на икономически господстващата класа, имаща за цел да пази съществуващия ред и да потиска съпротивата на другите класи⁸¹. Държавата в класовоантагонистичното общество има две основни функции: вътрешна — да потиска експлоататорските маси, и външна — да разширява източниците за обогатяване на господстващите класи. Познавайки се на известните им факти, учениците доказват, че през VII в. славяните са на прага на държавната организация. В това доказателство те използват и усвоения теоретичен материал за зависимостта на производствените отношения от

⁸⁰ История на България. Т. 2. С., 1981; Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.

⁸¹ Философски речник. . . , с. 146.

производителните сили. Отговорите на учениците показват, че те успешно използват понятията „производителни сили“ и „производствени отношения, както и закона за тяхното съответствие. Ученикът Д. А. например отбелязва, че „родовият строй у славяните през V—VI в. се намира в разложение. Производителните сили са на относително високо равнище, но в сравнение с Византия те са изостанали. Родовата аристокрация започва да се разлага, но все още се запазвали нейните основни белези: народно събрание, общинно владение на земята.“ Оценявайки значението на славянското заселване върху Балканския полуостров, ученикът Ц. М. подчертава, че „то има световно-историческо значение. Променя се съставът на населението, появяват се нови народи, възражда се селската община, което ускорява прехода към феодалния строй. Запазва се византийската култура. Влиянието на феодализиращото се византийско общество върху производителните сили на славянското общество води до съществени промени в производствените отношения. Усъвършенствването на военната техника е белег за усъвършенствването на производителните сили. Започва съсредоточаване на големи количества земи в ръцете на племенната аристокрация, което показва, че се оформят две социални класи с противоположни интереси. Възниква необходимост от държавна власт.“

Характеризирайки общественоекономическото развитие на прабългарите през VI—VII в., М. Н. казва: „Прабългарите се намират на степен на разложение на военната демокрация. Във Велика България се създава постоянна наследствена власт. Племенната организация на прабългарите стои много близко до държавата.“

Под ръководството на учителя се достига до заключението, че през VII в. славяни и прабългари се намират непосредствено пред държавна организация, като държавнообразователните процеси са малко по-напреднали у прабългарите.

Основни извори за историческата информация в урока са двата документални откъса от „Хронология“ на Теофан Исповедник (VIII—IX в.) и от „Кратка история“ на патриарх Никифор, дадени на учениците от учителя. Като съобщава двете алтернативни тези в историографията за характера на държавата (1. създаването на държавата е резултат от налагането на господството на прабългари и 2. славяните и прабългарите образуват съюзна държава), учителят поставя задачата за определяне характера на държавата въз основа на посочените по-горе показатели. Като се изключва преднамереното внушение, чрез коментара на изворите в умело ръководена от учителя беседа учениците с интерес съпоставят данните от документите. Те доказват съюзния характер на държавата, като използват следните аргументи: 1. Прабългарите поверили пазенето на границите на славяните, следователно не е вярно твърдението на византийските хронисти, че прабългарите покорили славяните, тъй като те имали доверие в тях. 2. Не е логично прабългарският вожд и неговите приближени да не са си давали сметка за вътрешната опасност за тяхната власт пред лицето на такъв силен противник като Византия, затова те са установили със славяните съюзни отношения.

Допълвайки отговорите, учителят подкрепя това гледище, като обръща внимание на пристрастието на византийските хронисти и подчертава, че прабългарите поемат военното ръководство на държавата поради по-развитата си военна организация. Славяните запазват племенното си самоуправление.

В заключителната част на урока насочваме учениците към разграничаването на закономерностите от случайните причини за образуването на българската държава. При целенасочената работа по време на урока за учениците не представлява сериозна трудност да достигнат до заключението,

че вътрешното развитие на славянското и прабългарското общество води до създаване на държавна организация. Външната опасност за двата народа от страна на Византия налага тяхното съюзяване за общо противодействие на могъщата империя. Външната опасност ускорява образуването на държавата, но от гледна точка на историческия процес обединяването поради нея е случайно, незакономерно. Към това учениците сполучливо допълват и обстоятелството, че младата държава е била ръководена от способни държавници и военачалници като Аспарух, а след него — Тервел, постигнал политическо признаване на българската държава.

При проверката на тези знания в следващия урок ученичката И. П. дава следния отговор на въпроса за предпоставките за образуване на българската държава: „В 681 г. Византия признава държавата на прабългари и славяни. Причините за образуването на държавата произхождат от историческия процес на развитие на славяни и прабългари. През VI—VII в. в славянските племена се наблюдава значително развитие на производителните сили. То обуславя по-голямото имуществено разслоение между оформилите се социални групи на едрите земевладелци и дребните собственици. Държавата става необходима исторически, за да укрепи властта на богатите. Прабългарите в момента на засилването си имат наследствена власт, те пренасят едни по-развити държавнотворчески традиции, затова са водещи в славяно-българската държава. Пред опасността от Византия славяни и прабългари се съюзяват, като славяните запазват своето племенно самоуправление. Следователно основните причини за образуване на държавата са: вътрешните, които се съдържат в развитието на славянското и прабългарското общество, 2. външна причина — необходимостта от обща борба срещу Византия. Тази причина е случайна за историята.“

На втория въпрос И. П. отговаря по следния начин: „В новообразуваната държава славяните поемат охраната на границите. Те запазили племенното си самоуправление. Правобългарите поели военното и административното ръководство. Тези факти показват, че те са се съюзили. Имат обща войска, обща столица.“

Тези първи стъпки за осъзнаване на разглежданата миروгледна идея показват ефективността на познавателната дейност, насочена към дедуктивното откриване на закона за взаимодействието и съответствието между производителните сили и производствените отношения. Видимите резултати от прилаганата методическа организация се проявяват в интереса на учениците към теоретичните изводи от историческия процес, в създаването на атмосфера, стимулираща тяхната познавателна работа в урока.

Темата „Утвърждаване на феодалните отношения в българската държава“ по своята формулировка ориентира работата на учителя и учениците към теоретични миروгледни заключения⁸². Учебният материал се отличава с богатото си мирогледно съдържание. Тук учителят може да работи в няколко мирогледни направления: 1) да се намерят нови доказателства за проявлението на закона за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения; 2) да се разкрие върху богатата конкретно-историческа основа действието на закона за взаимодействието между базата и надстройката; 3) да се покаже ролята на личността⁸³ в светлината на марксистката философия на историята.

⁸² Отсъствието на тази формулировка в последното издание на учебника по история на България не променя по същество мирогледните насоки в разработката на темата.

⁸³ Трябва да подчертаем, че с това не се изчерпва възпитателният потенциал на това учебно съдържание. Политическото укрепване, териториалното разширение на държавата дават много материал за патриотичното възпитание. Макар да не е част от нашата изследователска задача, то е неотделима част от работата на учителя.

След характеристиката на българското стопанство през VIII и началото на IX в. учениците получават задачата да направят характеристика на производствените отношения. Работата показва, че припомнянето на указанията да се определи формата на собственост, формите на разпределение и експлоатация, социалните групи и класи е необходимо за активизирането на учениците. Освен че овладяват по-трайно модела за оценката на характера на производствените отношения, учениците усъвършенствуват уменията си да прилагат този модел при разкриването на същността на обществените отношения. На тази основа става възможна и по-цялостната оценка на Крумовото законодателство.

В преговорно-обобщителния урок „България през VIII—IX в.“ работата за усояване и използване на разглежданата мирогледна идея получава нова форма. Ръководени от учителя, учениците установяват, че всяко научно историческо изследване на определени исторически периоди, епохи започва от изучаване на икономическото равнище на обществото. Въпросът „От какви критерии се тръгва при определяне етапа на развитие на обществото“ насочва учениците към необходимостта от характеристика на производителните сили и производствените отношения. Припомнянето на същността на тези понятия и техните научни определения е необходимо, за да бъде решена следващата задача: „Докажете, че в България през VIII—IX в. се развива феодалната формация“. След характеристиката на основните средства за производство, производителните сили, формата на собственост, размяната, експлоатацията, социално-класовия строеж на българското общество учениците установяват, че това е ранен етап на утвърждаването на феодалната формация.

Макар в програмата да не се предвиждат обособени теми за развитие и разцвет на българския феодализъм, неговата характеристика е акцент на няколко теми. Степента на развитието на българския феодализъм и неговата оценка, направена въз основа на проследяването на взаимодействието между производителните сили и производствените отношения, е методологическа предпоставка за обяснението на редица явления в обществено-политическото развитие на средновековното българско общество. Между тях е изводът за силната централна власт през IX—X в., за обективните препятствия срещу централизаторските тенденции през XIII—XIV в., за възможностите за победа на антифеодалното въстание през XIII в., за успеха на османското завоевание и пр.

Относително добри възможности за мирогледни заключения във връзка с идеята за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения ни дават някои методически единици, включени в раздела „Българско възраждане“. Както е известно, най-общата концепция за същността на Българското възраждане е, че то е епоха на съзряване, подготовка и осъществяване на българската националнодемократична революция. У учениците трябва да се изгради схващането, че националноосвободителното движение е закономерно историческо явление, породено от вътрешното естествено обществено-икономическо развитие в българските земи, изразяващо се в разложение на османската феодална система и развитието на буржоазно-капиталистическите отношения в нейните недра⁶⁴ . . .

В урока „Обществено-икономическо развитие на българските земи през XVIII и първата половина на XIX в.“ се доказва идеята, че обществено-икономическите промени са основа на българската националнодемократична революция.

⁶⁴ Кратка история на България. С., 1981, с. 158.

Тук мирогледните знания на учениците за диалектическото взаимодействие на производителните сили и производствените отношения са изходно методологическо начало за достигане до научната оценка на историческите резултати от извършените икономически и социални промени. Основното удареие на научната информация в урока е зараждането на капиталистическите елементи в градското и селското стопанство в българските предели на Османската империя. Оформянето на буржоазията като нова прогресивна обществена сила в социалната структура на българското общество и нейната роля в националната революция е вторият основен идейно-образователен акцент. Постигането на ярка, конкретна и относително пълна картина на икономическите промени задължава учителя да насити информацията си с богат конкретно-исторически материал⁶⁵. Разкриването на тази картина на стопанския живот особено през първата половина на XIX в. е условие за оптималното теоретично осмисляне на историческия процес, на буржоазно-капиталистическата природа на тези икономически промени. Приложението на мирогледните знания при обяснението на този учебен материал се осъществява чрез две основни задачи към учениците: 1. Докажете, че през XVIII и началото на XIX в. в българското общество се зараждат производителните сили и производствените отношения на буржоазно-капиталистическата формация. Определете на тази основа характера на обществения преврат, който назрява в българското общество!

Няколко упражнения на учениците за разкриването на съдържанието на закона за съответствието между производителните сили и производствените отношения в предходните уроци е добра познавателна основа за тяхната правилна оценка на буржоазната социално-класова същност на промените в българските земи. Благоприятно обстоятелство е и сравнително най-пълният запас от мирогледни знания върху тази формация след нейното изучаване в системните курсове по нова и най-нова история. Така осъществяването на вътрешнопредметната връзка тук се оказва методическо условие за усвояване на този материал по българска история.

Ефективни са и следните два варианта за усвояване на разглежданата методична единица. При първия се актуализират знанията за особеностите на османския феодализъм. Подчертава се, че феодалните отношения остават господстващи почти до средата на XIX в. На този фон се припомнят материалните предпоставки за извършените в Западна Европа буржоазни революции (спираме се на Френската революция). Учениците уверено се аргументират чрез разкриването на състоянието на производителните сили и влиянието им върху обществените отношения в навечерието на революциите. При разискването на въпроса за движещите сили на революциите в Европа особено се подчертава прогресивната и ръководна роля на буржоазната класа, осъществяваща радикалните промени в обществото заедно с другите угнетени социални слоеве.

Чрез въпроса: „Как се отразява установяването на буржоазен правов ред върху развитието на производителните сили“, учениците се насочват към разкриване на промишления преврат в Англия и Франция (време, същност, последици). При съпоставката с Османската империя учениците лесно откриват разликата между икономическото и социалното развитие на западноевропейските народи и народите в Османската империя.

Отговорите на учениците показват, че при оценката на социалната природа на стопанските промени в българските земи те използват добре

⁶⁵ Генчев, Н. Българско възрождане. Записки и бележки по нова бълг. история. С., 1978, 78—92; Кратка история на България. . . , 158—163.

както знанията си за конкретните особености на манифактурното производство, така и теоретичните знания за производителните сили и производствените отношения. Те „откриват“ вярно наченките на буржоазно-капиталистически отношения в българските земи. Учениците установяват несъответствието между зараждащия се буржоазен начин на производство и господстващата османска феодална система, спъваща свободната инициатива и развитието на фабричното промишлено производство. Констатираят, че отсъствието на буржоазно законодателство е непреодолима пречка за прогреса на българското общество. Едновременно с това учениците установяват, че в това общество на национално и социално потисничество съзряват кълнове на дълбок социален преврат, чиято задача е да даде простор за развитието на материалните и духовните сили на българския народ.

Специално ударение учителят поставя върху мястото на зараждащата се буржоазия в зреещата националдемократична революция. След дискусия върху съществуващите две тези за ролята на българската буржоазия (като цяло тя играе прогресивна роля в националноосвободителното движение — едрата буржоазия пречи за постигане на крайните цели на националната революция) се аргументира методически правилната концепция за ръководната роля на българската буржоазия в революцията. Доказателствата се подбират от учениците под ръководството на учителя: 1. Формирането на българската буржоазия подобно на западноевропейската е резултат от развитието на капиталистическите по природата си производителни сили, зреещи в ограничението от феодалните рамки българско общество; 2. Българската буржоазия е заинтересована обективно от ликвидирането на феодалните останки в Османската империя и затова тя играе активна роля в националдемократичната революция. Подчертава се, че въпреки различията между отделните прослойки на буржоазията в отношението им към революционното движение (пояснява се, че това ще бъде установено по-късно) като цяло българската буржоазия се стреми към ликвидирането на османската феодално-деспотична система — обективна потребност на историческия прогрес.

Умението на учениците да оценяват състоянието на обществото и етапа на неговото историческо развитие се потвърждава при проверката на знанията им преди урока „Зараждане на националноосвободителното движение“. Естественият акцент на тази тема е зараждането на националноосвободителната идеология, исторически феномен с важно мировгледно съдържание. Отговорът на въпроса: „Обяснете и аргументирайте характера на икономическите и социалните промени в българските земи през XVIII—XIX в.“, изисква наред със систематизирането на разгледаните вече промени и тяхното теоретично обяснение.

Една част от учениците доказват, че наченките на производителните сили на капиталистическата формация се зараждат в недра на разлагащото се османско общество, но съществуващите производствени отношения са пречка за тяхното развитие. Законът за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения обективно изисква замяната на феодалните с буржоазни обществени отношения като условие за прогреса на българското общество. Носител на прогреса е новата социална класа — буржоазията. В българските земи назрява буржоазнодемократична революция, която по форма е национална. От тази теоретична позиция се обясняват извършващите се промени в стопанската област.

Друга част от учениците вървят по индуктивен път: разкриване на конкретните промени в града и селото, след което се правят необходимите теоретични заключения.

Според нас особено важно е в случая да подчертаем, че независимо от пътя на мисловната дейност — дедуктивно или индуктивно — учениците се стремят към теоретично осмисляне на историческите процеси чрез използването на закона за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения.

В темата „Начало на организирано национално-революционно движение“ използването на закона е необходимо, за да се обяснят предпоставките за навлизането на националноосвободителното движение в нов решителен етап. След разглеждането на основните положения на новия реформен акт на Османската държава след Кримската война — хатихумаюн⁸⁶, се изяснява, че опитът за въвеждане на буржоазни юридически норми в защита на частната собственост и за модернизирание на Османската империя не премахва на практика съществуващото противоречие между капиталистическите производствени сили и социалните пречки за тяхното развитие. Настъпилата стопанска и вътрешнополитическа криза в съчетание с влошеното международно положение на Османската империя стимулират революционните сили на укрепналата българска нация за извоюване на духовно и политическо освобождение. Подчертава се, че тази борба обективно е насочена към премахване на пречките за развитие на новите производствени сили и на новата буржоазна класа.

Към тази идея се връщаме отново при оценката на Руско-турската война 1877—1878 г., за да подчертаем радикалните социални изменения в освободените български земи, премахването на ограниченията за развитие на производителните сили чрез утвърждаване на нов, буржоазен правов ред.

Мирогледната идея за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения и по-точно за тяхното съответствие като предпоставка за историческия прогрес на обществото актуализираме отново при оценката на Търновската конституция в методичната единица „Уредба на българската буржоазна държава“. На въпроса: „Какви исторически задачи стоят пред възстановената българска държава“, между другото учениците отговарят, че предстои да се изгради нова национална икономика. Тази задача се свързва със създаването на нова държавна организация и установяването на буржоазен правов ред. Изтъква се, че буржоазните юридически норми са необходими, за да осигурят развитието на капиталистическите производствени сили. На този проблематен фон се разглеждат същността и значението на конституцията.

След подробна информация върху съдържанието на Търновската конституция нейният характер се обсъжда по няколко критерия — чии социални интереси изразява и какви исторически потребности удовлетворява. Достига се до извода, че Търновската конституция удовлетворява обективната историческа потребност от ликвидиране на пречките за развитие на капитализма в българското общество. Като утвърждава капиталистическата собственост, тя осигурява налагането на новите по-прогресивни производствени отношения. Установявайки равновесие между производителните сили и производствените отношения, конституцията юридически регламентира икономическия, политическия и социалния напредък на българското следосвободенско общество. Търновската конституция осигурява широки демократични свободи, които дават възможност за развитието на личната инициатива в материалната и духовната област. Това е предпоставка за всеобхватен подем на българския народ, векове наред ограничаван от османската феодално-деспотична система. Българското княжество тръгва по пътя на буржоазно-

⁸⁶ Христов, Хр., Н. Генчев. Българско Възраждане. Христоматия по история на България. Ч. 2. С., 1969, с. 271.

капиталистическото развитие, път, който има своето обективно историческо оправдание и е исторически необходим.

„Обществено-икономическото развитие на България след Освобождението до 1885 г.“ е методическа единица, в която разглежданият закон получава нова аргументация. Информацията за развитието на селското и градското стопанство, поднесена с достатъчно конкретен материал, дава основание да бъдат поставени за разрешаване следните проблеми от учениците: 1. Определете характера на аграрния преврат, като имате предвид в чий интерес, от кои социални групи се извършва, какви исторически потребности удовлетворява, какви са историческите му последици; 2. Определете характера на градското стопанство; 3. Определете стадия в развитието на капиталистическата формация в България в началото на 80-те години на XIX в.

Във въвеждащата част на урока се актуализират знанията, свързани със състоянието на обществото в даден етап от неговото развитие и с характеристиката на българското стопанство и на социалната структура на българското общество след Кримската война.

Ученичката М. М. в своя отговор казва: „Състоянието на обществото и степента на неговото развитие се определят от степента на развитието на производителните сили и производствените отношения. Характерът на производителните сили се определя от оръдията на труда, от хората и от техния производствен опит, от средствата на труда. Производствените отношения се характеризират с формата на собственост, на размяна, с отношенията между хората и процеса на труда. ПО са в основата на всички други отношения. Взаимодействието между ПС и ПО се изразява със закона за съответствието на производствените отношения на характера на производителните сили. До Освобождението на България капиталистическите производителни сили срещат сериозни затруднения в своето развитие поради съществуващите останки от феодалните производствени отношения. Назрява буржоазна революция, която трябва да премахне старите отношения, за да се стимулира капиталистическият начин на производство. Руско-турската война премахва феодалните пречки. Търновската конституция и новият буржоазен правов ред узаконяват господството на буржоазно-капиталистическите производствени отношения в свободните български земи. Така в България се установява съответствие между степента на производителните сили и характера на производствените отношения“.

При поставянето на новата тема учителят обръща внимание, че в предстоящата си работа учениците трябва да се опитат да направят изводи за резултатите от действието на закона за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения в младото българско княжество непосредствено след Освобождението.

При излагането на новата информация се поставя ударение върху господството на дребнособственическите форми на стопанството и преобладаването на дребната буржоазия в социалната структура на следосвободенското общество. Припомня се Лениновата постановка за социалната мобилност на дребната буржоазия и се „открива“ нейната валидност при български условия. С действието на външните фактори върху развитието на българската следосвободенска икономика, и особено върху промишлеността, се обяснява спецификата на националното стопанство по това време.

Резултатите от познавателната дейност на учениците върху поставените в началото на урока проблеми се виждат от следните отговори. И. П.: „Аграрният преврат по своята същност има за задача да преобразува селското стопанство, като го превърне в селско стопанство от капиталистически тип. Той ликвидира феодалните остатъци и установява частната собственост на

българските селяни върху земята, която обработват. Ето защо той има буржоазна същност. Аграрният преврат е прогресивно и демократично явление. Дребните собственици стават преобладаващ слой в българското село, но едновременно с оземляването се забелязват признаци на пролетаризиране на част от селяните.“

След сравняването на аграрните промени в България с тези в Англия и Франция по време на буржоазните революции учениците самостоятелно стигат до извода, че аграрният преврат в България, снабдявайки със земя голяма част от българските селяни, задълбочава демократичния характер на социалните преобразувания. На евристичния въпрос: „Кои промени в селското стопанство в бъдеще ще стимулират развитието на капитализма“, получаваме отговор: това ще бъде обединяването на дребните селяни, тяхното оземляване, чрез което се освобождава работна ръка — едно от условията за развитие на фабричната индустрия. Отново по евристичен път, на основата на натрупаните в предходните класове знания, учениците установяват условията за развитие на фабричното производство — капитали, буржоазен правов ред, свободна работна ръка.

Съпоставяйки тези условия с картината на българското стопанство през 80-те години, учениците достигат до важни заключения: „С разоряването на дребните собственици в България се натрупват капитали. Съществуването на буржоазен правов ред и на свободна капиталистическа инициатива прави възможно тяхното влагане във фабричната индустрия. Но поради конкретната стопанска конюнктура в България младата българска буржоазия намира за по-изгодно влагането на капитали в търговията и лихварството. Това е една от основните причини за бавното развитие на капиталистическата промишленост. Силно задържащо влияние оказва външната конкуренция, за която няма никакви ограничения поради условията, наложени на България от Берлинския договор.“

Като познават стопанската структура на страната, учениците се ориентират правилно в социално-класовия и партийно-политическия строеж на българското общество в началото на 80-те години. Ученикът П. Г. например обяснява: „Основните класи в България след Освобождението са дребната и едрата буржоазия, представяни от две политически партии. Двупартийната система непосредствено след Освобождението е политически израз на социалната структура на българското общество по това време. Според Лениновата постановка за дребната буржоазия, основана на научно изследване на общественото развитие, можем да очакваме, че в бъдеще Народнолибералната партия ще се разпадне поради непрекъснатия процес на разслояване на дребната буржоазия. Мнозинството от българския народ върви след Народнолибералната партия. По това време пролетариатът се формира като класа, но още не представлява самостоятелна социална група.“

От сравнението между икономическото, социалното и политическото развитие на България и Западна Европа учениците стигат до заключението, че капиталистическите производствени отношения в България се намират в процес на утвърждаване и развитие. През първата половина на 80-те години не са се оформили типичните за буржоазно-капиталистическата формация социални полюси — индустриална буржоазия и промишлен пролетариат. Основната причина е задържането на производителните сили от фактори, които не са типични за капиталистическата формация като цяло, а са резултат на конкретните исторически обстоятелства, в които се образува българската буржоазия и се осъществява буржоазно-капиталистическият ѝ прогрес. Тяхното отстраняване при обективното съответствие на производителните сили и производствените отношения би създало условия за бурен стопански подем.

Тази историческа перспектива се демонстрира в темата „Управлението на Народнолибералната партия 1887—1894 г.“ Една от основните идейно-образователни, по същество миогледни нишки в нейното учебно съдържание е концепцията за съответствието между икономическата политика на буржоазната държава и обективните потребности в развитието на производителните сили, чийто социален резултат е формирането на работническата класа.

Следвайки тематичната връзка, актуализираме знанията на учениците за характеристиката на общественно-икономическото развитие на страната до 1885 г. Учениците изтъкват: „След Освобождението в България се утвърждава капитализмът. По време на Руско-турската война и непосредствено след нея се извършват коренни промени в селското стопанство, които се наричат „аграрен преврат“. Този преврат има прогресивен и демократичен характер, защото узаконява частната собственост и дава земя на българските селяни. Дребните собственици стават мнозинство от селската маса. Но започва да се проявява и обратната тенденция — към разслоение на дребните собственици. Но тя е още слаба. До 1885 г. фабричната промишленост се развива по-бързо в сравнение с предходния период, но нейното развитие не отговаря на обективните възможности на социално-политическия строй.“ В оценката на Съединението учениците изтъкват, че освен изключителното националнополитическо значение този акт има голямо значение за развитието на капиталистическата икономика, защото разширява националния пазар, разширяват се възможностите за влагане на капитали. От това правят извода, че следващите години трябва да се очаква по-бурно развитие на капитализма.

Във връзка с това е и една от познавателните задачи в урока: „На основа на конкретните данни за развитието на българското стопанство дайте оценка на икономическата политика на правителството на Ст. Стамболов! Какво е влиянието на тази политика за развитието на производителните сили и обществените отношения в България?“

Учебната информация следва да акцентира върху протекционната стопанска политика, сключването на стопански спогодби и договори с развитите капиталистически държави, железопътното строителство. След такова изложение учениците с увереност констатираат, че в България започва ускорено развитие на капитализма, стимулирано от икономическата политика на младата българска буржоазна държава. Според учениците тази политика съответствува на обективните възможности за развитието на производителните сили.

В ръководената от учителя евристична беседа се достига до заключението, че това икономическо развитие води до по-нататъшно развитие и налагането в началото на 90-те години на типичните за буржоазното общество класови полюси — индустриален пролетариат и индустриална буржоазия. С поглед към историческата перспектива учителят обръща внимание, че въпреки запазеното числено превъзходство на дребната буржоазия в следващите десетилетия като следствие от възходящото развитие на капитализма в България значението на работническата класа придобива определящо значение за историческото ни развитие. Подчертава се и подемот на културния живот в България в края на 80-те и началото на 90-те години. Без да се вулгаризират историческите изменения в България, учениците трябва да се насочат и към заключението, че най-дълбоките исторически причини за икономическия и духовния подем в страната се съдържат в обективното съответствие между производителните сили и производствените отношения — отсъствието на вътрешни социално-икономически пречки за развитието на

производителните сили осигурява техния подем тогава, когато субективният фактор (държавата, правителството, обществото) съумее да провежда съответстващата на историческите потребности и възможности икономическа политика.

Темата „Начало и развитие на социалистическото движение в България“ е в непосредствена тематична връзка с предходната. Материалът в нея е основа за осъзнаване на обективните социално-икономически предпоставки за развитието на социалистическото движение. Поставяме си за задача учениците да усвоят възгледа, че естественото развитие на капиталистическите производителни сили в България през 80-те и началото на 90-те години поражда основните класи на капиталистическата формация. Въпреки силната дребнобуржоазна стихия в българското общество, която е социално-икономическа особеност за България, научният социализъм като революционна идеология на работническата класа става идейно знаме на българските работници.

В богатото на мирогледни идеи учебно съдържание на разглежданата методическа единица идеята за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения е само един акцент, който се откроява преди всичко в подготовката на учениците за усвояване на новите знания. От учениците искаме да направят характеристика на българското общество през втората половина на 80-те и началото на 90-те години по следните показатели: развитие на стопанството, социалната структура, основни проблеми на вътрешнополитическия живот. Учениците без затруднение разкриват ускоряващото се развитие на производителните сили и техните социално-политически резултати. При разкриването на проблемите на политическия живот (изграждането на държавата, националното обединение, борбата за власт между дребната и едрата буржоазия) те заключават, че проблемите на класовата борба и социалната политика не изпъкват като първостепенни във вътрешнополитическия живот на страната. „Но, казва ученичката И. К., ние знаем, че класовата борба при капитализма е закономерна. В България се формира работническата класа, следователно трябва да се очаква, че класовата борба ще се появи под различни форми.“

Информацията за състава, числеността, разпределението на работническата класа по отрасли и първите прояви на работническото движение потвърждава това заключение. При умело водена евристична беседа учениците са в състояние да систематизират условията за организирано работническо движение — създаване на политическа организация — революционна партия на пролетариата, която има за своя идеология научния комунизъм, създаден от К. Маркс и Ф. Енгелс през XIX в.

Картината за състоянието на работническото и социалистическото движение в Европа е фонът, върху който учителят проектира основната познавателна задача: „През 90-те години на XIX в. противниците на социализма в България твърдели, че в страната няма почва за развитие на това учение, че социалистическата пропаганда е внесено отвън и чуждо явление за българската действителност. В края на часа учениците отговарят на въпроса: „Случайно или закономерен е социалистическото движение в България. Аргументирайте отговорите си!“

В заключителната беседа в края на този урок, като използват и анализират получената информация, учениците твърдят, че за разпространението на социализма в България има две причини — вътрешна и външна. Развиващите се капиталистически производителни сили, стимулирани и от буржоазната държава, водят до формирането на фабричен пролетариат. Социализмът е класова идеология на пролетариата, той вече се е

разпространил сред западноевропейския пролетариат, не е възможно при същите условия да не намери почва и в нашата страна. Историческа заслуга за разпространението на социализма имат първите български социалисти начело с Д. Благоев. Те са причината БРСДП да стане една от първите социалистически партии на Балканите. Възходът на социалистическото движение в международен мащаб влияе положително върху организирането на българските социалисти. Но едновременно с това в България се проявява влиянието на съществуващите във Втория интернационал антимакарсически течения. Те разединяват силите на революционния пролетариат.

Обобщение и систематизиране на знанията и овладените познавателни подходи на учениците за проявлението на разглежданата историческа закономерност е преговорно-обобщителният урок на тема „България от Освобождението до края на XIX в.“⁸⁷

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Овлабяването и използването на миогледните идеи е само част от миогледното възпитание на учениците при изучаване на българската история.

Нашият опит потвърди тезата, че теоретичните знания за закономерностите на общественото развитие, поднесени във връзка и на базата на конкретните исторически знания, са необходима част от съвременния урок по история. По този начин се създава възможност за задълбочаване на знанията по родна история, за приобщаване на учениците към разкриване на най-дълбокия смисъл на историческите процеси и явления. Развиването на уменията за прилагането на теорията на историята, овлабяването на познавателните подходи, свързани с разкриване действието на закона за взаимодействието на производителните сили и производствените отношения, съдействуват за развитието на диалектикоматериалистическо историческо мислене на учениците като една основна страна на историческото им съзнание на граждани на социалистическото общество.

Приобщаването на учениците към тази теоретична страна на историята формира правилния научен подход към обществените процеси и явления, пряко подпомага изграждането на научен стил на мислене за обществото.

От това не следва, че уроците по българска история (или който и да е друг курс) трябва да се превърнат в някакви псевдоуроци по обществознание. Нашето изследване показва, че всеки опит за даване на повече теоретични знания за сметка на конкретния фактически материал е в ущърб на историческите знания. Това води до тяхната схематизация, до обедняване на знанията за историческия процес и до лишаването му от неговото конкретно своеобразие.

Ето защо ръководна нишка в методиката на усвояване на миогледните идеи изобщо и на разглежданата от нас идея следва да бъде стремежът към оптимална конкретизация на историческите факти по родна история. Това се постига в най-висока степен с използването на изворов и друг документален материал.

Бихме проявили неоправдан максимализъм, ако твърдим, че в резултат на целенасоченото обучение за откриване на закономерностите в общественото развитие и тяхното използване при обяснение на историческия процес учениците напълно овладяват диалектикоматериалистическия подход към историческите събития, процеси и явления. Възможностите на учебното

⁸⁷ Радева, М. Един вариант за провеждане на преговорно-обобщителния урок на тема „България от Освобождението до края на XIX в.“ — История и обществознание, 1981, № 3.

съдържание по българска история очевидно могат да удовлетворят само малка част от мирогледния потенциал на учебното съдържание въобще. Относително цялостното изграждане на тази способност на личността е възможно само чрез общи усилия в тази насока както при изучаване на общите курсове, така и при изучаване на другите хуманитарни училищни дисциплини.

Основната част от работата на учителя за овладяване на мирогледните знания и свързаните с тях познавателни подходи би могла да се осъществява при всички видове учебни форми.

В процеса на опитното доказване на възможността за овладяване на мирогледните идеи се убихме, че мярката, с която трябва да се съобразява познавателната дейност на учениците под ръководството на учителя, е равнището на тяхното развитие — степента на овладяването на методите на историческото познаване, умението да се използват историческите факти за доказване на определени мирогледни тези. Във връзка с това е необходимо по-ранното насочване на учениците към обобщаването на историческия материал на теоретично равнище според възрастовите им особености.

Работата за овладяването и използването на знания за взаимодействието между производителните сили и производствените отношения при системното изучаване на българската история (в съчетание с работата за овладяване на други мирогледни идеи) потвърждава изходната ни теза за оптимизиращото влияние на знанията за теорията на историята върху учебния процес. Теоретичните знания съдействуват за изграждането на научно съзнание за развитието на българското общество в разглежданите хронологични граници.

Направеното от нас изследване далеч не изчерпва потенциала на учебното съдържание по история за формирането на научния светоглед на младежите. Направен е опит за реализация на тази идейно-възпитателна възможност, но тя е в съответствие с принципните насоки за усъвършенстване на учебния процес в ЕСПУ: „Да създаваме предпоставки и гаранции за преминаване от методите за придобиване на знания към методите на познание, от възпроизвеждащото (репродуктивно) знание към интерпретиращо обучение, от методи за „въоръжаване“ със знание към методи, осигуряващи познание на учащите се.“⁸⁸

Овладяването на мирогледните идеи и приложението им за придобиване на знания за историческото развитие на обществото в процеса на изучаването на историческата наука в училище е една от гаранциите за умението на младежите сами да се ориентират в съвременния общественно-политически живот, да се изградят като граждани на развитото социалистическо общество.

⁸⁸ Фол, А. Л. Да приведем образователното дело на равнището на теоретичните разработки и практически подходи, развити в докладите, речите и изказванията на др. Т. Живков след XII конгрес на БКП. — Учителско дело, № 50, 15 дек. 1982.

ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КРУПНОЙ ПОМЕЩИЧЬЕЙ ВОТЧИНЫ И ВОТЧИННЫЙ РЕЖИМ В КОНЦЕ XVIII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ. ПО МАТЕРИАЛАМ ВОТЧИННОГО АРХИВА (ИНСТРУКЦИЯМ И УЛОЖЕНИЮ) ОРЛОВЫХ-ДАВИДОВЫХ

ГАЛИНА ТАСЕВА

Рецензент: *И. Илиева*
Редактор: *Петър Петров*

Galina Taseva. — ORGANIZATION OF MANAGEMENT OF BIG LANDOWNERS' HEREDITARY ESTATES AT THE END OF THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY, ACCORDING TO THE PROPERTY ARCHIVES (INSTRUCTIONS AND CODE) OF THE ORLOV-DAVIDOV FAMILIES.

The object of this paper is to investigate V. G. Orlov's instructions of 1774 unknown so far and 1790, his codex of 1796, V. P. Orlov-Davidov's codex of 1831 and the process of their creations. The author proves the simultaneous writing of the 12 variants of V. G. Orlov's codex of 1796 about the quit — rent domains. There is a detailed analysis of the Sidorovsky codex, which has been found to be the starting variant. The article traces the changes in the government of Orlov's domains at the end of XVIII and the first half of XIX c. expressed in the items of the instructions showing a tendency of weakening of personal dependence of the serfs in the restriction of the self-government of the communities in the income control of the peasants, in the change of the recruit tax.

The most evident proof of the symptom of crisis phenomena in the feudal economy is the landowner's giving up the measures directed towards balancing of economic level of peasant's farms.

Изучение генезиса капитализма в сельском хозяйстве России невозможно без изучения помещичьего хозяйства. Одним из вопросов, связанных с эволюцией помещичьего хозяйства, является освещение вотчинного режима и частнофеодального права. Помещичья вотчина являлась основной ячейкой социально-экономической структуры феодализма. В конце XVIII — первой половине XIX веков — в период начала формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве России — она отражала всю остроту и многообразие противоречий в деревне, взаимосвязанность и взаимовлияние крепостнических и капиталистических тенденций в развитии хозяйства.

Сельское хозяйство — основная отрасль хозяйства феодальной России, именно поэтому изучение экономических и социальных процессов, происходивших внутри помещичьей вотчины, имеет большое значение для понимания развития феодальной формации. И здесь важным является, как отмечал В. И.

Ленин, вопрос не о том „как быстро“ развивались капиталистические отношения в сельском хозяйстве, а „как именно“, в каких формах происходило в нем это вызревание¹.

Крупное помещичье хозяйство оказывало сильное влияние на характер и тенденции развития аграрных отношений в России в переходный период, что обуславливает научную актуальность изучения данной проблемы. Об этом свидетельствует и постоянный интерес советской исторической науки с первых лет ее существования к проблемам, связанным с изучением помещичьего и крестьянского хозяйства. Судьбы русского крестьянства, связь его эволюции с генезисом капитализма в России — предмет пристального внимания исследователей. Всесторонняя разработка этих вопросов включает и изучение истории помещичьего хозяйства на материалах отдельных вотчин.

Предметом данной работы является исследование нормативных документов (инструкций) графов Орловых и Орловых-Давыдовых — одних из крупнейших помещиков России последней трети XVIII — первой половины XIX веков.

Помещичьи инструкциям вообще и в том числе инструкциям конца XVIII — начала XIX веков посвящена довольно обширная литература. Несмотря на то, что на вопросы управления помещичьим хозяйством обратили внимание еще дворянские историки, мы не ошибемся, если скажем, что первым историком, использовавшим помещичьи инструкции в своем труде, посвященном исследованию положения крепостного крестьянства, был В. И. Семевский. Он впервые упоминает и об „Уложении“ В. Г. Орлова. Несколько инструкций были найдены и опубликованы М. В. Довнар-Запольским, в том числе и „Уложение“ В. Г. Орлова для с. Поречья.

Широкое изучение историками крепостного хозяйства началось лишь в советское время. Вопрос об экономической истории России второй половины XVIII века впервые был поднят в советской историографии в 20-х годах в связи с дискуссией о характере восстания под руководством Е. Пугачева, затем в дискуссиях 40 — 50-х годов о социальной природе крепостной мануфактуры и о периодизации истории России. В начале 20-х годов были опубликованы работы, содержавшие интересный фактический материал по истории помещичьего хозяйства в Поволжье и на Севере. Несколько позже появились исследования Б. Д. Грекова, С. И. Архангельского, А. Н. Насонова, К. В. Сивкова², написанные на материалах архивов, которые впервые стали предметом тщательного изучения. Уже в этих работах были поставлены некоторые вопросы, исследование которых продолжалось в дальнейшем: изучение специфики сельского хозяйства отдельных районов, степени товарности помещичьего хозяйства, его связи с рынком, а также роли крестьянского хозяйства как основной производительной ячейки феодального общества. Инструкции использовались как источник по социально-экономической истории вотчины. На основе анализа инструкций второй половины XVIII в. — А. Т. Болотова, П. И. Рычкова, П. Б. Шереметева, Г. В. Грузинского, П. А. Румянцева, В. Г. Орлова, И. И. Шувалова, — исследователь С. И. Архангельский отметил различия в подходе помещиков к управлению своими вотчинами. Он сделал попытку

¹ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 3, с. 380.

² Греков, Б. Д. Тамбовское имение М. С. Лунина в первой четверти XIX века — Изв. АН СССР, 1932, № 6 — 7; Сивков, К. В. Подмосковная вотчина середины XVIII в. — В: Московский край в его прошлом. М., 1928; Архангельский, С. И. Симбирская вотчина В. Г. Орлова (1790 — 1800) — В: Нижегородский краеведческий сб. Н. Новгород, 1929; Насонов, А. Н. Юсуповские вотчины в XIX в. — Докл. АН СССР, серия В, 1926, январь — февраль.

изучения на основе инструкций хозяйственной деятельности крестьян и степени их расслоения³.

Многое сделал для изучения инструкций как источника по истории вотчинного хозяйства К. В. Сивков. По его мнению, причиной появления наказов и инструкций XVIII в. было усилившееся в этот период разложение феодально-крепостнического строя и связанное с этим желание помещиков усилить административную власть приказчиков и упорядочить учет в хозяйстве, а также рационализировать сельскохозяйственное производство⁴. Как источник по истории сельского хозяйства рассматривала инструкции и П. К. Алефиренко. Основной ее вывод — что большинство инструкций при некоторых различиях одно общее — „стремление к повышению доходности помещного хозяйства путем усиления эксплуатации крепостного крестьянства, подвергая его всесторонней и мелочной опеке. . . В них уделялось также много внимания вопросам управления вотчинами, но крестьянского хозяйства они касались лишь вскользь“⁵. Разумеется, каждый исследователь характеризовал источник в основном в связи со своими конкретными задачами.

Видный советский ученый А. А. Новосельский отмечал большое влияние реформ Петра I на форму и содержание наказов XVIII в., их переход к подробной регламентации всей жизни вотчины в отличие от наказов XVII в., которые в основном ссылались на обычай, существующую издавна практику. Инструкции XVII в., которых сохранилось очень мало, по его мнению, были совершенно лишены каких-либо теоретических или сельскохозяйственных соображений, в них полностью отсутствуют рассуждения о благосостоянии крестьян, их нравственности, благочестии и т. п., столь характерные для инструкций особенно второй половины XVIII в.⁶

В послевоенные годы основное внимание уделялось истории классов-производителей. В этот период было написано несколько диссертаций, вышли первые монографии, посвященные крепостному хозяйству⁷. В процессе работы вырабатывалась и методика обработки материалов вотчинных фондов⁸. С возросшим интересом к вотчинным фондам связано и открытие большинства инструкций и их публикации. Это дало возможность выявления их общих черт и классификации. Важной в этом отношении источниковедческой работой является статья И. Ф. Петровской, в которой перечислены помещичьи инструкции, известные к тому времени, указаны основные различия между помещичьими инструкциями XVII, первой половины XVIII, второй половины XVIII и начала XIX в. в., дана всесторонняя характеристика вотчинных фондов, классификация документов этих фондов, тенденции развития вотчинного делопроизводства. И. Ф. Петровская отметила в

³ Архангельский, С. Крестьяне крепостной деревни Московского промышленного района во второй половине XVIII века (По данным вотчинных инструкций). — Архив истории труда в России, № 8. Пг., 1923.

⁴ Сивков, К. В. Наказы управителям XVIII в. как источник для истории сельского хозяйства в России. — В сб. Академику Борису Дмитриевичу Гркову ко дню семидесятилетия. М., 1952, с. 241.

⁵ Алефиренко, П. К. Русская общественная мысль первой половины XVIII столетия о сельском хозяйстве. — Материалы по истории земледелия СССР, сб. 1. М., 1952, с. 517, 527, 528, 538.

⁶ Новосельский, А. А. Вотчинник и его хозяйство в XVII в. М. — Л., 1929, 65 — 66.

⁷ Щепетов, К. Н. Крепостное право в вотчинах Шереметевых. 1708—1885. М., 1947; Индова, Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. М., 1955; Катаев, И. М. На берегах Волги. История Усольской вотчины графов Орловых. Челябинск, 1948; Сивков, К. В. Очерки по истории крепостного хозяйства и крепостнического движения в России в первой половине XIX века. М., 1951 и др.

⁸ См. Литвак, Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации. М., 1979.

отношении инструкций второй половины XVIII и первой половины XIX вв. их ценность как документов, дающих не только представление об организации вотчинного хозяйства, но „помогающих установить типичность или нетипичность тех или иных явлений“, а также тот факт, что „составление инструкции чаще всего определяет какой-то новый этап в развитии хозяйства, новую попытку его рационализации“⁹.

В последнее время инструкции были широко использованы В. А. Александровым как источник по положению сельской общины в помещичьей вотчине. Автор отмечает, что сейчас советской науке известно около 50 инструкций разных помещиков, что говорит о том, что практика их составления была широко распространена и их существовало значительно больше. Среди них есть подробные „кодексы“, такие как инструкции Черкасских-Шереметевых, 1719—1764 гг., А. П. Волынского, 1725 г., П. А. Румянцева, 1751—1760 годов; М. М. Щербатова, 1758 г.; В. Г. Орлова и И. И. Шувалова, 1790-х годов; Н. П. Панина, 1820 г.; Строгановых, 1837 г. Другие носят более частный характер (в основном касаются вотчинного хозяйства). В. А. Александров считает, что „именно на основе частнофеодального права конкретно осуществлялась взаимосвязь собственно помещичьего хозяйства и крестьянской общины, определялся общественный и хозяйственный статус последней, фиксировались все функции и нормы существования“¹⁰. Выводы автора подкреплены обширным конкретным материалом.

Таким образом, беглый обзор литературы, посвященной инструкциям, показывает многоплановость этого источника и богатство возможностей его использования. Общими чертами инструкций конца XVIII — начала XIX веков, по мнению исследователей, являются их „рыночная, товарная направленность“, стремление к расширению предпринимательства и повышению доходности хозяйства на основе агротехнических улучшений, к упорядочению хозяйства и совершенствованию управления, стремление помещиков укрепить свою власть над крепостными, „Освоить и кодифицировать дарованное им право господства“¹¹.

Все эти черты присущи и инструкциям В. Г. Орлова, которые в этом смысле являются типичными документами такого рода.

Общие черты инструкций конца XVIII — начала XIX веков не случайны. Они обусловлены изменениями, происходившими в этот период в социально-экономической жизни и находятся в связи с общественно-экономической мыслью второй половины XVIII в. и деятельностью Вольного экономического общества, в котором как раз и обсуждались вопросы повышения доходности хозяйства, агрономические мероприятия, вопросы управления хозяйством¹².

Число опубликованных работ, написанных на материалах хозяйственного архива Орловых, невелико. Это статьи С. И. Архангельского и Н. А. Богородицкой, книга и статья И. М. Катаева. Привлекались документы

⁹ Петровская, И. Ф. Об изучении поместно-вотчинных архивных фондов XVIII — первой половины XIX в. — Проблемы источниковедения, сб. 4. М., 1958.

¹⁰ Александров, В. А. Сельская община в России (XVII — начало XIX в.). М., 1976, с. 50, 51.

¹¹ Рубинштейн, Н. Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М., 1957, с. 138; Индова, Е. И. Инструкция князя М. М. Щербатова приказчикам его ярославских вотчин (1758 г. с добавлениями к ней по 1762 г.) — Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства в СССР, сб. 6. М., 1965, 432—433; Александров, В. А. Указ. соч., с. 50.

¹² Труды ВЭО, ч. 1, с. 1. 1765; ч. 5, 1767, 60—69; ч. 2. 1766, 105—108 и др.

архива Орловых-Давыдовых в работах В. А. Александра (по Ярославским вотчинам), И. Д. Ковальченко (по Отрадненской и Знаменской вотчинам), В. А. Федорова¹³.

В основу статьи С. И. Архангельского положена инструкция В. Г. Орлова 1790 г. для Симбилийской вотчины. Работа посвящена характеристике управления вотчиной с 1790 г. по 1810 г. и истории ее приобретения Орловым. Автором сделаны верные наблюдения, характеризующие хозяйственную расчетливость В. Орлова, его стремление стимулировать предпринимательство крестьян. Слишком короткий промежуток времени — 10 лет, на котором изучалось хозяйство вотчины, позволили автору лишь констатировать наличие определенных явлений в хозяйстве вотчины. Н. А. Богородицкая изучала хозяйство той же вотчины на широком отрезке времени конца XVIII — первой половины XIX в. на основе вотчинного фонда и других источников. Н. А. Богородицкой изучены организация хозяйства крупной оброчной земледельческо-промышленной вотчины, рационализаторские мероприятия помещика, интенсивные формы ведения хозяйства. Автором отмечен рост в этот период производительности труда в господском хозяйстве. Специфическими чертами этой вотчины по мнению Н. А. Богородицкой были следующие: стабилизация доходов от имения к середине XIX в., сокращение оброчных недоимок, незначительность расслоения крестьян к 1861 г., в большой мере объяснившиеся мероприятиями самого помещика. Н. А. Богородицкая рассмотрела инструкции для Симбилийской вотчины — 1790 г. и „Уложение“ Орловых. Эта статья дала нам возможность (по приведенным автором фрагментам) провести сравнение Сидоровского „уложения“ с Симбилийским 1831 г., так как другой возможности использовать этот источник у нас не было. В хозяйственной же структуре между двумя вотчинами имелись существенные различия (В Симбилийской преобладало земледелие, даже вводилась и барщина).

И. М. Катаевым опубликованы две работы по истории крупнейшего имения Орловых — Усолья, в котором уже в конце XVIII в. было организовано высокотоварное зерновое хозяйство и овцеводство. Промыслы здесь играли второстепенную роль в хозяйстве крестьян. Исследователем дана общая характеристика развития хозяйства и изменений в его структуре и организации. Основное внимание в книге „На берегах Волги“ уделено положению крестьян. Автором не использовались подворные описи, имеющиеся в фонде, что явилось следствием отсутствия в то время методики их обработки.

Таким образом, в литературе было изучено хозяйство земледельческих имений Орловых с барщинной и смешанной формами ренты (в том числе Знаменской и Семеновской вотчин).

В монографии В. А. Александра, посвященной положению сельской общины в помещичьей вотчине, дается характеристика роли мирской организации в оброчных вотчинах Орловых на примере их ярославских вотчин. В. А. Александров относит управление в этих вотчинах к типу

¹³ Архангельский, С. И. Указ. соч.; Богородицкая, Н. А. Барщинная система эксплуатации в Симбилийской вотчине в 30—50 годы XIX в. — Уч. зап. Горьков. ун-ва. Горький, т. 78, 1966; Вотчинные инструкции гр. В. Г. Орлова и В. П. Давыдова, как источник для изучения социально-экономической истории Симбилийской вотчины с конца XVIII по 30-е годы XIX в. — Там же; Катаев, И. М. На берегах Волги. Челябинск, 1948; Крепостное вотчинное хозяйство крупного магната на Самарской Луке. — В сб. В крепостную эпоху на Средней Волге. Самара, 1934; Ковальченко, И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. М., 1967; Федоров, В. А. Помещичьи крестьяне Центрально-Промышленного района России конца XVIII — первой половины XIX в. М., 1974.

„общинной организации управления“. По мнению автора¹⁴, при этой системе мирская община пользовалась наибольшими правами. Это мнение подтверждается и материалами Сидоровской вотчины.

Несмотря на то, что инструкции Орловых неоднократно использовались в литературе, до сих пор существовало много неясностей по вопросу о времени их возникновения и предназначении, а также о различиях между отдельными вариантами. В значительной степени это явилось результатом того, что инструкции использовались в основном как самостоятельные документы в отрыве от хозяйственной жизни вотчины, для которой они предназначались (за исключением, может быть, только Н. А. Богородицкой). В данной работе привлечены новые документы, которые позволяют полностью осветить процесс создания „Уложения“, а также прослеживается эволюция в управлении вотчинами Орловых с 1790 г. до середины XIX в.

* * *

Сохранился довольно обширный архив Орловых, начало которому было положено В. Г. Орловым. Архив насчитывает несколько тысяч единиц хранения, которые находятся в различных архивохранилищах СССР. В ЦГАДА хранится часть хозяйственного архива Орловых-Давыдовых, в том числе материалы московской и петербургской домовых контор по управлению имениями (1680—1919 гг.), фонд Сидоровского вотчинного правления Орловых и Паниных (3298 ед. хр.), которые послужили документальной основой статьи. Из личного архива Орловых (ОР. ГБЛ) нами использовались материалы о родословии Орловых, копии сенатских указов о пожаловании поместий, биографические документы, дневники В. Г. Орлова, деловая и семейная переписка, из Сидоровского — инструкция 1774 г. и Сидоровское „Уложение“ В. Г. Орлова, хозяйственные документы, переписка.

Вотчина Орловых сложилась в 70-х годах XVIII в. в результате пожалований императрицы Екатерины II и последующего активного приобретения земель.

По сведениям Е. И. Карновича, Орловы с 1762 г. по 1783 год получили в дар от Екатерины II 45 тыс. душ крепостных и 17 млн. рублей деньгами. По подсчетам В. И. Семевского, основанным на „экономических примечаниях“ и ведомостях о числе дворян, имевших деревни в 1777 г., число крепостных у всех Орловых было более 27 тысяч¹⁵. Нам представляется, что данные В. И. Семевского более близки к истине на 70-е годы XVIII в. во-первых, потому что источник сведений Карновича не назван, а во вторых, — нет никаких указаний на то, что после 1774 г. кто-либо из Орловых получал крепостных в качестве пожалования. По нашим подсчетам, сделанным на основании сохранившихся в архиве Орловых копий сенатских указов, общее число пожалованных им крестьян составляет 23083 душ мужского пола (далее — д. м. п.) — цифра довольно близкая к подсчетам В. Семевского.

После заговора 1762 г., в результате которого на русский престол взошла Екатерина II, все братья Орловы получили графский титул, в том числе Иван и Владимир, не участвовавшие в дворцовом перевороте¹⁶.

¹⁴ В. А. Александров выделяет три типа организации управления: вотчинно-полицейский режим, общинную организацию и смешанные формы вотчинно-общинного управления. См.: Александров, В. А. Указ. соч., 47—78.

¹⁵ Карнович, Е. П. Замечательные богатства частных лиц в России. СПб., 1884, с. 131; Семевский, В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. Т. 1. СПб., 1881, с. 34, 586.

¹⁶ ОР ГБЛ, ф. 219. (Орловы-Давыдовы), оп. 1, л. 2, л. 3; Орлов-Давидов, В. П. Биографический очерк графа В. Г. Орлова. СПб., 1884.

Младший из пяти братьев Орловых — В. Г. Орлов (1743—1831), который в данном случае интересует нас как помещик, вырос в деревне, под присмотром няни, в весьма скромной обстановке, что, вероятно, приучило его к бережливости и расчетливости в хозяйственных вопросах. К тому же его отец — Г. И. Орлов, действительный статский советник, новгородский губернатор, и мать — И. И. Зиновьева рано умерли.

Летом 1763 г. В. Г. Орлов был отправлен старшими братьями в Лейпцигский университет, в котором провел три года. По возвращении в Петербург он был назначен директором Академии наук (1766 г.) и занимал эту должность восемь лет; 5 декабря 1774 г. вышел в отставку с чином генерал-поручика и пожизненным камергерским жалованьем. С этого времени он почти постоянно жил в Москве, где его часто посещали Н. М. Карамзин, И. И. Дмитриев, А. И. Муханов, П. И. Яковлев (дядя А. И. Герцена), А. П. Оболенский, А. П. Тормасов. После постройки дома в имении „Отрада“ на р. Лопасне (Сурпуховский у. Хатунская вол. Московской губ.) В. Г. Орлов большую часть времени проводил в нем, занимаясь воспитанием детей и внуков и управлением обширными имениями, своими и общими, находившимися в нераздельном владении до смерти братьев¹⁷. Пребывание в Лейпцигском университете, путешествия по России и другим странам не прошли бесследно для Орлова. И, если вопрос о его образованности спорен, то ему никак нельзя отказать в здравомыслии и обвинить в безразличии к новшествам в различных областях хозяйственной и общественной жизни. Являясь, безусловно, человеком своего века и класса, со свойственными ему пороками и привычками, Орлов тем не менее реально оценивал свои возможности (нелишне заметить, что эта черта была характерна и для его старших братьев).

Несомненно осведомленность В. Орлова о деятельности Вольного Экономического общества, где в 60-х и 90-х годах XVIII в. обсуждались вопросы развития внешней торговли, организации запасных хлебных магазинов, вопросы, связанные с разработкой местного топлива, повышения качества изделий местных крестьянских промыслов, обработки земли и т. д.¹⁸ Занимая пост директора Академии наук и имея постоянный контакт с людьми, непосредственно участвовавшими в работе общества, В. Орлов был в курсе всех обсуждавшихся в нем в то время вопросов. Это окуржали высокообразованные люди. Одним из них был секретарь Орлова (имя его не установлено), который вел его переписку на русском, французском и немецком языках, делавший для Орлова переводы сочинений французских писателей¹⁹.

В. Орлов следил за периодическими изданиями и выписывал книги из-за границы, а также выходившие в России. Среди них справочники, исторические словари, учебники по математике, а также такие, как например, „Таблицы для вычисления процентов на денежные капиталы“ и другие²⁰. Сам Орлов, вероятно, хорошо владел немецким и сносно французским языками. Из его переписки видно, что он ценил знания и стремился дать своим детям хорошее образование, что ему удалось. Особое внимание Орлов уделял занятиям своих детей русским языком, постоянно проверяя их успехи (родным языком жены Орлова был немецкий)²¹. Домашним учителем детей Орлова был

¹⁷ Майкова, К. А. Архив Орловых-Давыдовых. Записки Отдела рукописей ГБЛ. М., 1971, вып. 32, 6—7; ОР ГБЛ, ф. 219, 7.8, л. 71.

¹⁸ Ходнев, А. И. История Императорского Вольного Экономического общества с 1765 до 1865 г. СПб., 1865.

¹⁹ ОР ГБЛ, ф. 219, 7.6, л. 8; 54.1; Майкова, К. А. Указ. соч., с. 10.

²⁰ ЦГАДА, ф. 1454, оп. 2, ед. 996, л. 6; ед. 965, л. 5.

²¹ Майкова, К. А. Указ. соч., 11—12; Орлов-Давыдов, В. П. Указ. соч. Т. 2, с. 211.

профессор Московского университета Х. А. Чеботарев. Следует сказать, что несмотря на свой пост директора Академии, Орлов не страдал чрезмерным тщеславием и на предложение Л. Эйлера баллотироваться в члены Королевского общества ответил отказом.

Личная вотчина В. Г. Орлова начала складываться в 80-х годах. Он выкупал у братьев, ведущих светскую жизнь и потому нуждавшихся в наличных деньгах, имения, одно за другим. Таким путем к нему перешли Симбилейская (Нижегородская губерния), Сидоровская (Костромская губ.) Усольская (Самарская лука) вотчины, находившиеся в Поволжье, и Семеновская (Московская губ.)²².

После смерти В. Г. Орлова к его наследникам перешли 46 111 душ крестьян, находившихся в 15 губерниях России, и около 1,5 млн. руб. деньгами. Так как сыновья В. Г. Орлова Александр и Григорий рано умерли, наследниками его остались дочери — Е. В. Новосильцева, С. В. Панина (жена Н. П. Панина) и внук (сын дочери — Н. В. Давыдовой) — В. П. Давыдов. Часть наследства, полученная им, состояла из 23 225 душ крепостных крестьян и 268 232 десятин земли, чистый доход от которых в 1831 г. составлял 279 032 руб. серебром²³.

В. П. Давыдов продолжал политику своего деда: выкупая у теток родовые имения, он сумел сохранить основную их часть. В 1860 г. он получил разрешение Николая I на учреждение трех майоратов для своих сыновей с целью сохранения родовых владений. Надо сказать, что Орловым удалось сохранить основную часть своих имений вплоть до 1917 года²⁴.

Уже во второй половине XVIII в. выявилась специфика хозяйства отдельных имений, обусловленная особенностями того или иного экономического района, причем они взаимно дополняли одно другое по своему хозяйственному "профилю". Заслужив В. Г. Орлова, в данном случае, является лишь удачный выбор их, возможность которого ему была предоставлена. О стремлении Орлова к рациональному ведению хозяйства говорит тот факт, что в вотчинах центрального района он и не пытался заводить крупное сельскохозяйственное производство, так как в условиях экстенсивной системы хозяйства природные условия здесь были мало благоприятны для этого. Безусловно, Орлов был знаком и с материалами комиссии А. Волынского, изучавшей вопрос о наиболее удобных для развития коневодства и скотоводства районах. Не случайны конные заводы Сидоровского и Отрады были переведены на воронежские земли, где в середине XIX в. были организованы товарные скотоводческие фермы. Хреновский конный завод, по мнению специалистов, находившийся на уровне современных достижений в этой области, был создан также на степных воронежских землях.

В конце XVIII в. все имения Орловых были оброчными (кроме Усолья). В бывших дворцовых владениях, где крестьяне ранее находились на оброке, Орлов не вводил барскую запашку, предоставлял крестьянам заниматься традиционными видами промыслов. Там же, где условия земледелия и земельные резервы позволяли ведение зернового хозяйства, применялась

²² ОР ГБЛ, 2,50, л. 2; 3, 4, лл. 2—3; 3, 2, лл. 1—1 об.; Архангельский, С. И. Симбилейская вотчина В. Г. Орлова (1790—1800) — Нижегородский Красведческий сборник. Н. Новгород, 1929, с. 68, 173; ЦГАДА, ф. 1454, оп. 2, ед. 1450, л. 1; Орлов-Давыдов, В. П. Указ. соч. Т. 1, с. 82.

²³ ОР ГБЛ, ф. 219, 3, 20, лл. 1—17; ЦГАДА, ф. 1274, оп. 1, ед. 1216, лл. 1—3.

²⁴ ОР ГБЛ, ф. 219, 3, 25, л. 42; Минарик, Л. П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX — начала XX в. — В: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, сб. 6. М., 1965, 373—374.

смешанная форма ренты или барщина (Симбилейская, Семеновская, Усольская вотчины). Причем в Усолье форма ренты на протяжении 70 лет несколько раз менялась: с 70-х годов XVIII в. до 1805 г. вотчина была на барщине, с 1805 г. до 30-х годов — на оброке, с 30-х годов до 1861 — снова на барщине²⁵. Усолье еще в начале 80-х годов XVIII в. производило 6240 тонн товарного хлеба в год, поэтому его хозяйство неоднократно перестраивалось в зависимости от рыночных условий сбыта хлеба и экономического состояния крестьянского хозяйства, в связи с чем менялась и форма ренты.

В. Г. Орлов обращался к ученым с просьбой об обследовании своих имений. Так И. И. Лепехин, акад. П. С. Паллас и И. П. Фальк, ездившие в Симбирск и Уфу, выполнили поручение Орлова и выбрали наиболее подходящее место для постройки дома. Лепехин в письмах к Орлову подробно описал почвы и источники, лесные угодья, найденные им залежи горючих сланцев. П. С. Паллас, осматривавший с. Усолье, обнаружил залежи угля на берегу Волги около Симбирска²⁶.

Все сколько-нибудь сложные хозяйственные вопросы семьи решались с участием В. Г. Орлова. Еще в 1773 г. во все вотчины Орловых был разослан указ за подписью старшего брата Ивана о том, что В. Г. Орлов является главным управителем всех вотчин и все рапорты в домовую контору должны адресоваться ему²⁷. Все это дает основание назвать его автором всей хозяйственной политики, проводившейся Орловыми в своих имениях. Собственно, В. Г. Орловым и был выработан „свод“ частно-феодалного права, применявшийся в его вотчинах и именах родственников и вобравший в себя опыт, накопленный в процессе управления имениями в 70-х — 90-х годах XVIII века.

* * *

Наличие крупных имений и их разбросанность по различным губерниям требовало создания аппарата управления. Главная роль в управлении всем хозяйством, как мы уже отметили, принадлежала В. Г. Орлову. Нити управления всеми поместьями сходились в его московской домовую контору, которую возглавлял управляющий. В „Отраде“, — постоянном местопребывании Орлова, все дела велись домоуправителем (дворецким). Дела отдельных вотчин поступали в московскую домовую в определенные „столы“ к соответствующим конторщикам.

Большая часть управляющих и конторских служащих Орлова происходила из его же крестьян или дворовых слуг. В начале XIX в. появляются и чиновники, исполняющие роль поверенных по различным юридическим и судебным делам²⁸. Все поступающие в контору дела из вотчин, а также отправлявшиеся конторой распоряжения и приказы имели соответствующие номера, под которыми они вносились в журналы входящих и исходящих дел. В конце каждого года составлялись описи решенным и нерешенным делам, которые с различными „книгами“ отправлялись из вотчин на проверку в контору. Порядок делопроизводства был зафиксирован в „Уложении“ (гл. 1, 2, 7).

Донесения по делам, решение которых зависело от домовую конторы, должны были представляться ей „со мнением“ правления о способе их

²⁵ Катаев, И. М. На берегах Волги. Челябинск, 1948, с. 43.

²⁶ ОР ГБЛ, ф. 219, 55.73, л. 28; 53.62.

²⁷ Орлов-Давыдов, В. П., Указ. соч. Т. 1, 269—270.

²⁸ ЦГАДА, ф. 1273, ап. 1, ед. 2554, л. 8.

решения, о мере наказания виновных. В случае отсутствия „мнения“ правления, дела или отсылались обратно, или сдавались в архив без рассмотрения. Подобные дела писались в двух экземплярах, отсылавшихся в контору, один из которых, с резолюцией о решении возвращался в правление, а второй оставался в конторе. Конторщики, в свою очередь должны были докладывать В. Орлову о всех делах „со мнением“ (основой которого было мнение правления) о их решении, а Орлов своей резолюцией подтверждал решение конторы или же отменял его. Как видим, система делопроизводства была довольно бюрократической, в результате чего на местах она часто нарушалась, а лучшим средством ускорения решения дела становились взятки членам правления и конторщикам. Подобный порядок делопроизводства был характерен для всех крупных землевладельцев (Шереметевых, Воронцовых)²⁹. Тем не менее, следует отметить, что В. Орлов с самого начала своей хозяйственной деятельности стремился привлечь в качестве управляющих и поверенных, людей опытных в торговых и хозяйственных делах, а не бюрократов, в отличие, скажем, от Воронцовых, которые переходят к такой практике гораздо позже³⁰.

На местах управление осуществлялось вотчинными правлениями во главе с бурмистрами (в оброчных вотчинах) и управляющими (в барщинных). Вотчинное правление состояло из бурмистра и двух его помощников, шести мирских судей („шестигласных“) для разбирательства споров между крестьянами, денежного старосты, земского, который обыкновенно был постоянным и назначался из дворовых, реже из крестьян. Все эти должности в вотчинах Орловых занимали грамотные крестьяне.

Основой любого решения домового конторы и правлений являлись инструкции и „Уложение“ В. Орлова, которые подробно регламентировали права и обязанности вотчинной администрации и мирских органов самоуправления, внутреннюю жизнь вотчины и ее сношения с внешним миром, строго охраняя интересы помещика и крепостную дисциплину.

Управление в вотчинах Орловых строилось на сочетании приказного и выборного начал. Все внутривотчинные вопросы, начиная с наделения земель и раскладки повинностей до семейных дел крестьян, отдавались на усмотрение общины и выборных властей. Компетенция мирового общества в вотчинах Орловых рассмотрена В. А. Александровым³¹, поэтому мы не будем специально останавливаться на этом вопросе, а лишь по мере необходимости.

Еще В. И. Семевский отмечал популярность „Уложения“ Орлова у других помещиков, в частности, он упоминает о том, что оно почти без изменений было заимствовано близким знакомым Орлова — кн. Оболенским. И. Ф. Петровская также считала, что уложение В. Орлова 1800 г. как образец хранилось в архиве Паниных³². Но здесь скорее имело место другое: дочь В. Орлова — Софья, в 1790 г. вышла замуж за Н. П. Панина, а часть имений Орлова, полученных ею по наследству, управлялась по-прежнему на основе орловского уложения до ее смерти. К тому же во время пребывания Н. П. Панина за границей (1791—1804 гг.) В. Орлов управлял имениями своего зятя³³. Управление же в вотчинах самих Паниных значительно отличалось от управления Орлова, мирское самоуправление там было более ограничено.

²⁹ Индова, Е. И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. М., 1955; Щепетов, К. Н. Указ. соч.

³⁰ Индова, Е. И. Указ. соч., 48—49.

³¹ Александров, В. А. Указ. соч.

³² Семевский, В. И. Указ. соч., с. 243; Петровская, И. Ф. Указ. соч., с. 24 (сноска).

³³ ГИМ ОПИ, ф. 4, ед. ед. 33—39; ЦГАДА, ф. 1274, оп. 1, ед. ф. 1274, оп. 1, ед. 1081, л. 54, ед. 1119, л. 86.

Подход к управлению имениями определенной части помещиков, главным образом тех, которые почти не жили в деревне и по этой причине плохо разбирались в конкретных хозяйственных вопросах, выразительно показан в записках декабриста М. С. Лунина. Лунин так определяет свою программу: „... 1(стараться узнать наиточнее наблюдаемый порядок и, оставя его в своем течении, смотреть, что и как делается и тогда) буде б что не нравилось, или б не согласовалось с лучшим опытом, тогда переменить, но не прежде однакож, как поговоря с умными из крестьян и хозяевами о том, как есть и как бы быть должно, и внушить им намереную (предполагаемую) перемену способом не самовластным, но снисходительным“³⁴.

В. Г. Орлов придерживался того же принципа в начале своего хозяйствования. В 1773 г. Орловы затребовали из своих вотчин сведения о порядке мирского управления, о функциях мирских сходок, выборных, раскладке тягла, рекрутской очереди и т. п., словом, по всем внутренним вопросам жизни вотчины. После покупки Симбирской вотчины в 1790 г. в первом своем приказе в вотчину В. Г. Орлов писал: „Впередь до приказания разпорядок. . . вести по тем же правилам по каковым до сего происходил“, и далее приказывал бурмистру, земскому и двум лучшим крестьянам, разбирающимся в хозяйстве не медля приехать в Москву с точным планом вотчины, так как Орлов желал „подобно знать о порядке вотчином, лесах, покосах и других выгодностях“³⁵. Все эти меры, несомненно являлись необходимой подготовкой к написанию общей инструкции по управлению вотчинами.

Так как в дальнейшем неоднократно упоминается Сидоровская вотчина, то необходимо сказать о ней несколько слов. В Костромской губернии было немало крупных промысловых сел, в основном помещичьих, которые к середине XIX в. приобрели городской облик³⁶. Село Сидоровское вместе с с. Красным являлось центром ювелирного промысла Костромской губернии, известного с XVI в. „Село Красное, — писал В. И. Ленин, — центр ювелирного промысла, охватывающего 4 волости и 51 селение (в том числе Сидоровскую волость Нерехтского уезда) и в них 735 дворов и около 1706 работников, — один из центров нашей „народной капиталистической мануфактуры““³⁷. Село Сидоровское впервые упоминается в XVI в., когда оно принадлежало боярину Федору Мстиславскому. С XVI в. оно числилось в дворцовых владениях, вплоть до пожалования его Орловым в 1773 г. Сидоровская вотчина включала в себя с. Сидоровское, находившееся у впадения р. Шачи в р. Кострому, недалеко от ее слияния с Волгой, и 28 окрестных деревень и приселков. В конце XVIII в. в ней насчитывалось около 3 тыс. человек. Природно-географические условия района обусловили преимущественно торгово-промысловый характер крестьянского хозяйства, что было типично для южных, наиболее промышленно развитых районов Костромской губернии. Специфика хозяйства вотчины состояла в распространении здесь (особенно со второй половины XVIII в.) ювелирного промысла.

³⁴ Александров, В. А. Указ. соч., 84—88. Семевский, В. И. Указ. соч. Т. 1. СПб., 1903, с. 239.

³⁵ Орлов-Давыдов, В. П. Указ. соч. Т. 1, с. 271; ОР ГБЛ, ф. 219, 4. 18, лл. 1—6.

³⁶ Водарский, Я. Е. Промышленные селения Центральной России. М., 1972, с. 145, 146, 174; Федоров, В. А. Помещичьи крестьяне Центрально-Промышленного района России конца XVIII — первой половины XIX в. М., 1974, 129—132.

³⁷ Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 3, с. 421.

Необходимо коротко остановиться на росте феодальных повинностей. В 1750 г. феодальные повинности с 1 д. м. п.³⁸ в год составляли в среднем 2,65 руб. сереб. Оклад пашенных крестьян в 1,6 раза превышал оклад непашенных (занимавшихся рыбным и ювелирным промыслами). В 1773 г. Орловы, получив вотчину, повысили оброк до 4 руб. сереб. с души. По мирскому приговору в оклад были положены и непашенные крестьяне. В вотчине применялся дифференцированный оброк. При раскладке тягла учитывался не только размер надела, но и промысловые доходы крестьян. В дальнейшем оброк повышался в 1801 г. (до 6 руб.) и 1811 г. (до 11 руб.). Наиболее быстрый рост оброка приходится на 1773—1811 годы. Характерно, что в оброчных вотчинах крестьяне Орловых в конце XVIII — начале XIX вв. платили более высокий оброк, чем в среднем по району, а к середине XIX в. (в 30-х — 50-х годах) более низкий, что соответствовало динамике изменения роста доходов крестьян. Проведенные нами расчеты доходов отдельных крестьянских хозяйств показали неравенство в тяжести оброчной эксплуатации для различных групп хозяйств³⁹.

Результаты анализа хозяйственного положения крестьян Сидоровской вотчины говорят о росте интенсивности эксплуатации в 30-х — 50-х годах XIX в. по сравнению с концом XVIII в. О том же свидетельствует и тот факт, что недоимки становятся хроническим явлением с 30-х годов XIX в., несмотря на то, что размер оброка в этот период был снижен почти вдвое (с 11 до 6 руб. сереб.). Однако абсолютные размеры недоимок сравнительно невелики, что являлось результатом политики самого помещика.

Изучение хозяйственной состоятельности крестьянских хозяйств показало следующее: в 1845 г. к беднейшей группе относилось 54,5% дворов и 44,7% населения, к средней — 38,9% дворов и 46,6% населения, к зажиточной — 6,6% дворов и 8,3% населения, то есть в сумме крайние группы преобладают, что говорит о глубоком расслоении крестьян⁴⁰.

Каким же образом все эти процессы, происходившие в хозяйстве вотчины, отражались в нормативных документах помещика и в организации управления вотчиной? Попытаемся ответить на этот вопрос.

* * *

До сих пор первым нормативным документом В. Г. Орлова считалась инструкция 1790 г. из 17 пунктов для Симбилейской вотчины, купленной им в том же году, содержащая основные указания по регулированию взаимоотношений крестьянского мира с помещиком. Однако первой инструкцией Орлова, без сомнения, являлась обнаруженная нами в Сидоровском фонде инструкция В. Г. Орлова от 18 июля 1774 г. (то есть, написанная на 16 лет раньше, через год после вступления во владение вотчиной), состоящая из 24 статей, в которых угадываются будущие статьи „Уложения“. Инструкция подписана самим Орловым, им же сделана в конце приписка о раскладке оброка в

³⁸ 1 д. м. п. — 1 душа мужского пола — помещичьими и государственными повинностями облагались только мужчины, с момента введения Петром I „подушной подати“.

³⁹ Тасева, Г. К. Помещичья вотчина нечерноземной полосы России в конце XVIII — начале XIX в. (По материалам Сидоровского вотчинного правления Орловых и Паниных). Библ. указ. ИНИОН. История, археол., этнограф. М., 1981, № 6, деп. № 6791.

⁴⁰ Тасева, Г. К. Указ. соч.

первую очередь на тех крестьян, которые „в состоянии хорошем“. Документ плохой сохранности, поэтому дословно восстановить можно лишь часть статей⁴¹.

Первая инструкция В. Г. Орлова 1774 г. „Села Сидоровского бурмистру с крестьяне“ нетипична по своей структуре⁴². Она начинается не с правил, касающихся управления или делопроизводства, как прочие помещичьи инструкции, а с предписания противопожарных мероприятий (ст. 1—8). Сидоровское было торговым селом, еженедельно в нем проводились торговые ярмарки, в селе имелись воскобойни и салотопни, поэтому пожары были частным явлением. Вероятно, инструкция и была написана по поводу возникновения очередного пожара. Орлов приказывал не строить бани вблизи домов, а переносить их на более безопасное место, отвести для торговой площади место в центре села и не застраивать его, иметь необходимый инвентарь для тушения пожаров и хранить его в определенном месте. А если выгорит часть села, то не строить дома на старых местах, плотно друг к другу, а оставлять переулки. Крестьяне старались строить дома как можно плотнее друг к другу из-за экономии пахотной земли. Приказывалось также установить противопожарное дежурство и не крыть крыши соломой. Все эти статьи в более развернутом и законченном виде вошли позднее в „Уложение“ 1796 г.

Пожары случались ежегодно, если не во всех вотчинках, то в нескольких и наносили большой материальный ущерб не только крестьянам, но и помещику, который в этом случае „прощал“ погоревшим годовой или полугодовой оброк и должен был выделить безвозмездно лес на строительство изб. Поэтому противопожарные мероприятия имели прямое отношение к вопросу о доходах помещика, чем и объясняется его внимание к противопожарным мероприятиям.

Далее в инструкции речь идет о „беспорядках“ в вотчине (ст. II—12). „Несогласия мирские мне очень противны“, — писал Орлов, сетуя на то, что „смышленные старики“ вместо того, чтобы „несмышленных соглашать“, сами враждуют, не взирая на его приказания „жить как братьям“. Беспорядки, о которых идет речь, скорее всего были вызваны производившимся в вотчине в это время земельным переделом, по поводу которого незадолго до этого Орлов приказывал бурмистру смотреть, чтобы раскладка земли была сделана „по справедливости“ и „не обижали бедных“, в противном случае, грозил он бурмистру, „без наказания не оставлю“⁴³. В этих статьях отразилась внутривотчинная борьба между зажиточной верхушкой и бедными слоями крестьянства за плодородные земли.

Статьи 13—24 инструкции касались непосредственно хозяйства и управления. Орлов приказывал запретить крестьянам въезд в Жарской лес, половину он оставлял за собой (ст. 13), регулярно присылать сведения о посевах и урожае хлеба (ст. 14), ежегодно составлять списки родившихся и умерших крестьян и присылать в контору (ст. 15—16). Последние меры были необходимы для строгого контроля за количеством тягловцев и размерами урожая.

Статья 17 касалась выборов миром бурмистров и других мирских должностных лиц, которым мир должен был повиноваться, а в противном

⁴¹ ЦГАДА, ф. 1454, оп. 2, ед. 92, л. л. 1—3.

⁴² Там же, ед. 91, л. л. 1—5.

⁴³ Там же, ед. 92, л. 5.

случае миру „ожидать бы прикащика“, — угроза, типичная для инструкций XVIII в., которая основывалась на страхе крестьян перед приказчиком, как правило, происходившим из некрестьянского сословия, и их привязанности к традициям мирского самоуправления.

Статьи 18—21 касались выдачи замуж крестьянских девушек и разрешения семейных разделов в случае „крайней нужды“. Далее Орлов приказывал „всякие полгода присылать... роспись кто из крестьян в отлучке и в которых сторонах и городах“. Из этого следует, что отходничество в вотчине имело постоянный характер, против чего Орлов не возражал (ст. 22). На работу по найму в Сидоровской вотчине предписывалось брать крестьян, имевших отпуска, и не держать беглых (ст. 23). О делопроизводстве было сказано лишь, что все дела должны быть в порядке, чтобы если „понадобится справку сделать... тотчас можно было“ (ст. 24).

В приписке говорится о раскладке оброка в первую очередь на зажиточных. Здесь же определялась и плата бурмистру — 60 руб. в год и 30 руб. — старосте. Таким образом особенности структуры и содержания инструкции 1774 г. говорят о том, что ее появление было вызвано конкретными нуждами управления. В ней обсуждались только вопросы, с которыми вотчинному правлению приходилось сталкиваться почти ежедневно: порядок на торговой площади, предупреждение пожаров, промысловое отходничество, наем работников, семейные разделы, раскладка тягла, проходившая в это время. Вотчина только что сменила своего владельца и в ней шла перестройка аппарата управления. В инструкции ничего не говорится о господских мельницах и лугах (то есть о хозяйстве самого помещика), что также подтверждает ее оперативный характер. С другой стороны, все перечисленные статьи в изменном или расширенном виде вошли позднее в соответствующие главы Уложения 1796 г., что дает основание считать инструкцию 1774 г. его прообразом. Орлов только еще вступал в роль крупного помещика, возможно поэтому инструкция написана в увещательном, „отеческом“ тоне, в отличие от Симбирской инструкции 1790 г. Кроме традиционных угроз „без наказания не оставлю“ и „ожидать бы вам прикащика“, в ней совершенно не затрагивается вопрос о наказаниях виновных, который неизменно присутствует во всех помещичьих нормативных документах.

Вторая инструкция В. Орлова 1790 г. по своей структуре ближе к Уложению, но отличается от него меньшей обстоятельностью и более категоричным тоном. В ней уже есть статьи о телесных наказаниях, функциях бурмистра и о подаче прошений в контору мимо вотчинного правления, то есть статьи, направленные на укрепление крепостной дисциплины. Мы не будем на ней подробно останавливаться, так как она уже рассматривалась в литературе⁴⁴ и не имеет каких-либо принципиальных отличий от Уложения 1796 г.

Сидоровская вотчина была оброчной, поэтому основными материалами, характеризующими деятельность самого помещика, являются его приказы и распоряжения. Сохранившаяся распорядительно-исполнительная переписка в фонде правления, а также реестры приказов домового конторы по различным вотчинам⁴⁵ 70—90-х годов XVIII в. также помогают проследить процесс

⁴⁴ Архангельский, С. И. Указ соч.; Богородицкая, Н. А. Вотчинные инструкции гр. В. Г. Орлова и В. П. Давыдова, как источник для изучения социально-экономической истории Симбирской вотчины с конца XVIII по 30-е годы XIX в. — Уч. зап. Горьков. ун-в., серия история-филология. Горький, т. 78, 1966.

⁴⁵ ЦГАДА, ф. 1273, ед. ед. 2718, 2558а, 2569, 2571.

складывания „Уложения“. Среди приказов этого времени есть и такие, которые находятся с ним в прямом противоречии. Видимо, практика их отбросила. Это, в частности, приказы об отобрании части надела у тех, кто не в силах его обрабатывать и передаче его желающим, а также приказ „о закладывании денег в оброк“ богатыми крестьянами за бедных⁴⁶. По всей видимости, эти положения не вошли в основной нормативный документ, так как встретили протест со стороны беднейшего крестьянства, против которого, в сущности, они были направлены. На практике же случаи, оговоренные в этих приказах, имели место, о чем будет сказано ниже.

Исследователями, занимавшимися до сих пор хозяйством Орловых, высказывались предложения об одновременном написании уложений для нескольких вотчин⁴⁷. Обнаруженный нами в ОР ГБЛ „Список вотчин, в которые разослано уложение“ рассеивает все сомнения на этот счет. Это копия с записки В. Г. Орлова, в которой говорится: „подписано мною 12 уложений: 1-е — в контору мою, 2 — хранится у меня, 3 — в Сидоровскую, 4 — в Поречье, 5 — в Борисоглебскую, 6 — в Романовскую, 7 — в Городец, 8 — в Ярославскую, 9 — в Семеновское, 10 — в Алистеево⁴⁸. У меня и в конторе моей оставленные, писаны точно против посланного в Сидоровское.“ Документ написан на бумаге 1796 г. и, видимо, относится к тому же году, судя по подписям конторщиков Уварова и Шершнева, служивших в это время в домово́й конторе Орлова. Во всяком случае он появился до 1805 г., так как в списке вотчин не указана Усольская, первое уложение для которой было составлено в 1805 г.⁴⁹ Из сказанного также следует, что Сидоровское уложение являлось копией с хранившихся лично у В. Г. Орлова и в домово́й конторе экземпляров, т. е., оно было основным уложением, что совершенно логично, учитывая наличие Сидоровской инструкции 1774 г. Далее, в том же документе указываются все различия между 12-ю перечисленными уложениями.

Эта сверка уложений, проведенная Орловым, не была случайной, так как при неточной переписке, пропускались отдельные статьи, из-за чего возникала неразбериха. Так, например, в „Уложении для Поречья“ опубликованном в 1911 г. М. В. Довнар-Запольским в 22 главе („о церкви божией“) отсутствуют три статьи: о порядке выборов церковного старосты, о церковной утвари и отдаче церковных денег в рост, которые должны в нем присутствовать. В Сидоровском уложении 1800 г., подписанном Г. В. Орловым (сыном В. Г. Орлова), по неизвестной причине отсутствуют 3 статьи (гл. 5) о сбавке тягла „маломочным“ крестьянам и о раскладке его на более зажиточных. Скорее всего это произошло при переписке, так как складка тягла применялась в вотчине и позднее. Указанные три статьи „о складке приличного числа душ“ с бедных крестьян, отсутствовали лишь в одном варианте уложения — для Ярославской вотчины. Различия в уложениях для отдельных вотчин объяснялись конкретными особенностями каждого хозяйства, которые оно учитывало. В этом отличие „Уложения“ Орлова от инструкций других помещиков, составлявших, как правило, типовую инструкцию для всех вотчин, без учета их специфики. Этот факт говорит о знании Орловым своего хозяйства.

При покупке имущества или смене формы ренты помещик, как правило, посылал в вотчину приказ или инструкцию за своей подписью, что являлось актом его фактического вступления во владение. Таковы поводы возникнове-

⁴⁶ ЦГАДА, ф. 1273, оп. 1, ед. ед. 509, 2545, ф. 1454, оп. 1, д. 1038, ед. 617, л. 3, ед. 650, л. 4.

⁴⁷ Богородицкая, Н. А. Указ. соч.; Гернет, М. Н. История царской тюрьмы. Т. 1. М., 1951, с. 30.

⁴⁸ Поречье, Алистеево и др. — имения В. Г. Орлова.

⁴⁹ ОР ГБЛ, ф. 219, 4, 17, л. л. 31—34.

ния инструкций Орлова, уложений 1800 г. (передача управления частью имений старшему сыну Орлова — Г. В. Орлову), 1831 г. (вступление в 1830 г. во владение Симбилейской вотчиной В. П. Давыдова) и 1811 (Усолье лишь в 1808 г. стало единоличной собственностью В. Г. Орлова). Перевод Усолья в 1805 г. с барщины на оброк также вызвал необходимость составления нового уложения для оброчной вотчины.

О порядке составления уложения 1811 г. говорится в письме Орлова управляющему Усолья: „По воле моей ты вместе с конторщиком рассматривали уложения для других моих вотчин и сочиненное вчерне подписали вы оба. После я сам рассматривал оное и что рассудил — переменял“⁵⁰, что подтверждает конкретный подход Орлова к управлению каждой вотчиной.

Так как Сидоровское уложение было основным, то рассмотрим прежде всего его. Сидоровское уложение состоит из 24 глав и 185 статей. Из них 12 статей посвящены постановке учета и делопроизводства, 13 — порядку сбора и доставки оброка, 27 — правам бурмистра и выборных и порядку их назначения, 6 — сбору мирских сумм, 3 — мирским сходкам и поведению крестьян на них, 25 — порядку заключения браков, семейным разделам, опекунству. Статьи, касающиеся хозяйственной деятельности крестьян, содержатся в главах „о порядке, который наблюдать для сохранения кредита“, „о пашпортах. . .“, „о покупке людей“ — всего 26 статей. В целом, вопросам организации хозяйства, включая главу „о господских лугах“, посвящены 33 статьи или около шестой части всех статей (18%). Основное внимание в уложении уделяется организации аппарата внутривотчинного управления, обеспечению поступления доходов, регламентации внутренней жизни вотчины и отношениям крестьян с должностными лицами и помещиком. Такое соотношение типично для инструкций конца XVIII в.⁵¹ и подтверждает вывод о стремлении помещиков кодифицировать свое право на господство. Уложение первоначально было написано для оброчной вотчины, поэтому в нем отсутствовали какие-либо конкретные указания по земледелию и хлебопашеству. Лишь с вводом барщины в Симбилейской (Нижегородской) и Усольской вотчинах появляется необходимость в соответствующих дополнениях.

Структура уложения 1796 г. еще недостаточно четкая, некоторые статьи, касающиеся близких вопросов, разбросаны по разным главам. Так, глава 12 включает статьи „О малолетних наследниках, о неспособных к управлению дому и об опекунстве“, а в главе 14 речь идет „о незаконнорожденных“, где также говорится о порядке установления над ними опеки или принятии их в „наследники“.

Довольно много места уделено в уложении вотчинной администрации, ее функциям. Главным лицом в вотчине, по определению уложения, был бурмистр (гл. I). Сменять его разрешения Орлова запрещалось. Миром выбирались также денежный староста, отвечавший за сбор и хранение оброка, сборщик, десятники, пятидесятники и сотники (от соответствующего количества дворов). Размер оплаты мирских должностей определялся миром (сельской общиной).

Функции бурмистра были довольно широки. Он при необходимости, советуясь с выборными, решал вопросы о выдаче паспортов, об отдаче крестьян в рекруты, о наказаниях, рассматривал прошения и жалобы

⁵⁰ Катаев, И. М. Крепостное вотчинное хозяйство крупного магната на Самарской луке. — В: В крепостную эпоху на средней Волге. Самара, 1934, с. 130.

⁵¹ Наиболее близко по содержанию уложение Орлова к инструкции Шереметева 1764 г. См. Щепетов, К. Н. Крепостное право в вотчинах Шереметевых, 1708—1885. М., 1947, 269—285.

крестьян, разрешал семейные разделы и браки, следил за состоянием хозяйства крестьян и их доходами. По доверенности графа бурмистр представлял его в сношениях с государственными учреждениями, совершал торговые сделки и многое другое. Таким образом, бурмистр являлся представителем помещика в вотчине. „Писать на бурмистра“ жалобы в контору разрешалось лишь „лучшим людям“.

Уложение требует от бурмистра вести дела „наблюдая сущую правду, а ежели откроются притеснения или нападки, за оное бурмистр и другие судьи подвергнут себя наказанию“ (гл. I, ст. 5). Жалобы рядовых крестьян на бурмистров признавались „дельными“ крайне редко, чаще всего в тех случаях, когда затрагивались интересы помещика или вопросы морали. Наказывали бурмистров, как правило, денежными штрафами. Из всех видов их деятельности, практически подлежало мирскому контролю лишь расходование денежных средств.

Расходование мирских денег было под контролем мира и домового конторы. На мирские сборы уложение требовало обязательного составления мирских приговоров (гл. 6, ст. 1), чтобы „не наносилось... миру не дельного отягощения“ (гл. 6, ст. 2). В конце года мирских деньгам составлялся счет, отсылавшийся на утверждение в домовую контору. При смене бурмистров их дела проверяла (ревизовала) мирская комиссия. При наличии начетов, недостающие суммы взыскивались с виновных. Надо сказать, что почти ни один бурмистр Сидоровского не ушел с должности без начета. Причиной перерасхода средств были не только злоупотребления, но и всякого рода „подарки“, делавшиеся от имени вотчины должностным лицам, которые комиссия признавала „не дельными“. В случае, если бурмистр допускал „упущения“, наносившие материальный ущерб графу, штраф взыскивался в пользу В. Г. Орлова; когда же от его действий страдали отдельные крестьяне или мир в целом, штрафные суммы, как правило, раздавались бедным. Реестр раздачи денег представлялся для контроля в домовую контору. Так, например, штрафы с Г. Касаткина (55 руб.) и А. Королева (100 руб.) были розданы бедным крестьянам (1792 г.). Позднее штрафные деньги не раздавались бедным, а засчитывались за них в счет оброка. Деньги же, взысканные за пропуски, допущенные при сдаче в аренду господских лугов в 1793 г. — 605 руб., поступили в контору. За ту же оплошность были оштрафованы на несколько сотен рублей бурмистры Чесноков и Моньков⁵².

Бурмистрами Сидоровского выбирались наиболее зажиточные крестьяне, платившие высокий оброк, поэтому в делах о наказаниях бурмистров и других зажиточных крестьян присутствует оговорка о том, что хотя провинившийся и заслуживает быть сданным в солдаты, граф из милости наказывает его денежным штрафом, а дополнительное наказание отдается на усмотрение крестьянского мира⁵³. Бурмистр и староста обыкновенно освобождались от тягла, которое раскладывалось на крестьян вотчины.

Чтобы все же поставить действия бурмистра под определенный контроль, Орлов использовал такое средство, как раскладка штрафа, наложенного на бурмистра, на „лучших людей“ (то есть наиболее зажиточных) вотчины, так как они-то и должны более других (гл. 7, ст. 5) „смотреть на порядком“.

В 1772 г. (за год до перехода вотчины к Орловым (сидоровские дворцовые крестьяне подали жалобу на дворцового управляющего, скреплен-

⁵² ЦГАДА, ф. 1454, оп. 1, ед. 527, лл. 3, об., 7; ед. 617, л. 1, об.; ед. 2303, лл. 1—25; ед. 559, л. 1 об.; ед. 617, лл. 5, 6; ф. 1274, ед. 1268, л. 18 об.

⁵³ Там же, ф. 1454, оп. 2, ед. 413, л. 18 об.

ную заручным мирским приговором, в которой просили комиссара Никитина от них „отменить“, так как он заставлял крестьян выполнять для его личной пользы различные работы, брал взятки и не рассматривал просьбы и жалоб крестьян, не следил за порядком в вотчине. В заключение мир предлагал заменить управителя выборными из крестьян, так как волость была „невелика“⁵⁴. Это желание крестьян основывалось на их взаимосвязанности круговой порукой, иллюзии возможности контроля за выборным лицом из крестьян — бурмистром. С переходом вотчины к Орловым это желание крестьян было осуществлено. Однако сменяемость бурмистров была нерегулярной, случалось, что они занимали эту должность по несколько лет кряду. С другой стороны бросается в глаза то, что бурмистры были из одних и тех же семей, случалось, сын сменял отца. Это было обусловлено не только интересами помещика, но также и тем, что из зажиточных крестьян лишь немногие большую часть года находились в вотчине, что было необходимым условием для занятия этой должности. Крестьяне, занимавшиеся торговлей или ювелирным делом в других городах, стремились всячески избавиться от мирских должностей, что им удавалось, только если они от них откупались⁵⁵. В этой связи представляет интерес переписка правления с конторой по поводу отказа крестьянина З. П. Бутова — 38-ми лет, занять должность денежного старосты, так как он взял кредит и получил свидетельство „по 3-му роду“ на право торговли в г. Уральске. Бутов в прошении на имя Панина (1853 г.) ссылаясь на плохое здоровье, малолетство детей (у него была одна дочь) и на то, что он „кредитовался“ на этот год. Бутов также напоминал, что тягло он несет за 5 душ, а мир не желает выдать ему паспорт. В ответ на запрос Панина правление отвечало, что Бутов не первый раз отлынивает от должности, тогда как „все крестьяне грамотные и способные занимать должности по выбору общества, даже живущие в отдалении от вотчины издревле были избираемы в должности и каждой из них без всяких прекословий проходил в свою очередь назначенную ему должность, а весьма многие проходили не один раз“. Здесь же отмечалось, что Бутов не желает нанять за себя кого-либо за плату, поэтому на этот раз мир его не освобождает, а что относится до кредита, то он был заранее предупрежден о том, что выбран на должность. „При состоянии своем и при соблюдении справедливости в своих действиях на должности временной, не должен кажется понести никакого убытку в сравнении с несостоятельным“⁵⁶, замечало правление. В случае отказа Бутов обязывался уплатить миру двухлетнее жалованье старосты (по 17 руб. сереб. в месяц). Большинство сохранившихся сведений об отказах от должностей относятся к 50-м годам XIX в. Это объясняется возросшей хозяйственной активностью зажиточного крестьянства, его отрывом от земледелия.

При сменах бурмистров в вотчине часто происходили стычки между отдельными „группировками“. Борьба отдельных кланов за своего кандидата приобретала часто жестокий характер. Орлову приходилось расследовать подобные дела, а Н. П. Панин в 1844 г. с раздражением приказывал управляющему прекратить „беспорядки при смене бурмистров“⁵⁷, что характеризует рост антагонизма между отдельными группами, составлявшими сельскую верхушку.

Изменения в статье, трактующие статус бурмистра, вносятся лишь в Уложении 1831 г. В. П. Давыдовым. Он разделил уложение на две части и

⁵⁴ Там же, ед. 70, лл. 1—1 об.

⁵⁵ Там же, ед. 2893, л. 7; ед. 2384, лл. 1—3; ед. 2661, лл. 1—7.

⁵⁶ Там же, ед. 2661, лл. 2—3, л. 5 Об., лл. 6—7.

оговорил это в предисловии: „Главное начальство в вотчине имеет бурмистру, а собранию выборных крестьян поручено советование о нуждах и представление мне крестьянских просьб. По сему Уложение сие разделено на две части, в первой — определена власть и должность бурмистра, во второй — образ, коим собрание выборных должно быть составлено и как должно исправлять вотчинные дела“. На первый взгляд речь идет об усилении роли мирских органов в контроле над бурмистром. Но это предисловие носит явно демагогический характер, что показывает и ст. 2 первой главы, содержание которой таково: „ежели приговор выборных не удовлетворяет вполне бурмистра, то должен он предостановить дело“⁵⁸ (подчеркнуто нами — Г. Т.). Поскольку выборными были также „исправные“ крестьяне, то казалось бы, их мнения и мнение бурмистра должны были совпадать. Исходя из этого следует считать, что эта статья имела в виду подчеркнуть, что основная задача бурмистра — следить за соответствием всех действий общины и выборных интересам помещика, которые могли не совпадать с интересами не только беднейшей прослойки, но и зажиточного слоя.

Вопрос уплаты подушной подати и выполнения других государственных повинностей в уложении В. Г. Орлова не регламентируется, в отличие, к примеру, от инструкции М. М. Щербатова, который подходит к нему с исключительной дотошностью⁵⁹. Для Орлова как бы само собой разумеется, что подати должны уплачиваться регулярно и в положенное время. Из переписки также видно, что прений по этим вопросам между ним и вотчинным правлением не велось. Это, однако, не означает, что Орлова не интересовали отношения его крестьян с государственными инстанциями. Как и все помещики он стремится оградить свои вотчины от посягательств чиновников и сократить до минимума их контакты с вотчиной. Отсюда запрещение держать в вотчине беглых и беспаспортных, что могло дать повод к приезду чиновников, чем „часто наносятся селению большие хлопоты, даже и разорение“ (Улож. 96, гл. 16, ст. 9—12). Запрещение держать в вотчине беглых и беспаспортных диктовалось также и интересами помещика в укреплении крепостной дисциплины и охраны „спокойствия“ в вотчине. Обращаться в суд следовало также, взяв соответственные предосторожности, чтобы „не подать случай к разным прицепкам“. В своих приказах В. Г. Орлов прямо советовал иной раз дать взятку, лишь бы избавиться от присутствия представителей власти в вотчине⁶⁰.

В 1775 г. во все вотчины был разослан приказ „О непоказывании приказов его сиятельства и конторских в присутственных местах и посторонным“, что относилось в основном к чиновникам, о „прицепках“ которых шла речь в уложении. Другой причиной, по которой чиновникам не следовало заглядывать в Уложение и приказы, было отношение Орлова к „питейным домам“. Орлов всячески пытался избежать строительства подобных заведений в пределах своих вотчин. У бурмистра Королева, ревностно исполнявшего заповедь Орлова „крестьян от пьянства унимать всеми средствами“, даже возник конфликт на этой почве со становым приставом, который грозился расправиться с Королевым за то, что он не пускает вотчинных крестьян в питейный дом⁶¹.

⁵⁷ Там же, ед. 2006, ф. 1274, оп. 1, ед. 1268, л. 28.

⁵⁸ Богородицкая, Н. А. Указ. соч., 164—165.

⁵⁹ Сретенский, Л. В. Помещичья инструкция второй половины XVIII века. — Краеведческие записки. Вып. 4. Ярославль, 1960, 197—211.

⁶⁰ Архангельский, С. И. Указ. соч., с. 172.

⁶¹ ЦГАДА, ф. 1454, оп. 1, ед. 531, лл. 76, 77.

Уложение предусматривало специальные меры помощи „маломочным“ семействам (гл. 5, ст. 8), с которых предписывалось „снимать приличное число душ, а землю от них за снятие душ отнюдь, не отбирать; дабы оные, пользуясь ею без всякой платы, могли поправиться. . . снятые души накладывать на прожиточных“⁶². . . Это относилось также и к государственным и мирским повинностям. Сбавку или прибавку окладных душ утверждал мир. Реестр „облегченных“ крестьян отсылался ежегодно в контору. Общее число „окладных душ“, как правило, оставалось неизменным или увеличивалось. Эта статья о дифференцированном обложении, как мы уже говорили, присутствует во всех редакциях уложения, кроме уложения 96 года для Ярославской вотчины и Симбирской инструкции 1790 года, что, вероятно, объясняется ее общим характером⁶³. Уложение 96 г. разрешало и сдачу наделов и наем в случае крайней необходимости (гл. 18). На практике сдача наделов в „кортому“ (аренду) была широко распространена в Сидоровской вотчине, в связи с неземледельческим характером промыслов крестьян. Усольское уложение 1811 г. запрещало сдачу земли только посторонним крестьянам (гл. 24), что расширяло размеры землепользования зажиточных крестьян.

Нивелировке хозяйственного состояния крестьян служила и такая мера, как сдача потерявших тяглоспособность в солдаты. Во всех уложениях имеется этот пункт — как средство борьбы с „нерадивыми“ и „порочными“ крестьянами. Он носил и „дисциплинарный“ характер. Во время избавляться от таких отягощавших вотчину элементов мирское общество должно было само, что оно и делало⁶⁴. На отдачу в солдаты вне очереди (также как на поселение и на отлучение от вотчины) необходимо было иметь санкцию самого Орлова. Делать это без его ведома бурмистру и миру запрещалось (гл. 7, ст. 6). После приобретения Сидоровской вотчины Орлов велел выслать из нее всех дворцовых крестьян „дурного состояния“, не вошедших в число его крепостных. В дальнейшем он продолжал эту политику „освобождения“ своих имений от бедноты.

Особенно трудно было миру сдать в рекруты вне очереди крестьян-отходников, живших в других городах — в Петербурге, Уральске, Астрахани, так как узнав о грозящей солдатчине, они легче могли укрыться от набора. Во избежание этого в вотчинах Орлова (в том числе и Сидоровской) существовал особый порядок, зафиксированный в 3 статье 8 главы „О рекрутстве“, которая требовала от вотчинных властей тайно сообщать в домовую контору о кандидатурах, намеченных к отдаче в рекруты, и получив согласие, брать их под стражу. А уже затем сообщать об этом решении на мирской сходе и „от миру. . . требовать приговор“. Как видим, хорошо понимая значение для крестьян традиций мирского самоуправления, Орлов все сколько-нибудь важные решения, касавшиеся жизни вотчины, стремился скрепить мирскими приговорами.

Тем же целям поддержания хозяйственного состояния крестьян на необходимом уровне служило и запрещение свободных семейных разделов, установление опеки над хозяйством крестьян, которые по мнению правления „вместо приращения капитала своего уменьшают оный“ (гл. 10, ст. 4; гл. 12, ст. 1). Разрешалось и поощрялось принимать бедных крестьян в дом к зажиточным в качестве зятьев, наследников и приемышей на определенных

⁶² „Душа“ — в данном случае — окладная единица, использовавшаяся в вотчине при раскладке повинностей (не соответствует душе мужского пола).

⁶³ ОР ГБЛ, ф. 219, 4, 17 л. 31, 4, 18, лл. 1—6.

⁶⁴ ЦГАДА, ф. 1454, оп. 2, ед. 80, л. 2.

условиях. Подобные сделки позволяли зажиточной части деревни приобретать дополнительные рабочие руки, а также рекрутов, так как приемышей, обыкновенно, отдавали вместо сыновей (гл. 13, ст. 6). Не было упущено ничто, касавшееся интересов помещика, в том числе определение обязательного брачного возраста для женщин в 20, а для мужчин — 25 лет (гл. 13, с. 6, 9), а также предписание о воспитании „подкидышей“, на которых было необходимо брать „владенные указы“ (гл. 14, ст. 3).

Таким образом, уложение 96 года предусматривало целую систему мер по поддержанию тяглоспособности крестьян, от которой зависело в конечном счете благосостояние помещика, и учитывало все возможности увеличения доходов помещика за счет увеличения числа тяглецов. Подобные меры предусматривали и инструкции Румянцева, Голицына, Шереметева⁶⁵. Таким путем помещики стремились задержать становившийся очевидным процесс социального расслоения крестьян.

Из мер, в какой-то степени облегчавших положение беднейших крестьян, кроме сбавки тягла, можно назвать также „прощение“ оброка погоревшим и бесплатное выделение им леса на постройку домов и для домашнего обихода и отопления, раздачу штрафных сумм.

В. Г. Орлов не препятствовал отходу крестьян на заработки и различного рода промысловой и торговой их деятельности. Это отражено и во всех вариантах уложения. Он, правда, не требовал, как Щербатов, выгонять крестьян на заработки⁶⁶. Паспорта разрешалось выдавать тем, „кто не промотает заработанного“. Если же отходники по каким-либо причинам не могли вернуться в срок, то должны были уведомить бурмистра о продлении паспорта. На практике все зависело от воли бурмистра. Не вернувшихся в срок доставляли в вотчину под конвоем за их счет (подчеркнуто нами — Г. Т.), если они не высылали в срок оброк. Таких крестьян бурмистр и выборные могли наказывать „по своему усмотрению“ (гл. 16, ст. 1—4). Уложение запрещало отпускать крестьян лишь „в Херсон и тамошний край. . . ибо в сей стороне много людей пропадает“ (ст. 5)⁶⁷. Посторонние крестьяне, работавшие по найму в вотчине Орлова, должны были иметь паспорта, для регистрации которых существовали особые книги.

Семнадцатая глава уложения посвящена развитию кредита и торговли. „Для распространения торгу и для цветущего состояния оно, ничто так не нужно как кредит или добрая вера“, — говорится в ней. В ней предписывалось: бурмистру наблюдать за осуществлением кредитных операций и в случае необходимости ссужать крестьян деньгами, следить за тем, чтобы все сделки совершались письменно, во избежание споров и тяжб. В то же время Орлов советовал „крестьянам через переторжку друг друга не подрывать, а паче старались бы подавать взаимную помощь“. За нарушение этих положений вотчинное начальство должно было наказывать виновных. Соблюдение всех этих условий, по мнению В. Г. Орлова, должно было привести к расширению торговли и увеличению доходов крестьян (ст. 1—4). Это противоречие характерно для инструкций второй половины XVIII в.: с одной стороны — стремление к нивелировке хозяйственного уровня крестьян, с другой — поощрение их торгово-промысловой деятельности, сулившей явные выгоды, с третьей — ограничение торговой конкуренции. Едва ли оно

⁶⁵ Щепетов, К. М. Указ. соч., 269—285 (пункты 64—65; Рубинштейн, Н. Л. Указ. соч., 141—142.

⁶⁶ Сретенский, Л. В. Указ. соч., с. 210.

⁶⁷ Речь идет о южных губерниях России, где селились беглые крестьяне и откуда помещикам было трудно их вернуть.

не замечалось самими авторами инструкций, но желание повысить платежеспособность крестьян было вызвано необходимостью.

Уложение позволяло крестьянам покупать „для услуг своих работников или работниц“ с разрешения бурмистра (на имя помещика). Бурмистр должен был следить за тем, как хозяин обращается с купленными людьми и если он будет их „отягчать лишнею работою и „наказывать не дельно“, то позволяется отбирать от них людей и без всякой заплаты им“ (гл. 15, ст. 1—6). Помещику это было выгодно — число его крепостных увеличилось. Ленивых же наказывать разрешалось и даже в правлении (ст. 7). В той же главе строго запрещалось покупать на чужое имя недвижимость и людей. О подобных случаях бурмистр с выборными и лучшими людьми должен был „представлять со мнением, какому наказанию подлежит и ожидать решения“ (ст. 9).

Глава седьмая предусматривала порядок подачи жалоб и прошений. Подача жалоб в контору мимо вотчинного проявления строго запрещалась. Все вопросы внутренней жизни должны были решаться в правлении и через него. В том случае, если просьба, поданная в главную контору, признавалась „не дельною“, подавший ее подвергался, как правило, телесному наказанию (по решению правления)⁶⁸.

Несмотря на запрещения писать жалобы и посылать ходоков, этот пункт уложения „О неподаче жалоб“ (гл. 7, ст. 1) постоянно нарушался, поэтому он подчеркивается и в уложении 1811 г., и подтверждается специальными приказами 1811 и 1821 гг. В 1811 г. контора писала в Сидоровское: „Многие крестьяне. . . подают (прошения — Г. Т.) прямо, иные присылают по почте, а другие приходят сами, не известя начальство вотчинное, и не взяв от оногo пропуск“. Контора приказывала прочесть соответствующую статью крестьянам и взять с них „подписки о слышании и исполнении“. Крестьяне, нарушая приказы, часто ссылались на то, что они не знали или не поняли их смысла⁶⁹. Кстати, сам Орлов неоднократно приказывал правлениям чаще читать уложение крестьянам, а желающим давать копии. Это должно было способствовать дополнительному контролю со стороны крестьянской массы за действиями правления. Столь частые нарушения этих приказов говорят о растущем антагонизме в крестьянской среде, о росте зависимости рядовых крестьян от зажиточных.

Уложение 96 г. в главе I предусматривает и физическое наказание: „Виновных наказывать розгами и батожем, а плетью не наказывать“ (ст. 15). Сечь плетью запрещала еще инструкция 1790 г. Применение физического наказания к богатым крестьянам специально оговаривалось. Сначала их наказывали штрафом, но так, чтобы „не подорвать их торгу“, а если „начальство и мир усмотрит, что они непрочны и для вотчины вредны, то в страх другим позволяется наказывать и сих на теле“ (гл. 7, ст. 5), что на практике случалось крайне редко. Как показывают журналы для записи наказываний крестьян, физическим наказаниям подвергались крестьяне, уличенные в краже, прелюбодеянии и неповиновении родителям.

Более жестоким был режим в тех вотчинах В. Г. Орлова, где в хозяйстве крестьян ведущую роль играло хлебопашество и периодически вводилась барская запашка: например, в Усолье находившемся на барщине, с восьмидесятых годов XVIII в. до 1804 г., а затем с 30-х годов XIX в.

⁶⁸ ЦГАДА, ф. 1273, оп. 1, ед. 759.

⁶⁹ Там же, ф. 2763, л. 33; ф., 1454, оп. 2, ед. 1281, лл 43—43 об.: ф. 1274, оп. 1, ед. 1273, л. 113.

Нетрудно заметить, что в уложении для Усолья 1811 г., появившемся на 15 лет позже уложения 96 года, В. Г. Орлов использовал накопленный за этот период опыт управления, в частности, Симбилейской вотчиной, в хозяйстве которой было много общего с Усольем. Это самое пространное уложение. Оно содержит 27 глав и 199 статей, вероятно потому, что Усольская вотчина была самой крупной из всех вотчин Орлова и приносила наибольший доход. Вотчинное управление в Усольской вотчинной конторе возглавлялось управителем (управляющим) с огромными полномочиями, практически представлявшим и замещавшим здесь владельца. Эту должность долгие годы занимал И. Фомин, бывший парикмахер В. Г. Орлова, которого он возил с собой, будучи за границей, по различным фермам и заводам, и считал, что тот должен был кое-чему научиться⁷⁰. Фомин пользовался неограниченным доверием Орлова и благодаря этому довел усольских крестьян до разорения. Ревизия главной конторы подтвердила этот факт, убедился в этом и сам В. Орлов, посетивший в 1805 г. Усолье. Вотчина была переведена на оброк, но Фомин, непонятно почему, опять остался ее управляющим, хотя ревизия и открыла его многочисленные злоупотребления и взяточничество⁷¹.

В Усолье входило шесть волостей, от каждой избирался волостной (его полномочия близки к бурмистерским) на срок, определявшийся управляющим. В помощь волостному выбирали старост и по „шести человек для суждения дел“ — судей. В уложении 1811 г. гораздо более сильно выражена единоличность власти управителя и фиктивность мирского самоуправления. Вотчина, судя уже по Уложению, откровенно отдается в руки „лучших людей“, но, тем не менее, в нем навязчиво повторяется, что на все решения и выборы волостных необходимо „делать мирские приговоры“ (гл. 4, ст. 3; гл. 3, ст. 2). Волостной и другие выборные должны были избираться только из людей „способных, верных, умных и совестных“, то есть зажиточных, преданных помещику крестьян. Избранных миром волостных утверждал управляющий. Сменять их без его разрешения запрещалось (гл. 3, ст. 2, 6, 14, 21). В 3 статьях, посвященных мирским сходкам, говорится о том, что собираться на сходки следует по повестке выборного, чтобы „шуму и озорничества отнюдь не было бы“, за что волостной мог отлучить „озорников“ от участия в сходках, и о необходимости на все решения схода „делать мирские приговоры“ (гл. 4, ст. 1—3). То есть, как видим, инициатива сбора сельской сходки исходила не от крестьян, а от выборного.

В этом уложении сохранены все статьи, касавшиеся исправления рекрутской повинности. Кроме того, здесь (в других вариантах этого нет) описан и порядок установления рекрутской очереди, что ранее являлось делом мира (гл. 9, ст. 6), то есть еще один вопрос был изъят из компетенции общины.

„Порочных“ предписывалось сдавать в солдаты и вне очереди, даже если их очередь „очищена“, а „негодных“ — отлучать от вотчины. Другими словами, недвусмысленно приказывается любым способом освободить вотчину от экономически несостоятельных членов, не считая действительно деградировавшие элементы. В Уложении 11 г. это требование выражено в более категоричном тоне. Опять же напоминает о том, что необходимо „на пороки их делать мирские приговоры, прописывать именно, в чем состоят, и что к поправлению их нет надежды“. Ко всем прежним мерам „борьбы“ с бедностью здесь добавляются еще некоторые: „категорическое запрещение

⁷⁰ Орлов-Давыдов, В. П. Указ. соч. Т. 1, с. 213.

⁷¹ Катаев, И. М. На берегах Волги, с. 16, 18.

семейных разделов бедным, штраф за каждую необработанную десятину в размере 1 рубля (применялась в Симбилейской вотчине), разрешение отдавать детей, потерявших одного из родителей, желающим „в приемыши с условиями“, или же насильно распределять их по бездетным семьям. Статья о воспитании „незаконнорожденных подкидышей“ здесь завершается весьма красноречивым заключением: „Законы вообще дают право укрепления на них воспитателям, и ежели они будут воспитаны в помещичьих селениях, то и останутся навсегда крепкими тем, чьи селения“, то есть, станут крепостными данного помещика (гл. 13, ст. 4).

Интересно то, что в отличие от Уложения 96 г., разрешавшего крестьянам покупать работников, уложение 11 г. категорически запрещает это: „Никому из крестьян не пользоваться покупать людей... для услуг своих, а кому надобно то иметь наемных“ (гл. 15, 1). По нашему мнению, появление этой статьи вызвано наличием свободных рабочих рук внутри вотчины и находится в прямой связи со следующим приказом домового конторы, относящимся к тому же времени: „... во время жнитва крестьян, не имеющих своего посева, на сторону отнюдь не выпускать, а давать им работу у своих вотчинных крестьян по вольной цене (подчеркнуто нами — Г. Т.): а тем крестьянам, которые имеют довольное количество в посевах хлеба и не могут обойтись в уборке одного без найма, строжайше подтвердить, дабы они посторонних работников не нанимали. ...“ Посторонних разрешалось нанимать на постоянную работу лишь в том случае, „когда недостаточно будет одновотчинных работников“. Приказ заканчивался угрозой в адрес управляющего, если приказ не будет исполняться и „крестьяне бедного состояния будут шататься по сторонам без пользы господину, обществу и себе, а вестю их в работах у своих достаточных заниматься будут посторонние“⁷². То есть, необходимость покупки дополнительных рабочих рук отпала, так как в самой вотчине имелось достаточное количество крестьян, работавших по найму, о чем говорит второй приказ. Стараясь сохранить хозяйственную замкнутость вотчины и сократить внешние контакты своих крепостных, хозяин приказывает своим зажиточным крестьянам использовать наемный труд одновотчинных крестьян, но по вольной цене, так как рыночная цена рабочей силы в разгар сельскохозяйственных работ была выше. Невыгодность этого приказа для бедноты состояла в том, что большая часть ее была должна местным богатым и потому внутривотчинный наем почти всегда носил принудительный характер, то есть, практически обеспечивал зажиточных крестьян бесплатной силой. Таким образом, этот приказ объективно защищал интересы сельской верхушки и искусственно задерживал развитие свободного найма.

Уложение 1831 г. было разделено на две части, содержало два „прибавления“, сделанные В. П. Давыдовым и предисловие (предисловие имеет и уложение 11 г.). Все это сделало его структуру более четкой и удобной для пользования. В предисловии говорится о функциях бурмистра и собрания выборных; второе „прибавление“ определяло размер выкупного платежа. В этом уложении нет главы о сохранении кредита, что было не нужно, так как к 30-м годам во всех имениях В. П. Орлова-Давыдова существовала барская запашка. Кредиты на покупку сельскохозяйственных орудий и скота давал крестьянам сам В. П. Орлов.

В оброчных вотчинах в какой-то степени постепенно ослаблялась личная зависимость крестьян от помещика по сравнению с барщинными. Может

⁷² Там же, с. 27.

быть, ярче всего это отразилось в Уложении в статьях „о позволении отдавать девок замуж за посторонних и о не вступающих в брак“. Инструкция 1790 г. запрещала выдавать девок в другие вотчины и предписывала „отцам за дочерей денег отнюдь не брать под опасением жестокого наказания“ (п. 15).

В Уложении 96 и 31 годов этого запрещения нет. „Вывод“, как правило, брался „соразмерно состоянию“. Симбилейское уложение определяет вывод в 88 руб. 80 коп.⁷³ В 70-х годах XVIII в. в Сидоровской вотчине Орловы брали выводных 15 руб. За 1789 г. выводные деньги с нескольких девушек были равны: 100, 50, 40, 30 руб., то есть взимались „соразмерно состоянию“.⁷⁴ Инструкция 90 г. и уложение 96 г. устанавливают денежный штраф за невыход замуж в соответствующих состоянии суммах. Бедных же, у которых нечем платить, разрешали наказывать батогами на сходе (отцов девушек). На практике, если крестьяне женились не на определенных правлением невестах, за нарушение приказа оба нарушителя подвергались телесному наказанию.

В уложении 1831 г. В. П. Давыдов проявил юридическое творчество в статьях о невступающих в брак, для которых он устанавливает своего рода налог, который взимался с женщин в возрасте с 20 до 30 лет, а с мужчин — с 25 до 35 лет. „Есть ли же девка до тридцатого года замуж выйдет, собранные с нее деньги возвращать“ (гл. 5, ст. 7). Уложение 31 г. в отличие от предыдущих, запрещает принимать телесное наказание как меру принуждения к замужеству или женитьбе, кроме того, В. Давыдов даже включает в эту статью теоретическое отступление: „На теле ни в каком случае не позволено наказывать, разве детей, не достигших 14 лет только, наказание способное для зверей, недостойно человека, ибо оно его предоставляет в виде раба и возбуждает в нем скорее ненависть к наказателю, чем желание исправиться“.⁷⁵ Эту статью можно понять как отмену физических наказаний вообще. Н. И. Богородицкая не говорит о том, относилось ли это только к браку и есть ли в уложении 31 г. другие статьи, разрешающие применять физическое наказание.

В. П. Давыдов внес изменения в ст. 3 пятой главы, касающуюся также выхода замуж: „Ежели у крестьянина имеется только одна дочь, а сына нет, таковых не выпускать замуж за крестьянина чужой вотчины, дабы имение в посторонние руки перейти не могло, в сем случае крестьянин может откупиться со всей своей семьей, смотря по своему состоянию, а есть ли у него две или более дочерей, тогда он может выдать за постороннего“. Такими образом, по уложению Давыдова крестьянин, имеющий одну дочь и желающий отдать ее за иновотчинного крестьянина, мог это сделать лишь выкупившись со всей семьей. А в связи с тем что выкупы в 20-х годах участились, В. П. Давыдов внес в уложение и соответствующую статью, определявшую размер выкупного платежа „не менее трети капитала, . . . но ни в каком случае не менее двух тысяч рублей ассигнациями за ревизскую душу“.⁷⁶ Таким образом, в вышеописанном случае крестьянин должен был заплатить минимум две тысячи ассигнациями, что было возможно лишь для зажиточных.

⁷³ Богородицкая, Н. А. Указ. соч., с. 164.

⁷⁴ ЦГАДА, ф. 1454, оп. 1, ед. 446; ед. 190, л. 2, 3; ед. 170, л. 1, об. лл. 3—3 об.

⁷⁵ Богородицкая, Н. а. Указ. соч., с. 169, 205, 209, 457.

⁷⁶ Там же, с. 168, 166.

В уложении 1796 г. размер выкупного платежа не был фиксирован, но, как показывают „дела о выкупах“ крестьян на волю в Сидоровской вотчине, он практически был равен одной трети капитала выкупавшегося (к 20-м годам XIX в.). А в 1809 г. в Ярославскую вотчину был послан приказ, что Е. В. Новосильцева будет брать выкуп „с каждого семьянистого мужика с малолетними детьми“ не более двух тысяч за ревизскую душу⁷⁷. Поэтому, внося этот пункт в уложение, В. П. Давыдов фиксировал фактическое положение дел, сложившееся еще при В. Г. Орлове, да и не могло быть иначе, т. к. уложение появилось через год после его вступления во владение. В уложении 1831 г., также как и в уложении 1796 г., особо тщательно разработаны статьи, касающиеся возможности получения денежных средств с крестьян в какой бы то ни было форме: оброк, штрафы, выкупы, выводные деньги. Здесь, вероятно, сказывалось влияние государственной налоговой системы, по примеру которой помещики в своих частных кодексах стремились использовать все возможности для различного рода поборов в свою пользу.

Таким образом, уложение 31 г., появившееся на 35 лет позже уложения 1796 г., в целом отличалось от последнего языком и стилем изложения, более четкой структурой⁷⁸. Несколько более ослаблена регламентация вступления крестьян в брак, установлен размер выкупного платежа, бурмистру предоставлено право отменять мирские приговоры. Остальные главы те же, что и в уложении 1796 г. Уложение 1831 г. просуществовало в вотчинах Орловых-Давыдовых почти без изменений до 1861 года. В Сидоровской вотчине уложение 1796 г. действовало до 1841 г., затем управление перешло к Н. П. Панину. Он не мог не считаться со сложившейся спецификой хозяйства вотчины и традициями в ее управлении. Коротко остановимся на изменениях, внесенных им в управление.

После перехода Сидоровской вотчины к Н. П. Панину, во главе вотчинной администрации был поставлен управляющий штабротмистр В. Янткевич, в подчинении которого находились две вотчины. Он получал жалованье от Панина и от мира. Сидоровская община платила ему 1000 руб. серебром в год (и столько же помещик).

В 1844 г. в вотчины Панина было разослано его „распоряжение“, имевшее характер циркулярной инструкции⁷⁹. В первую очередь Панин считал необходимым усилить контроль за деятельностью вотчинного правления и его делопроизводством. При проверке было обнаружено, что денежный староста хранил собранные суммы и книги записи сборов не в правлении, а у себя дома. Двое выборных опекунов, под контролем которых находились крупные денежные суммы их подопечных, поступали также, что не позволяло осуществлять строгий контроль за расходованием средств. Проверка открыла и недостачу денежных сумм. В результате были введены книги для записи всех видов денежных сборов. Панин считал необходимым усилить контроль за расходованием мирских средств: „Мирские расходы требуют сокращения и строгой отчетности“, — писал он. Было запрещено делать кому-либо подарки. Бурмистру было дано право отменять мирские приговоры (как и в уложении 1831 г. В. П. Давыдова). Были сокращены три единицы мирского штата. Панин вновь подтверждал приказ не обращаться к нему и в контору, а все дела решать в вотчинном правлении или с участием управляющего. В контору разрешалось присылать лишь оброчные суммы и

⁷⁷ ЦГАДА, ф. 1273, оп. 1, ед. 759, л. 12.

⁷⁸ Богородицкая, Н. А. Указ. соч., с. 164.

⁷⁹ ЦГАДА, ф. 1274, оп. 1, ед. 1268, лл. 17, об. — 21.

сообщать о чрезвычайных происшествиях в вотчине. Для Панина характерно стремление к централизации управления и укреплению административного начала. Управляющий у него пользовался всей полнотой власти. Панин был министром юстиции и это отразилось и в стиле его управления, в нем уже ничто не напоминает помещика XVIII века. Помещик окончательно отрывается от своего имения. Едва ли Панин знал по именам своих бурмистров, тогда как В. Г. Орлов периодически посещал свои вотчины и лично был знаком со многими крестьянами.

Основным вопросом, беспокоившим домовую контору, был рост недоимок, взысканию которых посвящена большая часть распоряжений и приказов 40-х и 50-х годов. Недоимки рассрочивались, и крестьяне платили годовые проценты от их суммы. Таким же образом, в рассрочку взыскивались долги с одновотчинных крестьян. Долги крестьян-отходников было приказано взыскивать с поручителей. В то же время Панин не раз напоминал, что „взыскание недоимок должно быть умеренное“, „без отягощения вотчины“. Было разрешено нанимать за себя рекрутов из одновотчинных крестьян (цена рекрута составляла 600 руб. сереб.). Половина этой суммы поступала в мирской банк⁸⁰.

Несмотря на принимаемые помещиком меры, платежеспособность основной массы крестьян падала. В связи с этим Панин запретил разделы семьям, в которых было меньше четырех работников — мера, которую применяли к беднейшей части деревни. Периодичность земельных переделов была увеличена с 5 до 9 лет. Были внесены изменения и в порядок раскладки оброка: „при раскладке оброка и мирских повинностей разделять крестьян на три разряда, облагать прежде всего менее состоятельных, проверяя лично меру их повинностей, назначая в постоянные окладчики богатых крестьян и налагая на них ответственность в случае неправильной раскладки“⁸¹.

Чтобы пополнить свою кассу Панин прибегает и к поощрению выкупов на волю зажиточных крестьян. Так по поводу просьбы крестьянина Блохина он советует управляющему „внушить ему (Блохину — Г. Т.), что он может выкупиться на свободу с сохранением принадлежащего ему имущества“ и требует прислать сведения о цене его дома в Казани, времени, в течение которого он занимается торговлей, о его наличном капитале, „по свидетельству какого рода вступает он в подряды, с какого числа душ платит оброчную сумму, государственные повинности и мирские расходы“⁸². Сумма выкупа, в этом случае, была та же, что и при В. Г. Орлове.

Панин уже не пытался, как Орлов, задержать социальное расслоение крестьян, напротив, он сам предписывал делить их на три категории и всю ответственность за выплату помещичьих, государственных и мирских повинностей возлагал на зажиточных крестьян, отдавая на их усмотрение способы, которыми они должны были собирать их с беднейшего слоя деревни. Недоимки и долги, рассрочивавшиеся на несколько лет и передававшиеся по наследству, росли как снежный ком и уплачивались в конце концов натурой — сдачей в рекруты за кредитора⁸³.

⁸⁰ ЦГАДА, ф. 1274, ед. 1268, лл. 18, об. 22; ед. 1273, л. 122.

⁸¹ Там же, л. л. 41—42.

⁸² ЦГАДА, ф. 1274, оп. 1, ед. 1273, л. 123 об.

⁸³ ЦГАДА, ф. 1454, ед. 2717, л. 3; ед. 890, л. 21; ед. 1272; ед. 2646, л. 1; ед. 1329, лл. 5—9; ед. 1328, лл. 1, 3.

Попытки Панина перестроить сельское хозяйство вотчины на капиталистических началах провалились, так как основным занятием крестьян, которые в массе своей были оторваны от земледелия⁸⁴, был ювелирный промысел⁸⁵.

В конце XVIII в. — начале XIX вв. В. Орлов пытался оградить беднейшее крестьянство от произвола богачей. Целую систему мероприятий подобного рода проводил в своих вотчинах Шереметев⁸⁶. Однако эти меры, противоречившие естественному ходу развития, не могли принести результатов, тем более, что хозяйственная политика самого помещика, стимулировавшего предпринимательство крестьян, способствовала углублению их расслоения. К 40-м — 50-м годам значительная часть крестьянских хозяйств была подорвана, часть крестьян превратилась в наемных рабочих с наделом, часть вообще не имела ни надела, ни какого-либо имущества в вотчине и проживала в городах. Резко изменяется и хозяйственная политика помещика в этот период, что отчетливо отразилось и в инструкциях в отказе от мер, направленных на нивелировку крестьянских хозяйств и в переходе к наступлению на беднейшую прослойку.

Кризис помещичьего хозяйства, проявлявшийся в снижении доходов помещика несмотря на рост степени эксплуатации, отразился в усилении регламентации хозяйственной деятельности крестьян и контроля за их имуществом, в ограничении мирского самоуправления. Стремление помещика улучшить свои доходы привело и к изменению в системе наказательных мер против крестьян, в отбывании рекрутской повинности.

Вместе с тем, глубокое проникновение товарно-денежных отношений в крестьянское хозяйство требовало облегчения передвижения крестьян и известного ослабления личной зависимости, что также прослеживается по инструкциям Орловых и Орловых-Давыдовых.

В целом, инструкции и „Уложение“ В. Г. Орлова и В. П. Орлова-Давыдова представляют собой ценный источник по истории помещичьего и крестьянского хозяйства, отражающий изменения, происходившие в социально-экономической жизни помещичьей вотчины в период разложения и кризиса феодального строя и формирования капиталистического уклада.

⁸⁴ Ежегодно одна треть трудоспособного мужского населения вотчины уходила на промыслы в другие города (до 500 человек) и почти столько же крестьян других помещиков работало в вотчине по найму, ЦГАДА, ф. 1454, ед. ед. 226, 250, 272, 296, 427, 451, 512, 638, и др.; ед. 735, лл. 1 — 22; ед. 848, лл. 1—18.

⁸⁵ Там же, ф. 1274, оп. 1, ед. 1268, лл. 18—26.

⁸⁶ Федоров, В. А. Указ. соч., 186—187.